ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРТЕНОВ

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бес томлық

1-ТОМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЫ

МАМАНБИЙ ӘПСАНАСЫ

РОМАН

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН" БАСПАСЫ
НӨКИС, 1979

ТУЛЕПБЕРГЕН КАИПБЕРГЕНОВ

СОЧИНЕНИЯ

В пяти томах

ТОМ 1

ДАСТАН О КАРАКАЛПАКАХ

СКАЗАНИЕ О МАМАНБИЕ

РОМАН

ИЗДАТЕЛЬСТВО „КАРАКАЛПАКСТАН"
НУКУС, 1979

Қайыпбергенов Т.
500-бет.

ҚҚ 2.
Қ. 26

3703040100
М—357(06)—79

Қарақалпақстан халық жазыўшысы Т. Қайыпбергеновтың бес томлығының биринши томы «Қарақалпақ дәстаны» эпопеясының биринши китабынан ибарат.

Бунда 1743-жылы Санкт-Петербургке халық атынан елши болып барған Маман бий (тарийхый дәреклерде Маман батыр) дәўири кеңнен сүўретленеди. Автор романын қайта ислеп шықты.

451199

ОБМЦ РЕЗ Рес библиотека

Инв. № 4624

© «Қарақалпақстан»—1968
© «Қарақалпақстан»—1979

Биринши бөлим

«Биз... рус жери ушын сениң улың менен бирге өлемиз, сениң ал-намысың ушын басымызды садақаға қоямыз». (Юрий Долгорукийге қарақалпақ бабаларының ўәде-ықырары).

1

—Уалейкум уссалам! Асық улым, жол алыс!

Ноғайы жағалы ақ бөз көйлектиң сыртынан сәдеп жайсыз сарғыш жүн шекпен, басына қара кийиз қалпақ кийген, ири геўдели қарапәрең алақ көз, жигирма жасар жигиттиң кең қулашы, сарыққан бүркиттиң қанатларындай жайылып, оң қолы ала аяқ торының, шеп қолы ақ боз аттың жылаўын тутыўы мәртал, жүрип кетти, таў етегиндеги шашаў аўылдан қосарланып шыққан пәти менен қублаға қарай кетти.

Атлар, мисли бир оқ арыстың еки жағына жегилип, тең жүк тартып баратырғандай, шекшийип қәдем таслаўлары бир бап.

Ақ боз ат үстинде мелле шапанлы, ақ сәллели, ақ сақаллы, ғаррылықтан енсеси сәл дүнийген Мурат шайық отыр. Ала аяқ торының зер нағыслы ери басына полат қалқан қыстырып, оң жамбасына қара қынаплы қылыш, ийнине оқ жай асынған, қара шекпенли, қара қалпақлы, сақалы аўша қардай болса да бойы тик, қызыл жүзли Оразан батыр отыр. Бул қос атлының сыртқы көринислери ғана емес, өмир жоллары да еки қыйлы болған менен, 1723-жылғы жунгарлар шабыўылынан «ақ табан шубырынды» атанып, гүзде жарылған собық үпелегиндей тоз-тоз болған қарақалпақ елиниң Сырдәрья төменине қарай ығысқан топары менен бирге көз жас төгисип, олардың басына түскен аўыр жүкке тең ийин

тиресип, ийин тутқан адамлар. Олардың бири узақ сапарға жолланса, екиншисиның усылайынша узатып салыўы, ал, келсе, аўылдың қубласындағы жалғыз түп еменниң түбинде күтип алып, тап ҳәзиргидей қосарласыўы менен атларын биреўге тең жетелетип, аўылға кириўи еди. Соңлықтан ба, олардың қайсысы сөйлесе де, журтқа жуғымлы. Ҳәмме «лаббай!» дейди. Бул, бәлким, батыр сөйлесе, артында шайық бар, шайық сөйлесе, артында батыр бар деп түсиниўден шығар. Баслы сыр бунда емес. Мурат шайық төменги қарақалпақ елиниң дин ҳазирети. Оразан төменги қарақалпақ елиниң батыры. Еки аттың ортасында төси қайқайып, өкирең қаққан пияда, Оразан батырдың жалғыз улы Маман.

Олар жалғыз түп еменге жетип иркилди.

Оразан батыр зәңгиге ширенип, артына бурылды.

Аўылдың арқасы менен батысы узынына жалғасқан пәскелтек таў дизбеклери еди. Кәнары азанғы қуяшқа шағылысып, жасыл опат қылған жарты дийўалдың жүзиндей, сарғыш-қаралтымланды, етегиндеги ел жер силкиниў нәтийжесинде таў басынан қулаған үйиншик тасларға усап жайылып атыр.

Оразан батырдың бул қараўы аўыл менен хошласқаны еди, атының басын қублаға қаратып ушы-қыйырсыз жазықлыққа бир көз жуўыртты да, ат үстинен еңкейип, Маманның қалпағын алып, айдарынан бир сүйди.

—Енди, сен, қала бер, улым. Қуда бир—ўәде бир. Күндеги ўәдели ўақтында жетпесең, орыслар «қарақалпақлар бийопа» дейди. Үйрет, үйрен. Өскен жердиң ойлы-бәлентин анлап барыў керек, улым. Шайық атаңның зейнине тийме, садық бол, улым. Шайқымыз, кеттик!

—Ғайры дин адамлары алдында ўәдени бузыў—исламның дийўалына күйе жағыў, балам, тез жет,—деп Мурат шайық Оразан менен тең атының саўрысына қамшысын шырп еткизди.

Маман әкесиниң зәңгисине маңлайын тийгизип сүйип, иймилген күйинде шайықтың изде киятырған ат қосшысы да өтип кеткенше, ушынан сыңған қазықтай бүгилиўи менен қос атлы көзден ғайып болғанша турды, соң қуяшқа қарап, ўақыт таялып қалғанын билди де, батысқа бурылып, ҳәр ушырасыўы оның қыялларын шарықлататуғын, өз әкеси Оразан батырдан, Мурат шайықтан соңғы ушиниш қәдирданы болып қалған адам менен дийдарласыўға асығып, жүўырып кетти.

Ол таў қыснағына қурылған тас қапыға жақынлап, сөлы-

ғын басып алыў ушын, шеттеги бир думалақ қара тасқа отырған еди. Жийектеги жыңғыллықлар арасында кетип баратырған еки отыншының әңгимеси еситилди:

— Сен билесең бе, журт оны не ушын жақсы көреди,—деп биреў өз сораўына өзи жуўап берди.—Шайқымыз өз елимиздиң жарылқаўшысы. Бизиң ғаррыны өзи билесең, жүдә өжет адам еди. «Сонша жыл намаз оқып қудайдан жақсылық күтсем де бир күн емин еркин тойынбадым» деп жунғарлар шабыўылынан соң намазды кесгеллем қойды. Иретинде қудайды бегиштирип сөккени де бар. Бийшара былтыр өлеринде жүдә ҳаўлықты. Шайқымыз келип еди. «ҳалым не болар екен?» деп жылады. Садағаң кетейин шайқымыз көп ойланбады. «Бул дуньяның басқа салған зүлметин қайтарыўға күшим жоқ. Ал, о дуньяда аты қарақалпақ әўладының жаны жәннетте болатуғынына ийманым кәмбил, ендей дуўа болса, қарақалпақ әўладының жолына қалыс оқыйман» деп жубатты.

—Оразан батырдың тәрийпин тыңла,—деди екиншиси.—Садағаң кетейин батырымыздың бир кемиси,—жылқы минез адам. Сол жағынан хан унатпаса керек. Түсинбегенге, сырттан бир көргенге өр. Болмаса, нағыз ел ийеси. Шайқымызға «биз азбыз, аз даўыстың үни пәс, аз қолдың күши кем, егер, көп болғанымызда бул дуньяның басқа салған зүлметин қайтарар едим» деген. Сөйтип, жыртық гөпе қаптан төгилген тарыдай ҳәр жаққа шашыраған қарақалпақларды жыйнаў ийнетинде жүрген қусайды Енди Хорезм кетерминг!

—О-о, садағаң кетейинлер-әй! Айтпақшы, және бир сырды билесең бе? Шайық менен батырың о дунья менен бу дуньяға бөтен-бөтен көз қарасы бола тура, бир адамның улындай дослығының дәнекери неде?

—Дәнекери ме? Дәнекери екеўи бир ағаштың еки шақасы, Ябы урыўынан.

— Жоқ, өйдеме. Олар бизиң тәғдиримизди бөлип алған. Биреўи о дуньямызды, биреўи бу дуньямызды. Мақсетлери — қарақалпақ туқымын еки дуньяда қор етпеў. Усы мақсет олардың арасындағы дәнекери...

Маман отыншылардың әңгимесин тыңлай бережақ еди. олар алыслап кетти. «Қызық! Журт нелер туўралы айтыспайды? Халыққа басшы болыў—бәрҳә олардың талқысында болыў. Қулағым еситпеди деў, қәте. Басшы болсаң, абайлы болыў керек екен. Халыққа оң жағыңнан көринетуғын исиң, тилиң адамгершилик ҳүжданың болыўы керек екен» деп Маман түргелди.

Аўылдан күнде туп-туўры келе беретуғын үйреншикли аяқ

соқпағына түсти. Бул оның бир жылдан бери бәрҳа бир из бенен алжасықсыз жүрип салған соқпағы. Таў қыснағындағы ай балталы қос қараўыл турған тас қапыға барып жоғалады. Бул тас қапының аржағындағы геўек, айналасы ентерилме тикжар, өрмелеп шығып кетиў мүмкин емес. Бул жерде еркеги, ҳаялы, баласы жүзден аслам бенделер жасайды. Олар орыслардан түсирилген бенделер. Соңғы гезде орыс патшасының қол астына саўда етиўге кеткен саўдагерлери өз елине қайтып, балашағасына қуўыспағаны ушын қарақалпақ бийлериниң ашыў менен тил бириктирип, орыслардың шет-шебир аўылларынан түсирген бенделери. Алдына еки жыл, соңғыларының қолға түскенине жылынап асып баратыр, Сыртқа шығарылмайды. Сол геўекте тас жонады. Керек болмаса да тас жонады. Киши жүздиң ханы Абылхайырдың буйрығы бойынша Сырдәрьяның қуйы аяғындағы әйемги «Жаңакент» шәҳәриниң орнына енди салынатуғын қала ушын тас жонады. Оларға тас жондырыўшы ҳәм мусылман динине үйретиўши Оразан батырдың улы Маман.

Маман анадан жетим еди. Анасы «Ақтабан шубырынды» жылында қазаланған. Әкеси Оразан батыр жунгарларға қарсы урыста алты жыл жүрип, қайтып шаңырақ тиклей алмады. Анасынан үш жасында жетим қалған Маманды Мурат шайық өз балалары менен қосып тәрбиялады, өзи үйине ашқан мектепте басқаларға қосып оқытты. Маман өзгелерден зейини илгир, шаққан бала болып өсти. Шайық оны әўелги шәкиртлериниң сәркардасы қылып жүрди, соң оның шаққанлығы, зийреклиги, күшлилиги, ғайры диндегиглерге меҳирсизлиги ушын шайықтың өзи ертип келип, усы қапыдан киргизди. Орыс бенделерди көрсетти.

—Қара, балам, халқым десең, буларда халқыңның өши кетпесин. Саўдагерлеримизди қайтармағаны ушын урғың келгенин ур, қарақалпақ халқын кимде-ким ҳәлсиз көрип менсинбесе, қалай жазалайтуғынын таныт. Аяма. Ғайры дин адамлары мисли ешек. Күши ҳадал, көкирегинде жаны барын жумса ҳәм мусылман болыўға үйрет,—деп тапсырды.

Мине соннан берли саррас бир жыл. Маман ҳәр күни қатнайды. Аўыздағы айбалталы еки қараўыл келгенниң алдына кесе балта тутады, ал Маманға ҳаслан иркиниш жоқ. Дарқаншылық.

Ол шайық атасы қалай ис тапсырса солай баслады. Бәрин қатал баслады. Бенделердиң ғаррысын да, жасын да, аўырыўын да, саўын да аямады. Буйрықты таяқтан баслады.

Мусылманша сәлем бериўге қалиймa-шаадат қайтарыўға үйретти. Тили гүрмелмегенлерди өз қәлеўинше жазалайды.

Олардың арасында Кузьма Бородин деген қапа сақаллы, ири орыс бар еди. Өзи қырық бес, елиў жасларда, оң аяғын сылтып басады. Көп сөйлемейди. Маманды көрсе, жаўатуғын булыттай түнереди, лекин жаўмайды, қуяшқа күйреген мыстай денесинен моншақ-моншақ тер тамшылап, тынымсыз тас аўдарады. Маман оның таслардан от ушқыплатып атырғанына қарап: «Бул не деген күшли адам!» деп таңланады. Маман усы адамды қолға алғысы келди. Бир жолы ҳәммени мусылманша үйретиўге отырғызып «Бородин, иди!» деп еди, ол еситпегенсиди.

—Әй, доңыз!—деди Маманның даўысы дирилдеп.

Бородин тас сындыратуғын бир пудлық балғасын ийнине салып Маманға алара бир қарады ҳәм татар тилинде жекиринди:

— Өз халқын сүйе билмеген шала молла! Жасқама аўзыңды! Мен ашыўлансам таў сөтиледи, бил соны!

Маман оны түсинеди деп ойламаған еди, аўзы ашылып лал болып, оның дүкилеў кең маңлайының ортасындағы бармақ басындай ойыққа қарап, шып-шып терге түсти. Кузьма Бородин оның қыялын уғып, көп биливге қумар жас жигитке өзин таныстырғысы келди.

Кузьма Бородин уллы Петр биринши жаңа буйрықларына садық, Вологда қаласында туўылып өскен, бир саўдагерщ улы еди. Әкеси қарамай, қоқыс сатыў кәсибинен күнелталмай, Вологдадан Уфаға көшкен.

Кузьма көп биливге қумар, шаққан бала болып өсип, бирге ойнаған балаларынан татар тилин үйренди. Оларға қонсы татардың үйине Орта Азиялы саўдагерлер көп келип кететуғын еди, ол саўдагерлердиң әңгимелерин қызығып тыңлап жүрип, ертектегидей тәрийпленетуғын Бухара, Хийўа қалаларын өз көзи менен көриў ҳәўеси туўылды. Оның әрманларын иске асырыўға әкеси себепши болып, жас Кузьманы орыс саўдагерлерине дилмашлыққа берди. Сөйтип ол Орта Азия қалаларын өз көзи менен көриў мүмкиншилигине еристи. Бара-бара Индияны көриў әрманы оянды.

Қырық жасларға келгенде өзинде де саўдагерлик уқып қәлиплесип, бираз ғәрежет топланды ҳәм Индияға саўда кәрўанын өзи баслап кетиўдиң жолларын тапты.

Әттең, бул ийгети ақырына шекем иске аспады. Қарақумның ортасында жол қарақшыларына тап болды.

Бул жаздың шыжғырған ыссы күнлери еди. Шөлистанда

өлип кетпеў ушын, тири қалған еки жолдасы менен сүйениспп жақын жерден суў, елат излеўдиң ғамына киристи. Қарақумда суў табыў, елге жетиў ансат емес еди. Аяқ басалмай, бир шөл торақғылының астын паналап, қоллары менен жер қазып, ызғарға баўырларын басып жатты... Бирақ жолдасларының кеўи қайтып тура алмады. Кузьма Бородин оларды сол жатқан жерлеринде топырақққа араластырып, және алға кетти. Талай есе қумлардан асты. Шөлден және тили аўзына сыймай, бир сексеўилдиң астын қолы менен тырнап, ызғарға баўырын басып жатып, неше күн уйықлағаны биймәлим, оянса, тан атып, қапталындағы жолдан онлаған ешекке жүк артып баратырған дузшыларды көрди де, излеринен бақырып жүўырды.

Дузшылардың басшысы күтә меҳирли адам екен, иркилип, азғана суў, нан берди.

Кузьма Бородин әбден болдырған еди, оларға ерип жүре алмайтуғын шамасын айтып, бир ешегине мингизип жүриўди өтинди.

Дузшылар оның өтинишин ақмақлық көрип, жаман көзлери менен қарап ели.

—Мени Хийўаның қулбазарына сатынлар,—деди Кузьма шөлден өлиўден тириликти абзал көрип.—Қушлимен. Қулбазарында еки-үш ешекке артылған дуздың пулына өтиўим мүмкин.

Дузшылардың басшысы оның турпатын көзден өткерип турып, бир ешектиң жүгин басқа ешеклерге бөлди.

Дуғыжым денели Кузьма Бородин, ҳақыйқаттанда, Хийўаның қул базарында қарыйдарларды қызықтырып, Сарай жуўазшыларының бири сатып алды.

Ол биринши күннен-ақ, ийесине садық хызмет етиўи, қушлилиги, тапсырылған бардық ислерге уқыплылығы менен тез көзге түсип, даңғарасы Сарайдың дин ийелерине де жетти. Усындай жақсы қәсийетлерге ийе адамның ғайры диндеги дин ийелерин ҳайран етип, олар Кузьма Бородинниң мусылман динине өтиўин талап етти.

Ол усылар жөнинде Маманға әңгиме қылып берип:

— Жас молла,—деди бираз ашыўлы.—Орыс адамы ҳеш қашан диниң бузбайды! Мен сол диний Хийўада да ҳеш кимниң айтқанына көнбедим. Бирақ Хийўада айтқанға жүрмеген ғайры диндеги ғунакарды жазалаўдың аўыр усылы бар екен. Ғунакарға зорлық менен дузлы суў ишкизип, изинен оның шөлден қалайынша өлетуғынын тамашалайды екен. Маған да сол усылын қылмақшы болып, еки табақ ыссы суўға дузды быламықтай еритип әкелип, суўығанынан кейин мени жықты ҳәм зорлап

аўзыма қуйды... Сонда қандай азап шегип жатқанымды тил жеткерип айтыў мүмкин емес.. Екинши күни бир топар адам келип, бетиме үңилип турды. Биреўи «еки күн шыдаған адам болмайтуғын еди, бул еле тири ғой, күшли көринеди» деди де, маған, «ҳәй, орыс, сен Хийўа ушын нөкер боласан ба?» деди. Келисип бас ийзедим. Себеби нөкерликте жүрип қашып қутылыў мүмкиншилигин сезер едим. Соң билсем, маған нөкер бол деген киси Сарай сәренжамларының бири еди. Ол қасындағыларға қой майын еритип әкелип, маған ишкизиўди буйырды. Бул дуз ишкизилген адамды тири қалдырыўдағы жалғыз усыл екен. Қулласы, аўзымнан дузлы суўдың дәми кетпей атырып нөкер болдым. Хийўаның атынан Бухараға қарсы шабыўылларға қатнастым. Менің ҳәрекетлерим, мәртликлерим әскербасыларға унап, әўеле онбасы, соңынан елиўликке, жүзбасылыққа көтерилдим. Сарай хызметкерлери маған ҳүрмет пенен қарайтуғын болды. Усылайынша, арадан еки жыл өтти, қаланың әдди-үддин жақсы үйрендим. Бирақ Хийўаның ыссы ҳаўасы, ылайлы суўы маған жақпай, етиме қышыма шықты. Тәўекел өзимше ем қылып, тут жапырағы менен денемди ысқылап жазылдым. Бул «тәўиплигим» де абырайымды арттырды. Усылай етип жүргенимде, Сарай мөҳирдарының Персиядан бенде қылып әкелинген киши ҳаялы аўлағын таўып маған келди де, кеўлин билдирди. Қысқасы, ол мени унатады екен. «Мени бул кәрадан алып кет..» деп жалбарынды Көптен күткен арманыма қанат питип, тезирек қашыўдың, өзим менен қоса Персиялы бенде нашарды қутқарыўдың ғамын жей басладым. Бир жаман жери, қаладан қашқан менен аўыллар үстинен өтиў қәўипли. Себеби аўыл мәллалары диншиллер орыс адамын көрсе, тутып Хийўаға әкелетуғынын турған гәп еди. Сөйтип сумлық ойлап таптым. Ханның дийўанабегисине көп пул бердим де, ханлықтың арқа шегарасындағы еллери менен сөйлесип жүргизетуғын исеним елиси деген жарлық хат жаздырып алдым. Оған мөр басыўды мөҳирдардың маған келген ҳаялынан өтиндим. Ол бир күни, сриниң қалтасынан мөҳир сақланатуғын темир аршаның гилтин урлап, мөр басын әкелди. Сөйтип көп узамай, бир қараңғы ақшамда, сол персиялы келиншек екеўимиз Хийўадан қаштық. Бахтымызға қарсы, Әмиўдәрьяға келгенде, изимизден қуўғыншылар жетти. Асығып-албырасып дәрьяға бой тасладық. Бийшара келиншек жүзиў билмейди екен, қайпаўытлы ийримнен қайтып шығалмады. Мен ыққа қарай сүңгип кете берип, қутылдым...

—Дым ғана ҳасиретли,—деди Маманның көзлери қаҳәрли тунжырап

—Тирәликте адамның күн көриси неден жақсыланса, соны үзил-кесил қойыў қыйын екен Маман. Оның үстине бизиң тухымымыз Петр бириншинин көрсетпелерине садық еди... Қысқасы, аман-есен үйиме жетип бала-шағаларыма қосылған соң және саўдагерлик қылыў мақсетинде, қарақалпақ елинде не арзан, не қымбат екенин билиўге келип едим. Мени бий-леринiз базардан тутып алды да, усыкәраға қамады.

—Басқа айыбыңыз жоқ па?

—Бизиң илгериги патшамыз Анна Ивановнаның дәўиринде жайық казаклары (Урал орыслары) қарақалпақ саўдагерлерин тута берген. Мен сол өтмиш ушын тутты-аў деп шамалайман. Оларға «Мен жайық казакларынан емеспен. Ҳәзир патша да басқа, уллы Петр бириншинин бел қызы Елизавета» десем, мени тынлар қулақ болмады. Сен мәнлайымдағы ойыққа қарап отырсаң, бул, сол Қарақумдағы айқаста болды. Тонаўшылардың пышағының изи.

—Сизди булкәраға жазықсыз әкелгени,—деди Маман ойлы.

—Бул зәрүрийатлықтан болса керек,—деди Бородин.

Өз басына түскен бахытсызлық ушын ҳеш кимди айыплағысы келмеген күшли орыс адамы Маманға әбден унады.

—Бородин аға, балаларыңыз бар шығар?

—Владимир, Петр деген еки балам бар.

—Олар не кәр қылады?

—Айттым ғой. мен Петр бириншинин ўәспятларына садық туқымнанман. Үлкен улым Владимирди Тула қаласына апарып, мылтық, қарыў-жарақ соғатуғын заводқа бергенмен. Петр бириншинин ҳүрметине аты қойылған киши улым Петрдиң сүйеги қатыңқыраса, Воронеж деген қалаға апарып, ағаш усталарына, яғный теңиз, океанларда жүзетуғын кеме, корабльлер соғыўшыларға шәкиртликке беремен.

—Усталы ел дүзелер, дейди, бизиң халық. Петр патша исимли улыңызға кәсипти дурыс таңлапсыз. Бирақ үлкен улыңыздың кәсиби өлим туўдырыўшы емес пе?

—Сен маған унайсаң,—деди Бородин аталарға тән кейип пенен.—Жассаң, лекин, сөзлериң ғаррыныки, жеңилтексең, лекин, сөзлериң қорғасындай зил, былайынша топыр пышаққа мегзейсең, лекин, қылыштан кескирсең. Есиңде болсын, мылтық—тек өлим туўдырыўшы емес, ели-халқыңды жаўдан қорғаўшы қалқан.

—Сиз күтә дана адам екенсиз,—деди Маман басын көтерип.

—Өзиме гүмилжи сораўларға жуўап сорасам мейли ме?

—Сора.

— Бирақ шаршатаман.

—Билемен, молла, жаслық—бул қызбалық, тентеклик.

—Неге мени «өз халқын сүйе билмеген шала молла» дединиз?

—Өз халқын сүйген адам басқа халықты қорламайды.

Маман селк етти. Мусылманлық тәртип бойынша сөзден утылғанын мойынлап, Кузьма Бородинниң аяғына жығылмақшы еди, өзин тутты. Бирақ жуўасыды.

—Неге үнсиз қалдың, қысынба, балам.

—Айтарсыз ба, зәрүрятлық дегениңиз не?

—Сизлердиң бизди бенде қылыўыңыз да зәрүрийатлықтан. Себеби басшыларыңыз орыслардан бенде туттық деп ат шығарыўы тийис,—деп ол мыйығынан күлди.—Қысқасы, дүньяда ҳәмме нәрсе зәрүрийатлыққа тийкарланған. Күн, ай, жулдыз, мынаў таў, ҳәтте анаў қапы зәрүр болғаны ушын турыпты.

—Қызық, дүнья!—деди Маман.

Кузьма Бородин мыйығынан күлди.

Маманға Кузьма Бородин әкесиндей унап қалды. Усы күннен баслап ол биротала жибисип, оның әдет-үрпин, тилин үйрениўге киристи.

Соннан берли бир жыл өтти.

Маман жалықпайтуғын парасатлы, интизамлы шәкиртке айналып, ҳәр күни бир ўақытта келеди, бир ўақытта қайтады. Бурынғыдай ҳәкиреңлемейди, тас жонысады. Сөйтип отырып Кузьма Бородининен қызық-қызық әңгиме-гүррийлер тыңлайды.

Кузьма Бородин асықпастан, түсиниклирек болыўға тырысып, әлем машқаласы жөнинде, илим-ҳикмат жөнинде сөйлеп береди, орыс халқының батырлары, патшалары жөнинде—Князь Ярославль менен Дмитрий Долгорукий ҳаққында. Минин менен Пожарскийлер жөнинде билген әңгимелерин, еситкен қыйлы-қыйлы әпсаналарын ерінбей айтып береди. Ҳәр сапары, Маманның аўзынан суў аққанша берилип тыңлайды.

Александр Невскийдиң урыста түскен бенделерди азат қылып «қайтынлар, рус ели, рус жери аман, оны жаў жене алмайтуғынын ҳәммеге дағазаланлар» дегенин еситкенинде, Маманның да жүрегинде йош пайда болды. Өз-өзинен қыял сүрип Кузьма Бородинлерге «сизлер де қайтыңлар, қарақалпақ ели неше мәрте сандалып посса да, еле аман, ҳәммеге дағазаланлар» деўге нийетленип турады да, өзин әрең иркеди.

Бир жола шайық пенен сөйлесип, бенделерди қашан босатыў ойы бар екенлигин сорап еди.

— Халқымыздың мақтанышын босатыў мүмкин емес,—деди Шайық.

„Бул да зәрурятлықтан" деген жуўмаққа келди Маман.

Кузьма Бородин өр мийезли, қатал сөзли адам еди, сонша жай парахат сөйлессе де, Маманға бизди босат деп жалынбады. Қайтама жаслығын ескертип, нәсиятлайды. Уллы Петр биринши ҳаққында айтып, ел ушын не ислеў кереклиги жөнинде кеңес етеди.

Кузьма Бородин Киши жүз ханының орыс патшасына қосып алыў жөнинде арзы қылғанын, сонда қарақалпақтың базы бийлериниң де арзы еткенин биледи екен, буның дурыс табылған ақыл екенин мақуллап, украина ели ҳәм оның уллы перзенти Богдан Хмельницкий ҳаққында да әпсаналар айтып, жас Маманның қыялын әлле қаяқларға шарықлатады.

Маман бир жылдан бери өзиниң Кузьма Бородинлер менен досласып кеткенин ҳеш кимге уқтырмады, онда истиң шатақ болатуғынын сезер еди. Ал аўыл арасында не болып атырғаны туўралы Бородинлерге де тиислик билдирмейди! „Ғайры диндеги душпанға исениў, көринип турған қудыққа көз жумып секириў" деп, әкесин ҳәзир ғана Хорезм елине узатып салғаны ҳаққында да айтпаў ниетинде киятыр...

Қараўыллардың биреўи тас капыны ашты, екиншиси күндеги әдети бойынша иштен биреў шыға қалатуғындай балтасын кесе тутып турды.

Канша қыйыншылық болса да, базда адам өлсе де, Кузьма Бородинниң аўыр гүрсиниси болмаса, көзге жас алғанын Маман көрмеген еди. Полат мийезли сол адамның көзлерин алма-гезек сүртип турғанының үстине келип, табанын шегелегендей сәррийди. Кузьма Бородинниң қапталында қуяш ирең шашын жайып, жылай-жылай көзлери исип, шырайы жуўған шүберектей солыған ҳаялды көрип Кузьма Бородинен:

— Жақыныңыз ба еди, аға?—деп сорады Маман.

Кузьма Бородин „жоқ" деген ишарат менен бас шайқады. Ҳаял сүйретиле түргелип тас жонып атырғанларға қарай кетти.

— Бул бийшара ҳаялдың анасы, қызы көз алдында аштан өлген еди, бүгин азанда жалғыз улы қазаланды. Ол соған жылады. Қатты өкирип жылады. Бурынлары дәрти тилине шығып көп сөйлер еди. Енди көзлерине шығыпты. Сен болмадың, таў гүңирентип жылады. Дүньядағы аўыр жүк кисилердиң көз жас төккенин көре бериў екен. Шыдамадым, иним. Көзлеримде жас қуйылды. Адамлардың көз жасларын төгиўден сақланыў керек. Көз жаслар көп төгилсе, салмаққа шыдамай қара жердиң төңкерилип кетиў қәўпи бар екен.

— Азат қылыў керек пе?—деп салды Маман.

Кузьма Бородинниң шырайы өзгермеди.

— Ақылың неге жетсе, солай исле,—деди ол суўықлаў.

Маман ҳайран болды. „Қандай беккем адам өзи. Жалынбайды. Адамларды қудай ылайдан жаратқан, ал буны я шойыннан я полаттан қуйса итимал!"

Қараўыллар менен сөйлесип көриў ушын күндеги қайтатуғын ўақтынан бурын сыртқа шықты. Қараўыл оларға туўрылап айтыў былай турсын, ара-тура рәҳим көзи менен қарап нан-пан берип турыўды өтингенде, олардың азар-безери шығып, „ханға айтамыз" дегени бар еди. Усы сапары да солай дейтуғынын билсе де, қулақ-қағыс етип көрген еди, екеўи теннен „сен бизди өлтиреждк екенсең, шайыққа барып айтамыз, қапыға жола ма" деп азар-безер болып, Маманды қайтып киргизбеди. Ол бадабадтан қорықпады, лекин, күтә қапаланды. Үскини қуйылып қайтты.

Маманның усындай гезде ушырасып кеўил көтерисетуғын дослары бар еди. Олар сәл арқарақтағы таў жийегиндеги жырада жарты жағы тас жарты жағы ағаштан исленген ылашықта жасайды. Бәри тоғыз бала менен Алмагүл атлы он жасар бир қыз. Қыз Аманлық деген он жети жасар баланың қарындасы. Аманлық пенен жас және бир бала бар, аты Аллаяр. Қалғанлары он-он бес, жаслардағы жетимлер. Оларға Аманлық пенен Аллаяр ҳәм, әке ҳәм ана, ҳәм аға ҳәм жумсайтуғын, уратуғын хожа. Маманның түсиниклише: ҳәр жақтан қуралған туғыянсыз жетимлерди бириктирип жүрген Аманлық жудә ақыллы. Аллаяр болса, олардың ўақты қошлығы ушын туўылғандай. Қол жайыў гезеги келип, напақа табылмаған күни жолдасларын күлкили сөзлери менен-ақ асырайды, қуўақы. Маман басқа бардамлылардың балаларындай кекшийип, өзин жоқары санамағаны ушын ба, бәри жақсы көреди. Келсе, напақаға кеткен өз бириндей қоршап алады. Күлки, шаўқым менен қоршап алады. Олар менен бир майдан болғанның өзинде Маман кеўлин басып, гүллән қапалығын умытар еди...

Аллаяр еңсеси түсип киятырған Маманды алыстан-ақ көрип: „Маман киятыр, Маман!" деп жолдасларына даўрық салды. Иштен бир топ бала жуўырысып шықты. Маман Аллаярды көрсе мыйығынан күлер еди, бул сапары күлкиси келмеди.

— Маман, сен де, аўзыңа лобия салып киятырсаң ба?—деди Аллаяр.

Жолдаслары дуў күлисти. Маман мәнисине түсинбесе де, мыйық тартыўға мәжбүр болды.

— Ал енди бир тамаша болды,—деп даўам етти Аллаяр,—Кетик тисиме бир лобия тығылып қалып еди, алалмай, үш күннен кейин алсам, өнип кетипти. Соған инанбай, мыналардың бәри аўызларына лобия салып жүрипти.

— Аўа, аўа, Маман аға,—деп Бектемир дейтуғын бала күйеге былғанған бетин жыбырлатып, аўызынан лобия шығарды.—Мә, көре ғой. Тамаша емес пе-ә? Тамаша айтайын ба?

Оның шиңкилдеп сөйлегениниң өзи күлкили еди. Аллаяр желкесинен услап кейин ысырды.

— Кейин тур, шиңкилдек ҳәсте.

— Аманлық қайда?—деди Маман.

— Сорама тамаша болды,—деп Аллаяр жуўап берди,—кеше Бектемир ҳәстениң гезеги еди, ҳеш нәрсе таппай, намаз оқып атырған бир кемпирдиң дастурхан толы нанын арқалап қашып келди. Аманлық бир ашыўланды дейсең, тамақ тапсаң пайда емеспе десем қылмай, бүгин гезеги болмаса да, өзи қол жайыўға ҳәм бос дастурханды ийесине тапсырыўға кетти. Билмедим, кешигиўине қарағанда тутылып таяқ жеп атыр ма?

— Уя а а а !!!—деп жылап жиберди Алмагүл.

Балалар дуў күлисти.

Маман көзлери менен қызды изледи.

— Әй, ким шашынан тартқан?—деди Аллаяр балаларға. Ҳәмме тым-тырыс болды.

— Ҳеш гәп, Маман аға, Балалар бул қыздың „ўаа!" деп жылағаның тамаша көреди. Сөйтип жылатыў ушын-ақ шашынан тартады ямаса „әжағаң тутылып қалды" деп қорқытады.

— Аманлық таслап кетпейтуғын еди ғой.

— Дастурханның ийеси тутып урса, жалғыз өзиңди урсын деп өзлеримиз алып қалдық. Ҳаў, неге далада турмыз, ишкерилейик,—деди Аллаяр.

Маман бул жабайы, бирақ бир адамның баласындай, аўыз бирликли жетимлердиң жарты ылашығына олар менен араласа таласып кирди.

2

Оразан батыр соңғы жыллары көп жайларда болды. Қайтып қосылармыз ба деген үмит менен Бухара орамағындағы

қарақалпақларға барып қайтты. Жунғарлар қолына түскен бенделер менен астыртын сөйлесик жүргизди. Түркстанда қалғанларды Төменге көшириўге үгитледи. Ҳеш ким көшпеди. Буған мүмкиншилик те жоқ еди. Себеби оларға ашық жәрдем бере алмайды, Жоқарыдағылар өз күши менен көринип көше алмайды.

Хорезмге көшкен Маңғыт урыўының Шердалы бийин Елбарыс хан өлтирипти, деген ғаўға тарағанда, Оразан жоқары қарақалпақлар арасында еди. Келип бир ай-ақ дем алды, болғаны. Басшысыз қалғанына бес жыл болған сол урыўдан хабар билип қайтыўға атланды. Бүгин атланды. Иләжы болса оларға берман көшиўге нәсият етеди, болмаса Хийўа ханына барып сөйлеседи. „Қарақалпақлар бөлинип жүргенге хорламаныз, ийеси бар. Ўәделесип ант берискен үлкен орыс патшасынан сүйениши бар" деп ескертеди. „Билип қойсын, ақыры. Өзлери де әззи, қорқақ ел емес, ашыў менен орыслардан түсирген бенделери бар!".

Шаңқай түс болған гезде олар бир тораңғылдың қасында иркилди. Оразан батыр Шайықтың қала бериўин өтинди. Шаршаған аты енди аўылға күн батқанда жеткерсе де жақсы. Өзи болса жолға шыққан адам, аўы алдында. Кете береди. Шайық көнди. Екеўи ат үстинде қушақласып сүйисти.

— Ырза бол, шайқым,—деди Оразан батыр.

Ол қанша узақ жолларға сапар шекти, қанша урысларға атланды, ҳеш қашан „ырза бол" демес еди. Неликтен де шайықтың кеўли бузылды, лекин, көзинен жас шығармады.

Деген менен бул гәп шайықты ойландырды... Ғаррылығы ушын ба? Мүмкин. Екеўи де алпыстан асып баратыр. Денеде күш кемейсе, өмирге қызығыў кемейеди. Көзге өлим көринеди. Енди ҳәмме менен ырзаласа бериў керектей түйилди оған. Алды бурын елинен ырзашылық керек. Бийшара ел, емин-еркин сағақ ашалмай, шайық есин белгили басына қанша ирет тас жаўып, қанша ирет жасыл түсти. Қанша-қанша гүллеген мәкан жайлар қараңқалды. Ең соңғы бабаларының ата журты Түркстан, „Ақтаў" этираплары да көп болды. Буниан он жети жыл илгери жунғарлардың залым ханы шабыўыл баслап, елди парра-парра қылды. Кимлер Қытайға, кимлер Бухара ханының қол астына қарай арқаланды, кимлер жунғар елине айдалып кетти, кимлер бийдәрек. Ҳәзирги Сырдәрьяның төменине келип конысласқан алпыс мың үй жунғар шабыўылынан әўелги қарақалпақлардың үсири шелли жоқ. Ол ўақытта халықтың санын мың-мыңлар менен есаплап шығыў мүмкин емес еди.

451129

Мурат шайықтың пикиринше аз болған менен қарақалпақлардың тийкарғысы, жаўынгери, миллетке садығы усы төменги қарақалпақлар. Бала-шағалары менен кемпир-ғарры-лары посып көшип атырғанда, табанлы жигитлери Оразан батырдың басшылығында қазақтың Киши жүз ханының ләшкерлери менен биригип жунгарларға қарсы урысты даўам етти. Халық қәйерде де халықлығын қылады. Киши жүздиң халқы менен үйиркелесип-шүйиркелесип досласып кетти. Көшпели байлар арасынан мийрим-шәпәәтлилер табылды. Кимиси малдан, кимиси кийимнен жәрдем берди. Жети урыўдың—табын урыўының жасы үлкени Айғара бийдиң өзи, малдың ҳәр түринен жүзден-жүзден айдап әкелип, Мурат шайыққа тапсырды. Әлим улының төрт қарасы менен Бай улының адайлары да қуры қол келмеди.

Ел бой тикледи.

Қарақалпақлардың алдыңғы көши келгенде-ақ Киши жүздиң уллы ханы Абылқайыр хабар алып, төңбек кеселме, қарны ғарбыздай думалақ, қалақбас Ғайып дегенди көширип әкелди. „Тәўке ханның үрим-путақларынан" деп хан тиклеп кетти. Ҳәзирге шекем сол қалақбас Ғайып хан Төменги қарақалпақлардың ханы. Өзиниң туўысқанлары, балалары көп екен, орнығып кетти. Бәри бир тийкарғы үлкен хан Абылқайыр еди. Салықлар соған төленеди.

Абылқайырдың қайта-қайта өтиниши бойынша орыс патшалығынан келген елшилерге „бизди де орыс қол астына алың" деп көп бийлердиң арзы еткенине де тоғыз жыл. Сонда орыс елшилериниң алдында „қарақалпақларға тиймеймиз", деп ўәде берген Абылқайыр хан ўәдесине опадарлық қылмады. Ел үш ирет шабылды. „Арзыңызды қабыл етемиз" деп кеткен орыс елшилери ўәделерин умытты. Қайтама, орыс қарамағында саўда қылыўға жиберилген саўдагерлер қайтып келмеди. Ҳәлсиз санап бассынғаны, хорлағаны ушын, геллеге-гелле деп, булардың да орыс аўылларының шет-жебиринен жүзлеген бенде айдап, қайтқанының себеби сол. Усыған масайраса да:—„Қарақалпақ күшли ел" десип, өзлерин өзлери алдарқатып жубатады.

Халқының әййемги шығысы туўралы ишанымлы әпсаналар билетуғын Мурат шайыққа әзелий дос орыслардан бенде сақлаў надурыс. Илажы не? Миллеттиң ар-намысы усыны талап етеди.

Шайықтың қыялына келмеген нәрсе жоқ. Бийлердиң бирәўы арзы етсе де, орыслардың жуўап бермей араны ашып жибергени шеп емес. „Дини, ийманы басқа менен бир қәўим бо-

лыў ийт пенен пышықты бир кетекке тығыў"... Ақбозға қамшы тийгизбей, адым-адым жүрис пенен усыларды ойлап киятыр еди. Бир топар ийттиң қансыласып келип қалғаны ойын бөлди, сергекленди ҳәм ийтлерди таныды. Бул Ғайып ханның бөлди, шикарға бáратырған, я киятырған. Соның арасында ийтлери, балалары. Күндыздың терисин қызыл мақпал менен тыслатып соппас кийген, ғарбыз қарын жумалақ хан қара қасқа мелшийип, атлыларды баслап киятыр.Күтилмеген ушыраўға шайық албырап, ат үстинен сәлем берди.

— Шайқымыз, азып кетипсиз, дем алыўдың мәнисин билмесеңиз керек,—деди хан сәлемди қабыл етиў орнына.

Жолдаслары түйилген текелердей ғырқ-ғырқ күлди.

— Хан ҳәзиретимиз сезген болса, солай шығар,—деп мүлайимсиди шайық.

— Шайқымыз, шикáрға шығып турыў керек, былай шыққан теңиздей дала бар. Күн шыққанда қашқан кийик күн батқанша қашса да, көрине береди. Жүдә жазықлық, ой-ой! Менде өр текедей ойнаған не бир ийтлер бар. Күн шыққанда қуўса, күн батқанша шаршамайды, алмай қоймайды. Шикар деген қызық. Қуран оқып-оқып шаршаған басыңыз тазаланады.

— Есимизге келмес кенес бергениңиз ушын миннетдармыз, ханымыз.

Хан ат үстинде турып, май толы кесик ишектей жылтыр бармақларын шошайтып, ийтлерин бир қайтара сапады ҳәм еўлтанлардың бирине „ийтлерге гөш тасла" деп буйырды. Хан ийтлердиң ырылдысына, таласып жеген қызығына қарап, майсайрады. Шыдамай аттан түсти. Гөшке тойып па, базы бир күсайрады. Шыдамай аттан түсти. Гөшке тойып па, базы бир күшиклер анқаўсырап шетте тур еди, хан олардың желкесинен тутып әкелип қанлы гөшке тумсықларын басты. Шекшийип қалған өжет күшиклердиң тумсығына өзи қан жақты. Мес тоқ қан алып шыққан екен, кишкенелериниң басын меске тығып мантықтырды.

Мурат шайық ханның бул ырымына өзинше түсинип, тек мыйық тартты. Бирақ аттан түспеди. Хан бир өжет күшиктиң қара тумсығын меске суғып отырып сөйленди:

— Қарақалпақтың дин ҳәзирети, абайлап турған шығарсыз, аўзы қанға боялмаған күшик, үлкейген соң қанға шаппайды, күшик қан жалап үйрениўи керек. Жақсы болады ҳәм бундай күшик ийесине үлкен опадар болады.

— Опадарлық жақсы нәрсе, ханымыз. Усы опадарлық пе-

нен алғырлықты бизиң күшиклеримиз де үйренсе шеп болмас еди,—деди шайық.

Хан таңланды.

— Буның неси қыйын?! Көрип турсыз! Үлкен аңшы ийтке ермей, күшик аңшылыққа үйренбейди. Себеби үлкен ийттиң кәтесин соңғы ийт тәкирарламай, сумлық үйренеди. Ал, енди шайқымыз, сиз де аңшы күшиклер жоқ ғой, оның үстине сиз аңшылыққа ышқыпаз емессиз.

— Кеширесиз, ханымыз, күшиклеримиз деп балаларымыз ҳаққында айтпақшы едим. Сиз айтқандай болса, бизиң балаларымыз үлкенлердиң кәтесин тәкирарламас еди, ханымыз.

— Ҳә, түсиндим, балаларды да усылай үйретсе болады,— деди хан.—Ендиги шикарда балаларыңызды ертип кетейик пе?

— Онда да болады, ханымыз,—деди шайық ашыўдан өзин зорға тоқтатып.—Биз қартайып киятырмыз. Балалардың арасынан елге басшы таярлап берсеңиз, үйретсеңиз деп айтпақшы едим.

— Қарсы емеспен,—деп хан бир ат қосшысына бурылып, анаў күшик неге ақсады?—деди ҳәм атына минди.—Кеттик пе, шайық.

Олар хан аўылына—„Жаңакент" таманға қарай жүрди. Ханның мийзамын аңлап шайық үзилип қалған гәпин жалғастырды.

— Ханымыз, бүгингиниң жасы кишиси, ертеңгиниң жасы үлкени екенин сизден үйренип, сизден билсе болады. Ийтлериниздиң алғырлығы соны аңлатып тур, күшигинде үйретеди екенсиз. Енди балаларымызды ақылға үйретип берсеңиз, өлсек „ханға дурыслы хызмет қылғандай изимизде бала қалды" деп кетер едик.

— Олай болса елдиң барлық жас жигитлери—шәкиртлериңиз жыйналсын. Мениң атымнан ҳәмме урыўға буйрық бериң. Ақыллысынан таңлаң, мен қәўендерлигиме аламан. Бирақ Оразан батыр усаған өжет, көтере көкирек болмасын. Оның баласы, айтпақшы, сенде-аў, қалай өзи? Минези әкесине усамаған ба?

— Ханымыз,Оразанның баласынан тәшўишленбеңиз, ақыллы. Ал енди жас жигитлерди жыйнаўға қашан атлы жибергизсек екен?

— Хабарды өзим бергиземан. Полат жасаўылды жиберип аламан. Егер тамаша көргиңиз келсе, ертең келиңиз. Бүгин күшиклердиң үйретиўге мәзи шыққан едик. Сыралқы бере алмадық.

Шаршап киятырған Мурат шайық ханның „ҳәзир бирге жүр" демегенине қуўанып „дийдар, дийдарға түскенше хош, ханымыз" деди де, атының басын бурды.

* * *

Маман Аманлықты күтип Аллаярлар менен күн батқанша отырды. Басқыласты. Күлисти. Көп кешиге берсе болмайды, шайық келген болса жән-жаққа адам жиберип излетеди. Сол ушын геўгимлете қайтты.

Және кеўилсиз. Кең ийинлери қысылған, қалпағы маңлалайына еңтирилген. Шекпенин қаўсырмаған. Шалғайлары сәл епкинге желпилдеп киятыр. Қараңғыда „ассалаўма әлейкум, Маман аға!" деген таныс даўыс оған жан ендирди.

— Ҳаў, Аманлық!

Аманлықтың ийниндеги қара жүн дорбаша аўырлық етип терлеген еди. Маңлайының терин алақан менен сыпырып, аппақ тислерин көрсетип күлип тур. Сонша жүк көтерип шаршаған болса да, муңаймаған бала алдында үскини қуйылыўы нәқолай көринди ме, Маман да күлимледи. Дорбашасына үңилди.

— Аўыр ма?

— Қәне, көтере алмай тарбаяқласам. Еки-үш күнге напақа болар еди.

— Дастурханды ын-жынсыз тапсырдың ба?

— Қоска бардың ба?—деп күлди Аманлық.— Тапсырыўға тапсырдым, сыбағам да мол болды.

Маман оған изин сөйлетпестен дорбашасын өз ийнине салды.

— Жүр, апарысайын.

Аманлық „өйтип қысындырма, аға" десе де қылмады.

Жол-жөнекей әстен гәп баслады.

— Аманлық, егер, мен бенде орысларды босатсам, сен не дер едиң?

Аманлық ойланып та турмады.

— Қой қораға шапқан қасқырларды өз майданына жиберген адамды журт шаймий дейди ғой,—деди.

Маман узақ үнсиз жүрип, Аманлыққа шала еситтирип гүбирленди. „Қараўыллар қапыға жолама" деди. Аллаярға ойлассам, оның „бенделерди таўықтың басын жеген адам босатады" деп, өзи көз жас төгип жүрип, басқалардың көз жасына реҳим етпегени қалай?"... Ал бул да сондай...

Қапталдан өтип баратырған аттың бир пысқырығы Маманды иркти.

— Тоқта, Аманлық,—деп ийниндеги дорбашаны алып оған услатты.—Шайық атамның аты пысқырды. Кеттим.

Маман алжаспаған еди. Шайыққа көринбей оннан бурын үйине жетиўге талапланды. Қараңғыда жуўырып баратырып, шайықтың үш атлы менен иркилип сөйлесип турғанын көрди. Атлылар, кешқурын жаў келип, малларды айдап кеткенин хабарлап атыр екен.

— Ҳарамый нәлетлер! Үҳ! Абылқайырдың усы төртинши ирет жалатайлық қылғаны, — деп шайықтың сарсылғанын еситти.

Бул жаманлық хабар ырас болса, 1731-жылы рус елшилери алдында қарақалпақларға қол салмаймыз деп берген ўәдесин Абылқайырдың төртинши ирет шаймалап, елге ойқан салыўы еди.

3*

„Не деген әп-тап! Мыс қайнайды. Самал емес, от есип тур. Әй, куда, бендеңди өзиң ая! Реҳим ет!“

Мине, бул гәп тек жазда емес, қыста да айтыла беретуғын гәп еди. Төменги қарақалпақ елиниң өңшең жасы үлкен бийлери бас қосса, ҳәмме жақ лаплап турғандай, ишлери ғыжлап, түтигеди. Ҳәўир шығара алмай шып-шып терге түседи. Жүктиң салмағына шыдамай бир-биринен көреди.

Мурат шайықтың тоғыз қанатлы отаўының артқы жуп керегеси ашық. Жез ший есиги түриўли. Бүйтпесе, иштегилер ерип кетежақ. Еринлери „фуф, фуф!“ етип уйықлап атыр. Қойдың гөши пискенше мызғып алыўға пурсат алған төменги қарақалпақ елиниң „қаймақларын“ шыбыннан қорығандай, Мурат шайық ғана уйқысыз. Қалпағы менен желпинип, шеп қапталға шөккен нардай жамбаслап жатыр. Базда керегениң көзгеншеклеринен ашшы қуяш пенен булдырлаған таў жарларына сығаланады, оннан нәр жоқ, қайға бар самалды иркип тур. Есикке бурылады. Аўылдың кубла шетиниң сақшысындай, жалғыз түп емен мүлгип тур. Шайық оннан да салқынлық күтеди, нәрсиз. Тек ғана айналасындағы көк майса аңқыйды, соның жупар ийиси ғана үйге әлле қандай ләззет жиберип тур. Бул азлық етеме, сезбейди. Желпинеди.

Шығырған ыссы, лекин аўыл арасы тынымсыз. Мал жетелегенлер, ешек мингенлер, алысырақта түйелилер, атлылар олайбулай өтип турыпты. Аналарының етегине оралған жалаяш балалар қоңыздай жуўырысады. Дорба асынған қосақ-қосақ жаслар, кемпир-ғаррылар бир-бирине байланған сыяқлы бир таяқтың еки ушынан усласып өтип турыпты.

Бундай көринислерге көзи үйренип қалғанлықтан онша елестире бермейтуғын шайық бүгин басқаша кейипте.

„Соңғы гезде ел арасында парахатшылық орнап киятырғанда және жаў дарыды. Пада-пада маллар айдалып кетти. Бул заманда малсыз адам—бахытсыз. Ким маллан айрылса бахыттан, бағ-дәўлеттен айрылады.

Өзи зорға күн көрип атырған елдиң басына қурбака жаўды да турды. Қудай бир ҳүжжетли ханлы да қылмады... Шайықтың көзлерине жас қуйылды. Оның көз жас төккенин сырттан қарап аңғарыў қыйын еди. Жасында семиз болып, қартая келе азып, бетлери қалталанған бул адамның көзлери астындағы жыйрықларында, дөңгеленген ғарры көзлерден сорғалаған жас түўе бир қасық суў жайласқандай еди. Соңлықтан көз жасларын сыпырмады. Оң қапталда жатырғанларға мойын бурды. Олардың төргиси Қоңырат урыўының жасы үлкен ақсақал-бийи, сақал-шашы қуў пәриндей ақ, Ырыскул бий, оннан тетеси-көсенамай киси, маңғытлардың бийи Убайдулла, үшиншиси; сақалы ақ, шашы қара адам—қытай урыўының бийи Дәўлетбай бий, есигиректеги ең шеткиси; шашы ақ, сақалы қара-жалайыр урыўының бийи Есим бий.

Бул атақлы урыў басшыларын үйине жыйнап қой сойып күтип атырған Мурат шайықтың ойы уйқылатыў емес еди. „Абылқайыр ханның атлылары елди және талап кетти. Енди не қылыў керек. Бийлер не кеңес айтады?“—деп ойласыўға шақырған еди. Бийлер ҳәркашанғы әдетин қылып, келген пәтте орынға таласты. Жасы үлкен Ырыскул бий азғана мызғып еди, қалғанлары да қыйсайды. Ҳәзир олардың қайсысын уйқыда, қайсысы өзгелерди бағып отырған киси қусамайын деген ой менен ояў жатыр, билиў қыйын. Бул өжет бийлердиң ҳәрекетлерине баўыры қамылған шайық сыртқы көриниске шыдамай, қалпағының ернеги менен бетин сыпырды ҳәм оларды оятыў мәқсетинде „өхе-өхе“ деп жетелди.

Ырыскул бий бас көтерди.

— Шайқымыз, уйқлап кетиппиз, бийадеплилик болмады ма?

— Киси уйқлайман деп өмириниң жартысында не болғанын билмесе керек. Сизлер уйқладыңыз, мен пүткил елди алақанымда көргендей болып отырдым,—деди шайық.

— Астапыралла! Шайқымыз, бийәделлидиң болса кешириңиз,—деп Дәўлетбай бий бас көтерди.—Көзимиз илингениме бир кесе чай ишим болдыма екен?

Мурат шайық бетин қалпағы менен сыпырып кекесине кеңк-кеңк күлди.

— Бир кесе чай ишим түўе, кирпик қаққанша дүньяда адам пайда болып, дүньядан адам кетеди. Қанаат етиңиз, бийим,—деп Убайдулла бий басын көтермей жатып сөйледи. Жалайырдың Есим бийи:

— Япырмай, қудайым отты жақты-аў! — деп еснеп түргелди.

Бийлер алма-гезек далаға шығып келип қолларын жуўып орынларына отырды.

— Әзийз бийлер, қарақалпақ елиниң ағалары,—деп гәп баслады Мурат шайық.—Мен сизлерди үйден жыйналып дуз ишсин дегенде, айтажақ ойым бар еди. Уйқыңыз қанған болса, тиллерден зибан берсек...

— Жүдә бәрекелла, шайқымыз. Сиз шақыртпасаңыз да жыйналып, ойласыўға келиўимиз керек еди,—деди Ырысқул бий.

Басқалары да „аўа, шайқымыз, аўа" десип оны мақуллады.

Бир қолында қабақ шылапшыны, екиншн қолында мыс қуманы бар хызметкер кирип, аўқаттың тайын болғанын билдирди.

Гәп кесилди.

Мурат шайықтың бир әдети, аўқат үстинде тамыры терең кетип кисиниң ойландыратуғын гәп айтыўды жақсы көрмейтуғын еди. Ҳаўа ырайынан ғана гәп қозғады.

— Пай, қудайымның күни де жанды-аў! От есип тур, от! Өзин-әм орынсыз қонғанбыз ба, таў бизге самал жибермей, бақырашқа салғандай қуяшқа тутады. Деген менен қыста ҳәзи бар.

Шайықтың гәпин ҳәмме жөплеп, кимиси ҳәзир таў етегине мәйек қойса лисип қалатуғынын, кимиси демин зорға алып отырғанын айтты. Түриўли есиктен көз ушындағы жетим еменниң астында қозғалған ыбыр-жыбыр геллелерди көрип шайық гәпин жалғастырды :

— Қудай қандай шебер. Сырдандай жерге жалғыз емен көгертип бенделерин жарылқап қойыпты. Сол емен болмағанда анаўлардың мийлери лоқылдап кетер еди.

Мурат шайықтың сары ала жүнлес көпеги босағаны дастанып жатты. Бийлер шайыққа жараныў ушын ба, ямаса тойғаны ушын ба, алдыларына қойылған устағанлардан ийтке пай таслады. Ийт сүйеклерди күтә ерйншеклик пенен ғайзап атыр.

Қанша ыссы болса да, дорба асынған жалаң аяқларға көлеңке аўыспайды. Есик алдынан жекке-сийрек өтип турыпты. Ийттен қорқама, шайықтың үйине қайрылмайды, болмаса тойып отырған мәс бийлердин сарқытына көклеп қалар еди.

Денеси шойындай қара, сатанлары күйген қуўрайдай, мойны қутанның мойнындай узын, арық бала тоғыз-он жаслар шамасындағы қыз бенен дизилисип, есиктиң алдынан бес-алты адым өтип болып, изге айналды ҳәм шайықтың босағасына келип дизерлесип, екеўи қатар отырды.

Сары ала көпек бундай әптадаларға үйренгенликтен бе, ямаса олардың тәғдирин өз тәғдири менен тең көрди ме, ырылдамады, тек мойын бурып бир қарады да, әдеўир ети бар сүйеклер алдында шашылыўы менен, еки аяғының арасына басын тығып, жатыўын даўам етти. Келген жас жигиттиң путында өрмекке тоқылған гөне ыштаны бар, болғаны. Шашы өскен, денеси күнге күйреген, қайрақтай, қонқы мурын, тана көз, қулақлары алақандай, изине ерген қарындасының киркир ақ бөз көйлеги бар, бирақ сыны дүзиў, жыртылмаған. Көмирдей қара шашын себет бурым етипти, бурымларының ушы тышқанның қуйрығындай. Көзлери жаўдырған, гүлше жүзлери қараўытқан, күн көрингендей жуқа кулақларының тесиклерине шөп өткерип қойыпты. Аўқатланып атырғанда, босағада жатқан сары ала көпектен қорқып ҳешким келе алмағанда, батыллық пенен келип отырған бул екеўи Аманлық пенен қарындасы Алмагүл еди. Гезеги бойынша өзлерине, жолдасларына напақа излеўге шыққан. Оларға бийлер таңланыса қарасты.

Бағанадан бери кеўли елжиреп отырған Мурат шайық, өз үйи болғаны ушын ба, түргелип барып бир жилик гөшти Алмагүлге услатты, басқалардан есикте отырған Есим бий қолындағы гөшин Аманлыққа усынды. Олар бийлерге миннетдарлық билдирип бас иўў менен қабыл алды. Бирақ екеўи де аш екенин билдирип бирден аўызларына баспады.

Шайық Аманлықты биринши, көргенде шырамытты, бирақ есине келтире алмады. Үкеси менен екеўиниң атларын сорап, билгеннен кейин, бираз кеўилсизленди. Қабағы үйилди. Бийлер елестирмеди.

Аманлық түргелип баратыр еди. Есим бий сорады:

— Урыўың нели, бала?

Гүллән бийлердиң кулағы ербеңледи. Өз-ара кисилик жарыстырып отырған бийлер биреўиниң урыўынан болып қалса кисилигинен айрылатуғындай, меним урыўымнан болмағай десип қыпсаланды. Тап усыны түсингендей:

— Урыўымды билмеймен,—деп Аманлық қарындасын ертип жөнине кетти.

Ҳәмме бир дем ләм-мийимсиз қалды. Табаққа да қол урылмады, шыбын ызың еситилди.

Аўхатқа пәтия етилип, дастурхан жыйналғаннан кейин бийлер қайтадан аяқ созып жамбаслады. Чай ишиў басланды.

Ырысқул бий гәп қозғады.

— Шайқымыз, бағана бир нәрсе демекши едиңиз?

— Умытпадым, әзийзлерим, умытпадым, елимниң төрелери,—деди шайық.— Жаңағы келген баланы енди таныдым. Сизлер бәлким, танымаған шығарсыз. Маңғытлар арасында жүрген ябылардың Данияр деген жылқыманынан қалған туяқ. Данияр „Ақтаўда" бес ағайинли еди. „Ақтабан шубырынды" жылы Данияр бизиң менен бул жаққа көшти, Қудияр деген иниси Хорезмге Шердалы бийдиң жылқысы менен кетти. Қалған үшеўи Бухараға, Қытайға қарай аўысты. Биреўи жунгарларға бенде болды. Даниярдың ата-аналары өлди, қыз туўысқанлары ҳәр жақта бир елдиң кесеўи болып кетти. Айтсаң, барлық дәрт қозғалады.—Мурат шайық гүрсинди.—Бул бала сол „ақтабан шубырынды" жылы жолда туўылып еди. Енди жағында „аманлық болсын" деген ниет менен атын Аманлық қойған мен едим. Соннан берли он жети жыл. Уҳ!... Он жети жыл! Өмир зуўлап өтип баратыр. Қорлық пенен бийбелги өтип баратыр. Бул баланың әкеси менен анасы, жаңағы қызы бир жасқа шыққанда, бир күнде өлди. Тырыспайдан өлди. Анасы бийшара қызына жүкли боларда алмаға жерик болған екен. Таппаған. Сол ушын Алмагүл қойған. Енди бийшара бала урыўын да билмейди.

— Урыўын билмейтуғын жарымести де кудай жаратады-а,—деп таңланды Есим бий.—Әй, кудай, өзиңе шүкир-ә! Қандай ҳалға түсирдиң?

— Бул дүнья, дүнья. Ақыбети ойран дүнья,—деп сарсылды Ырысқул бий.

— Деген менен боласынлы бала көринеди, — деп қойды Дәўлетбай бий.

Убайдулла бий гәпке араласпады.

— Ҳәр шабыўыл жүйкемизди қуртып баратыр. Қайта-қайта аўзы күйген халықпыз. Үрлеп ишпесек, ендиги урим-путағымыздың бәри жаңағылардың күнине сазыўар болама деген гүдигим бар.—Шайық муңлы даўыс пенен төмен қарады.— Мақсетим—өзлериңиз билетуғын шырлықты есиңизге салып кеңесиў еди. Оразан батыр да Хорезм елине баратырып сизлер менен және сөйлесип көриўди өтинген еди.

— Мақул еткенсиз, шайқымыз,— деди Убайдулла бий.— Меним пәмимше, сиз ертеңимиз ҳаққында сөйлеспекшисиз. Буны мен жаңағы жетим балаға өзиңиз жилик апарып бергениңизден абайладым.

— Өз жетимимизге өзимиз шалғай жақпасақ ким жабады, әзийзлерим?! Адам баласы да анаў ементей,— деп тўриўли есиктен көринген жалғыз ементи иеги менен нускап сөйледи.—Тәрбиясын берип, адам дегереклесе, ҳәўижлене береди, болмаса, ғарға-ғузғынға мәкан болып, солыйды. Қудаға шүкир, усыкәраға келип қазақлардың жәрдеми менен және бой тикледик. Бирақ тик жарда турған сыяқлымыз. Бул казақтың Айғара бийлери сүйесе, бир жағы ийтерип жибережақ. Енди жығылсақ, жоқ болғанымыз. Қарақалпақ деген атымыз ҳаслан аталмай қалады. Ғайып хан болса өзлериңизге мәлим. Ыссыда терлемейди, суўықта тоңбайды, сонда да кеңесиўге мәжбүрмиз. Ханды атлаў—қуданы атлаў. Ханға барғанша аўырманлық өзимизде.

Бийлери ой басып, алдындағы кеселерин көтере алмады. Кимиси алақшынға, кимиси ошаққа көз тикти. Жүзлеринде не ҳаққындадур ой, жан ашыў сезиледи.

— Өзлериңизге мәлим, Абылқайыр хан бизге кәрўан жолдың еркин берип қойыпты,—деп және даўам етти шайық.— Ақылыма сыйдыра алмайман, усының өзи қандай ерк! Биз өткенлерден бажы аламыз, бизден хан алады. Өлип болдық, берип болдық, таланып болдық. Төрт ирет талады. Бағана сизлер уйықладыңыз, шыжғырған ыссыда қанша-қанша жетимлер өтти есик алдынан. Буны мен айтпай-ақ, күнде көрип жүрсизлер. Есабы не болар, ақылым жетпейди. Оразай батыр да кетип баратырып усы жөнинде айтты.

Бир-бирин тыңламай, ҳәрким өзин өз урыўының ханы, султаны деп дағазалап жүрген бийлер енди бәри бирге қылпылдақ кемеде отырғандай сезинип, бир-биринен артық өмир сүретуғынына көзлери жетпей қойды. Тәғдирлери бирдей көринди.

— Күтә үлкен салмақ тасладыңыз, шайқымыз,—деди Убайдулла бий.

— Салмақты мен емес, Абылқайырдың жүйенсизлери салып отыр.

— Усы қазақлар менен жай парахат қыз алысып, қыз берисиўдиң жолын неге таппаймыз. Сонда, бәлким, бундай ала аўызлық болмас еди,—деди Дәўлетбай бий.

Ырысқул бий бас көтерди:

— Ойланып қарасаң қосыўыспыз, бирақ тәкаббыр елмиз. Былай өткен орыс саўдагерлерин тутамыз,' былай өткен Қытай, Бухара, саўдагерлерине жамбас урамыз. Сол ушын жаўымыз көп. Тәўке хан бабаларымызға „Ақ таўды" инам етип дәрбенттен бажы өндириўдиң еркин бергенинде, сақыйлық қылды дейсиз бе? Әтөшкир етип пайдаланды. Биз ғыжлаған қозда күйдик, ол жылынды. Ҳәзирде солай. Көсеўи бизики, қызғыны Абылқайырдың адамларыныкн. Шайқымыз, жүдә жақсы ой таптыңыз. Үзаққа көз жиберген адамға бул не деген әдалатсызлық. Көсеў қылып қойғаны аздай, хан елимизди талатады. Жарам жазылар-аў, қара қотыр болды деп қуўанған күни үстине дузлы суў сеўип жибереди. Соры қайнаған биз, шырқыраймыз.

Ғарры бийлерге ел тәғдириниң салмағы жанға түскендей сарсылысты. Ҳеш қайсысы ужыбатлы ҳештеңе айта алмады.

— Оразан батырдың устағанлы не гәпи болды? — деди Ырысқул бий әллен ўақыттан соң.

— „Аўзы күйген үрлеп ишеди" деген гәпти айтқан сол. Ол еле баяғы орыслар-орыслар деген нийетинде. Солар ағалық қылады дейди.

— Айтпақшы, орыс бенделердиң ҳалы қалай екен?—деп қызықсынды Есим бий.

— Мусылман қылыўдың талабындамыз. Оразанның улы Маман жүдә зор бала болды. Бәрин бегиштирип динге салып атыр.

— Сизиң шарапатыңыздық күши дә,—деп Убайдулла бий хошлады.—Орыстан бенде сақлаў халқымызға қандай абырай ҳәм айбат болды. Еситкенлер бизди күшли деп, сырттан қорқып жүрсе керек.

— Әзийз бийлер, Оразан батырды узатып кайтып киятырғанда Ғайып ханға жолығып, ертеңимиздиң гамын жеўге ўәдесин алып едим,—деп шайық жас жигитлерди сынаў жөнинде хан менен келискенин айтып салды. Бийлер аң-таң болысты. Ырысқул бий азғана ойланып:

— Дурыс болған шайқымыз,—деди.— Бәримиз де қартайдық. Бизиң Қоңыратта атақлы Байқошқар бийдиң Есенгелди деген баласы бар, питкен ақыл, питкен дана. Әне сондайларға лийкин берилсе, шеп болмайды. Жаслардың еринлерин қанға басып та, қара жерге басып та үйретиў керек.

— Байқошқар бийдиң Есенгелдисиндей балаларды бизиң маңғытлар-әм туўған,—деди Убайдулла бий.

Дәўлетбай бий менен Есим бийдиң жақ жарыстыражақ болғанын сезген шайық алдын алды.

— Тарыспаңлар. Еркеги болса қатын қысыр қалмайды. Бирақ ким қалай тәрбиялады, хан алдында жыйналғанда көремиз.

— Күшигинде таланған нәт үлкейгенде мырылдай ма? Бизиң балаларымыз таланып өскен, хан хызметине жарағандай ул аты қарақалпақтан табылса,—деп гүман билдирди Дәўлетбай бий. Ҳәмме ойланып қалды. Ырысқул бий де ҳештеңе дей алмады.

— Шайқымыздың ықласы кетип жүрген шәкиртлерн бар шығар,—деди Есим бий.

— Ҳәзир айтыў—туўылмаған балаға көйлек пишкен менен бара бар. Лекин Оразанның баласынан дәмем бар,—деди Шайық.

Шайықтың тийкарғы сөйлесейин дегени қазақ ханының жөнсиз шабыўылларынан қутылыўдың жолларын табыў жөнинде пикирлесиў еди. Қодирең гәплер түўесилмей-ақ, далада Полат жасаўылдың аттан түспей турғаны хабар етилди, үй ийеси асығып үйден шықты.

Ғайып хан Мурат шайыққа берген ўәдесин тезлетипти. Полат жасаўылдың әкелген хабары бойынша азан менен барлық аўылларға атлылар жолланды. Келеси жума күни ҳәр бир бий өз аўылының онбес менен жигирма бес арасындағы ес ақылы дүзиў, бардамлы жигитлерди өзинен қалдырмай, жетим емен қасына әкелиўи тийис!

* * *

Нәўбети бойынша ҳаклап қайтқан бала кеште жаңалық таўып келди. „Он бес менен жигирма бестиң арасындағы балалар хан менен бийлердиң сынағынан өтсе, кәлентар бий болады-мыш."

Сопақ баслы Аллаяр куўанғанынан ба, қулақларын тикирейтип, жалпақ мурнының ҳәр танаўын алма-гезек ҳаррыйтты, мисли үркken тай болды. Қысық көзлерин Аманлыққа қыйықландыра „недейсең" деген түр билдирди. Балалар дуў күлисти.

— Бул дийўаналардың жарысы емес,—деди Аманлық.

— Билемен, билемен,—деди Аллаяр.—Кисиге қол жайыўдың үлгилерин көрсет, биреўдиң жутып баратырғанын алып жут десе, алдыма адам салмас едим.

Адырақ көз, өсик шашлы кишкене Бектемир оларға гәп қосты.

— Жасым онбеске жетсе, Маман ағаға айтып жарысқа қосылар едим.

Аллаяр оның қулағына шертип жиберди.

— Жасы үлкенди нәсиятлама!

Кеўилли отырған балалар жым-жырт болды.

Деген менен Бектемирдиң кеңеси еки жас үлкенге ой салды. Ҳақыйқатында да, Маман менен сөйлесип, сырласып көргенде не қылады? Шайық атасы оны жақсы көреди. Сөзин сындырмай я Аманлыққа я Аллаярға бай баласының кийимин кийдирип жарысқа салса. Ҳо-оl Дәўлет қусының қоныўы зәрребағыш. Ақыры олар да көп нәрсе биледи. Маманларға усап Шайықтың қол астында, тәрбиясында болып, оқымаған менен, талай-талай есиклерде отырып көп оқыганларды, даналарды тыңлаған ақыллы гәплерди еситкен. Ой алла, зәрре бағыштан жарылқап ханға жаранып кетсе, талай сорлылардың ығбалы ашылар еди. Сонда Маманның қәдирин умытпайды. Шайықты да мәңгиге ҳүрметлейди.

Олар усы ойға тоқтады.

Аллаярдың гезеги болыўына қарамастан, азанда үш баланың мойнына дорба асып, ҳақлаўға жиберди, өзлери Маманға жолығыўға келди.

Мурат шайық, соңғы ҳәптениң ғалма-ғалы менен үйли-үйлерине тарқаған шәкиртлерин қайтадан жыйнатып, бүгин оқыў баслаған еди. Аманлық пенен Аллаяр Маманды Мурат шайықтың үйиниң (бала оқытатуғын екиншi үйи бар) көлеңкесинен тапты. Мойны ийилген, үскини куйылып отыр. Қапталында шайықтың сары-ала көпеги аяқларын дастанып жатыр. Олар алыстан-ақ Маманға бир нәрсе болғанын сезди. Селтең бермей әстен кеде берди. Сары-ала көпек алыстан сетемленип, бас көтергенде ғана Маман бурылды. Екеўи де маладай аяқларын еп пенен тең басып киятыр еди. Тап суў кешип самбырлатпаў ушын аяқларын еп пенен басып киятырған секилли Аллаярға күлип жибере жазлап, өзин иркти ҳәм оның бир нәрсе деп қоймаўының алдын алып „сөйлеме" деген белги ушын еки бармағы менен ерinлерин қысты.

Маман сары ала көпектиң қулағынан тартып түргелтип

жиберди. Олар селт етпестен ийттиң орнына келип бир-бирине асылыса отырды. Маман үйдиң ишине бармағын шошайтып—„тыңлаң" деген буйрық берди. Екеўи де көкиреклерине қолын басып ишке қулақ салды. Мурат шайық сөйлеп атыр:

— ...Халқың кийген кийим кепиниң, халқың минген ат—ыскатың, халқың—анаң, халқыңның тили—анаңның тили. Халқыңа қылап қылыў—өз анаңа қол салыў менен барабар. Бизиң халқымыз қара матам кийип, соның аты менен қарақалпақ аталған деген әпсана бар. Бабаларымыз Жайҳундәрьясының бойларын жайлаған, бир саҳрайы халық екен. Искандер Зулқарнайын дүньяға келип, сол саҳрайы халықтың уясы бузылады, палапан басына, турымтай тусына кетеди. Қылышынан қан тамған Зулқарнайын шабыўыл менен Жайҳун бойларына жеткенде, бир саҳабасы мынандай ақыл беридимиш: „Халықтың бағынғанының белгиси, қызларын сүннетке ендирсин". Бул шәрт халықтың ыза отына май қуйып лаўлатады. Жайҳун бойының пүткил халқы кек атына минеди. Халықтың үлкен қозғалаңы басланды. Қозғаланды баслаған батыр басына матам қалпағын—яғный қарақалпақ кийип шыққан екен. Ийилмегенди ат туяқлары астына женшип, әлемди титиренткен Зулқарнайынның ләшкери нени шыдатсын, халықтың батырын тутып алып, тораңғылға астырады. Буннан кейин халықтың бурынғыдан да бетер ыза оты қайнап, дүйым журт сол батырдың матам қалпағындай қалпақ кийип, атланыска шығады. Адам қаны суў болып аққан қырғын басланады. Искендердиң кураллы ләшкерине төтепки бериў қыйынласып, қарақалпақлылар қонысын таслап, посып көшиўге мәжбүр болады. Қырымға қарай көшеди. Орыс қол астына қарай көшедн. Әне, балалар, сол матам қалпағын кийип поскан халық топары бизиң бабаларымыз. Лекин қасында матам, көкиреги ҳақ халық шын досларын табады. Орыслар менен шийме-ший отырып, бир дастурханның нанын бөлисип жейди. Орыс князьлары менен татыўласып, биринiң жаўы екиншисине жаў, биринiң досы екиншисине дос болып бирigип кетеди. Бирақ бул да узаққа бармайды. Дүньяның бир мүйешинде Шыңғыс хан деген туўылып, заман және астан-кестен болады, бабаларымыз және қонысын өзгертеди, ақыры айналып, усы Түркстанға келеди. Бунда да паян таппадық. Ең соңғы аўыр әламат жунгарлардың шабыўылы болды. Халық енди шабылса, енедәрексиз таркаў алдында тур. Сол ушын қәдимий досларымызға мураҗат қылдық. Аз дейме, ҳәлсиз лейме нәмәлим, бирақ менсинбей атырған секилли, еле белгили баслы жуўап жоқ.

Қайтама жиберген саудагерлеримизди талаған. Олар қайтпады...

Маман Аманлық пенен Аллаярды түртип „түргелин" деп ым қақты. Оларға шайықтың әңгимесиниң ақырын тыңлаў қызық еди. Маманның шырайын қатал көрип, изине енди.

— Не ушын, не ушын?—деди наразы Аллаяр сыбырланып.

— Ҳәзир айтаман,—деп Маман олардың екеўин еки қолтығына алыўы менен аўылдың арқасына қарай жүрди.—Бул әпсананы шайқымыз бурын-әм айтқан еди. Керек болса, изин айтып беремен. Искендер Зулқарнайниың ўақтында матам калпағын кийген халықлардан Жайҳун дәрьясының бойында еле бар болса керек. Мениң атам соларға кетти. Шайқымыздың буны айтып отырғаның мәниси—ким азаңды бирге азаламаса, өлиңе жыламаса, шын дос емес демекши.

— Ийт пенен көлеңкеде отырғандай не гүнаң болды?—деди Аллаяр.

Маман муңайып көп жерге шекем сөйлемеди.

— Гүнам ба?—деди Маман әллен ўақыттан соң.—Гүнам сизлерге де белгили. Екеўиңизге де айтқанман. Қараўуллардан еситипти.

— Орыс бенделерди босатыў ойыңды ма? Мен шайық атамның орнында болғанда, сени ийт пенен көлеңкеде отырғызбай, пышық пенен қосып қапқа салып сабатар едим. Неге адыраясаң? Азалы күнинде матам тутпаған, өлиңе жылаў орнына, қаласына барған саудагерлериңди талаған, ески дос екен деп менсинбеген елдиң адамларына жақсылық жарасама?

— Сен неге жорғалай бересең—деп Аманлық сөйлеп киятырған Аллаярдың ийнинен тартты. Аллаяр тоқтаған соң:

— Маман аға, қашанға шекем айыплысыз?—деп сорады.

— Бүгинше. Кеширимди сорап барсам кеширеди.

— Жана кеширим сораў ушын ойланып отырма единиз!—деди Аллаяр және.

— Жоқ, досларым. Шайқымыз бир айтқанын ҳешқашан тәкирарламас еди. Гәде даналықлар, гәде шешиўи қыйын жумбақлар айтатуғын еди. Шәкиртлерине менсиз айтқан жаңа гәплерин еситпей каламан ба деп кетпей отыр едим. Бурын айтқан әпсанасын тәкирарлаўдан кетпекши едим, сизлер келдиңиз. Шамасы, изин маған әкелип тоқсырмақшы. Тыңлағым келмеди. „Ҳақ ис ушын, адам баласына жақсылық қылыў нийетим надурыс болған екен", деп кеширимди сорағанша, қаңғырып-ақ кетемен. Сизлер менен болғанда не қылады маған?

Аманлық бас шайқады.

— Ойлан, жасы үлкен. Ара-тура келип бир майдан „үлисип кеткениң болмаса, бизде жассыз көз бар ма? Бородин орыстың саған айтқанындай, қосымыздың жарты жағы көз жастан ызғар.

— Қалған жартысын курғақ қылып қойған бизиң күлки,—деп Аллаяр күлди.

Ҳешқашан муңаймайтуғын бул жигиттиң күлкисине Маман да, Аманлық та қосылды.

Маман Аманлықлардикинде мудам қалыў былай турсын, сол күни түней алмады. Изинен адам келди. Мурат шайық келсин деп жиберипти. Бәлким, уллы шайық кеширген шығар. Маман көп ойлана алмады. Өз атасы көз алдына келди: „Шайық атаңның зейнине тийме, садық бол" деп қулағына ясыйын оқып турғандай.

Қайтты.

Ол өзинен-өзи басқы таўып жүргени ушын Аманлық пенен Аллаяр кеўилге алғанларын айта алмай қалды. Айтқан менен, шайық „якшы" деген менен, аўылларды неше мәртебе аралап қол жайған дийўаналардың бай балалары екенине ким исенеди? Журтты алдап, мәртебеге умтылғаннан дийўанашылық жақсы!

4

Жума.

Журт бул күнди күтә исенимсизлик пенен кутти. Себеби бул жердиң тәбиятының өзи өзгермели. Жаз ба, қыс па, жылдың қайсы мәўсими болыўына қарамастан, күн өзгерип сала береди. Жазда да ала-сапыран даўыл турады. Алыс жақлардан шаң әкеледи, көз аштырмайды ямаса жаўын болады, суўлан кийимлериң етиңе жабысып, тислериңе шаң киреди. Елдиң ханы Гайып ханның минези де усы жердиң тәбиятына мегзес. Кәпелимде өзгереди. Усы қараның урығындай сәл епкинге қыйсайып қала береди. Соның алдын алыў керек. Питиўажа болып турған исти бузып, хан ўәдесин шайса, шайықта да абырай қалмайды, сол ушын шайық Гайып ханға және бир барып қайтты. Жақсы ис баслап атырғанына исендирип маралатлап қайтты.

Мәжилистиң күни өзгермеди. Белгиленген жума күни ҳәмме жетим еменге қарай ығылды. Адамлардың жүзлеринде айрықша қуўаныш, әлле қандай үмит ушқынлары, шадыкоррамлық. Ҳәр қайсысында қыйлы-қыйлы ойлар. Қайсы бала дилўар болып жеңетуғынын гәп қылып, өз-ара тарысады.

Пикирлери алшақ болса да, бәриниң мәксетлери бир. Түбинде арғысында бар дәйекли бир бала дизгин алғай. Ҳәмме изине ереди.

Жетим еменди гилең аш-арықтың үйи десе болады. Думандай жапырақлы. Панасызлар қуяшлы ыссыны усықәрада өткереди. Адам үзилмеген ликтен асты тегис, жерге жабысып өскен майса гия мақпал гилем төсегендей. Саяманлы, айналасы аўыл бойынша ең гөззал, ҳәр қыйлы жасыл шөп ийиси аңқыған хош жупар ийисли сулыў жер. Қәйеринде отырсаң да, төсек талап етилмейди. Үстиңе гирбиң жуқпайды, ызғар өтпейди.

Ыссы, лекин ортаға от жағылды. Бул Мурат шайықтың тапқан ақылы. Ойласық, ошақ әтирапындағы бир үйдиң ойласығына усасын, ўәдени бузғанды от урсын, үйи жансын!

Хан отыратуғын жерге, оттан сәл алыс бийиклеў жерге, еки кийиз бенен гилем төселди. Келте аяқлы хан ғарбыздай жылысып келип төсекке шықты. Бийлердиң жас үлкенлери— Мурат шайық пенен Ырысқул бий ортаға ханды алып отырды. Басқа бийлер, ақсақаллар, өзлериниң жасына, елдеги абырайына, қараўындағы халқының санына қарай олардың үшеўин қоршалап орын алысты.

Ғайып хан қалақтай қысық басына қара қалпақ кийип келипти. Бунысы қарақалпақтың дәстүрин қылғаны, қуўдың қуйрығындай сақалы көкиреғяне басылып, келте мойны бүгилип отырыпты.

Мурат шайық қайта-қайта жутынып, көзлериниң алдын ақ сүп орамал менен қайта-қайта сыпырды. Жән-жағына қаранып, келгенлердиң ғаўқылдысы басылыўын күтти ҳәм ханның қулағына бир нәрсе сыбырлап болып, оның ийек қағып мақуллаўынан кейин көпшиликке қарап алақанын алақанына урып шаппатлады. Бул „тынышланың" дегени еди.

Журт силтидей тынды. Мурат шайықтың „сөйлеймен" деген ишаратына барлық дыққат аўдарылды.

— Халайық, төменги қарақалпақ елиниң әзийз азаматлары, гәпиме қулақ салыңлар...

Журттың бәри қарақалпақлы. Майса шөпли таў кәнарына дәў замарриклар пайда болып, алыстан қарағанда, бәрине бир қара шатыр жаўып таслағандай, қыймылсыз, Мурат шайық даўам етти:

— Матам қалпағын кийип келипсиз, әзийзлер, матам қалпағын кийип қарақалпақ атанған заманлар изде қалды. Кеўлиниз киршиксиз болсын. Ақыбети қайырлы болсын, әўмийин!

— Әўмийин!!! — деди ҳәмме

— Әзийзлерим қулақ салыңлар. „Ақ таўдай" посқалы канша азап шектик, канша хорлықлы күнлерди бастан өткердик. Мәксетимиз өткен аўыр күнлерди еслеў емес. Бирпара жасы үлкенлер қартайды, мәртебеси артық, ақылы зыят ханымыз бенен сырласып едик, ханымыз бүгинги қуралпаға ықрар етип, адамгершиликтиң жоқарғы басқышын етти. Ҳасылдың тастан, ақылдың жастан шығатуғының өзи айтып, әзийз ханымыз, жас жигитлерди сынап, ертеңги ел ағасын излеп табыўға мәсләҳәт берди.

— Ақыл гәп шайкымыз,— деп журт гүўлести.

Ғайып хан түргелди. Алақанын алақанына урып отырғанларды тынышлыққа шақырды. Оттың әтирапындағы моллам дегерек журтшылық сес-семирсиз көкиреклерине қолларын басты. Жаўдыраған қара көзлер ханға телмиристи.

— Халайық, халайық!—деп қырылдады хан.—Мен жас жигитлерге үш сораў беремен. Меним изимнен ҳәр урыўдың бас бийи бир-бирден сораў береди. Дин ҳәзиретимиз Мурат шайық еки сораў берсе ерки бар. Егер жас жигитлерден кимде-ким ортаға тасланған сорағларға дурыс жуўап берсе усы отырған халайықтың ықлас, муҳаббетине сазыўар болса дана деген атақ алады. Меним бас кеңесшим болады Бий болады. Билип қойың, бул қарақалпақтың әйемги ата-бабаларында болып, соң батыл болған усыл. Мен жанартып отырман. Ғапылда қалмаңлар. Таяр отырыңлар. Дыққатлы болыңлар. Биринши сораўым „Дүньяда хан көп пе я қара пукара көп пе?"

Хан отырды. Көпшиликтен мыш-мыш сыбырлы пайда болды.

— Ханымыз, сораўыңызды тез-тез шешсе болады,—деп сыбырлады Ырысқул бий.—Бул сораўға Қоңыраттың Байқошқар бийиниң улы Есенгелди жуўап берсин. Адамлар тымтырыс отырыпты. Атын айтып түргелтсем қайтеди, баслап жиберсин. Ақыры көш басланбаса, таўекелши болмайды.

Ғайып хан мақуллап бас ийзеди.

— Байқошқар бий улы Есенгелди түргел!—деп даўысларды Ырысқул бий.

Сүўен жақлы, сулыўшық, сүлиңгир арық бала сур шекпениниң жағаларын дүзестирип, шабби асықпай шырп етип түргелди.

— Ләббәй, бий ата!

— Ханның сораўына жуўап бер, балам.

— Алпыс мың үйлі қарақалпаққа бир хан бар. Соған қарағанда дүньяда хан аз, қарапуқара көп, бий ата,—деди Есенгелди.

„Сиз не дейсиз" деген нәзер менен Ырысқул бий оң қапталындағы ханға бурылды. Хан жуўапқа қанаатланса керек, сәл қозғалып мардыйды.

Бул салтанатқа Аманлықлар да келген еди. Изги қатарда отырған Аманлық бирден тикейди.

— Шайық ата, ханымыз урықсат етсе, усы сораўға мен де жуўап берип көрейин,—деди.

Бийлер ханға, хан бийлерге, жыйналғанлар бир-бирине қарасты. Көпшиликтен:

— Урықсат етиңиз, ханымыз!—деген ҳаўаз шықты.

— Мейли, айтсын, бирақ есап болмас,—деп мурнынан миңғырледи хан.

— Мениңше, хан көп, қара пуқара аз,—деди Аманлық.

Адамлар „ҳаў, алжасты, ҳаў.." десе қалды.

Аманлық орнына отырды.

Ғайып ханның қалпағы дирилдеп, сақалы жыбыр-жыбыр етип кетти.

— Сөз бермеў керек еди, буздың—деди бийлердиң бири.

— Ондайларды бундай жыйынға шақырыў қәте,—деди екинши даўыс.

Маман түргелди.

— Шайық ата, ханымыз урықсат етсе, мен жуўап берсем қәйтеди?—деди ол қутә әлипайымлық пенен.

— Сен несине ҳәлек боласаң?—деди бир даўыс.—Есенгелди дуп-дурыс жуўап берди.

Маман оны тыңламады. Алға жүрип барып ханның алдына бир, шайықтың алдына бир, тәжим етип, жуўап бериўге урықсат алды.

— Халайық, мениңше Аманлық дурыс айтты,—деди ол.—Не ушын дурыс? Дүньяда өз кеўлине хан емес адам жоқ, сол ушын ханның көп болғаны деп ойлайман.

Адамлар: „Дәл жуўап, дурыс" десип шуў етти.

Ғайып хан қызарды. Сонда да сыр бермеди.

— Екинши сораўым: „адамды не аздырады"?

Бир шоқ адам даўыс қосып, „адамды кесел аздырады"! деп бақырысты.

— Биримлеп!—деди шайық.

Және бир шоқ тыңламай „адамды жоқшылық аздырады" дести.

Хан қысық шекесин кос коллап қысып, түргелли ҳәм гәзебетленди:

— Билип қойың! Бийтәртиплик етсеңиз, тарқатып жиберемен, таркатып! Түсиниң!

Ҳәмме қайтадан тынышланды.

— Ханымыз, урықсат етиңиз,—деп Маман және тикейди.—Бәлким, берилип атырған жуўаплар дурыс шығар. Бирақ, бундай сораўларға жуўап бериў ушын ойланыў аз. Көп жасағанлар билер, бәлким. Мениңше, адамды қулақ аздырса керек, ханымыз.

— Жуўабың макул, балам,—деди хан бирден.—Мен ҳақкындағы шуғыл сөзлерге қулақ аспаў керек. Азып кетесиз.

— Бәрекелла, Оразан улы,—деп мақуллады отырғанлар.

Хан сергекленди. Кеўилленди.

— Үшинши сораўым: „адамның диагини неде?"

Ҳешким қыбырламайды. Маман және тикейип, қәдимгисинше жуўап бериўге урықсат алды.

— Ханымыз, адамның диагини тили болса керек. Тилин тыймай адам иркилмейди, ақыры.

Хан және мақуллады. Енди сораўының тамам болғанын, жуўапларға кеўли толғанын айтып, Мурат шайыққа нәўбет берди.

— Мен бир сораў беремен,—деди Мурат шайық. — Ақыл төркини неде екенин ким айтып береди?

Ҳешким қылт етпеди. Маман Аманлыққа бир нәзер таслады. Аманлық түргелди ҳәм хан алдына келип иймилди.

— Ақыл төркини сабырлылық болса керек, шайқымыз,—деди ҳәм орнына барып отырды:

Шайық:

— Ойымның төркини табылды,—деп салды.—Мен ушын бир сораўды аўылымыздың ахуны Ешиниз ахун берсе қәйтеди?

Ғайып хан шеп қапталына бурылды. Ырысқул бий макуллаған түр билдирди.

— Мениң сораўым: төсектиң ҳасылы не болады?—деди Ешинияз ахун.

Есенгелди әўелгисинше шалт түргелди.

— Төсектиң ҳасылы жайнамаз болады, ханымыз,—деп ол ханның алдына барып еки бүгилди. Оның ҳәрекетин де, жуўабын да Ырысқул бий менен Мурат шайық тең мақуллады.

Гезек Ырысқул бийге келди, бирақ ол кишипейиллик еткиси келди ме, гезегин Убайдулла бийге өткерди.

— Ханымыз,—деди Убайдулла бий ханға бурылып: Менің сораўым сизикине тақаббил. Айтсын жигитлер, „елде бай көппе я жарлы көп пе?"

Изги қатардан Аллаяр тикейди. Бийлер оны унатпады. „Отырсын, керек емес", „алды менен өз нанын таўып жесин" деп ғаўырласты. Қозғалаң пайда болды. Шайық Маманның көз карасынан бир нәрсе уққандай ханға бет бурды.

— Ханымыз, бир сапарға усы балаға да урықсат етерсиз бе?

Хан басийзеди.

—Әй, бала,—деди шайық.—Ханымыз уллы реҳим менен урықсат етти. Айт. Қыска айт.

— Менинше, ҳүрметли бийимиз, мал байлығын айтып отырған жоқ. Тосыннан бир шабыўыл болса, ўәссалам, малың кетеди. Байлық деген нәрсе адамның қанәәти. Ким қанәәтли болса сол бай. Мәселен, күндеги тойғанымма, мен қанәәтшилмен. Усы елде мендейлер көп. Соның ушын дүньяда бай көп.

— Байлық канәәтте,—деп ғаўырласты көпшилик.

Енди Ырысқул бий сораў берди.

— Иши дәртли адамды қалай билсе болады?

Бир кесе чай ишимге шекем ҳешким дәрпенбеди. Өз-ара сыбырлы көбейди. Бийлер отырғанларға карап телмиристи. Ырысқул бий қыйын сораў бергенине ҳаўлықты. Ханға карады. Хан Мурат шайық менен басқа султанларға алма-гезек бурылды. Усы ўақытта Маман түрегелди.

— Ханымыз,—деп ол әдетинше ханға келип тәжим етип жуўабын баслады.—Адамның ишки дәртин еки мүшесинен көрсе болады. Биреўи тил, екиншиси көз. Дәрт тилге урса көп сөйлейди, көзге урса жылайды.

— Таптың, бала. Лекин, буны кимнен үйрендиң?

Маман жасырмады. Кузьма Бородин деген орысты диниге үйретип жүрип еситкенин айтты. Гайып хан селк етти. Қалпағы түсип кете жазлады. Халайықтың аўзы ашылып аң-таң болды. Сыбырлы көтерилди. Наўбет Даўлетбай бийдики еди. Ҳешкимди көрмегенсиди, ҳешнәрсе еситпегенсиди. Пәрўайы пәнсери ҳалда түрегелди.

— Ханымыз, халайық, менің сораўым жоқ. Оразан улы Маманның даналығына бас ийемен,—деп отырды. Бул гәп әўелги сыбырлылардың үстине мала басып жиберди. Ҳәмме даўыс қосып шуўлады. „Маман дана", „Маман..." Арасында Аманлықтың, Есенгелдиниң атлары айтылды. Бул ала-сапыран

даўысты басыў ушын, Гайып хан ырғып түрегелип алақанын алақанына урды. Даўысының барынша бақырып сөйледи.

—Халайық, сабыр етиңиз. Бийпарық болмаңыз. Кимниң дана екенин көрдиңиз. Қулақ пенен еситтиңиз. Биз Мурат шайық ҳәм бийлер менен азғана мәсләҳәтлесемиз. Ким дана екенин айтамыз.

— Ҳәзир айтылсын! Маманға қылаплық қылынбасын! Маман дана! — деген даўыслар басқа даўысларды басып, далада үстемлик сүрди. Ханның көзлери апалақлады. Журт шыдатпады. Хан ҳәзир жуўап бериўге мәжбүр болды.

— Қоңыратлар басылды. Ябылар ақыллы шықты. Маман жеңди,—деди.

Мурат шайық шын кеўли менен ырза болып, үнсиз ғана күлди ҳәм түрегелип ханның шалғайынан сүйди.

Ырысқул бийдиң келбети Мурат шайықтың келбетине усаған. Жаслары катар, тек кийимлеринде айырма болганы болмаса, жыйналғандағы мәксетиде бир сыяқлы еди. Ханның ҳәзирги гәпинен кейин Ырысқул бийдиң мойынын биреў сындырып кеткендей төмен еңтерилди. Хан келте адымлар менен гибиртиклеп жүрип „яшаң ябылар, яшаң" деп Маманның мойнына бий белбеўин байлады. „Менің кеңесгейим, атшабар баҳадырым боласаң" деди.

Журт және ҳәр қыйлы пикир айтып ғаўырласты. Көпшилик мақуллаған менен наразылар да табылып атыр. Мурат шайық абырайды қолдан жибергиси келмей:

— Әзийз бийлер, тойымыз бар, мийман болыңызлар,—деп дағазалады.

Ҳәр урыў ҳәр жерге шок-шоқ болып, өз-ара мәсләҳәтке жыйланды.

* * *

Қоңырат бийлери намысқа күтә буўлыққан еди. Бир-биўине қабақ үйип, хабарласпай турыпты. Ырысқул бий оларды бир жерге топлап тынышландырыўға нийетленди.

— Бийлер—деди, ол.—Бир ғабырыслық кетсе керек. Мурнымыздың тесиги төмен карамасын.

Бийлер өз-ара тоққылдасты. Бири ябылардың алдында масқара болганына қыйналды. Екиншиси көпшиликтиң алдында қоңыратлар намысты қолдан бергенине өлгиси келетуғынын айтты. Үшиншиси көпшиликтиң алдында қызартып жүрекке коз басқан ханды айыплады. Және бири бүгин ябылардың

тойында калса, әбден қорланатуғынын ескертти. Ырысқул бий бәрине дәлийл тапты.

— Бүгиннен баслап кәрўан жолды қорыў нәўбети қоңыратлардики.

Утылғанға йши-баўыры қанша ғыжласа да, ханға келип, кетиўге урықсат сорады. Хан зорға тур екен: „барыңлар"— деди. Ырысқул бий Мурат шайыққа да, ябылардың басқа бир бийине де хабарласпады. Түнериўи менен бир үзик булттай атлыларды баслап аўылына жол тартты.

Жаўмаса ҳеш гәп.

* * *

Ябы урыўының бийлери топарласып Маманды алма-гезек сүйип жүр. Устазы Мурат шайыққа бирим-бирим тәжим берип мелле шапанның шалғайына мақлайларын тийгизип атыр. Оларға айрықша нәше ҳәм қызғаныш менен қарап қытай урыўының бийлери тур еди. Хан көрип қалып Дәўлетбай бийди жекке шақырып алды.

— Айт, бий, қытайлардың ойы қалай?

— Бул исиңиз бенен жақсылық самалын естирдиңиз, ханымыз. Жаңа дәўран басланса керек,—деди Дәўлетбай бий.

Хан мыйығынан күлди. Көк жийдедей келте бас бармағы менен ақ мурғларын айырды, кетик тислерин ысты.

— Куўан, куўан,бий,—деди гүржик мойнын аспанға қаратып.—Бирақ, абайлы болыңыз. Ябылардың көкиреги қытайлардың көкирегиндей емес. Ғапылда қалсаңыз, ябылардың табанына түсесиз. Ябылар табанға түскенди аямайды. Жеңилип жиберсеңиз.

Дәўлетбай бийдиң көзлери алаклап, тили тығылды. Ашыў кернеди ме, еки ийнинен дем алып бир гүрсинди. Сөйлемеди.

— Бар атланыңлар, бий намысы—урыў намысы,—деп хан келте бақайларын талтаңлатыўы менен, қуўанысып атырған ябылар топарына қарай жүрип кетти.

Шайыққа хабарласпастан Дәўлетбай бий де атланды.

* * *

Бир шетте Аманлықлар да шоғыртпақласып, өз-ара ғаўырлы курды: олардың ойынша бий белбеўи Аманлықтың мойнында болыўы керек еди. Зорлар зорлығын қылды. Сөйлетпеди. Ақыллы сөзи бар тилдиң ерки болмады. Қыбырлатпады.

Абырайлы әке болғанда, ана болғанда, мал-дәске болғанда, бәри гүлалагүл болар еди.

— Өйдемеңлер, Маман бар,—деди Аманлық ҳәммени жуўмақлап.—Аўылларымыз үстинен тоқшылық самалы есетуғын болды.

Аманлыққа барлығы исенер еди. Жүзлеринде куўаныш пайда болды, кишкенелери бул гәптиң мәнисин уқпай, тәў етегиндеги аўылдың үстине нәзер таслады. Аллаяр ҳәр қашангы әдетинше биреўдиң кулағына шертип жиберди.

— Анаған қара, самал ябылардың тойына ун үйирип киятыр. Ғаркәлләзий тоямыз,—деп қубла беттеги даланлықта көтерилген куйынға қол шошайтты. Жолдаслары дуў күлисти. Аманлық қызарды.

— Мейли, кеттик. Маман аға ылашығымызға келип кеткенлерин умытпас,—деди Аллаяр басқаларды исендирип.

* * *

Ким қандай гәп айтса, бәри қула далаға айтылды. Маман атқа мингизилди. Бий болды.

Мурат шайық Қоңырат менен Қытай урыўларының не себеп кеткенин түсинбей, излеринен атлы шақыртыўшы жиберген еди; қайтыў былай турсын, хабарласпады да. Оның менен ябы урыўының тойы бузылмады. Себеби, Ғайып хан қатнасты. Султан иниллери, балалары менен қатнасты. Той үш күн даўам етти.

5

Көпшилик ўақытын шикәрда, той менен кеўил хошлықта өткеретуғын Ғайып ханның мийин айландыратуғын, шешиўи қыйын жалғыз ғана түйин бар еди. Бул кәрўан жол. Оның жәнжели көп, даўы ада болмайды. Усының үстине шаўқым көтерилсе, „бул шешиўи қыйын түйин" деп, калақ басын алды менен қасыйтуғын ханның өзи. Негизинде Ғайып ханды хан етип турғанда усы кәрўан жол.

Бес жыллықта орыс патшалығы Орь дәрьясы бойына, Киши жүз бенен аралыққа жақын Орск қорғанын салыўды қолға алдырды. Орыс елшилери келгенде олар менен дос болыўға өзи тилек билдирген Абылқайыр хан бул қорғанға да жәрдем бериўге ўәде еткен еди. Халыққа салықты көбейтти. Себеп менен қарақалпақлардың да жизия пулын молайтып жиберди.

Ел әптада. Қоқтасынлы үйлер кем. Сол ушында бас итибар кәрўан жолға берилген. Себеби өткен кәрўанлардан өнген бажы пулдың өзи елдиң төлемиче бираз қосеметкей. Пайданы бийорын шашпаў мәқсетинде кәрўан жолды нәўбет пенен қорыўды урыўлар бөлисип алған. Ханның шешиўи қыйын түйини бажы өнбеген жағдайдағы аўҳал. Бийлер түўе Ғайып ханның өзине де бажы бермейтуғын күшли кәрўан басылары өтеди. Ондайлар Абылқайыр ханға айдап апарылыўы тийис. Усылай ислеўди Ғайып ханға тәнҳа тапсырған. Әсиресе, орыс кәрўанларын жолықтырмай жиберсе, Ғайып ханның жығалы кундыз соппасы жерге жалп етеди. Соппас ишинде баланың мушындай болса да Ғайып ханның геллеси бар. Абылқайыр мине усыны қатал ескерткен. Қарақалпақ бийлери болса тутылған кәрўан басылардың Абылқайырға жибериле бериўине наразы. Тек найлаж. Хан ханлығын етип зорлайды. Онысында аўзы ала бийлер ханға биринши жаранғанды мәп билип, буйрықты басқасынан бурын орынлаўға асығатуғын әдети базбаяғы бар.

Ғайып хан сыр алдырмаў ушын ҳәзирги жүрисинен өзгермеўи, еки оттың арасында турса да, базда күлиўи тийис. Сыр кеткени, ғарбыз қарнынан шопақ шыққаны. Ис насырға шабады. Ақыры булар да көкиректине урып „мен" деп жүрген бийлер. Биригип кетсе болды, өзи жарылайын деп турған ғарбыз қарынды паңқ еттиретуғынына ақылы алысады.

Ғайып хан базда усыларды ойласа, бир жағында от, бир жағында суў турғандай жүреги ҳәўлирип, тек шикарға шыға беретуғынының, белгили-баслы пикирсиз, толқынсақтай ығып кете беретуғынының, кәрўан жолды „шешиўи қыйын түйин" дейтуғынының да себеби усыннан.

Той тамамланып, хан өз адамлары менен атланайын деп атырғанда, сол „шешиўи қыйын түйиннен" атлы келди. Ырыскул бий жиберипти. Бүгин өтип баратырған орыс кәрўанын тутқан. Бажы төлемей қарсыласады-мыш. Ханына жолықтыр деп доҳ урады-мыш.

Ғайып хан албырап қалды. Айналасын қоршаған султанларға, ханды атландырыўға келип турған бийлерге „Не дейсизлер" дегендей қарап шықты.

Ҳешким ҳештеңе демеди

Султанлардың бири:

— Ойланбаңыз, басыңызға зәлел келеди ханымыз. Бурынғыдай Абылқайыр ханға жибере берин,—деди. Бул пикирди басқалар да мақуллап жабырласты.

Тутылған кәрўан басыны Абылқайыр ханға алар десе жасы үлкен бийлердиң қынжылып, мойнын ишине тартатуғынынан хан жүрекшайды болған. Сол ушын жийде бармағын муштай басының шекесине басып азғана ойланды.

— Мурат шайық, Маманға үлкен ис тапсыражақпан,—деди.

— Күтә орынлы ханымыз,—деп қуўатлады шайық.

Ябы урыўының гүллән бийлери ханның алдына келип бирим-бирим қол көўсирды. Ҳәзир ғана қапаланып турған хан масайрады. Қамшысын көтерди. Бул буйрық етиў белгиси еди. Ҳәмме жым-жыртланды. Хан қатты-қатты сөйледи. Ертең өзи барғанша саўдагерлерди иркип турыўды Ырыскул бийге тез жеткериўди буйырып, кәрўан жолдан келген қоңырат урыўының шабарманын қайтарды ҳәм ақырында Маманды сорады.

Маман ҳәммениң алдына шыға бериўге қысынды ма, мийманлардың бир атын шешиўге қолайласып шетиректе ғана тур еди. „Ләббай, ханымыз" деп ханның алдына жетип келди.

— Атланасаң! Қоңыратлар тутқан кәрўан басыны Абылқайыр ханға апарасаң!—деди хан.

— Буйрығыңыз қабыл, ханымыз.

— Айт қәне, жас бий, жасаўыл—атқосшыға қайсы бийдиң баласын қәлейсең?

Маман хан адамы саналып, бий атағын алғаннан кейин касына жасаўыл ертип жүриўи шәрт. Жумсайды: атын ертлейди, қонақ жерде бий қәлейтуғын аўқаттың атын айтады, аўырса ғамхорлық қылады. Ал бир жаққа шыққанда, бий жасаўылы деген аты болмаса, бий менен тең. Егер бийге жаранса, даў-жәнжелди де шешип кете береди. Соңлықтан бай балалары ушын бийге ат қосшы болыў да үлкен ғәнийбет, үлкейгенсоң бий бостанлық береди. Еркин басшы болады. Бирақ оны бий болған адамның өзи танлап алыўы тийис. Биреўге күшлиси, екиншиге ақыллысы, үшиншиге қыз мийезлиси, төртиншиге дүзде жатары керек. Қулласы ким қандай мийезлиги қәлейди, кейпи геллесинде. Маман бий бул дәстүрди бурыннан билетуғын еди. Ханның сораўынан кейин азырақ ойланып алды да, Аманлықтың атын айтты.

Шайық, „ҳм" деп қалды. Ябы бийлериниң көзлери алырайысты. Бул жуўап ханға да жақпады.

— Сүйегиң пәс пе, я анадан жетим қалып натық болғанбысаң?—деди.

— Ханымыз ерк бергенсоң қәлегенимди сорап атырман,—деп Маман сыр бермей тура берди.

Мурат шайық шыдамады:

— Дурыс, ҳәзирги жетимлердиң көпшилиги бурынғы қоқтасынлы адамлардың балалары. Жунгарлар шабыўылынан берли әптада болып қол жайыўға көнлигип кеткен. Уяда көргенин қылып ғақылдаса, ҳалың нешик болар екен, балам? Аманлық сени бир күн мамықта жатқарса, екиниси күни шобытына орайды. Мамықтың шобыт болыўы аңсат, шобыттың мамық болыўы қыйын, балам.

Маман истиң қаттыға кеткенин түсинди. Шайықтың алдына ийилип, Аманлықтың ақылы артықлығын, мамықтан ағла деп түсинетуғынын айтты.

Хан олардың тарысына гәп қоспады. Не менен жуўмаклanатуғынын күтти. Ақырында Маманның пикирине келискен болды, дәлийл излемеди.

— Мурат шайық, Маманға ақ боз атының баласын енши қылғансаң, билемен. Енди жасаўылына ат табыслар. Көрип кетейин. Орнына Полат жасаўылдан ат жиберемен,—деди.

Мурат шайық күтә салқын кейип пенен, сары шекпенининң жағасын каўсырмаған, көкиреги жүнлес, тапалдас, қара сақалы, бир бийге ым қақты, хан атланаман дегенше сол көкиреги жүнлес бий бир қара ғунанды жетелеп әкелип ханның алдына кесе тартты.

— Жарайды, ертең кәрўан жолға жетиңлер,— деп хан атының жүўенин қақты.

Аўылдың ҳаўасы кеңейип, дем алыў бираз жеңиллеп қалды.

* * *

Аманлықтың атын өзи қойып, ондайларға жаны ашыйтуғын болған менен Маманның тап соны таңлағанына Мурат шайықтың иши-баўыры қамылды. От болып өртенди. Оразан батыр келсе не демейди? Исенип тапсырып қойған жалғызының келе болғанына, атқа мингенине, қуўанар. Ал, сондағы жолласы ким? Саяқ, дийўана. Үш шақылық жалаң аяқ. Әне, баланы еркине қойсаң, усындай болады екен. Солар менен ойнайтуғын еди. Ҳаслан урыксат етпеў керек екендағы. Әтте гене... Ол усылай тисленип-тисленип, найлажлықтан Маманды үстине шақырып алды.

— Сен сол Аманлықты жақсы билесең бе? Жолдаслыққа исенимли ме? Күшли ме? Мүриўбетти түсине ме? Ақыры, бий жолласы ҳәмме тәрепинен бийдиң өзине сай келсин. Ол сеннен басқаның сарқытын жемеўи керек,—деди шайық шыдамай.

Маман оның шыны менен ашынып отырғанын түсинди. Сонлықтан зейнине тиймеди. Айыплы кисидей бас ийип тура берди.

— Ата, елдиң бир жалаңаяғы азайсын деп ойладым. Кеширесиз,—деди.

— Мейли, енди қара ғунанды апарып Аманлықты мингизип әкелеғой.

Маман Мурат шайықтың мелле шапанының шалғайы менен маңлайын сыпырды ҳәм бир сүйип шығып кетти.

Әйне түс пайты еди. Аманлықлар бир гөне бөз көйлектиң үстине кепкен жүўери гүртиклерди үйип, таласып жеп атырғанының үстине келди.

Төрде, сабанның үстинде жатырған Бектемирден басқасының бәри өрре-өрре турды.

Маман Бектемирге жақын барып бетине үңилди:

— Аўырып қалдың ба?

— Меннен сора, Маман аға,—деди Аллаяр.—Кеше тойда аўырды. Аўырған өзи. Басқалар аўысық гүртикти кептирип қалтасына салып әкелди. Бул не қылды деңиз, кәйерде саркыт болса, өрли-гүрли аўзына тығады. Гәсип шайнады, гәсип шайнамады, жута берди, жута берди. Аўзы уры ийттиң аўзындай болды. „Өйтпе, суў ишип алып же" десем, „суў табылады, Аллаяр аға, бундай гүртиктиң пайты келе бермейди" деп, мине жатысы.

Ҳәмме дуў күлисти Көзлери гиртийип атырған Бектемирдиң де ишек-силеси қатып, күлип еди, иши зуў етти. Бул басқалардың күлкисин және күшейткен менен, бәрин ылашықтан айдап шықты.

Қара ғунан есик алдындағы бир жынғыл түбирге байлаўлы тур еди. Аллаяр таңланып күлкисин тыйды. Гә Аманлыққа, гә Маманға гә балаларға қарады. Шыдамады. Сорады.

— Қайдан киятырсыз, Маман аға?

Маман күтә сабырлылық пенен сөйлеп, келген себебин түсиндирип еди, „ўа, яша" деп жиберди Аллаяр. Сөйтти де, Маманды бир, Аманлықты бир қушақлады.

— Қатарың атқа минбей атқа минбейсең екен. Қудайға шүкир. Ылашығымыздың жартысын даўыл ушыра беретуғын еди. Нығайыпсыз,—деди ҳәм секирип барып Алмагүллиң қулағына шертти. Оның „ўаа!!!" деп жылағанына барлығы күлисти. Иштен Бектемир шықты.

— Әне күлкиниң пайдасы,—деп койды Аллаяр.

Жетимлер күлисиўи менен қара ғунанды коршалады.

6

Кәрўан жол әйемги „Жаңакент" қаласына жақынлап, өли тақырлықты бөлип өтеди. Шайықлар жақынлағаи гезде алдынан атлы шықты. Хан Ырысқул бийдикинде қонып, кәрўан басыны сол жерге алдырған екен, шайықларды кәрўан жолға қуры ҳәлек болмасын деп алдынан жиберипти. Олар қайрылды.

Бийлердиң ҳеңқайсысы өзине не себептен қарсыласпайтуғының Мурат шайық түсинер еди. Илим-ҳикметин сыйлайды. Шайық олардың алдында еки сөйлеп көрген емес, усынысы ушын да сыйласа итимал.

Деген менен жасларды сынаў мәжлисине шекем аўзы бир сыяқлы болып жүрген бийлердиң Маман сайланғаннан кейин тойға қарамай кеткенине ҳайран. Не ушын олардың тобы бузылды. Қылаплық болған жоқ. Басқа ҳешким емес, жалаңаяқ саяқлардан емес, өзлери ҳүрмет ететуғын Оразан батырдың баласы абырайға еристи. Атасы көргенли болса, баласы бийгүна қол байламайды. Бәлким, олар Маманның орыс бенделерди босатпақшы болғанын қараўыллардан „еситип, шайық өз аўзынан айтпағаны ушын гийне қылған шығар. Имканҗты жоқ буның. Жаман нийетлер тилге басыла берсе, жақсы емес. Биреў болмаса биреў, Маман дурыс айтқан десе, қапылғаны. Ел айбаттан айрылады. Ел айбатсыз болса, басшылардан журт шийткийди. Сол ушын да өзи, тәңҳа өзи қараўылларға ўәде берген. „Сыртқа шығарман, Маманды оқтай қыламан", деген. Қараўыллар кисиге айтпайды.

Сонда олардың кетиўинде не сыр бар? Ҳаслан тийкар жоқ... Өз дәрежесин ҳәммеден артық санайтуғын бийлерге тойдың бир хызмети жақпай қалған шығар. Бундай өкпелесиўлер жаңалық емес! Сонлықтан шайық олардың өкпелеп кеткени жөнинде умытты да, алдына шыққан хабаршы менен сөйлескеннен кейин әўелги гүптикейи және пайда болды. „Бәлким, қараўыллар шийкилик қылған шығар. Өзлеря айтпай турып, кеширим сораў жақсы". Ол өзиниң абыржыў ойларын Маман менен де ортақласпады.

Хан гүллән бийлерди қасына жыйып, Ырысқул бийдиң отаўы алдында бир топар болып тур еди. Шайық оларды көрип аттан түсти. Маман оннан бурын шырп етип атын жылаўлады. Сөйтип екеўи атларын қосшыларына услатыўы менен пиядалап келип, хан топарына айрықша иззет пенен узақтан сәлем берди.

Хан қайтыўға асығыс екенин, бүгин көрмесе, қуслары менен нийтлери жүдә сағынып қалатуғынын айтып, шөгип атырған үлкен нарға нйегин нускалы.

— Бүгин әкетилмесе, Абылқайыр ханның Хорезмге кетип қалғанының үстине барыўы мүмкин.

Нардың үстиндеги шертекшеде еки саўдагердиң қолы байлаўлы. шөгип отыр. Шайық олардың шаршаған жүзлерин көрип, тамағы-аш-токлығын сорады. Ханның орнына Ырысқул бий жуўап берип, гез әкетиўи ушын ҳәмме жағынан саз етилип қойылғанын айтты.

— Атлан,—деди шайық қасындағы Маманға.

Маман оларға жүдә миннетдарлық пенен тәжим етип болып, нарға қарай асығып жүрди ҳәм нарды тикейтип атлары қалған жаққа қарай жетеледи.

Нардың буйдасын Аманлыққа услатты да, қарап турған топардың алдына келип ҳәр бирине тәжим етип хошласты. Аманлық қара ғунанына минип алып, Маман ийеги менен көрсеткен тәрепке қарай нарды жетелеп кетти.

Шайық топтан бөлинип шығып, Маманды тоқтатып нәсиятлады.

— Жолда балалық қылма, аман, тез жеткер, балам. Кешиктирсең, Абылқайыр хан Хорезмнен қайтып келгенше күтип қалыўға мәжбүр боласан. Иркилгенинде ҳеш гәп жоқ, кәрўанды тоқтаған патца қарап жатпайды, ашыў менен үстимизге әскер айдап қан төгеди. Бундай қан төгиўге себепши болма. Пәнди нәсиятім, жолда кәрўан басы менен сөйлеспе, сыр алады.

Маманға, оның өзине сай ат қосшысына. қызғаныш көзлери менен қарап турған бийлерди көрип хан бақаншактай алақанын шот маңлайына сая қылып. қасындағы Полат жасаўылдан сорады:

— Маманның жолдасы ким?

— Анаў күнги Аманлық деген бала, хачымыз.

— Бийкар болған. Байқошкар бийдин Есенгелдисин қосыў керек еди.

Ол өзинин гәпи менен отқа тамызық салыўда мәксет еткенин билдиргиси келмей, кейин шегинди, Ырысқул бийге „бизлер-әм атланайық" деди. Ырысқул бий ханға ырза болып:

— Кеўилдегини таптыңыз, лекин,—деп изин айтып үлгерген жоқ, шайық келип қосылды. Ол Ырысқул бийдиң бир нәрсени айтып үлгере алмағанын шырайынан әбайлап, „Маманның орыс бенделери жөниндеги ойын жасырып. ғыйбат гәпке аркаў болмадым ба екен" деп гуманланды. Сөйтип ырасында

келмекши болып турды да, ақыбетине азғана ақыл жуўыртып және сақланды.

Хан өз шоғы менен атланды. Оны узатып салыў ушын гүллән бийлер атланды.

* * *

Маман аўылдан алыслап тоғайға киргеннен кейин, асығып, нарды қамшылады.

— Бала бий, қызба, асықпа!—деди кәрўан басы.

Маман еситпегенсиди.

— Бала бий, бизди қайда апарасаң?—деди кәрўан басы және.

— Сизлерге сөйлеў қадаған!

— Байланса қолды байлаған. Жаўырыншасыз жас бий, қатты кете берме.

Маман бундай жумбақлы гәплерди аныклағанша шыдамайтуғын еди.

— Ол не дегениңиз?—деди.

Кәрўан басы күлди.

— Бурынғы ғарры бийлер сорамайтуғын еди, жас бий, сорай ғойдың, айтайын. Аталарыңның сүйенери жоқ, сонда да тас жүреклилик еткиси келеди. Билип қой, бала бий, тас жүрек болыў ушын аркан таўға сүйенген болыўы керек. Сизлердиң сал епкинге төтепки бергендей, ең болмаса, тери жаўырыншаңыз жоқ. Сынық қазанның бир мүйешиндей жерди ийелеп алып, кәрўан жолдың лийкини жеткенге жанжағымыз таў демең, жан-жағыңыз кум. Сәл епкин турса кум көтерилип, өзиңизди басып, жоғалып кетесиз. Билесеңбе, сен бизлерди жазалаўға апаратырыпсаң. Бирақ бул биз ушын шортанды суўға таслаған менен барабар. Қайтама сениң ҳалың қыйын.

— Шай урғанда паналарға кеңирек канат таппай жүрген жетим шөжелер, ҳалын билмей, шоқыйды екен,—деп кәрўан басының жолдасы селк-селк күлди.

Маман түсинди ме, түсинбеди ме, ҳәм ашыўланды, ҳәм кеўли елжиреди. Қалайда өзин гүтты. „Көп сөйлеспеў керек, сыр алады... Кәрўаны тоқтаған патша қаран жатпайды...“

Кәрўан басының да ишек-силеси қатып күлип-күлип, жолдасы менен арқа сүйесип нар үстинде пәрўайсыз уйқыға кетти.

* * *

Хан бийлерди қондырыўдың машақатынан қашты ма, аўылына жақынлаған соң олардың таркасыўына урықсат етти.

Мурат шайық ушын колайлы пайт туўды. Атлылардың ортасында әстен-әстен баратырып, өткен сапарғы бас қоспада Ырысқул бийдиң айтқанын ҳәммениң есине салды:

— Әзийз бийлер, „ойланып карасақ қосыўыспыз, бирақ тәкәббир елмиз. Көсеў бизики, қызғыны Абылқайырдың адамларыники“.

Өз гәпи түйдеклеўли ақыл болып ортаға тасланғанына Ырысқул бийдиң ўақты хошланды, бирақ суўығаң кеўил тез жылымады.

— Шайқымыз, жүдә жақсы ой саласыз, лийкин изин шонтық шығарыўға әдетленежақсыз,—деди Ырысқул бий. Оның кеўлинде не әндейше сақлаўлы қалғанын Дәўлетбай бий түсинди.

— Маманға қоңыратлардың Есенгелдисин жолдас қылыў керек еди,—деди.

— Ханымыз да усыны мәсләҳәт еткен,—деп салды Убайдулла бий.

Шайық гүллән сырды енди аңлап, Маманның бенде орыслар жөнindегi пикири салынған казанның қақпағы еле жабық екенине куўанды. Енди Гайып ханның сырларын паш етиў керек пе? Жоқ, ханлық ата-бабасынан мийрас адамға карсы сөйлеў—әўлийеге кесек атыў. Кәсапаты пүткил карақалпақ елине тийеди.

— Маман сарпай әкелсе, бөлистирермиз ҳәм Есенгелдини жолдас қылармыз.—деп шайық Ырысқул бийдиң кеўлин алды.

Тоңның үсти жибискендей болып, атлылар жанланды.

— Шайқымыз, бийлер, бизлер усы неге қона-жатыўға шикарға шықпаймыз,—деп салды Есим бий.

Бул ҳәммеге унады.

Мурат шайықтың усынысы менен еки-үш күн ҳәрким балашағасының, урыўының алдында болып, келеси пийшембиге „Жаңакенттиң“ қасында жыйналысыўға ўәделести.

Тарқасты.

7

Еки жастың көкиреклери өскин, кеўиллери хош. Олар бир қалата ел менен оның ханы атынан, буйрық бузғанларды апаратыр. Анаў-мынаў маңбасқа исенилмейтуғын тапсырма менен баратыр. Мулт жибермеў ҳәм карыз, ҳәм парыз. Оның үстине Абылқайыр хан менен дийдарласыў бахты ҳәркимниң шегине түсе бермейди.

Олар усы ойларын көз қараслары менен алмасады, ым менен күлиседи. Сөйтип хан аўылына жетиўдиң мүшкиллиги де сезилмеди. Коныўдың ирети келип қалған жағдайда гезек пенен уйықлайды. Шала уйқыға көнликти. Буйрығын тәрк еткен кәрўан басыларды қашырмай апарса, үлкен ханның нендей алғысына, қайсындай сарпайына сазыўар болады? Биринши табысы-сарпайды өзи алыўға болмайды. Маман ҳә дегеннен устазы Мурат шайыққа бериўди ойлады. Ал Аманлық ше? Аманлық жорасы Аллаярға бериўи тийис. Ол қанша қуўанышта қалды. Аманлықтың атқа мингенине, ҳәтте өзинен де, Алмагүлден де артық куўанды. Әлбетте, соған бериўи тийис. Аманлық нар жетелеп, Маман изинен айдап киятырғанына қарамастан, гә жерлерде тек жақсы қыялларға берилген гезде карасатуғын болса керек, көзлери ушласса кыйық тартып күлиседи.

Нар үстиндегилердиң олар менен иси жоқ. Тойға, ҳәз етиўге баратырғандай. Қайғысыз. Қайтама буларды аяйды, гейде „шаршасаңыз, дем ала қояйық" дейди. Имканияты болған ўақытта да, кашыўды ойламайды. Бирақ бир жола қолларын босатыўды өтинип оның менен қылаплық қылмайтуғынын айтып еди, Маман исенбеди. Өзлери мәрт көринеди, қайтып соранбады да.

Хан аўылында үйлер жүдә тығыз қонысласады екен. Маллары тысқарыда болатуғын болса керек, басқа жердегилер усап аўыл арасында мал көринбейди. Олар хан үйин сорамайақ таныды, шоқ аўылдың дәл ортасында қатара жети отаў тигилген, бул отаўларды сырттан бақлап найзалы атлылар жүрипти.

Атлылар бир-биреўине хабарласты. Ол тек силтеп қалмады, хан үйине баслап, үш-төрт жүз қәдемдей қалғанда, өзи аттан түсти, буларды да пияда жүриўге мәжбүрледи.

„Сан-шәўкети бизиң ханнан он барабар күшли екен" деп қойды Маман.

Абылкайыр хан үйдиң ийнеўине аркасын берип далада тур екен. Еситиўлери бойынша Маман бирден таныды. Орта бойлы, бетиниң ҳәр алмасы отқа пискен аўырыктай қызғыш-сары, шоқ қара сақалы бар, муртлары тек езиўлигинде шокланған. зер жағалы тоны сүйретилген киси еди. Баслап келген өз адамын тыңлап болып Маманға бурылды.

— Жолда азапладың ба?

— Жоқ, ханымыз,—деди Маман жерге дизерлеп, Аманлық та дизерледи.

— Тозғақ елдиң жас бийи менен аткосшысына екиден дүрре, әкелген бенделериниң қолларын шешиң!—деп буйырды хан ҳәм ишке кирип кетти.

Маманның өзи теңлес төрт жигит келип кәрўан басы менен жолдасын босатты. Маман менен Аманлықтың қолларын байлап ҳәр қайсысына жуптан дүрре урды.

Ханның не буйырғанын Маман шала еситкен еди, наразы болып дүррешилердиң биреўин шығанағы менен түйип жықты. „Ҳайўанлығыңызды ханға айтаман"!—деп тисленди. Ол буның менен жеңиллик алған жоқ, ашыўланған жигитлер және жуп дүррени артық урды. Маман жығылып жатырып кәрўан басылардың хан отаўына еркин кирип баратырғанын көрди ҳәм Абылқайыр ханның саўдагерлерге:

— Қарақалпақ ҳалын билмейтуғын ел, ҳәр келгенин дүрреле „енди өткен орысларға тиймең" десем де қоймайды. Сыпырынды елдиң арғысында болмаса керек,—дегенин еситти.

Соның арасында Маманларды төрт жигит түйгишлеп көтерип шетки бир үйге киргизди. Уратуғын шығар деп ойлап еди, олай болмады, конақ асы келди. Аманлық екеўиниң ортасына бир қойдың пискен геллеси қойылды. Азап ҳәм иззет! Олар ҳайран. Түсине алмай ишлери ғыжлады. Олар менен қайтып хабарласқан адам болмады. Түнде далаға шыққанында ерге-нектиң қасында еки жигит турғанын абайлады. Сөйлеспеди. Соңнан үш күнге шекем адам хабарласпады. Ҳақыйқат қамаўда. Ерге-некти илип сырттан адам турады.

— Айтшы, Маман аға, бизлер адам айдап келиппедик, я бизлерди айдап келиппеди? Умытып қалдым,—дейди Аманлық. Маман түсинбей күледи. Төртинши күни азанда ғана ак сақалы бир ғарры пайда болды. Көк мақпал тыс түлки тумағын шешип, тақыяшанланып:

— Қарақалпақтың жас бийлери,—деди ғарры.—Қайтсаңыз азатсыз. Боламыз десеңиз, бола бересиз. Уллы мәртебели Абылқайыр хан азанда Хорезмге атланар гезинде сизлердиң жас үлкенлериңизге сәлем айтып барыўыңызды тапсырды. Буйырған еки дүрреси көзаба ушын еди, соны ескерт деди.

— Кеширесиз, ата, әўелги дүрре ханның өз буйрығы ма еди?—деди Маман шалтлық етип.

— Бизиң аўылда ханнан бийхўжим ат киснемейди,—деди ғарры.—Есиңизде болсын, хан дүрреси - май дүрре. Тисиңизден шыға берсе, отыз еки тистен айрыласыз.

— Жазығымызды билип кетсек бола ма?—деди еле ҳешкимнен бийдәрек сөз еситип, қамшы жеп көрмеген жас бий.

— Уллы елдиң саўдагерлерин иркип, кәрўан басысын азаплап тутқын қылғаныңыз ушын сизлерди өзимсинип, солардың көзиншe урғызып атыр. Ханымыз илаҳийда кең пейил, шарапатлы адам. Изинен жайма шуўақланып, қонақ асыңызды мол қойдырды. Балалар ер көринеди, қайтара бер деп кетти.

— Биз әкелген саўдагерлер...?—Маманға изин айттырмады.

— Олар менен исиңиз болмасын. Ханның өзи күймесине мингизип кетти. Жақынлатып түсирип кетеди,—деди ғарры.— Жас балалар екенсиз, ескертейин. Бул аўылда не көрсеңиз, аўылыңызға барған соң тиске шықса, отыз еки тисиңиз тамағыңызға кетеди.

Маман көп сырлы хан аўылында иркиле бериўдиң қәўпине түсинди. Ғаррыдан ҳештеңе сорамады, қарсыласпады, урықсат болыўдан бул ўақыялардың сырларын жете изертлемей-ақ жылдамырақ кетиўди ойлады. Тез атланды.

— Аманлық,—деди Маман хан аўылынан қара көрим кеткен соң.—Буларға не деймиз?

— Бийим, қол жайып күнелткен адамның көзи соқыр, қулағы герең болады, көрмедим; еситпедим,—деди Аманлық.

— Баяғыда маған бир гәп айтқаның есиңде ме? Қаскырларды босатқаны ушын Абылқайыр ханды шаймий дейме халық?

Бородинлерди босатыў қыялын ортақласқанда Маманға айтқан гәпин еслеп Аманлық қызарды, бирақ жеңислик бергиси келмеди:

— Өгиз бенен өгиз табысып баспақларды сүзди,—деди.

Маман күлди ҳәм қатал кейипке берилди.

— Аманлық, қулақ сал, мениң ҳәм хорлығым келип киятыр ҳәм бурынғы көзим жеткен қыялларыма иқенип киятырман, биз билетуғын әтираптағы ең күшли, ең үлкен халық орыслар. Мен саған олардың ертеклеринен айтқан шығарман. Абылқайыр ханның орыс саўдагерлерине қалай жаранғанын уқтың ба?

— Уқтым.

— Енди Бородинлерди азат етиўге қайылмысаң?

— Кисиниң қолындағы киселди шешиўге ерлик етпестен бурын өз билегиң ҳаққында ойлаў керек болмас па екен, бийим?

— Жоқ, Аманлық, биз орысларды қыйнаў менен Абылқайырға жағынамыз деп жүрип, өз үстимизге қара булт айлап келип отыр екенбиз. Түсиндим. Абылайсаң басланбастан бурын, бир илаж еткен мақул.

— Мурат шайыққа айтып, ойласыў керек.

— Керек емес. Ол кисини инандырыў қыйын. Бәлким, билетуғын да шығар. Келген адамға хан сарпай жаўып турғанда, бизге бул гезек жетиспеген болар еди.

Аманлық үндемеди. Аттың жүўенин өз еркине жиберди. Ойланды: „Қалай еткенде мақул болар екен? Маманға ақыл бериў керек. Ойласқан адамға „өзиң бил" деў-әм адамгершилик нышаны емес, лекин дурыс кеңес болсын. Абылқайырға апыў менен орыслар босатылса, Абылқайыр еситсе, өлимге буйырады. Болмаса, Абылқайырдан қорқып өзимиздиң Ғайып хан-ақ урып өлтиреди. Қатарың атқа минбей, атқа минбейди екенсең. Оның үстине биздей сорлыларға меҳрибан жас бийди өлимге ийтермелеўге ҳақым жоқ. Аўа, аўа! Ҳақылы емеспен. Босатқысы келген күни өзлери босатар, Маман несине араласады. „Жыласа жылайтуғын, өлсе өлетуғын бенде орыслар—кәпирлер..."

Маман Аманлықтың ойларына пүткиллей қарама-қарсы ойда киятыр. Бир жола Мурат шайық пенен әкеси Оразанның тарысқаның есине түсирди. „Онысыз да жаўымыз кән, орыс бенделерди қашырайық"— деди Оразан батыр. „Абылқайыр менен Ғайып хан сүйегимизди ийтке таслатады. Айбат ушын сақлатып қойыпты",—деди шайық.

„Айбат ушын!—Өзинше мысқыл етти Маман.—Кимге айбат екен? Қайтама қарақалпаққа хорлық ушын сақлатып қойыпты. Усыны неге мениң сорлы әкем сонда түсиндирмеди. Жоқ, айбат болмай-ақ қойсын. Тулып болып-ақ калайын, босатаман".

— Аманлық!—деди Маман бирден.—Мениң сеннен тилегим: маған қарсы келме, берекет тап. Мақул де. Бородинлерди азат етемиз. Олар ғайры динли болса да адамлар. Көз жасларын сениң менен бизиң көз жасымызға усайды. Бәри-бир, биз босатпасақ, Абылқайыр суўсынға тойған күни келип босатып, жаман атты және бизге аўдарады. Көзим жетти. Айда атыңды, енди қарсы кеңес берме,—деп Маман атын қамшылады. Ақбоз ғунан қуйындай ушты, изинен Аманлықтың қара ғунақы күлдиради.

Өзге сөйлесилмеди.

* * *

Тас қапының қос қарауылы, ханға мәлим, сынақтан өткен, ағайин-туўғансыз, гелле кесер, бойдақ адамлар. Аўмастырылмайды. Ханның, я Мурат шайықтың жарлығы болмаса, қасына жолаў мүмкин емес. Екеўи де мерген. Есик-төрли жерден

найза силтесе, дәл тийгизеди, адамды сеспей катырады. Коллары да нәтли. Кара гөрим жердеги адамға тас жиберсе, тийгизеди, нәги жығады да. Қапталында етек-етек жумалақ таслар жатыр. Буны Мурат шайықтың шәкиртлери терип әкелип берген, оған Маманның да қатнасы болған. Бирақ бул қатал адамлар ханға мәлим болғанына қарамастан Мурат шайықтан күтә гәрезли. Аўқат шайықтың үйинен жибериледи. Маманның сыры әшкараланбай—тек шайыққа еситилип изи туйық болып кеткенинің себеби усыннан. Егер олай болмағанда өткен той күнлеринде ханнан келген адамларға айтып қойған болар еди. Қулқын олардың рабайын жыққан.

Маман сол кетистен қайтып тас қапыға жақынлатылған емес. Себеби шайықтың өзи қадаған еткен. Қараўыллар жолатпайды. Қалай жақынласып, тас қапыны қалай ашыў керек? Айқасатуғын күн туўса не қылады? Байлаўға күшлери жетпесеше? Әззиниң күши тыйық та. Тыйық силтеп өлтириўге туўра келсе?!

Маманлар аўылға жақынлаған соң әне усылар жөнинде бас катыра баслады. Көп тарысты. Зорға дегенде бир пикирге келип жол өндирди.

Өзлери дийдилеген ўақытта аўылға келди. Атларын бир бүктиң арасына байлап, тас қапыға даўыс жетирим жерде отырды.

Бенделер менен қараўылларға кешки аўқатты тасыйтуғын ғарры—шайықтың балаларын ойнататуғын ғарры, күндеги мүддеттинен сәл ертелеў, арбалы киятыр еди. Екеўи пиядалап алдынан шықты. Ғарры Маманды танып қуўанып кетти.

— Шырағым, қашан келдиң? Әстапыралла, еситпегеним бе? Шайық атаңның өзи болмаған соң еситпегенмен ғой. Аўа, атаң болмаса, ҳешкимге даңғара бола бермейди.

— Шайық атам қайда кетип еди?

— Шикәрға кетти. Бүгин үш күннің жүзи. Қона-жатаға кеткен. Жас үлкен бийлерди жыйнап кеткен.

— Неге арбалы киятырсыз?

— Азанда келе аламадым. Сол ушын ҳалкасын, түслигин, кешлигин қосып әкиятырман. Бийшаралар адам баласы ғой. Аш қолып атырған шығар.

Маман ғаррының туў сыртында турған Аманлыққа көз қысты. Ол ғаррыны капсыра кушақлап жықты. Ғарры ҳешнәрсеге түсинбеди.

— Ҳаў, ҳаў, сен Маман емес екенсең ғой,—деп үлгерди болғаны, Маман күлип жүрип оның аўзын белбеў менен тан-

ды. Аманлық аяқ-қолын шандыды. Шеттеги бир түп жыңғыл-дың астына жатқарып, екеўи арбаны айдап кетти.

Қараўыллар ҳақыйқаттан да аш екен. Нан нйисин сезип қуўжынласып қоя берди. Алыстан-ақ „айда, тез айда" деп бақырысты.

Қараўылдың муртлаш қызыл көз биреўи Маманды көрип таңланып қалды. Маман ҳештеңе билмегенсип сәлем берди. Азаннан бери кешиккенининң себеби исенимли ғаррының аўырып қалғанынан екенин түсиндирди. Шайықтың сле жоқлығын, ақырысында шыдамай өзлери әкелгенин өзинше сөйлей берди. Екинши қараўыл гәп тыңламай, арбадағы нанға қол урып, өрли-гурлы жеп атырыпты. Қызыл көз муртлас та жуўасыды. Найзасын қойып арбадағы нанды алды. Азықшыны ишке киргизбей, бенделерге де қараўыллар үлестиретуғын еди. Олар усы жақларын есапқа алмапты. Бул бәдәйбат кудайбийзарлар жекме-жекке адам шыдатпайды. Маман муртластың сүйеўли найзасын әўеле сыйпап көрип, сон қолына алып, бирден муртластың өзине тутты.

— Шаншаман, жат!

Аманлық анаўсының найзасы менен әлле қашан ойнап турған еди, ол да Маманның ислегенин иследи.

Муртлас дир-дир етип ,шала шайнаған нанын қылғындырып жутып, Маманға қарады. Оның ырас шаншатуғынын билип, буйрығы бойынша бүкке түсти.

— Байла муртласты!—деп буйырды Аманлық өз пайына тийген қараўылға.

Ол қалтыраўы менен муртластың қасына келди. Муртлас көзлерин алартып тисленип еди, ол бәсти. Маман найза менен Муртластың еңсесине койып салды. Азаннан бери аш адам дус төменине жығылды.

— Есикти аш!—деп Аманлық жуўас қараўылдың жалаң аяғына найзаның ушын тийгизип алды. Қараўылдың балтырынан қан сорғалап, есикти ашыў менен болды.

— Кузьма Бородин!—деп лаўыслады Маман.

Ол есикке жақын келип тур екен. Сыртгағы аўҳалды көрип, ҳеш нәрсеге түсине алмай, аң-тан болып тур еди.

— Байлаўға жәрдем етиң!—деп Маман қараўылларды нйеги менен көрсетти.

Кузьма Бородин тағы биреўдиң атын айтып шақырып, еки қараўылды күндаклап таслады.

— Азатсыз!—деди Маман найзасын жерге таслап.

Қапыға жақын келгенлерди қараўыллар тас пенен ураты-ғын болғаны ушын бенделер қорқып қалған еди.

— Азатсыз!—деген таныс даўысты еситип бәри жуўырысып келди. Буны көрип ҳақыйқат жағдайға түсинип шуўласты: „Қудаға шүкир", „Мың жаса, Маман", „Қуда рахмети жаўсын", „Жақсылығыңды умытпаймыз!", „Әўладыңның маңлайына шаң тиймесин!"

Күн батып ғеўгим түсип баратырған ўақыт еди. Маман Кузьма Бородинниң асығыў кереклигин өтинди, өзлери узатып салатуғынын айтты.

Кузьма Бородинниң еки көзи қундақлаўлы қараўылларда еди. Маман қыялын түсинди.

— Өлтириў керек емес. Сизлердиң орныңызға салып кулп урамыз,—деди.

Кузьма Бородин жолдасларының тез жолға шығыўына тәртип берди.

Асығыс кийиниў, патты-саттыны жыйнаў басланды.

Аманлық тез кетип атларды әкелди. Оларға еки әззи ҳаялды балалары менен миндирди. Түн айсыз еди. Жулдызлардың жақтысы менен бағдар таўып, Кузьма Бородин, Маман қатара қолтықласып жол баслады. Ҳәмме ерди.

Олар соңғы қораз шақырымында ғана хошласыўға иркилди.

Кузьма Бородин айрылысар гезде Маманды баўырына басып маңлайынан сондай меҳир менен сүйди, рус адамының ыссы демі жасында еркелетип сүйген анасының демин, узақ жолдан сағынып келген әке демин есине салды. Бул да қушақлап сүйди.

— Хош, Маман! Бәлким, көрисермиз, бәлким, көриспеспиз,—деди Бородинниң даўысы қалтырап.—Усы ўақытқа шекем айтпаған бир сырым бар еди. Инанбас деп айтпадым: Жөгилик етип атыр демесин деп айтпадым. Иним, уқ, қарақалпақ ели аз ел, бирақ жаўынгер ел, бул сөзим, бәлким, көтермелеў болар, жаўынгер емес ел болмайды. Лекин, жүк салмағын көтерисер дос табыңлар. Елиниң өткени менен таныспаң, келешегин ойла, қарақалпақтың жас бийи. Өз халқыңның ғамын ойламаў—өз ғамыңды ойламаў. Есиңде болсын, халқыңды бир емен, урыўларыңды оның тамырлары деп бил. Көп тамыр бир өзекке мәлҳәмлик берсе, емен саяманлы болады, ҳәмменің лыққатын аўдарады. Хош, хош, Маман бий, саған алла рәҳмети жаўсын!

Кузьма Бородин соңғы гәплерин сәдде-сәдде қылып айтқаны сөзлери, оның ҳәр бир сөзинен мәңгиге ойланатуғын терең мәни, ауыр салмақ аңлады Маман.

— Жолыңыз түссе, бир инишек бар еди деп еске аларсыз, Кузьма аға,—деди ол әстен ғана. Басқа тилек айтпады.

Таң сағымына араласа үркин ушқан бир топар қуслар секилли, еркеклердиң қолларында малақайлары былғаңлады, ҳаяллардың қолларында жаўлықлары желбиреди. Олар көзден ғайып болғанша Маман менен Аманлық қалпақларын былғап-былғап қалды...

Атларына минип аўылға бет алғанда ғана олар азықшы ғаррыны еследи.

— Алла бәрекелла, о бийшараның ҳалы нешик болар екен; Өлип қалмаса!

Асығып атларын қамшылады. Тан ата баслаған менен еле әдеўир қараңғы еди. Бир шүкирлықтан жалын шықты. Екеўи де ҳайран болды. Солай бурылды. Отқа абынып отырғанларды екеўи бирден таныды. Булар Мурат шайық басшылығында шикәрда жүрип қонып қалған бийлер еди. Отқа кийик ислеп жеп отыр.

— Барамыз,—деди Маман.

— Сыр алдырмаймыз ба?

— Олар менен мен сөйлесемен. Ҳәзир атланса, Бородинлерге жетип алады.

— Әжеп, бийим.

Олар ат сабылтып келип, бийлерге тәзим сәлемин берди де атларынан ғарғып-ғарғып түсти.

Бийлер де мәс екен. Маманларды сағынып пенен ортаға алды. Жаслардың жүзлеринен әлле қандай албыраң-қысыныўдың изин абайлаған шайық сорады.

— Абылқайыр хан азапламады ма!

— Биледи екенсиз ғой, шайқымыз,—деди Маман.

Ырасын айтқан жас бийдиң ашық минезлилигине бийлер мыйығынан күлисти.

— Абылқайыр ханды ханға емес, еки жүзли қатынға мегзеттим,—деди Маман күйинип.

Бийлер дуў күлисти. Бул олар ушын жүдә рәҳәтли күлки болды, себеби Маман бий олардың бир-бирине айта алмай иште бүклеп жүргенлерин айтты. Шайық ортада ғыжлап турған сексеўилдиң шоғынан көз айырмай ойланып отырып:

— Ашық айт, балам, басқа иззет-ҳүрмети болды ма?—деди.

— Шайқымыз, Абылқайыр хан бизди бассында. Лаплап турған жүрегимиз музға басылды. Суўып кайттық. Орыс кәр-

ўан басысы дурыс айтқан екен, бизде сүйеў жоқ, жаўырынымыз жоқ, сол ушын корлайды,—деп, Маман кәрўан басылардан не еситсе, хан аўылында не көрсе, ким калай сөйлесе, усағын түсирмей жүдә күйиниш пенен сөйлеп берди.

— Шайқымыз, булар дурыс айтады,—деди Убайдулла бий.— Бизлерде тапсырмасын орынлаймыз деп талай „жөги" дүрресин жегенбиз. Тисимизден шығарыўға отыз еки тисимизди тамағымызға кетеди деп қорқамыз. Булар балалық етип сөйлеп отыр.

— Нәлет болсын Абылқайырға,—деди Дәўлетбай бий гүңкилденип.—Маманға орыс саўдагери айтқандай, ол хан жаўырынпамыз жоғын, киси қорқытқандай күшимиз жоғын биледи. Өзи орысларға қыйсаңкөтлик етип, Орта жүз бенен Уллы жүзди бағындырып алыўды мәқсет етип жүрсе керек.

Ойлы отырған Ырысқул бий де қызды:

— Ойлап қарасам „биз қаракалпақпыз, төрт сан ел қаракалпақпыз" деп көкирекке бийкар урып жүрген кусаймыз. Усындайда арқамыздың жалаңашлығы сезиледи. Абылқайыр реҳимли хан усап бизге қырман суўыртады, кисиге берерге зыядатый нан таба алмаймыз. Ҳайранман!

— Ырысқул ата, самал аңсаған қырманшыға самал жиберип қабын бос қалдырса ҳәм бола берер екен,—деп Маман косып қойды.

— Нан тапсақ дастурхан излеймиз. Туншыға бердик.—деп сарсылды Есим бий.

Барлық бийдиң ғәзепли сөзлерин еситкен шайық Маманға тикленди.

— Қәне, Маман, не ойлап қайттың, не кеңес бересең?

— Абылқайыр ханның бизге тезек тергизип, марапат орына басымызға тезек қап кийгизип жүргенин уғып қайттым. Келсек, сизлер жоқ екенсиз. Хан сумлығының алдын алайық,— деп келе сала тас қапы астындағы орыс бенделерди азат еттим...

— Не дейсең!

Жолбарыс ақырғандай болды. Маман селк ете қалды. Бийлердиң ҳәммеси қозғалаң тапты.

— Елдиң айбат балтасын суўға тасладым десең!—деди Ырысқул бийдиң даўысы қарыллап.

— Қул кутырса кудыққа қармақ салады деген усы болса керек,—деди Дәўлетбай бий жекиринип. Маманға ҳәмме алып топылды. Сөйлемеген бий қалмады. Ҳәзлик бузылды. Ҳәрким өзинше кейиснама билдирип атыр. Шикәр ҳәзлиги бузылды.

Маман олардың ғәзебинен албырамады.

— Босаттым, жас үлкенлер! Үш күн болды кеткенине. Ғапылда қалмасын деп сизлерди өзим излеп шықтым.

— Байлаң қолын!—деп буйырды шайық.

Шайық пенен ҳешқашан қарсыласып көрмеген Маман қаршпады, қарсылық көрсетпеди. Екинши жерде от жағып атларға қараўыллап отырған бий косшылары шайықтың даўысын еситип жуўырысып келди.

Ҳәмме жабылып Маманды шомдай кундақлады. Аманлықтың қолы артына байланып, атына терис миңгизилди. Маман ат үстине бөктериў қылып кесе таслады.

— Марапатқа тойынып өз халқының арын сатқан бундай шөже коразды сарсаң кесек қылып өлтириў керек,—деди шайық.

Ырысқул бий:

— Дурыс, шайқымыз!—деди.

Дәўлетбай бий:

— Бундай шөже коразлың барынан жоғы!—деди.

Бийлердиң қарсы келгени болмады.

Шайық лебиз еткен нәрсе орынланбай калмайтуғынын ҳәттеки Ғайып хан да карсы ҳештеңе демейтуғынын Маман билер еди, сонда да жыламсырамады, жалынбады, қайтама:

— Маман дурыс еткен лейсиз, еле ата—деди гүбирленип. Ҳәм Аманлықтың „кисиниң билегиндеги кисенди шешиўге ерлик етпестен бурын өз билегин ҳаққында ойлаў керек" дегенин еслеп, оған карады. Аманлық тислерин ғапырлатып, әдалатсыз шайық пенен бийлерди шайнайжак кейипте екен. „Аманлық өзиңди тут, маған ҳештеңе деме" деп сыбырлады. Шайықтың әжийнеси тырысып, Маман бөктерилген атты қамшылап-камшылап жиберди. Ат Маманды екшеп-екшеп жортты.

8

Аманлықлардың келиўин асығыслық пенен күтип жүрген Аллаярлар жаман хабар еситти:

— Маман өз халқына қылаплық қылған. Өлтириледи Сарсаң кесек қылып өлтириледи.

Аллаяр исенбеди. Бул бир сандырақ! Маманлар Абылкайыр ханның аўылында. Келсе, Аманлық хабарласпай қоймайды. Мурнына шамал енген жағдайда да, өскен уясына бир үнилместей ҳәкке болмаған шығар. Ең болмаса, Алмагүлине келеди! Ол усы исеним менен жаман хабар таўып келген бала-

га „аўзың жаман жерден тесилген" деп шекесине бир шаппат урып, даўысын гүм қылды. Сол, сол екен, аўылларда тиленшилик етип жүрип, Маманның өлими жөнинде еситкен басқа жетимлер де Аллаярдан қоркып ҳеш хабар айталмады. Аллаярдың минезин билетуғын Бектемир ғана Маманның өлими белгиленген күни жөл тапты:

— Еситтиң бе, Аллаяр аға, орыс бенделер қашып кетипти.

— О, нәлетий қәпирлер. Қараўылларды өлтирип кеткен бе?

— Өзлериниң орнына қамап кетипти.

— Ондай қараўылларды таў басынан ылақтырыў керек. Халықтың айбатынан айырған неткен ҳарамзадалар өзи?

— Және бир ғәрры шәла жансар табылыпты. Шайқымыздың хызметкери екен. Бул истиң себепшилерин бүгин өлтирсе керек. Сарсаң кесек қылып өлтирсе керек.

— Әлбетте, өлтирсин,—деди Аллаяр.—Онда ҳәр бириңиз бир тас алыңлар. Қорлық көрген елимиздиң бенделерин азат еткенлерге тас ылақтырыў сәўап. Асығыңлар!

Олар топарын бүзбастан шапқыласып келгенде, жетим еменниң әтирапы бық-жық адам еди. Ҳәр кимниң қолында бир тас. Бәри сәўап излеп келген. Аллаярлар адамлардың қолтығы астынан сүңгисип алға өтти. Ҳаплығысып—„қайда, сатқын қайда" деп бақырысты.

Маман менен Аманлық еменге байланған, ийин тиресип турыпты. Олар қанша сыр бермеймиз деген менен шаршағанлықтан басларын көтере алмайды. Төмен ийилип кете береди. Маманның бети қан, киймлери тилким-тилким. Аманлықтың бетинде қан жоқ, бирақ искен, Аллаяр оларды танымады.

— Сатқынлар, кәнекей?—деп жар салды. Аманлық бир шекеленкирип Аллаярға қарады. Аллаяр оларды шырамытады, лекин танымады. Оң жағында Ғайып хан, шайық ҳәм бийлер тур еди, шайық тас пенен келген жетимлерди көрип қасына шақыртты.

— Әне, нағыз ел сүйгиш дәў жүреклер,—деп марапатланып Ғайып ханға бурылды.—Ханымыз, баслаў керек.

— Сиз баслайсыз ба?—деди хан шайыққа. Дәстүр бойынша ең мерген адамның қолы менен үш тас ылақтырылады. Ең болмаса, биреўи тийиўи керек. Оннан соң қалеген адам ура береди. Егер әўелги үшеўинде көзлеген адамға тиймесе, айыпкер қутылады. Сол ушын шайық жүрек ете алмады.

— Ханымыз, Ырысқул бий урса қалай болар екен?—деди.

Ырысқул бий ханға тәжим етти ҳәм жас кишиси Есенгелдиге тас ылақтырыў лийкинин бериўди соранды. Ханға бәрибир сыяқлы шайыққа қарады. Шайық сәл ойланып алып урық-сат етти.

Есенгелди шырпынып тур екен. Еки адым алға шығып „бисмиллә" деп жерден тас алды. Шайық оның әўели қайсы айыпкерге көземекши екенин сорады.

— Маманға,—деди Есенгелди.

— Мулт кетпесин—деп ескертти Ырысқул бий.

Маман менен Аманлық көз астынан қарап турыпты. Олар байлаўлы ҳалында басын былай-былай бурыўға ғана ҳақылы.

Есенгелди сары шекпенин шалғайын қайырып тисленип турып оларды алдаркатып-алдаркатып тасты жиберип қалды.

Аманлық шалтлық қылды. Маманның басын басы менен тасалап үлгерди. Жети адым аралықтан келген тас Аманлықтың шекесинен қан жосытты. Ол шыдамады. „Аллаяр!"—деп даўыслады.

Аллаяр селк етти. Байлаўлы гүналыларға жүдә сығаланды. Таныды. Ҳеш кимди тыңламай алға жуўырды, ҳәм оларды арқасына тасалап жыйын тәрепке көкиректин керип Маманларға: „беккем турың, батырлар, көзлериңиз мөлермесин"—деп сыбырлады. Есенгелдиге ашшы буйрық етти. „Ур, ур, қоңыраттың қоңызы! Аяма!".

Маман өзине „батыр" деген сөзди еситпеген еди. Аллаяр қәдимгисинше күлки ушын айтып атыр десе керек, мыйығынан күлди ҳәм оған „өзиң беккем бол, абайла" деп ескертти.

Усы ўақытта Есенгелди көзлеп-көзлеп және бир тас жиберип қалды. Тас Аллаярдың көзине дәл тийипти. Қарашығы атылып, бетин басыўы менен төмен шөгип:

— Жетимлер! Маманды қорғаңлар! жетимлер...—деп жығылды. Жыйынның арасында турған балалар бирин-бири шақырысып, алға қарай жуўырысты. Қол усласып Маман байланған еменди қоршады. Бақырысты.

— Маман бий ушын бәримиз өлемиз!..

Қара көзлерде абыржыў пайда болды. Қур бузылыўға қарады.

— Көз жасы көл адамлар, келиңлер!—деп шақырды Аманлық.

Қурдың жартысы дерлик ығылып келип еменди қоршалады.

Соңғы жыллары бундай өлим, бундай жетимлер бирлиги болмаған еди. Хан утылды. Шайық албырады. Ырысқул бий пәнт жеп жән-жағына қарады.

Көпшилик талап коя баслады;

— Ханымыз, азат етиңиз?!

— Қыршын жанлар қыйылмасын!

— Шайқымыз, ерке шәкиртиңизди сорап алыңыз?

— Бизди жаў қырғаны аз емес, енди өзлериңиз қырмаң.

— Өзимизди өзимиз қырып болдық қой...

Шайыққа бул гәп тәсир етти. Гүрсинип, гүбирленди: „өзимизди өзимиз қырып болдық"... Бул Ырысқул бийге де тәсир етсе керек, әўелги кейпинен өзгерип кейин бәсти.

Хақыйқатында шайық ел бирлигин бузбаў ушын усы өлим жазасын сорағаны болмаса, қыяметлик досты Оразан батыр келгенде не жуўап берерин билмей сарсылыўда еди. Хан алдына жығылды:

— Ханымыз, пәрманыңызды бузыўға лебиз бериңиз.

Гайып ханның пәрўайы пәнсери. Халықтың шожып, ҳәрким ҳәржақтан даўыслап атырғаны ушын пәрманын бузыўға ишинен келисти. Лийкин, шайықтан талап етти.

— Бул пәрманды бериўнме сиз себепкер болғаныңызды дуйым журтқа уқтырыңыз!

Шайық тикейди. Халық оның еки сөйлегенин еситпеген еди. Енди бәри қыйын көринди. Жүзи көгерди. Тили тығылды. Халық еле шуўласып, айыпкерлерди әпиў етиўди талап етип атыр. Шайық ҳештеңе еситпеди. Мийинде бағанағы бир гәп ғаўлады да турды. „Өзимизди өзимиз қырып болдық"... Басы қалтырап еки қолын жайды. Жалбарыныў даўысы менен халыққа мүрәжат қылды.

— Халайық, тыңлаңызлар. Ханымыз кең пейил адам еди. Бул быламыққа мен гүналыман. Ханымыздан кеширим сорайман. Айыпкерлерди әпиў етсин.

Журт силтиндей тынды.

Хан келте қолын көтерип:

— Әпиў етилсин!—деп ҳаўаны бир кести...

* * *

Күни-күни келгенде Аманлық қыйналып нан таппай ашлыққа буратылған күни дүньяның ҳеш қызығын сезбес, өлгиси келер еди. Әттең жалғыз туўысқаны Алмағүлди аяйды. Анасы өлер алдында: „Алмағүл тири болса, маңлайына шаң тийдирме. Анаңның көзи деп бил, улым" деген. Анасының сөзин қыймайды. Ол жыласа, анасы жылап отырғандай, ол қабағын шытса, анасы муңайып отырғандай көринеди. Дүньяда жасаўы тек Алмағүл ушын болып отырғандай.

Ҳалдан кеткенине қарамай, жазадан қутылыўдан жарты

ылашыққа асықты. „Палапаным, шүйкилдемедиң ме?"—деди биринши ушыраскан Бектемирге.

Алмағүл гүўенинен ҳәзир босанған көзыдай секирип әжағасының мойына асылды.

Аллаяр көзин таңдырып жатып, оны сораўға тутты.

– Бул не мойны жуўанлық?

Аманлық жуўап бермей-ақ Аллаяр миңберлетти.

— Сол ушын да жети атасында бийлик болмаған адамға исенбейди. Жақсылық қылып атқа миндирген ақ пейилди жолдан шығарып, неге ақылсыз болдың?

Аманлық шыдамады:

— Өйдеме, Аллаяр. Екеўимизде де гүнә жоқ. Ким еки жүзли болса, гүна сонда.

— Ким олар?—деди қызықсынып Бектемир.

— Оларды биде бересиз. Маман орысларды босатқанда елдиң айбатынан айырыўды ойламады. Елди гүнадан пәк қылды. Көз жасларды кейиткиси келди. Сөйтип жәбир шеккен бенделердиң пәтиясын алды.

— Яқшы дем алыңлар.

Аманлық пенен Аллаяр сабан төсекке қатар жатты.

* * *

Мурат шайық қапа. Еки сөйлеп койғанына қапа. Әзелден неге қызды? Ақыры Маман өз баласындай емес пе? Ашыўлы бийлердиң ырқына неге көнди? Ол тисленди. Нукыл тислери астынғы ерининн бөлгенше тисленди, бөлмеди. Енди Маманның кеўлин алыў керек. Қәйтип? Оннан да кеширим сораў керек пе? Бул жүдә пәслик болады. Адам айтқысыз пәслик болады. „Шаршадым, мий орталанды. Жүк аўыр", деп гүбирленди өз-өзинен.

Үлкен отаўдың капталында кепиреннің үстине дастықты бийиктен салдырып жатырған Маман көрпе астынан сығаланып, шайықтың кейпин, ҳәтте ойын аңлап жатыр еди.

Көрпени әстен серипти.

— Шайық ата, Аманлыққа қарындасы менен турғандай ылашық соғып бериўге жәрдем етерсиз бе?

Маманның өзи сөйлегени жақсы болды. Шайық жанланды.

— Жат, балам, дем ал. Жәрдем етермен.

Шайықтан ўәде алыў қыйын. Берсе бежереди. Маман тыныш ғана уйқыға кетти.

Бундай қолай кегирдек келер ме, аўзы былпырап иле алмай, үлкеи урыўды жер менеи жексеи қылар ма?

Және утылған қоңырат бийлериниң қайтысындағы гәпи усы. Бирин-бири ныкыртады, бирин-бири айыплайды. Сүзисетуғын қошқарлардай дүнкийиседи.

Ырысқул бий гәпке араласпады. Ханның ерк бергенине, ойсыз куўаның Есенгелдиге исенгенине бармағын тислеп тек өзин айыплап киятыр.

— Бәрине Ырысқул хан айыплы!

Ырысқул бийдиң қулағы ербең етти, Неге? Хан деген лақапка маралатланып па? Жоқ. Бул оған үйреншикли лақап. Гүллән қоңырат урыўының бийлери, байлары өз-ара сөйлескенде, оны, үлкен бийии—хан деп атайды. Бул жағынан оларға баска урыўлар таңланысып, ҳәттеки, қызғанысатуғын еди. Аўыз биршиликке көз тийди. Өзинен киши бийлерден, атақлы байлардан, аўыр сөз еситип дәкки жеп көрмеген адамға бул гәп аўыр тийди. Жуўан, жыйрық-жыйрық мойнын бурып алара қарады.

Ырысқул бийди айыплаған атлы, қоңыраттың шүллик тийресиниң атақлы байы Жандос деген еди. Қызылалласының жуўенин тартыңқырап, Ырысқул бий менен шекинисиўге мейиллеиди. Қара шок сақалы дирилдеп, ерии жапқан өсик муртлары жыбырлап, қыйық көзлери Ырысқул бийдиң айбатлы нәзерине түсии еди, шыдамай атының жуўенин еркине жиберди. Олардың қоразланғанын сырттан бақлап киятырған жолдаслары үнсиз. Бирақ намысын қолдан берген бийге орынлы айтылған бириниң тикенекли гәпке ҳәммеси ырза болып киятыр. Кек қысқан Жандос бай шыдамады. Өз-өзинен сөйленди.

— Ябыларда өш кетти. Қайтарылмаса, жүзимиздиң жерге қарағаны-қарағаи.

Ашыўға буўлыққан Ырысқул бий бирден дәлил таппай каллама „ол балада Мурат шайықтың кәраматы болса керек" дели әстеи.

Есенгелди ҳәммеге көрсетип қамшы тутқан қолының ийнин шеп қолы менен уўқалады.

— Әйтеўирде тас ылықтырған ийним сызлап киятыр.

Буған қоңырат бийлериниң қайсысы исенди, қайсысы жоқ, нәмәлим. Ҳәркимиң өз билгеии ишинде қалды. Ҳешким сөйлемеди.

Олар өткен сапары да усы жол менен усылайынша ашыўлы, жабатуғын үзик булттай түнерип қайтқан еди. Ҳәзир де солай. Атлылардың шоғы бузылмастан, изде буркасынлаған шаң қалдырып кетип баратыр. Қәйерде иркилип, қәйерде қандай зыян тийгизеди, ҳәзирше сыр.

9

Жаз өзин алдырып самал желемиклениўге қарады. Базда уйтқыған шаң көтерип ескен желемикке шыламай жапырыла бас иймеги болмаса, ҳәттеки, ең әззи гияға шекем өз липасында, өзгерис жоқ. Жасыл, жупар иймисли. Қарасаң көз тартады, иймискесең кеўил йоштырады.

Мурат шайықтың есиги алдына келип хызметкерлердиң шығыўын күтип, торысының жүўенин тартқан, аш-өлең узын қара жигит зәңгиге ширенип турып, таў басында жанлы еки ноқат көрди. Бири әжжели тасқа, екиншиси қара тасқа қонаклаған бүркитлерге мегзейди. Аралары жақын.

Соның арасында муртлары жаңа тап берген, арық ғана қара-пәренең, еңсеси сәл иймеклеў, дөңгелек жағалы бөз көйлеги бар хызметкер жуўырып шықты. Төбел торыны жылаўлап, „сүйенип түсе ғой," дегендей атлының зәңгилигине келип иймен тутты.

— Атам үйде жоқ па?—деди атлы.

Бул атлы Мурат шайықтың үлкен улы Хелўет еди. Ғайып ханның үлкен улы Убайдулла султан менен Орь қорғанында ислеўшилерге азық апарып қайтып келип турғаны. Ол еле аўыллағы өзгерислерден бийхабар еди. Хызметкер жүдә жуўас, жүдә миннетдар даўыс пенен шайықтың жоқ екенин, кеше „Жаңакент" бетке Ғайып хан менен шикарға кеткенин айтты.

—Ҳо-ҳо, анаў таў басындағы еки ноқат атлылар емес пе?—деп Хелўет қамшысын шошайтты.

Хызметкер иймеклеў мурнын бир тартып қойып, таў тәрепке бурылды, көре алмай, кир-кир шашының етеги менен жазық маңлайына сорғалаған терге қосып қыйық көзлерин сыпырды. Атлылар екенин тастыйықлады.

— Қыстаў тапсырма бар еди. Биреўи атам емес пе екен? Басқаларда ондай ат жоқ еди ғой.

— Ақ боз ғунан Оразан улы Маманға берилип еди. Әне көзим илип тур. Маманның өзи. Бүгин азанда Аманлық пенен

бирге, жеримиздиң ойлы-бәлентин көремиз, деп кетип еди, ойлы-бәлентти нәзерлеп турғаны шығар.

— Аманлық болғанда, анаў үрпек бас қарындасы менен жүретуғын дийўана ма?

— Аўа, сол. Айтпақшы, сиз жоқ едиңиз-аў,—деп хызметкер кейинги бир ай ишинде аўылда не жаңалық болғанының уңқыл-шуңқылына шекем қалдырмай, тез-тез сөйлеп берди.

Хелўет немқурайдылық пенен аттан түсти.

Хызметкер атты байлап атырып та, сол еки ноқатқа қарады. Неге қозғалмайды, соларма я басқа нәрсе болып мырзасын алдап қойды ма? Алласа кеширим сораўы тийис.

Маңлайына қолын тутып және узақ тигилди. Солар. Қолларын қыймыллатады.

Ырасында да Маманлар еди..

Соңғы ўақыядан кейин Маманды хан шақыртпады. Айықканша үйде болды. Зеркти. Атасының Хорезмге кетип бара-тырып айтқан нәсиятының бирин еследи. „Өскен жердиң ойлы-бәлентин аңлап барыў керек." Бүгин азанда атланды. Аманлықты ертип келип екеўи атланды.

Мине ҳәзир олар таў басында бийиктен ойға қарап турыпты.

Биринши гезекте аўылдың кубласындағы жалғыз емен көзге тасланды.

— Қарап жибер, Маман аға, тирексиз, панасыз мисли жалғыз қараўыл,—деди Аманлық.

Маман күлди.

— Ойшылым, аўылға қара.

Екеўи ат үстинде тикейисип аўылына нәзер таслады.

— Пәстеги аўыл—мисли сынық жарты қазанның ернегине жабыскан жүўери гүртиктиң қаспағы,—деди Аманлық.

Маман және күлди.

Аўылдың арқа шетинде еки адамның ата қораздай урысып атырғанын көрип қалды.

— Көрип турман, таныйман да. Екеўи де ғарры. Қоңсылар. Еки үйдиң арасындағы таўық кетектиң орны ушын урысы бар еди. Соның даўамы шығар. Буннан бурын да олар қоңсыларға талай-талай тамаша берген.

— Адам баласы жерге қашан тойып, қашан қанаатланар екен?

— Бәлким ҳеш қашан ондай болмас,—деди Аманлық.

Үйлердиң араларында арман-берман асыр салып жүўырыс қан балалар, шығыс тәрепте бир қораның қыспағына сүйенип қушақласып тұрған ҳаял менен еркек көринди.

— Анаўларды таныйсаң ба?—деди Маман.

— Шамалайман, олар қыз бенен жигит емес, ойнаслар.

— Қоя ондайды! Қыз бенен жигит—де.

Аманлық қарсыласпады.

Аўылдың күн батысына көз жиберисти. Атлы биреў алдындағы еки пияданың өкшелерин бастырып, узын сырық пенен сабалап, аўылға кирип киятыр. Маман оның не көрипти екенин билмей тур еди.

— Урлық етken сорлылар болыў керек,—деди Аманлық.

— Олай болса урсын. Еменниң этирапына қара, тап жаңа жоқ еди ғой,—деди Маман. Аманлық қарады. Еменниң астына ҳәр жақтан өңшең жалаң аяқ, жалаң бас, аш-арықлар келип атыр екен.

— Олар Жалайырдың жетимлери. Бәрҳа усындай ўақта жыйналып артық аспай нан-пан таңқанлар ашларына усы кәрада берип тойдырады. Сөйтип кимлер қайсы аўылға тиленшилик етиў кереклигин ойласады.

— Шайқымыздың отаўы алдында иркилген атлы ким?

— Ким болса да жиңишке. Шайықтың үлкен улы—Хелўет шайыққа усайды.

— Жоқарыда ойлы-бәлентлик айқын көринеди екен. Аманлық, бәрин көрип болыў қыйын, кетейик.

— Мениң де жоқарыдан биринши қараўым еди, сырлардың изи таўсылмайды екен... Кеттик.

Батысқа бурылды. Еки шақырым жүрмей-ақ „ўай-ўай, жәрдем ет, қуткар!"—деген аянышлы даўыс еситилди. Екеўи де шыдамай, атларының саўрысына қамшыларын басып-басып жиберди. Өртекедей ойнақлаған ғунанлар демде-ақ даўыс шыккан жерге жеткерди.

Еки аяғы, еки қолы өз таяғына қосып, аркасына байланған биреў, дүстөменине жатыр. Аманлық аттан түсе сала оның жүзин жоқары каратты. Бет-аўзы топыраққа былғанып, мурнынан зирек-зирек қан жосып атырған бир ғарры.

— Шыракларым, иркилменлер! Жалайыр аўылының падашысы едим, малларымды еки қара атлы айдап кетти. Былай-былай,—деп ғарры арқа таманға қол силтеди.

Олар, ғарры қолын шошайткан жаққа қуйындай ушты. Талаўшылар еле алыслап кете алмай атыр екен, көз ушында шаңғыт көринди. Ҳә демей-ақ жетти. Қырықлаған сыйырды еки қара атлы айдап баратыр. Онша асықпайды. Буларды көрип қашыў орнына, иркилди. Маманлар да қорықпады. Жақынлап бара берди. Талаўшылардың екеўи де бетлерин қара тери

менен таңып, қара қылка, қара тумақ кийген. Ҳәтте қылыш-ларының қынаплары да қара, саплары да қара, атлары да қара, тап күйик ағашлардан соғылғандай биреўлер. Ҳаўлығыўды билмейди. Өсик қара қаслар астынан жылтыраған көзлери булардың атларында.

— Атың жорға ма, жүрмел ме?—деди олардың бири.

— Ҳәм жорға, ҳәм жүрмел,—деп Маман жуўап берди.

— Ойнама, бала!

— Биз ойнап жүрген баллар емеспиз, алдыңыздағы маллар-ды қайтарыўға киятырмыз.

— Ҳә, сөзиңе қарағанда жеделли көринесең, сен Маман-бысаң?

— Аўа,.

— Бизлерди ким деп турсаң?—деди әдепки сөйлеген та-лаўшы.

— Сизлер жердиң сүтинин тайдырайын деп жүрген куда бийзарларысыз,— деди Маман.

Талаўшылар теңнен ўаҳаҳаласты.

— Не дедиң, не дедиң? Жаның керек емес пе өзиңе? Қәне, атларыңызды бурың. Бурмайсыз ба? Мал керек пе? Онда ҳәр қайсыңыз еки сыйырдан алып қалың. Сизлердиң па-дашы ғаррыңыздай жылайман, ашкөз емеспиз. Изимизден ийттей жортып қалмағансоң байлап кетип едик. Барып бос-тың. Өзи сондай суў көз ғарры екен. Бир жылайды, бир жылайды,—деп олардың бири сөйленип, Маманға жақынлай берди.

— Тоқта. Түсиң! Сизлер төккен көз жасларға жердиң сүтини төтепки бере алмайды,—деди Маман ҳаўлықпай.

— Пай, гәп болды-аў. Сол жылайман ғарры ҳәзирети қызыр ма?

— Жоқ, түсиниң ақыры,—деди Маман.—Жерге көп салмақ түспеўи керек.

— Сонда сол ғаррының салмақлы болғаны ма? Мен оны бир қолым менен байлап кеттим,—деди жеделленип.

— Аўырлық оның өзинде емес, көзинде. Билиң, дүньяда адамның көзинен аққан жастан аўыр нәрсе жоқ. Жерге сал-мақ сала бермең ақыры?

Тонаўшылар ат үстинде таңылған өлидей азмаз сөйлемей турды да, бирден атларын артқа бурып, қамшылап-қамшылап жиберди.

Қәпелимде олардың көз ушында жалп-жалп шаўып бара-тырғанына Аманлық:

— Гәптиң төркининне түсинди,—деди.

— Әй, билмедим,—деп Маман малларды қайырыў ушын алға жүре бергени, көз ушында киятырған онлаған атлыны көрди. Булар шүкәрға шығып баратырған Ғайып хан, Мурат шайық ҳәм басқалар еди. Маман менен Аманлық малларды қайырып, топлайман дегенше, бир қора ийтлер менен олар жақынласып қалды.

— Бул не мал?—деди Ғайып хан.

— Жалайырдың малы екен, ханымыз, жаңа бир-еки уры-дан алып қалдық,—деди Маман.

Ғайып хан ғарқылдап күлди:

— Қәдемлериңиз қайырлы болған екен, айдап апарып бе-риңлер. Есим бийге айтып барыңлар, ғайратлы жигитлерден падашылар қойсын.

— Аўа, балаларым, хан мақул гәп айтты,—деди шайық.— мал деген елдиң ғаўғасы. Бүйтип узаққа бақтырғанша, аўылының дөгерегинде бақтырсын. Айтпақшы, Маман, үйден қашан шықтың? Хелўетти көрдиң бе?

— Ҳаў шайқымыз, жаңағы гәп естен шықпасын. Орь қор-ғанына кететуғын елиў пилтабанға бас қосып буны жибере-миз,—деди хан Маманды йеги менен нускап.

Орь қорғанының қурылысы созылыўына байланыслы Киши жүзге адам күши салынған екен. Абылқайырдың орнына ўа-қытша отырған баласы қарақалпақлар елиў адам берсин деп айтып жиберипти. Бул хабарды бүгин таң азанда Орь қорға-нынан келген Ғайып ханның улы Убайдулла султан айтып келипти. Енди үлкен хан буйрығын тәрк етиўге болмайды. Қарақалпақлардың бир бийи сол елиў адамды басқарып Орь қорғанына кетиўи керек. Қорған питкенше басында болады. Бул жумысқа Ғайып хан Маманды қолай көрипти. Мурат шай-ық ханнан изде қалып усыларды түсиндирип еди.

— Мақул,—деди Маман қысқа ғана.

Олар малларды айдап келип падашысына тапсырды да, хан менен шайықтың тапсырмасын ескертип, енди жазықлық пенен туп-туўры арқаға қарай шапқыласып кетти. Бул жақтан Сырдәрья ағады, бул жақта Айғара бийдиң аўылы турады.

Жайлаўларды өтип, далаңлықларды изда қалдырып, қуяш түсликтен аўа баслаған гезде қазақ аўылына жақынлады. Аўыл төрт тәрепин жазықлыққа берип, қонысласқан екен. Қубласы гүл майданшасына усайды. Көз жетпес көгалай кө-ңисликте ат баўырынан дала гүллери өскен. Бул жас жигит-лердиң кеўлин көтерди, нәзик қыялларға жетеледи.

— Усы гүл арасында бир қыз ушырасса, не кылар едиң?— деп салды Маман.

Аманлықтың жүзи қызыл гүлдей қызарып, ақ гүл ғумшасындай тислерин көрсетип күлди.

— Неге күлесең?

— Мен қыз ушыратып көрмедим.

— Айғара бийдиң дала гүлине мегзес қызы бар дегенди еситтип едим.

— Мен дала гүлин жақсы көремен.

— Қалайынша?

— Дала гүли дүньядағы бийғәрез, ашық гүл. Қуяшта сондай жарқырайды, үзип алыўға көз қыймайды.

— Ондай гүлди мен де жақсы көремен.

— Онда Айғара бийдиң қызы дала гүлиндей жарқ етип алдымыздан шықса не қыламыз?

Маман күлди.

Екеўи өзлериниң сөзлерине өзлери күлкисип баратыр еди. Көз ушында қызыл көйлеги оттай лаўлаған биреў көринди. Екеўи теңнен қолларын маңлайына тутып, қарап „ҳақыйқат дала гүли екен" дести де, теңнен ат қойды.

Қызыл көйлекли қыз ҳақыйқаттан да Айғара бийдиң қызы еди. Ийнинде тезек салағуғын қабы болғаны ушын екеўи де танымады. Сусы басты ма, ҳешқайсысы гәп баслай алмады. Аманлық қыздың көзин алып Маманға ым қағып „гәп айт, аманбысаң айт" деген ишарат билдирди. Қыз олардың албырасып турғанын сезди де, алдына қарай тезек терип кетти. Булар я ериўдиң, я калыўдың есабын таппады.

Аманлық шыдамады:

— Ҳа қыз, Айғара бийдиң аўылы қайсы?

— Усы аўыл.

Екеўинде зәңгиге ширенисип алдындағы шоқ-шоқ қара үйлер менен суўын-суўын қосларға, олардың арасында үйме-үй жуўырысқан жалаң аяк тиленшилерге, ҳәр жерде екеў-үшеў болып жәнжеллескенлерге караған болып, бир қапталлап қыздан көз алмады.

— Атың ким, қарындас?—деп сорады Аманлық қызға қайрылып.

Қыз азғана ийбенип турды да:

— Ақбийдай—деди.

— Елиңе барсақ суўсын ишермиз бе?

Қыз және азғана гидирип:

— Қазақта суўсын бермейтуғын үй болмайды, ишерсиз.

Тартынсаңыз анаў бизиң үйге барыңлар,—деп үлкен ақ отаўды көрсетти.

Маман да, Аманлық та қызға „бирге жүрейик" дей алмады. Қыз жөнине кетти.

— Булардың ханынан ахырет көрсек те арғымызда жоқ. Бул аўыл азапласа, ашыў менен барып босататуғын тутқынларымыз қәне?—деди Маман.

Бул астарлы сықаққа Аманлық күлди.

— Көре берейик, бул аўылға ярамазан айтып, нан тилеп талай келгенбиз. Қыз силтеген отаў Айғара бийдики.

Қара сақаллы, жалпақ мурынлы, өсик қаслары астындағы үлкен көзлери еле рәўшан жылтыраған, қызыл жүзли Айғара бий есигиниң алдына шығып, күндыз қыстырғышлы малақайын шешип әстен ғана басын қасынып тур еди. Шамасы ой үстинде. Қолы басынан қозғалмайды.

Туўрылап киятырған қос атлыны көре сала малақайын кийди де, қарсы қарап жүре берди.

Жигитлер бийден бурын сәлем берип үлгерди.

Айғара бий олардың сәлемин қабыл етип, екеўиниң атын еки қолына жетелеп үйине қарай тартты.

Маман бул кисиниң мийман дослығы, қонақты алыстан күтип алатуғыны, ҳәттеки, аўыл арасынан, бийдәрек жолаўшы өтип баратырса, қайырып ең кеминде суўсын ишкизип жиберетуғыны ҳаққында еситкен еди. Ат жетелеген бийдиң күнге күйреген қаралтым желкесин Аманлыққа көрсетип „көрдиңбе, ат жетелеттик" деген мақтаныш пенен көз қысып қойды. Айғара бийдиң есигине жақынлаўға бата алмай, сырттан қайыр сорайтуғын Аманлық, енди ол кисиге атын жетелеткенине қысынып, шып-шып терге түскен еди. Маман буны көрип „сыр алдырма" дегендей ийегин тиследи.

Қонақлар үлкен отаўға түсирилди. Бул отаўдың ошағына жалынлы, түтинли от жағылмай, тек тезек жағылады екен. Үйдиң кереге, уўықлары, шаңырағы мурынның қанындай қызыл, көклери шийкил сары, кийиз үзиклери қардай ақ, баскур-баўшыўлары шылт жаңа.

Айғара бий жигитлер менен отырып аманлық-есенлик сорасты. Оразан батырдың Хорезмге кеткенин биледи екен. Мурат шайық ҳәм басқа да бийлердиң ҳал-жағдайын, ден саўлығын сорастырып болып, өзи шығып кетти. Орнына бағанағы дала гүли Ақбийдай пайда болды. Жигитлер өз-ара ым менен сөйлести; „Қызы менен далада сөйлескенимизди, қызы-

ның сәлтеўи бойынша келгенимизди есигиниң алдында турып көрген. Ақыллы адам екен".

Ақбийдай қымыз қуя бөслады. Бул жағдай жигитлерди ҳәм терлетти ҳәм йоштырды. Далада көргенде самал зәлел етип, азғана шаң басқан лала еди, ал қымыз қуйып отырып сыртқы әлемнен бийхабар, ҳәзир ғана бирден ашылып кеткен, лаладай жанды. Басындағы қундыз қыстырғышлы қызыл мақпал тыслы дегелейиниң сағымы менен бети қызарды. Жүзи қызыл алманы сүтке малып алғандай еди. Оң бетиниң алмасындағы күлегиш шуқырына, кәса көзлерине, екеўи теңнен муптәла. Ҳәттеки бирин-бири умытып отыр.

Кешкурын үйге бир топар жигит киргизилди. Бәри Маманлардың тең курбылары. Айғара бий оларды бири-бири менен таныстырды. Өгиз сойдырып күтти.

Жигитлери Айғара бийдиң кеби сыяқлы, илме ғайыптан сөйлемейди. Ашық минез мийман дос екен. Азанда Маманларға „кетпең" деп ҳәммеси мирәт салды.

Маманның және қоныў иштейи бар еди. Бирақ Орь қорғанына кетиў жөниндеги ханның тапсырмасы асықтырды. Жалына-жалына атланды.

Ақшам бирге отырысқан жигитлердиң басшысы Айғара бийдиң жуңғар шабыўылында қазаланған жалғыз ағасынан қалған қарар көзи Мырзабек атлы мырза еди. Мырзабек мырза үш жигити менен төртеў болып ҳәр атты екеў-екеўден жылаўлап, аўылдан қарағөрим шыққанша узатып:

— Жеримиз, куяшымыз, самалымыз бир, сонлықтан шырайымыз, тилимиз бир, ҳәтте жасымыз бир екен Маман. Келип турыңлар,— деп қалды.

Маманлар бундай иззетти ҳешкимге қылып көрмеген, өзлери де бүйтип иззетленип көрмеген еди. Бул ибарат алар лы ҳүрметке таң қалысты.

— Аманлық, не сездиң?—деди жолда Маман.

— Тилим жетпейди, ағa. Бирақ Абылқайыр ханның аўылы менен бул аўылдың қайқурлым ойлы—бәлентин сездим,— деди Аманлық жүдә таңланғанынан ҳәр сөзин нықлап.

— Аманлық, мен Ақбийдайды жақсы көрип қалдым. Не дейсең?

Көкиреги өскин жас бий бул гәпти биринши айтқаны ушын Аманлық ҳештеңе дей алмай тығылды. Себеби, өзи де усы ойда еди.

Маман оннан тез жуўап ала алмағаны ушын қаға берди қылды.

— Аманлық, дәрт тилге урса—сөз, көзге урса—жас болып шығатуғының еситкенмен. Дәрт иште қалса, тилди байлайтуғының ҳәзир билдим,—деди.

— Кеширесиз, бий аға. Қам сүт емген бенде қам қыялларға берилип кеткен болар. Әлипайым қазақтың бир лаласы қаракалпақтың үлкен бир отаўына жыға болса, налышым жоқ.

Аўылға жақынлаған соң Маман өзинен хабар болғанша Аманлықтың дем ала бериўине урықсат етип қайтарды.

* * *

Дем алыс, бийпарық, бийғәрез күнлер көпке созылмады. Ғайып хан гүллән урыўлардан қырық сегиз пилтабан (рабочий) жыйнатып, Маман ҳәм Аманлық пенен елиў қылып, жас Маман бийдиң басшылығында Орь қорғанына жумысқа жиберди.

10

Қоңырат урыўының қонысласқан жери Жаңакенттен атлыға бир мезгиллик қублада, Аралға жақын. Батысы теңиз, қалған үш тәрепи бир-бирине усас. Көз ушында өркеш-өркеш қумлықлар, түйе өркешиндей пәскелтек таўлар, көз жеткисиз кеңислик далалар, қыйлы-қыйлы гия өскен мал жайлаўы.

Аўыллар шоқ-шоқ болып, бөлек-бөлек қонысласқан. Ҳәр-қайсысының арасы бир-биринен ат шаптырым, базылары мезгиллик жол. Ҳәр бир шоқ аўыл үлкен қоңырат урыўының бир шақабы. Бирақ бәри аўыз бирликли. Той-мерекеси менен садака-жыйыны бир-бириниң қатнасығысыз өтпейди. Бир аўылында қандай уақыя болып атырғаны екинши аўылға самалдан бурын жетеди. Бас бий Ырысқул бийдиң аўылы ҳәммесине дерлик ортақ, ортада. Өзи таңлап қонған. Жоқарыдан посып келгенде, басқа аўылларының бәрине қоныс таңлап, ортаға үй тиктирген өзи.

Гүллән бийлер, аксақаллар бир жақтан қайтса, әўели Ырысқул бийдиң үйине келип, айран-шалап ишип дем алғаннан кейин дийханның бир алақанынан шашылған туқымдай жан-жаққа тарқасар еди. Бул сапары аўыз биршилик каштy. Мурат шайық аўылынан ашыўлы шыққан бийлер урыўдың шетине келгенше үндеспеди. Шетки аўыл Жандос байдың аўылы еди. Ол аўылына жақынлап атының жүўенин тартты. Оның менен бес-алты атлы иркилип, бир таўықтың өгей ше-

желериндей, топарласып бөлинди. Ырыскул бий көз астынан байкады, үндемеди. Ак сакалы ерге тийген кишкене киси, коңыр—қасқа атының жүўенин тартып зәңгиге ширене жекиринди:

— Жандос бай, қайт кейниңе!

Тынышлықты, тымырықлықты бузған бул ири даўысқа ҳәмме тоқтады. Жандос байлар да иркилди.

— Сүйиндик бий, бойың шылым қабақтай болған менен даўысыңның пәтлисин ҳәзир билдим,—деди Жандос бай атының басын шекшийтип тартып.

Бойы кишкене, бирақ оғыры ири даўыслы Сүйиндик бий орынсыз қызбайтуғын ғарры еди. Сонлықтан басқалардан аўыр сөз еситкенин оның туўысқан иниси Сағындық баҳадыр ҳеш қашан көрмеген еди. Шыдамы таўсылып, қызды. Жандос байға атын бурып, саўрысын қамшылады, бирақ көпшилик ортадан шығармады.

Байқошқар бий Ырыскул бийдиң жүзине қарап, оның ашыўға буўлығып қанасына сыймай турғанын көрди де, қыймылсыз Есенгелди тәрепке нәзер таслап „қыймылдама" дегендей белги берип, қамшысын силкти.

— Азғана шыдаңлар!—деди Ырыскул бий.

Бийлер шоқланысып, атлары, көпирге тирелген бир пада қойдай, бири-бирине мингесип барып жөнлести.

Жандос бай ең атақлы байлардың бири. Өзи бираз өжетлеў ҳәм ойсыз болған менен гәпине қулақ асыўшылары енепат.

Ырыскул бий алға шықты.

— Жандос байдың мулдәҳәсин тыңлайық! Айтсын!

— Айттым жолда, дурыс айттым. Өзимниң Әжигелди, Хожагелди, Султангелди, атлы үш улымды қатарға қосыў ушын айтпадым, қоңырат ушын айттым. Ырыскул ханның ықласы кеткен Есенгелди ушын айттым. Душпан тири қалды. Енди я сол Маман өледи, я Есенгелди өледи. Билиң, билиң! Усыннан Есенгелдини өлтирсе, қоңыраттың қалған баласының аяғына ябылар жип тағып ойнайды. Сатып жибереди, билиң, билиң!

Жандос бай көп сөйлемейтуғын, Ырыскул бийге көп қарсыласпайтуғын бай еди. Оның шыр-пыр болғаны бийлердиң ҳәммесин абыржытқан үстине абыржытты. Ҳәттеки, Ырыскул бийдиң де мийи айланып кетти. Ақырын еситпеў ушын еки қулағын басты.

Жас Есенгелдиниң қағаздай жуқалаң жүзиндеги қара көзлери ойнақшып, сүўен жағы қыймылдасып, сала берди.

Бул жерде көп турыў бийпайда. Ҳужыбатлы ой келмейди. Сол ушын Ырыскул бий „Жандос бай қала берсин" дегендей қолын бир силтеди.

— Сүйиндик, Сағындық, Азнабай, Худайберген... жүриңлер,—деп илажсыздан өзине ең жақынлардың атларын атап, атын бурды. Аты айтылған бийлерге, жасаўылларға қосылғысы келгенлер үнсиз ере берди.

Жандос байдың әўелги бес-алты атлысы емес, онлаған атлы шоқланып қалды. Байқошқар бий де иркилди.

Жандос бай аўылына келген соң ойланып көрди. „Көп қызып кеткен шығарман. Уйықлап, дем алайын. Ашыўым тарқаса, Ырыскул бийге барып кеширим сорарман".

Бай ырастан да қызған еди, аңсатлықта пикиринен қайтпады... Бир күни ат қосшы—жасаўылын алып тәртип берди:

— Алдыма он-онбес жетим таўып әкел!

Ол себебин түсиндирмеди, жасаўылы сораўға батына алмады.

Жетимлерди табыў, жылнаўдың неси мүшкил. Жасаўыл кешке таман бир топ ярым жалаңаш баланы ат алдына салып сатырласып қуўып келди. Бай бурын қылмағанын қылып, оларды бир үйине киргизди. Қой сойып күттирди.

Жандос байдың бир әдети—есигине келген жетимге, дийўанаға шаппаттай нан бергизсе, бул кимниң наны, қайсы урыўдың наны, соны тәкирарлатып пәтия еткизер еди. Бул сапары ол мәқсетин жеделли баслады.

— Балалар, жетимлик, жарлылық, байлық, қудайдың иси. Лийкин, урыўдың намысы ҳәммеңиздиң исиңиз...

Жандос байдың буннан соңғы гәпи қоңырат урыўының „тарийхы" болды. Оның айтыўынша коңырат урыўы қаракалпақтың ең периштеси, урыўының адамына шыбық тийдирмеген, тартыста пайын жиберип көрмеген, жеңилмеген, тек соңғы жыллары ғана азырақ шеги тайып, жетимлерди көбейтип алған урыў. Буған ябы урыўы себепкер... Ырыскул бийдиң атын айтпай-ақ, еки урыўдың арасында көтерилген жәнжелди айтпай-ақ, балаларды ябы урыўының душпан екенине, егер, олардың Мамбаны өлтирилмесе, қоңыраттың жетимине күн жоқлығына исендириўге урынды.

Бет-аўзы кир, шашы өскен, үрпек, көзлери шуңирек, исик қабақ қойыў қара қаслы, мурнының бели батықлаў, ақкубадан келген гүлше жүзли бир бала басын көтерди. Жолдасларына:

— Уқтыңызба? Мен сизлерге айтқанман,—деди.

— Уқтық. Айтқансаң,—деди жолдаслары жабырласып.

Жандос бай түсинбей қалды. Биринши сөйлеген баланың атын сорап билди, усы жетимлердің басшысы Елмурат деген екен.

— Не уқтыңыз? Сен не айтқансаң?—деди Жандос бай.

— Сол ябыларға барғанымызда Аллаяр деген жетими „аўылыңызда ҳақлан, алдымызды кес-кеслемең" деп қуўған еди. Атқа минген Маман атқа мингизген Аманлықтың пуўы бар екен дә, онда,—деди Елмурат.

— Әне, әне! Олар шетинен пәтли. Сизлерше? Яқшы, қояйық. Сол Маманды өлтирип келсеңиз, және қой сойып тойдыраман.

Елмурат жолдаслары менен бирге байдың тилегин орынлаўға ўәде берди.

Олар тарқасып үлгермей-ақ, Ғайып ханның бир жасаўылы келип, Ырысқул бийдиң силтеўи бойынша Орь қорғанына аўылынан бир адам бериўи кереклигин айтты.

Бай түсинбей уңқыл-шуңқылына шекем сорап, Орь қорғанына Маман кететуғын болғанына сүйинди; „Хан адамды дурыс таңлапты, Орь қорғанынан Маманның өли сүйеги қайтыўы керек".

Ол усы ой менен аўылының атынан Елмуратты жолға таярлады.

* * *

Үлкен қоңырат урыўының бир сүтини Жандос байдың бул сумлығын басқа қоңыратлар билди ме, жоқ па, ол туўралы өз қулақларына тиймеди.

Бәҳәрге таман Ғайып ханның баяғы жасаўылы тағы келип:

— Елдиң атақлы бийлерине қосылып, Орь қорғанына шақыртылдыңыз, Жандос бай,—деп асығыс хабарлап кетти.

11

Әлемге бәҳәр келип, қыстың өкшеси тайған менен, аңсатлықта бир-бирине орын бермей атыр. Гә қар, гә жаўын нәўбетлесип, ашшы қуяш шыққан бултсыз күнлери таў қәнарлары сел болып ағады, сәл салқын тартса, баяғы қаддине түседи.

Өз аўылында бәҳәр көрген төменги қарақалпақ бийлери Орь дәрьясын жағалап, шақыртылған қорғанға жеткенше, усы мәўсим алмасыўын бақлап барды.

Қорғанға бир шақырым жерден, елийиң Мурат шайық басшылығындағы бийлерин Маман қушақ ашып күтип алды. Маман бираз азыңқырағай менен нығайып ириленген, ийинлери кең, дәў жигит болған. Басында қара қозы терисинен тигилген қалпақ тәризли қыс малақайы, үстине орысша көп сәдепли камзол таўып кийипти. Жүдә қонымлы. Оның менен суўық сәлемлесип, сўық қушақласқан тек Жандос бай болды. Ол да қыялына усылай сезинди. Болмаса, Маманның бийлерге, байларға мүнәсибетинде ҳешқандай алалық болмады, Тек Аманлық ғана Жандос бай менен суўық сәлемлести, ал басқа бийлер Аманлық менен суўық сәлемлести. Жандос байдың кеўлиндеги гүптикей тарқамады. Қарақалпақ бийлерине ажыратылған жайға киргизилген соң да Жандос бай излене берди, сорай алмады.

Қарақалпақ басшыларын Ғайып ханның бас жасаўылы Полат басқарып келген еди. Полат жасаўыл да ҳәр ийнинде адам отырғандай ири, күшли, ҳәр билеги анаў-мынаў адамның санындай палуан денели, шыйратылған муртлары қулақларына жеткен жигит. Бул сол қалақбас Ғайып ханның келген жылы қарақалпақ аўылларын аралап жүрип өзине таңлаған жасаўылы, ҳәзир қырық жаслардың ояқ-буяғында жүр. Ғайып хан табым жоқ деген соң, жас үлкенлердің өзлери, Полат жасаўылға урықсат етиң, басшылық қылып қайтсын, деп алып шыққан.

— Өзимиздиң басқа жигитлер қайда?—деп сорады Полат жасаўыл.

— Қайтарылды. Үш күнликте қайтарылды. Абылқайыр ханның буйрығы менен қайтарылды,—деди Маман.

Олардың аўырғаны, шетнегени болмады ма, қалай қайтты, жол азығы жеткиликли ме, ҳешким қызықсынбады.

— Не гәп не сөз? Шақырғанға ҳаўлығыстық,—деди Мурат шайық.

— Қорғанның питиўине байланыслы зыяпат берилмекши екен. Абылқайыр ханның келиўи күтилди.

— Еле келмей атыр ма екен?—деди Полат жасаўыл шалт минезлилик қылып.

— Келди. Үш күнликте келди. Булқарада үлкен ҳүрмет көрсетилди.

— Куда өзине берген адам екен,—деп сөзди бөлди Полат жасаўыл.—Ози Хорезмниң хан тахтын таслап қайтыпты деп еситтик, жақында үлкен улы Нуралы султанды Хорезмге ханлық қыл, деп жиберипти.

Аманлық чай алып келди. Маман адамларға чайнек қойып жүрип:

— Бәри дурыс екен,—деп мақуллады.—Енди зыяпатқа қарамай кетежақ. Қарақалпақ бийлери қатнасса, қатнаспайман, деп қыңырлық етип атырған қусайды. Соңша жерден келген мийнетти күйдирежақ.

Бийлер аң-таң болып, бир-бирине қарасты. Жандос байдың еки көзи Маманды жеп баратыр. Оның ноғайы жағалы ақ көйлегинициқ сәдепларинен баслап, ҳәрбир қыймылына таңланыўдың ба, қызғыныштың ба, я қорқыныштың ба, жаман көзлери менен қарап, ол биреўдиң алдына кесе қойып атырса да, наныларды гаррыларға қолайлап печьке қыздырып атырса да, көз алмады.

Гарры, байдың суўласкан көзлери жаўтаңлап жас жигиттиң қыймылын бақлап отырғанынан гүманланды ма, ямаса айып санады ма, Ырысқул бий шығанағынан тартып „чай иш" деп алдынғ кесе ысырды.

Абылқайыр ханның менсинбеген гәпине бийлер жүдә намысланып, ҳәтте шаршағанларын да умытты. Аўзы жеңиллери ханды сыртынан сөкти де, базылары мийнетте халық қатары, иззетте қул қатары екенин айтысып, өз-ара гейне қылысты. Ақыллылары өзлерин айыплады.

Маманның ендиги талабы оларға хызмет болды, сөзге араласпады.

Шайық пенен барлық бий ойласып-кеңесип Абылқайыр ханға сәлемге ҳәм тәўеллеге ўәкил жибериўге уйғарысты. Ўәкилликке төрт адам белгиленди; Мурат шайық, Полат жасаўыл, Ырысқул бий, Маман.

Хан болып атырған жайдың есигиндеги адам ишке тез кирип шығып, ханның ўақты жоқлығын, егер жүдә қыстаў, өлимлик иси болса, биреўиниң ғана кирип шығыўға мүмкин екенин хабар етти.

Жәе үлкенлер кириўге жүрексинбей, тез ойласып, Полат жасаўылды жиберди, өзлери есикте қалды. Абылқайыр хан бир жаққа кетиўге таярланып атыр екен. Есикке арқасын берген ҳалында ғайыр нағышлы тонының жеңин суғынып Полат жасаўылға бурылмастан, қысқа жол болсын сорады ҳәм қысқа жуўап талап етти. Полат жасаўыл өз жас үлкенлериниң өтинишин айтты.

— Мен отырған жерде сизлерден адам қатнасыўы ҳәжет емес. Үлкен есиктен нәмәлимниң тумсығы көринсе айып болады,—деди хан.

— Нәмәлим тумсығы қалай?—деди Полат жасаўыл таңданып.

— Сизлер ше? Ким биледи сизлерди?

— Ким билмейди, ханымыз?

— Қысқарт! Журтқа бийнокиняңызды ертек қылып отыра алмайман.

— „Қарақалпақлар қайда?" деп сорап келсе қысынбайсызба, ханымыз!

— Көпеклердиң жыйналып пәй бергенине танаўың ҳарыймасын, тазы! Сизлерди сораганларға жуўабым тайын, қарақалпақ деген қазақтың бир тийреси деймен.

— Ханымыз, биз өз алдымызға халықпыз!

— Халықпыз, ҳа-ҳа! Билесең бе, бир падашының мыңлаған қара малына онлаған жетим қозы қосып бағылған менен, ол қой бақтым дейме? Демейди. Мен де сондай. Киши жүздиң қазағы арасында қарақалпақ деген халық барлығына өзим исенбей жүрип, басқаларды исендире алмайман.

— Алжымаңыз, ханымыз, қарақалпақ халқы бәрҳә болған, бәрҳә бола береди!—деп сырттан даўыслады Маман. Гәптиң қайдан шыққанын аңғармай:

— Тилиң кесилсин, ийттиң баласы, шегин кейин,—деп, хан ири Полат жасаўылдың өңменинен кейин ийтерип сыртқа шығып баратыр еди. Есиктеги Шайық пенен Ырысқул бий еки айрылып, жол берип, ийилди. Ҳәм екеўи теңнен:

— Уллы ханымыз, басыңызға ис түскенде, сиз жумсағанда биз бәрҳа бар едик,—деди. Олардың тәжими ушын ба ямаса жумсақ сөзинен бе, орысларға жақын өзге жер болғаны ушын ба, хан оларды жазалаў орнына:

— Шайыққа тыңшылық жараспайды,—деп, бир гүрк етти де, мойын бурмастан жөнине кетти.

Мурат шайық ашыўға шыдамай талды. Жығылажақ еди. Полат жасаўыл сүйеп қалды. Олардың келиўин асығыслық пенен күтип отырған бийлер, ақсақаллар болған аўҳалды еситип, гижинисти:

— Усы Абылқайыр хан пишилмеген өгиз болып баратыр ма, қалай?

— Қарақалпақ деген ел жоқ деп сыртымыздан айтатуғынын еситсек те, инанбас едик. Бул не деген доңызлық!

— Көзине май питкен...

— ...

Абылқайыр ханның сыртынан усылай тоқылдасса да, бий-

лердин баслы жуўмакка келе алмайтуғынын баяғыда-ақ сезген Маман:

— Орыс пухарашылығына, өз алдына халық болып, қосылыўға етилген арза тәкирарланса, қалай болады?—деп салды.

Булкәрада орыс қурылысшылары менен бирге болып олардың дурыслы халық екенине исениими бурынғыдан да артқан жигит тез усыныс етип салғанына өкинди. „Өзлерин сөйлетиў керек еди". Өкиниши дурыс шықты.

— Бийтке өкпелеп тонды отқа салып алмайсыз ба?—деди бийлердиң бири.

Маман Мурат шайыққа дәмели көзлерин қадады. Ол күни мененги ашыўдың зарпын шығарғысы келгендей:

— Тоңды отқа салсақ та, орысларға тиккелей қосылыў дурыс боларма деп ойлайман,—деди даўысынан бираз өкиниш, қайғы билдирип.

Маман қустай ушып түргелип шайықтың шалғайынан сүйди.

— Мақул жуўмаққа келдиңиз, шайық ата.

— Биз буннан не утар екенбиз?—деп сорады Убайдулла бий шайықтан.

— Ҳәзир анығын билмеймен,—деди шайық ойлы.—Бирақ бир нәрсе аян, орын утамыз. Ең болмаса, Киши жүздиң ханынан бийғәрез боламыз. Ол шақырылған жерге бизди де халық деп шақырады. Ҳәзирги күнимиз өлмес аўқат дегендей, қуйрыққа байлаған қуйрық.

Бийлер бир-бирине қарасып, ғорбаңласты. Шайықтың еси дүзиўме екен дегендей, оның бетине үңилисти. Шайық ашыўға еле буўлығып, демин ентигип алып отыр еди. Бийлердиң қыялларына түсинди.

— Солай, әзийзлерим. Көзимиздиң тирисинде қорланбайық,—деди.

Бағанадан бери сарсаңы шығып отырған Ырысқул бий сөйледи;

— Абылқайырдың ақыретинен етимиз сылынып, сүйегимизге тақалды. Егер Киши жүзге төлеген салығымызды орыс патшасына бериў менен қутылатуғын болсақ, бизге ким менен кан колласқанда не?

— Ол жағын, усықарада Митрий төре деген менен мырза Неплюевке барып сөйлесип билиў керек,—деди Маман.

— Сөйлесиў керек, шайқымыз. Абылқайырдан тоғындық. Орыс мырзаларыменен сөйлескенде, орыстың бенделерин азат етип келип отырмыз дей бериў керек. Маман өз биримиз. Мен

жибердим, деп көкирегине дүрс еттирмес,—деди Дәўлетбай бий.

Маманның иши қуўанышқа толып кетти, бирақ марапатланбады, „дурыс ислегенимди мойынладыңыз ба "дегендейтурғанына қараң демесин", деген ой менен, айыплы кисидей жүда елеўсиз турды.

— Ол жағын гәптиң утырына қарап көремиз,—деди шайық.

Орыс адамларына кимлердиң барыўы жөнинде узақ тарыс болмады, бул сапары ўәкиллик үш адамға тапсырылды. Мурат шайық, Полат жаҫаўыл ҳәм Маман.

— Уллы дәрежели патша адамлары: мырза ҳәм төре,—деп баслады шайық қабыл мийрасымында.—Сизлердиң дәргайыңызға пүткил қарақалпақ халқының бий, ақсақаллары атынан келдик. Бизиң арза-аўҳалымызды ақ патшаңызға жеткерип деп айтыўға келдик. Үйиринен айрылған бир топар козымыз. Пана керек. Егер бизге Киши жүздиң қазақларына жапқан шалғайыңыздың бир шетин жаба алсаңыз, сиз ушын керегинде, басымызды садака қылыўға келдик. Бирак бизди халық дейсиз, қарақалпақ халқы дейсиз. Бәрҳа есаптан шығармайсыз. Сонда биз хызметке шаршамайтуғын бир қуданың қулымыз.

Патшаның усы қаладағы жасырын кеңесшиси мырза Иван Неплюев пенен Дмитрий Гладышевтиң ортасында отырған татар дилмаш шайықтың гәпин оларға орысшалап түсиндирди.

— Тили, дини қандай екен?—деди Иван Неплюев.

Маман бий тиккелей орысша жуўап бергиси келип, шайықтан сөйлеў ушын урыксат алды.

— Мусылманбыз. Тилимиз қазаққа, өзбекке, түркменге, татарға жақын. Түрки тилде сөйлеймиз.

— Оҳо,—деди Иван Неплюев таңланып.—Орысша биледи.

— Абылқайыр хан өкпелетти ме?—деп сорады Дмитрий Гладышев.

Бул сораўға Маман тиккелей жуўап бермей, шайыққа түсиндирди. Шайық қарақалпақшалап жуўап қайтарды:

— Ет кетти, сүйек қалды. Намыс кетти, бет қалды. Енди тиймеймиз десе де, соңғы он жылда елди төрт ирет талатты.

— Жас бий орыс тилин жақсы үйренген. Қәне айтыңыз, бизге қандай жақсылық еттиңиз?—деди Иван Неплюев.

Маман иркилди. Бул сораўды шайыққа татар дилмаш түсиндирди. Шайықтың қансыз ғарры жүзине қан тепти, қызарды. Соңынан жуўап қайтарды.

— Қолымызда орыс бенделери бар еди. Алды менен оларды азат етип келдик.

Дмитрий Гладышев куўанып қоя берди.

— Мырза Иван Неплюев,—деди ол,—қарақалпақлар үлкен миллеттен киширейген. Бабалары бабаларымыз менен нан сындырысқан деген гәп бар. Ырас болса керек. Биз Хорезмде булардың Оразан батыр дегени менен де сөйлескен едик. Оның өзи келип арза қылды. Ҳәммесиниң кеўли бир. Оразан батыр уллы атамыз Петр Романовтың ўақтында сарайға бир барған ба, ҳәзир есимде жоқ, қулласы бизиң уллы Русьтың ҳаққына дуўа қылып, қабырғасынан жүреги көринген мәмин халық. 1731 жылда, көпшилиги аҳид еткенлер. Оңысын айтыўға қысынып отырса керек. Егер, өз алдына еркин ханлық берилсе, орыстың алдында басы менен жумалайды.

— Абылқайыр хан менен келисип жасай бергенде не қылады?—деди Иван Неплюев.

Маманға жақпай, қалт етти. Дилмаш түсиндиргеннен кейин шайық тығылып, нуры кете баслаған ғарры көзлерде жас көңгейленди. Полат жасаўыл бир нәрсе деўге оқталып еди, әўелден сөйлемеген соң, сөйлемей-ақ шығайын деген ой менен үндемей, шайықты сүйеди. Буны көрген Дмитрий Гладышев Иван Неплюевке бир нәрсе сыбырлап еди. Иван Неплюев көп ойланып отырмастан;

— Якшы, қарақалпаклар, биз сизлердиң тилегиңизди уллы дәрежели патшамыз Елизавета Петровнаға жеткеремиз. Бирақ сиз алды менен уллы дәрежели патшамыздың атына ант жазып таярланыз. Бул исте сизге мырза Дмитрий Гладышев жәрдем береди,—деди. Шайық түргелип барып Дмитрий Гладышев менен Иван Неплюев отырған столдың мушына маңлайын тийгизди. Шайықтың ислегенин Маман бий де, Полат жасаўыл да, тәкирарлады.

* * *

Киши жүзден келген қазақ, қарақалпақ бийлерине тең урықсат етилди. Ҳәмме қайтты.

Қарақалпақларға ўәдеси бойынша Дмитрий Гладышев те бирге шықты, бирақ ол қарақалпақ бийлерине хабарласпай Абылқайыр хан менен қатар күймесин жолға салды.

Күймелерге жегилген атлардың қоңыраўлары жаңғырласып тар жол менен узын-шубай дизилисип баратыр. Қарақалпақ бийлеринде күйме жоқ, атларының шоғын бузбай, еки-екиден сапқа дизилип, күймелердиң изинен шубырысып жолға түсти. Бийлер өз-ара қәтерли. Мырза Иван Неплюевтиң „Абылқайыр

хан менен келисип жасай бергенде не қылады" дегенинен соң, Митрий төрениң Абылқайыр менен жақын баратырғаны, олардың қәўпин арттырды. Енди не қылса болады?

Қорғаннан бир мезгиллик жол асқаннан кейин Абылқайыр ханның бир жасаўылы бийлердиң алдынан кеселеп шықты.

— Маман бий, қайсыңыз боласыз? Уллы ханымыз күймеңе жетсин деп буйырды,—деди жасаўыл.

Мурат шайықтың ишғым етти. „Алжастық, Митрий төре еки жүзли адам екен. Бизин арзы еткенимизди Абылқайырға айтқан. Жас жанды алдарқатып дузағына түсирмесе жақсы".

— Маман,—деп шайық ҳәммеден айрылып алға баратырған Маманды иркип, тәнҳә өзине әстен ескертти:—Абайлы бол, хан дузағы көзге көринбейди.—Хан жасаўылы гүманланбасын деген ой менен:—Ат қосшыңды өзиннен қалдырма!—деп даўыслады.

Маман Аманлық пенен ҳан күймесине жетти.

— Ой, Маман бий, атыңды ат қосшыға бер де, бизиң күймеге отыр,—деди хан.

— Сизиң уллы дәрежеңизге ылайық болғанымыз ушын миннетдармыз, ханымыз,—деп Маман бий атынан ғарғып түсип, жүўенин Аманлыққа услатты.

Хан еки езиўиндеги қара шоқалақ муртларын алмагезек сыйпалап, бир ларқылдап күлди ҳәм гәп баслады.

— Мен сени шешен бий деп еситтим. Шешенлер менен сөйлесиў хан ушын да мәртебе. Жол қысқартайық деп шақырдым. Тыңла. Сен биреўлерге, ең салмақлы нәрсе көз жас екенлигин, көз жас көп төгилсе, жердиң сүтини бир жағына тайып кететуғынын айтқансаң. Оны қайдан үйрендиң?

— Ханымыз, мен бул гәпти қара атлы еки қарақшыға айтып едим, сиз бенең олардың қалай сөйлескенине ҳайранман.

Күймениң изинде Маманның атын жетелеп, ақырын киятырған Аманлық жуўапқа ҳәз етип, өзинен өзи мыржыйып күлди.

— Сақалыма асылма, пәлериңе нәлет!—деген ханның ашыўлы даўысы еситилди.

— Кеширесиз, ханымыз. Мен сизге бул гәпти сол еки қара атлы айтты ма деп ойлаппан. Мен бул гәпти орыстың бир дана адамынан үйрендим. Лекин, бизиң шайқымыз да, бийлеримиз де, гүллән елимиз даналықтың кәни. Жолды қысқартқыңыз келсе, сорай беринъ. Үйренгеним бойынша жуўап беремен.

— Олай болса айт, гәптиң қарны не болады?

Маман азғана ойланды. Бундағы қыялы ханның сораўла-

рына дурыс жуўап бериў ме, жоқ па? Егер, дурыс жуўап берсе, ақыбети не болады? Азғана төмен қарап алғаннан кейин дурыс жуўап берейин деген шешимге келди. Себеби, ҳәзир, өзи мақтанды; халқы, бийлери даналықтың кәни.

Маманның ойланып қалғанына хан күтә ыразы еди. Даналық сораўларға даналық пенен жуўап бере алмаса, қолынан ҳеш теңе келмейтуғын болғаны. Ҳақыйқатында хан Иван Неплюев пенен Дмитрий Гладышевке қарақалпақ бийлериниң киргенинен хабардар, бирақ не ҳаққында сөйлескени оған қараңғы еди. Дмитрий Гладышевтен сорап ҳеш нәрсе биле алмады. Сол ушын жас бийди алдаркатаман деген ой менен күймесине мингизип отырғаны. Оның ақыллылығы жөнинде бурын еситкенликтен; „Неплюев пенен Гладышевке не айттыңыз?" деп туўрылап сорамай, ҳәр қыйлы сораўлардан баслап, жас бийди алжастырыңқырап, бир түлки соқпағын таўып, барлық сырды билмекши еди. Буннан бийхабар Маман бираздан кейин басын көтерип ханның сораўына үн қатты:

— Гәптиң қарны қулақ болады, ханымыз.

Ханның түси суўыды. Бирақ өзин алдырмаўға тырысты.

— Жолдың ийеси ким болады, бий?

— Жолдың ийеси туяқ болады, ханымыз.

— Елдиң ийеси ким болады?

— Елдиң ийеси ақыллы хан болады, ханымыз.

Хан муртларының ушын аўзына салып жалмалы.

Күйменің дегершиклери тасқа дүкти ме, сарт-сарт етип аўланлап кетти. Хан ашыўлы бир нәрсе демекши болып турды да:

— Шешенликтиң күши неде?—деди.

— Шешенликтиң күши шынлықта, ханымыз,—деди Маман.

— Ханның күши неде?

— Ханның күши әскеринде, ханымыз.

Маман бул жуўапты айтып салғанына азғана өкинди. Себеби бул даналық пикирден пайдаланып хан әскерин көбейтсе, ақыбети патырат. Көз жас сонда молайып, сел болады. Қасақана хан оның соңғы жуўабына қанаатланбаған түр билдирип:

— Ханның күши оның ақылында. Оның ақылы қайда дерсиз? Оның ақылы дастурханы менен толы қорасында,—деди.

Маман өз жуўабына өзи исенер еди, бирақ, күш нан менен малда дегенге де исенди. Ел басшысы гилең наны қалың, малы көплер ғана. Абылқайырдың өзиниң де малы көп, наны қалың болғаны ушын хан.

Ханның пикирин ишинен мақуллаған менен жас бий өжетлик етип пикиринен қайтпады. Лекин, өжетлиги ишинде қалды.

Хан да, бий де енди тым-тырыс, бири-бирин аңлысып келе берди. Ойлы-бәлентликке келгенде ханның күймесиниң қоңыраўлары сынғырлап тынышлықты бузды.

Хан енди тийкарғы мақсетине көшти. Тиккелей сораса өзиниң жаман қыялы әшкара болады. Тымсаллаўға бул жас бий қәлеген гәп астарын тез уғады. Сонлықтан хан әстелеп барды.

— Суў ишкен қудығына түкирген адам туўралы еситкениң бар ма?

— Суў ишкен қудыққа түкириў,—ақылсыздың иси деседи, ханымыз. Қарақалпақта „бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем" деген гәп бар.

— Түсиниклирек етип жуўап бер, бала бий.

— Қудықтың суўы сасый басласа, түкирсе де болады, ханымыз,—деди Маман бий.

— Онда „бир күн дуз ишкен жерге қырық күн сәлем" деген қәде бузылмай ма?

— Суў сасымайды, ханымыз. Суўды сасытатуғын шеңбери болса керек. Үлкен дәрья жақын болса, қудықтан дәрья жақсы, ханымым.

— Сен жассаң. Гәпиңе қарағанда тақыўа ғаррысаң. Қазақты, қарақалпақты жунғарлар шаўып, елимиз „ақ табан шубырынды" атанды, еки елдиң тәғдири бир, еки ел егиз. Бирақ биз көпшиликпиз. Көпшилик болғанымыз ушын сиздей туўысканларға қудығымыздан суў бергенбиз, бүгинлиги суў ишкен қудыққа түкириўди қыял етсеңиз, не қылса болар екен?

— Ханымыз, кешириңиз. Алдыңызға барғанымызда қарақалпақ деген ел барлығына исенбеймен дедиңиз, бүгинлиги „еки ел" дейсиз.

Өз гәпине шырматылған хан ғарқ-ғарқ күлди. Маманның кең жаўырынан сыйпалады.

Дмитрий Гладышевтың күймеси алға түсип кеткен еди. Маманның жаўырнында ханның түйе шуўдасындай сарғыш жүнли аўыр қолы жатса да, ала көзлери алдағы күймеде еди. Оның сол күймеден дәмели киятырғанын сезип хан:

— Мениң шамалаўымша, сен нағыз ерсең. Ердиң тили, иси биреў болады,—деди.

Ханның не демекши болып киятырғанын Маман аңғармаған менен марапатына куўанбады.

— Әлбетте, ханымыз, сөзи менен иси бир болыў тек ерлерге ылайық емес, ҳәммеге миясар,—деди.—Қудай кисини

жаратып оған бир тил бергенде, бир сөйлесин, шаймаламасын деп берсе керек, ханымыз.

— Мақул гәп, Бирақ, мениң ойымша, алдымыздағы күймеде баратырған Митрий төре қазақ пенен қарақалпақтың бирлигин бузама деп қорқаман. Биреўге биз, биреўге пышақ бериўди шеп көрмейтуғын найсаплардан емес. Маған, қарақалпақлар Киши жүздиң ханлығын жаўлап алыўды мақсет етип жүрипти, деген гәп айтты.

— Сиз инандыңыз ба, ханымыз?

— Инанбадым.

— Не ушын?

— Ҳәзир ғана келиспедик пе? Ақыллылар суў ишкен қудыққа түкирмейди. Демек, сиз Киши жүздиң арқасынан ел болып отырғаныңызды умытпассыз.

Маман ойланды: бәлким, Митрий төре айтса айткан шығар, олар бир жүрди, бир табактан ас ишти. Шайықтың „хан дузағы көзге көринбейди" дегени есине келип, иркилди. „Бәлким, бул айтып отырғаны хан дузағы шығар. Өзи талап еткенлерди аллына апарғанда, дүрре урғызып, оларға қарақалпақларды „тозғақ ел" деп атады. Кеше ғана қарақалпақ миллети барынан гүманланатуғынын жасырмады. Бүгин „еки ел егиз ел" дейди. Еки тил, еки жүз усы ханның өзинде емес пе?"

Жас бийдиң ойланып киятырып сөйлемегени ушын, сөзиме қулақ асты деп ойладыма, хан:

— Мениңше Митрий төрени арадан аластаў керек,— деди.

— Ханымыз, кеширесиз, сиз бир нәрсе дегендей болдыңыз ба?—деди Маман оған жалт бурылып.

— Хан бир гәпти еки тәкирарламайды, бала бий,—деди хан ҳәр сөзин ништерлеп.

— Ханымыз, мен дурыс еситкен болсам, сиз сәл асығыс мәсләҳәт еттиңиз-аў, деймен, шамасы.

— Оҳо, бала бий, сөзлериң зилдей!

— Мен жеңил сөзди оңша уната бермеймен, ханымыз.

— Тилиңе қуда берген екен. Бирақ, бала бий, халқың сағын исепсе, қәреп болады. Оннан да бизиң еки халқымыз арасындағы қасық атысыў жақсы болсын десең, мениң тапсырмамды орынлаўға асыққаның жен. Аласла оны!

— Сабыр етиңиз, ханымыз. Сабырлылық күн түспирмес сая болса керек.

Хан айтар гәпин айтып салған менен бирден ашыўлана қоймады, жас бий қызбалық етип, ортадағы болған әңгимени

биреўге айтып салама деп қыпсаланды. Суўық қанлылық сақлап, баяғысынша сөйледи.

— Жаслық—жуўенсиз ат деген бар, егер елиңниң ғамын ойласаң, еситкен сөзиң қарнында қалар, бала бий. Бирақ, хан буйрығы қуда буйрығы екенин умытпа!

Маман бийдиң түси өзгерип, денесинде қаны қайнады, бирақ астыңғы ерниң тислеп сабырлылық сақлады.

— Ханымыз, мен сизди көп қысындырдым, түссем бола ма?—деди.

— Түс, пәдериңе нәлет!

Маман жылысып күймеден түсти.

Аманлық атларды каттырақ айдап келип қалған еди. Хан артына бир қырынлап қарап, анлы даўыслады:

— Бала бий, атыңды абайлап айда, шаң жутасаң!

Ханның кандай астар қойып айтканын уққан Маманның кейпи түсиңкирейин деген еди.

— Хан дабылы ғой, бийим, басыңды көтер,—деди Аманлық.

Маман өзиниң әззилик еткенин түсинип басын көтерди.

Бираз күн жүрип, елге жақынлаған соң Аманлық:

— Бундай қолайлы пайыт табылмас, бийим, Айғара бийдиң аўылына барып Ақбийдайлың колынан суўсын ишип өтейик,— деди. Бул кеңес Маманға қанат байлады.

— Мейли, ақыллым. Жабықтық, кеўил көтерейик.

* * *

Бийлер Орскийден жүдә аўыз биршилликли шықса да, Маманның хан күймесине мингени оларда ала-аўызлық туўдырды. Жандос бай гөне жараның қотырын тырнады:

— Қоңырат және утылды. Маман әкесиниң бурынғы сөзин жаңартты. Шайық тили менен мөр басты. Сөйтип ябылар және ҳәммени баслап кетти. Қоңыратлар жапырақ, қуйынға ерген жапырақ...

Бул Ырыскул бийдиң де қытығына тийди. Шыдамай шайыққа тоқылдады:

— Сиз Маман жөнинде қәтелестиңиз.

„Қәтелестиңиз" деген сөз шаршап киятырған шайыкка ок болып қадалды.

— Ырыскул бий, тилге ерик берип ерке болып баратырсыз.

Ырыскул бий қайтып сөйлемеди. Ҳәрким өзинше бир қыялға берилгени ушын ба, ямаса бир-бирине болған өкпе терецлеп кетти ме, хан ҳаққында пикир жүргизиўлер, ҳәттеки, орыс-

ларға қосылыў жөниндеги болжаўлар, әрманлар тынып қалды. Биреўлери атының болдырғанын бәнелеп, жүўенин тартты, екиншилери озды. Аўылға жақынлаған сайын әрре-тәрреси шықты. Полат жасаўыл менен Мурат шайық атларын желдирип Дмитрий Гладышев айрылатуғын бәндиргиде изинен жетип, қарақалпақларға қашан келетуғынын сорап қалды.

— Таярлана бериңлер, Абылқайыр хан менен ислер бар еди, питкерип тез арада бараман,—деди ол.

12

Өткен жылдың майса шөбин пашырлатып басып, кең жазықта жекке торы атлы киятыр. Айналасы дала. Адам зеригерлик дала, аты да, ийеси де тең болдырған. Торының қәдем таслаўы қунарсыз, буған ийесиниң де иши писпейди. Гөнетоз кара қалпағы бир шекесине аўып, уйықлап киятырғанға усайды. Қамшы услаған қолы зәңгиликке салбыраған; аттың жүўенлерин бармақларына орағаны болмаса, зернағыслы ердиң басын қамтылап услап отырыпты. Шөпсиз тақырлыққа шыққанда, аттың алаяқлығы байқалды. Жападан жалғыз киятырған алаяқ торының үстиндеги Оразан батыр еди. Ол былтыр жаздағы кеткенинен елине жаңа оралғаны, Хорезмнен киятыр. Хорезм шуқырындағы қарақалпақлар арасында болып киятыр. Ойсыз, ҳеш нәрседен алағадасыз киятыр.

Ол ойлап-ойлап шаршаған. Не қылсын, ол барғанша ойланды, барып ойланды. Көп тарыслардың арасында болды. Маңғытлардың Шердалы бийин өлтирген Хорезмниң Елбарыс ханының тахтан еркин сыпқанамай, өли былш еткенинің гүўасы болды. Нәдир шахтың өзи менен тиллеспесе де, айбатлы ҳәўириниң епкинин сезди. Өз ўатанында көп көрисе алмайтуғын Киши жүздиң Абылқайыр ханын усы жақта көрди. Бәрин де тек сырттан көрди. Жақыннан көрип тиллескени—орыс елшилери. Олар менен де бирден жолығысыў, тиллесиў қайда? Азапларға қорлықларға көнип көрди. Орыс елшилери менен бүйтип ийни келе бермейтуғын болғаны ушын көп күнлер күтип жатып тиллести. Өзгелерди айбындырғандай тилли хан, күшли ләшкери болмаған елдиң адамына ким хабарлассын. Әйтеўир, уялмай хан менен орыс елшилери сан-шәўкет пенен олай-былай жүргенде сәўлек ийттей ерип жүрип, дийлине еристи. Сондағы көргени, тиллескени Митрий төре (Дмитрий Гладышев) еди. Ол Иранның Нәдиршахы менен Хорезм ханын жарастырыўға келген. Патшасы жиберген.

Дмитрий Гладышев оны азғана сөйлетип, арзын тыңлады. Соң халқының санын сорады. Мейли, аз екен деп менсинбесе менсинбесин. Өзлери есапқа бермей жүрген отыз мыңына салғыртын салса салсын. Ырасын айтыў керек. „Тек төменги қарақалпақлардың өзи алпыс мың үй" деди. Дмитрий Гладышев тийкарғы барлық қарақалпақлар туўралы бурыннан биле ме, билмей ме, басын қайта-қайта шайқады, өкингендей шайқады. Бәлким, бурынғы қарақалпақлардың үсири шелли қалмағанына шайқаған шығар, бәлким, алпыс мың үйди алпыс мың жан деп түсинип шайқаған шығар. Жоқ, қарақалпақтың бес жаннан кем шаңырағы болмайды. Үйсизлер, куўыс-қолтықта жатып жүргенлер, оған қосымша. Сирә көп халықтың бүлип азайғанын аяп, бас шайқаған шығар.

Оразан батыр Дмитрий Гладышевқа кеўлиндегисин билдирип орыс патшасының пухарасы болыўға елиниң бурыннан арза етип киятырғанын айтса да, оның бас шайқағанының лийкинине түсинбей көп ойланған. Хорезм ханының қол астындағы қарақалпақлардың да, Сырдәрья бойындағы өз ўатанласларының да тәғдирлери туўралы ойлана-ойлана шаршаған. Себеби куры ой ашына тамақ емес, жалаңашына кийим емес, өлгенине кепин емес. Тек жанға түскен бир жеги. Аздырғаны, тоздырғаны, гүрсиндиргени болмаса, жәрдеми жоқ. Усының себебинен ол қайтысын аўырып, атта отыра алмай, өзи излеп барған урыўдың бир байының үйинде бир ярым айдай жатып түргелди.

Енди елине аман жетиў нийетинде ҳеш қандай ойсыз киятыр, алағадасыз киятыр.

Алаяқ торы аяқларын зорға көтерип басса да, тынбай адымлағаны ушын жол өнди, өнген үстине өнди, жол танабы куўырылып бара берди.

Даланлық түўесилди. Ябы менен Қоңырат урыўының арасындағы бир жал бийикликтиң басында куўыршақтай сүлдер көрип, солай қайрылды. Куўыршақ дегени он жаслар шамасындағы қыз болып шықты. Қызыл көйлегиниң, қара бешпентиниң алба-дулба етеклери, майда бурымлар секилли, сәл епкинге-ақ желпилдеп турыпты. Бар дыққаты пәсте. Оразан батыр қыздың дыққатын аўдарған пәске қарады. Жигирмаланған бала еки топар болып төбелесип атыр. Арашасы жоқ, қәдимги дегди ийтлердей шайнасып атыр. Оразан батыр олардың үстине барып қалды. Аспаннан тисилесе күлаған ғарғалардай шайнасып атырған еки қара бала келип қалған атлыны көрмей пыснасыўда.

— Қәне, тоқтатыңлар!

Олар буны да еситпеди. Оразан батыр тез аттан түсти, бирин-бири жаздырыспай жатырған екеўиниң басын сүйеп тикейтти. Шөже қораздай екеўи ҳалықласып тур. Аўзы-мурынлары қан. Биреўиниң жарты қулағын, екиншиси қанға қосып түпирди.

Тамашагөй ирилери кейин-кейин бәсисип, еки топарға бөлинди. Бийиктеги қыз жуўырып түсип, Аллаярдың топарына қосылды. Оразан батыр ҳәр топардың басшысымағын тутып алып кимлигин, нениң үстинде төбелес басланғанын анықлады. Қыз келип қосылған топар ябы урыўының жетимлери, басшысы Аллаяр, ал екинши топар қоңырат урыўының жетимлери екен, басшысы он алты жасар Елмурат. Жәнжел бир аўылдан екинши аўылға қайыр сорап өтпеў жөнинде басланыпты.

— Анаўлар қоңыраттың қор болғанына ябылар себепкер деди. Өтирик айтты,—деп түсиндирди қыз.

Оразан батыр қыздың кийиздей қалың қара шашынан баслап, толық шекели жазық ақ маңлайына шекем сыйпалады.

— Бастан айт, қызым, не дедиң?

Қарсы тәрептен де, өз тәрепинен де көтерилген мушлар қызды алжастырды.

— Әжағамды сағындым, ата. Маман бий менен кетип еди, келген жоқ,—деди қыз.

Оразан батыр өз улының атына „бий" сөзи қосылғанына гә куўарды, гә қызарды. Бағанадан бери сөйлемей турған Аллаяр тилге келди.

— Буның айтып турған Маманы сизиң балаңыз, Оразан ата. Бий болды. Мениң бир жорама реҳим етип атқа миндирди.

— Жораң ким еди?

— Аманлық. Мынаў қыздың әжағасы. Бул қыздың аты Алмагүл.

Оразан батыр бул балалардың гәпине исенерин де, исенбесин де билмеди. Бирақ төбелестиң сыры барлығын уғып, соған орала берди. Себебин және сорады.

— Себеби ме?—деди Аллаяр енди өзин басып.—Себеби жоқ, төбелес. Өзлери бизди қоңырат аўылына өткермейди, бизиң аўылға өткиси келеди.

Буннан кейин Оразан батыр олар менен көп сөйлесип турмады. Бир нәрсе билиўге талапланбады. Қыстастырса: қоңырат жетимлеринен Жандос байдың ябылар жөниндеги қызғаныш сум қыялларын билип алған болар еди. Атына минди де, олар-

ды топар-топары менен екй жаққа айырып қуўып, қайтты. Бурынғы әдетинше ол аўылға кирместен бурын: қубладағы жетим еменниң астында ең кеминде бир қуман суў қайнағанша иркилиўи керек. Егер шайық бар болса, алдынан шығып, қутып алады. Бул сапары оны Мурат шайықтың үлкен улы Хелўет қутып алды.

Кешқурын, Орь қорғанынан қайтқан Мурат шайықты усы еменниң астында Оразан батырдың өзи қутып алды.

Түнге қарай ҳаўа бузылды. Таңның алдында абылайсанның жаўыны басланды. Бирден шелекледи. Далада жүриў мүмкин болмай калды.

Мурат шайықтың тоғыз қанат отаўы адамларға лық толы, урып тыққандай, ҳәркашанғыдан да кеўилли. Ябы менен жалайыр урыўларының бийлери, байлары Оразан менен шайықтың келгенин еситип келип отыр. Олардың көбиси жаўыннан бурын келип қонып қалған, кете алмай отыр.

Жаўын үзликсиз үш күн даўам етти. Түнлиги, үзиклери нәм өткермейтуғын отаўға өз ўақтында тамақ жетисип турғаны ушын ба, қамалған қойдай тығылысқан бийлер, байлар мәс, сексеўилдиң қызыл шоғы әтирапында сөйлесип отырыпты. Гәп арасында базылары дүзде қалған малдың ҳалы қыйын болғанын айтып қыйланса, екиншилери қуўанысты.

— Жаўын тынсын, изинен қара жер көрмейсең. Көклеп кетеди.

Усы жаўында ҳаклаў нәўбети келген Аллаярлар хаққында бир аўыз гәп болмады, бәлким, олардың ҳеш қайсысы ҳәзир көзге көринбегени ушын шығар.

Көбинесе гүррең берип отырған Оразан батыр.

— Митрий төре менен сөйлескениңизди ол кисиниң өзинен еситтик.—деп Оразан батырдың әңгимесине Есим бий бәнт басып қойды.—Митрий төре жақсы тәсирленген. „Қарақалпақлар қабырғасынан жүреги көринип турған халық" деп атады.

Отырғанларда жанланыў пайда болды. Жас үлкенлери сақалын сыйпап, жас кишилери қозғалысып, әлекандай мақтанышлы кейипте, жалғыз ғана Оразан батырға емес, бир-бирине қарасты. Гейде әңгиме бел үзди болса, сырттағы тасыр-тасыр жаўынға ҳәмме қулақ салып, биреўи болмаса екиншиси ишинен қыйналып, маңлай жыйырар еди. Усы демде жаўын бурынғыдан да пәтленип, кийиз үзикти сабалап атырғандай болыўына қарамастан, маңлайы жыйрылған адам болмады.

— Абылқайыр ханның шапкан қысыўметлерин айтпадың ба?—деп сорады отырғанлардың бири.

— Айтпадым, бийлер, айтпадым,—деди Оразан батыр.—Мен оларды Абылқайыр менен узын бир соқпақтың жолаўшылары деп айтпадым.

— Айтпағаның жақсы болыпты,—деп бул гәпке Мурат шайық бәнт басты.—Тас баўыр хан еситсе, ошағымыздың күлин суўыртады.—Шайық усылай десе де, ғарры көзлерин сүзип, ойланып қалды. Журт шайықтан, неге ойландыңыз, деп сораў орнына, бетине тигилисти. Шайық түсинип бас көтерди.— Маманды баласынып сол тас баўыр Абылқайыр күймесине мингизип еди. Түскеннен кейин көре алмадым. Баладан қәдиғим бар.

Шайықтың қайғы аралас өкиниш даўысы менен айтылған гәпи кеўилли отырғанларға аўыр мусаллат болды. Үйди самсазлықтың думаны қаплады.

Усы демде, суўдан шығарылған өлидей түси бозарып, кийими етине жабысқан Маман есикте пайда болды. Қоллары қан, шекпенйиниң жағасы қақ-қақ айрылған.

— Аталар, ағалар, өлтирдим, Жандос байды өлтирдим,— деп қарлыққан даўысы менен сыбырланып, дүстөменине қулады.

Ҳәмме өрре-өрре түргелди. Адамлардың теңселиспесине керегелер ләрзем алып, сықырр-сықырр қозғалды. Далада жаўын еле қуйып тур еди, үйдиң далдан айырмасы болмай қалды...

* * *

Аманлық келип киргенде, барлық дослары тандырдай дөңгеленип, отқа жылынып отыр екен. Оны көрип, қуўанғанынан Алмагүл „Ўаа! Әже-әже! Әжағам!..“ деп кийиктей атлығып, мойнына секирди. Үкесиниң қатты қысқанына Аманлықтың кийимлери сығылып, жерге суў соргалады. Екеўи де қалжаўрап қалатуғын болғаны ушын ба, сонша күн көриспегенине қарамастан Аманлық қарындасын кейин ийтерип, отқа абынды. Аллаяр далаға жуўырып шығып ошаққа томар салды. От лаўлап жанды. Аманлықтың кийимлери оттың қасында пуўға айланды.

— Қәне, Аманлық сөйле, сөйлемесең пуўыңнан көре алмай, сениң бул жерде бар екеиңди умытамыз,—деди Аллаяр.

Аманлықтың сөйлеў тилеги жоқ еди.

— Еситпей-ақ қойыңлар. Изи ойран қайғылы ўақыя болды,—деди Аманлық қысқа ғана.

— Изинен баслама, басынан басла. Тап усы кәрадан шығып кеткениңнен басла,—деди Аллаяр.

Кең далада еркинше жүрип үйренген балалар үш күннен бери ҳеш жаққа шыға алмай, барлық қызық әҳимелерин түўесип отыр еди. Аманлықтың шырайында, даўысында бир ҳәсиретти сезген менен бәри Аллаярды қуўатлады.

Жолдасларының сырын билетуғын Аманлық пуў астынан емескиленип гәп баслады.

— Бул жерден кеттик. Көп-көп жол жүрип Орь қорғанына жеттик. Иследик. Аянбай иследик. Қайттық. Жолда, жөнекей Айғара бийдиң аўылына қайырылдық. Ақбийдайды көрдик. Усы сапары тиллестик. Айғара бий Мырзабеги менен келип бизди керей урыўының Седет деген жас мырзасы менен таныстырды. Маманды көр де, Седет керейди көр. Япырмай, адамда усайды екен-аў. Екеўи бир егиздиң сыңарлары. Ол да қара нық денели. Әйтеўир соны көрип усы казаклар менен бизиң бабамыз бир атаның улы дегенге тақыйық исенип қалдым... Соннан шығып Ғайып ханға жолығып кетейик деп ойладық. Мен атлар менен болдым. Маман аға ханға кирип сөйлести. Ўақты хош отырғанының үстине барыпты. Полат жасаўыл бизлерден бурын келип Орь қорғанында болған ўақыяларды айтыпты.

Аллаяр шыдамады:

— Сен неге Орь қорғанында болған ўақыяны таслап, бирден Ғайып хандикине келдиң?

— Орь қорғанында жас үлкенлер орыс төрелерине хабарласып, оларға қосыламыз деген бурынғы арзасын айтты. Ғайып хан Абылқайыр ханды жек көреди екен.

— Ақыры, Ғайып хан да Абылқайыр хандай үлкен хан болғысы келеди-дағы,—деп бөлди және Аллаяр.

— Солай екен. Ғайып хан Маманның баяғы гүналарын кеширип: „сонда дурыс ислеген екенсең, Алдан көргиш бала екенсең. Мен енди саған усы орысларға қосылыўдағы истин барлық лийкинин тапсыраман, бирақ өзиңе бек бол, сақ бол. Қоңыратлар жаман. Сениң алдыңа бәрҳә бөгет болады“ депти. Мениң ишимде де кир сақланып жүр еди. Ол мынадай кир: қоңыратлардың Жандос байы Орь қорғанына Елмуратты жибергенде „қолайын таўып Маманды тири қайтарма“ деп тапсырған екен. Қорғанға барғаннан кейин буны маған Елмураттың өзи айтты. Мен ол соры қайнағанды аяп, ақылландырдым.

„Буныңды тисиннен шығарма, Маман ага еситип қалса, думанланып, өмирине қәдик туўар" дедим. Сөйтип өзим де Маман ағаға айтпадым. Енди Гайып ханның өзи Маман ағаға кеширим берип „қоңыратлардың сумлығын" ескерткен соң, мен Маман бийден сыр сақлай алмай қалдым. Елмураттан еситкенимди дәл айттым. Жандос байдың Елмуратты қатты үгитлеп өлтир деп жибергенин айттым.

— Дурыс болған, өйтпегенде, сеники Маман ағаға қылаплық болады. Аўа, аўа,—деп мақуллады Аллаяр.—Сол Жандос байдың кесапаты екен-аў, әйтеўир қоңыраттың балалары тақырдан шан шығарып төбелескиш болып кетти.

— Сөйтип қоңырат аўылының арқасы менен киятыр едик. Жаўын да шелекледи ме дең. Жаўынға араласа жыңғыллықтың арасында атқа минген бир қасқырды байқап қалдық. Жерде адам даўысына мегзес қатты қыйғырық шығып, семди. Гүманланып тез барсақ, қасқыр дегенимиз қылқа тонын аўдарып кийген Жандос бай екен, аттың сүйреткисиндеги Елмурат болып шықты.—Аманлық өз-өзинен бир гүрсинип сөзин даўам етти.—Ашыў қысып киятырған Маман ойланып турмады. Ат үстинен реҳимсиз Жандос қасқырға пәнже урып, өзи аллына өңгерип алды да, алқымына пышақ салып қарқыратып шалды...

— Ўа—ай!—й!—деди Алмагүл.

Пуў сийреклесип, қараңғыдан жақтыға шығып баратырған адам секилли көринген Аманлықтың жүзинде тек ашыў, тек кек ыза излери... жуўған бөздей сур болып кетипти.

Балалардың бәри тастан жонған сүўреттей лал. Ләммийм-сиз.

Қалжырап келген Аманлықтың отқа абынған ҳалында бойы жылып қалғыды, әллен ўақытта өзине келген Аллаяр оны сүйеп, қапталдағы сабан төсекке жатқарды.

* * *

Кешке таман жаўын тоқтады, түн тыныш өтти. Азанда қуяш ҳәммеге күлип жарқырайжақ еди, оған қараған инсан болмады, ябы аўылының үстин қоңырат атлыларының думаны басты...

13

Таң сәҳәрден қара думан болып келген қоңырат атлылары жекке еменнен өтип тоқтаған еди. Күтилмеген атлылардан ҳаўлығысқан Мурат шайық аўылының гүллән жаны тик аяққа

минип, жаў шабыўылының алдын алыўға киристи. Ким бар азық-аўқатың жасырыўда, ким жаў айдап кетеме деп жалғыз малын сойып, етин тулыпқа тығыўда, бой жеткен қызлар айдай жүзлерине май аралас күйе менен күл жағып ғожалақланыўда. Бийлер, байлар жас жигитлерге қыйқыў салып, атларына миндирип, асыққанлары бос журген жалаңаш ат болса тутып минип, қолына шоқмар, таяқ алғайлар еле бир жерге топланып болмай атыр. Бул таярлық бийдәрек атлыларды көрген соң, атлылардан Мурат шайыққа елши келген соң басланды. Қоңыратлардың Ырысқул бийи:

— Бийкарға қан төгилмесин, жанға—жан, бизге Маманды шығарып берсе болды, песин намазына азан айтылғанша күтеміз,—деп жиберипти.

Күн шаңқай түске шамаласты. Ябы урыўының да барлық ийге тартар бийлери, баўырынан жел өткен инсаны жаўдан жеңилмеўдиң ғамын питкерип шамаласты. Еки тәреп еки бөлек таў өркешиндей шоқланысты. Базда ортадан ақ атлылар ақ жалаў услап шаўып өтеди. Булар бир-бирине жиберип атырған елшилери, бири айтылған мүддет шамаласқанын хабарласа, екиншиси, Маманның орнына пәлен малдың санын айтып жиберип атыр. Аз деп ойлаған шығар деген ой менен ҳәр сапары жибергенде малдың санын молайтады.

Кеше ғана бир төсекте отырып, бир табақтан ас ишкен адамлардың бүгин дизе бүкпес жаў болатуғынына кимниң көзи жеткен? Бир-биринен қайтпайды. Бирин-бири тыңламайды. Мурат шайық адамның баўыры еригендей гәплер менен елшисин жиберсе де, Ырысқул бийлер жибисиў былай турсын, әўелгисинен өктерек жуўап қайтарады.

— Адамгершилик, ҳүрмет биз тәрепте. Жатқан елиңди шетинен кырып кеткенде не қылар едиңиз? Оны қылмадық. Қарақалпақ мойынтырығының бир жағын ҳәм аўдырып ҳәм сындырып жиберетуғын үлкен Қоңырат урыўының азаматлары қансырап келди. Шыдатпайды. Ең аңсаты Жандос байдың геллесине гелле, қандарымыз Маманды шығарып бериңиз.

Ақшамы менен уйықламай, жалғызын баўырына басып ийискеп, сөйлетип, сөзин тыңлап шыққан Оразан батыр жаўжарағын асынып, алаяқ торысына минген еди. Ат үстинде типтик шаншылып отыратуғын адамның бели сәл бүгилипти. Ақ боз ғунанды минип шыққан улын топтың шетине шығарып жайпарақат сөйлесип, түнде өзи айтып үлгермегенлерин ҳәзир айтып тур:

— ... Елдиң ойлы-бәлентин аңғарғанның жүда жақсы. Ҳәр-

ким өз елин биле бермейди, перзентим. Орыс бенделерди де азат қылып дурыс ислегенсең, перзентим. Олар үўбинде босатылады. Болмаса, сендей жигерли биреў босатыўы керек еди. „Минсең бийикке“ деген гәп бар. Орысларға арқа сүйеў—таўға арқа сүйеў менен, елиңе таўлан қорған салыў менен барабар, перзентим. Орыс саўдагери саған жаўырыншаңыз жоқ дегенде ырасын айтқан... Сен туўралы бәрин еситтим, перзентим. Жетимлерден биреўин атқа мингизгениң де ақыл болған. Ҳәркимниң өз елине деген жүреги, меҳир-муҳаббети бар. Сен сол жетимди келе қыл. Бирақ қатарынан асып кетпесин. Елиңниң орташа қәддин сол Аманлықтың тәғлири менен өлше, сөйтип өзиңе есап беретуғын бол. Сонда сайыздамысаң, тереңдемисең, билесең. Мен бундай нәрселерди ислей алмадым. Жаўгершилик үстине жаўгершилик, қуўғын үстине қуўғын болды. Мурат шайық пенен елди усы жаққа баслағанда, кеўлимде бир әндийше бар еди, бир шаңғалақтың дәнесин тең бөлип шаққан шайықыма соны айтпадым, бул әндийше-бир адымда болса орыслар менен шегарға жақынласыў ниети еди. Себеби бул ата-бабамыздың ең әййемги тутқан жолы. Олар орыслар менен бир жаўға тең көкирек керген бабалар. Бирақ заман гәрдиши не қылмайды, усы күнлерге түскенбиз. Абылқайыр хан-түлки хан. Оның „шаң жутасаң“ дегени қорқытқаны. Изинде ели бар, жигитлери бар адам қорқақ болмаўы тийис. Орысларға тезирек қосылыўдың, таў қорғанға тезирек тасаланыўдың ғамын жеў—елиңниң ғамы, елиңниң намысы. Ҳәзир мәселе ҳәрким өз аты менен аталыў жөнинде болып тур. Абылқайыр хан бүгин Киши жүзде қарақалпақ халқы барынан шүбҳаланса, ертен „жоқ“ дейди. „Алжымаңыз“ деп дурыс айтқансаң. Өлим ерте ме, кеш пе, әйтеўир бир келеди. Оннан қутылмақ жоқ. Сол ушын ийни келгенде, ишиндегини айтып қалғаның жақсы, перзентим...

Маман кеше қызып кетип ислеген исинин изи не менен аяқланатуғынына соң түсинди, соң... Таң азаннан ғаўлап баскан пүткил қоңырат атлыларының иркилип не талап етип атырғаны оған еситтирилмесе де, барлығын ишинен сезип турыпты. Әлбетте қун, қанға—қан! Ол өз атасын күтә қатал адам деп есаплап, оған жараныўдың қыйын екенине исенетуғын еди. Сол қатал атасының мақтаў сөзлер менен барлық исин мақуллағанына кеўли разы. Тап ҳәзир өлип кетсе де, дүньяда әрманы қалмағандай қуўанышлы кейипте.

Мүддет тақалып, қуяш төмен еңкейип баратыр. Ўақыт жақынлаған сайын адамларда жүрек ақырын согады. Аўылға

п есии намазын хабарлайтугын Ешнияз ахун азан дүмпегине минди ме екен десип, адам бойлы ылай диңгекке үнсиз бурылысады. Жым-жыртлық. Ҳәттеки атлар да пысналайды, оқыранбайды.

Көз ушында шаўып киятырған қос атлы көринди. Олардың жақсылық хабар менен келиўин күтип турған халық солай карасты. Олар топқа жақынлап, жүрислерин тосаңлатты ҳәм бири-бирине бир нәрсе дескендей болды.

Бул қос атлы Дәўлетбай бий менен Убайдулла бий. Олар Оразан батырға сәлемге келгенинде, аўыл үстине думандай дөнген қоңырат атлыларын көрип „не деген менен ханның аты хан. Қан төктирмей бастырыўға жәрдем етер, ақыл табар, еки урыўды мәмле қылар" деп Ғайып ханға шапқан еди. Сонан киятырғаны.

Сәллесиниң маңлайына қолын тутып Мурат шайық бармағын тиследи: куўанарлық хабарлары болғанда жүристи пәсейтпес еди!

Оразан батыр Маманға „сен азғана иркил" деп Мурат шайыққа қарай жүрис қылды. Соның арасында бийлер жетти. Көк боз аты терге шомылып кап-қара болған Дәўлетбай бий Мурат шайықтың алдында токтап, ентиге-ентиге жагдайларды баян қылды.

— Шайқымыз, нан писире алмай қайттық. Ханымыз өзим барыўға қәстеленип атырман деди. Маман бийге буйрығым—буйрық. Орысларға қосылыўдың барлық лийкини өзинде деди. Қоңыратлар келисим берсе—тири қалар, Тәўке ханнан бери киятырған канға қан алыў тәртибин бузыўға кудиретим жоқ, өлсе ырза болсын деди.

Мурат шайық Дәўлетбай бийге сондай жаман нәзер менен қарады, оның ғарры көзлериниң қарашығы батып, орнынан мәйектиң ағыўызы шығып киятырғандай болды. Дәўлетбай бий, еситкен ҳақыйқатлығының қалтасын түбине шекем ақтарғанына пәнт жеп, кейин бәсти. Убайдулла бий де шегинди. Күн кем-кемнен аўып төменге баратыр. Ырысқул бийден және атлы келди.

— Азаншы Ешнияз ахун неге жоқ? Өлтиргенсиз,—деп қосымша даў салып жибериптн.

— Шайқым, бәлким, Ырысқул бий меним менен тиллесип көриўди қәлер, және соратып көриң. Бәлким, айта алмай турған мүддәҳәси бар шығар. Ўәде еткен маллардың үстине меним атымды қосың, жаў-жарағымның өзи бес арғымақтың куны, буны да қосың!—деди Оразан батыр.

ылақтырылғанын көрип, жерге карасты. Ҳәмме көзден жас ақты, жас селледи.

Ҳәзир төгилген көз жастың ба, ямаса үш күнлик жаўынның изиме, пиядалар батпақ сызып, атлардың туякларынан батпақлар атлығып ҳәмме тарқасты. Ябы аўылының үстине дөнген атлылар думаны демде-ақ жоқ болды.

Көз жасын еле сыпырып болмаған Мурат шайық жақын бийлери менен келип, муңлы алаяқ торының алдыңғы туяғын жибермей жер сүйип атырған Маманның қасына тоқтады...

14.

Қуяшлы күнлер көбейди. Баўырына абылайсаңның селин сиңдирген сақый жер биротала ийип, жанлы жаныўар ушын жасыл гилемин бетине төседи. Узақ-узақ далаларға көз жиберип қараў, бийиктен ойға түсиў, ойдан бийикке көтерилиў кеўилли. Бирақ бул сулыўлықтың ийелери—адамлар, көз көргенине масайрасқан менен ишлеринде еле түйин жатыр. Бул түйин абылайсаңның жаўынынан кейинги дүгискен еки аўыл атлыларының бултынан дөреген көз жас түйини. Жибитиў ушын еледе көп-көп қуяшлы күнлер керек. Деген менен өлиниң изинен өлмек жоқ. Күнделикли өмир ғалмағалы өзгериссиз, кешегиден бүгингиниң мийнети аўырласып, күнлер өте берди.

Мурат шайықтың қолы истен суўып, дүньяда жалғыз қалған сыяқланды. Оразан батыр менен бәрҳа бирге жүрмесе де, оның бир жақтан жаңалықлар әкелиўин айрықша тақатсызлық менен күтип үйренген адам, енди ҳешқашан күтпейди, ол ҳешқашан жаңалық әкелмейди. Мурат шайық Оразан батырды, Маманды қанша жақсы көретуғын болса, енди, екеўине еки бөлинген ғарры ықласы биригип тек Маманға аўды.

Маманды шақырып алды. Маманның шырайы андыз шөптей сарғайып кеткен еди. Тири бендени өлимниң изинен жубатыўдан аўыр нәрсе барма? Ҳеш нәрседен дәмелендириў мүмкин емес! Мурат шайық алдына шақырарын шақырса да, оның өли шырайына қарап нәсиятлаўға сөз таппады. Көп ўақыт отырғаннан кейин, Маманның баяғы өз тилегин есине салып, Аманлыққа ылашық соғып бериўди енди қолға алыў кереклигин, ол жумысты өзи басқарыўы тийислигин ескертти. Сөйтип жетимлердиң ылашығы менен аўыл арасындағы ашықлықта еки күнде-ак бир ылашық тәкленди. Бул жумыстың жақсы жағы—Маманның сарғайған жүзин еки күн бәҳәр самалы қақты.

Оның менен Маман аспандағы қуяштай жадырап бир күлмеди. Бир көзли Аллаяр да оны күлдириўге тырысып бақты, күлдире алмады, себеби оның жүрегинде күлкиниң гүли шығаратуғын ғунша езилген.

Маман, Мурат шайықтың балалары менен китап оқысып отыр еди. Қулағы ербең етип, жем көрген қаршығадай әлле-қайда талпынды. Сырттан Полат жасаўылдың даўысы еситилди.

— Шайқымыз, Митрий төре келген еди. Сизди, Маманды, гүллән урыўлардың бас бийлерин хан кеңеске шақырып атыр.

— Мақул, әзийзим, мақул,—деп қалды шайық. Полат жасаўыл аттан түспей кетти.

* * *

Аманлықтан қара ғунанды қайтып сораған адам болмады. Ылашығының қасына байлаўлы турады. Аллаярлар келсе, усы ғунан ушын келетуғындай. Ҳәр келгенде қолтықларында ең ҳәсил ең жаңа шөплердиң бир дәстеси. Сол ушын да быйылғы қайғылы баҳарде биринши көклеген усы ғунан. Қазықта турып-ақ көкледи. Түледи. Ҳәзир ҳәр түги қуяшқа шағылысып, жылт-жылт етеди. Гей күнлери қара ғунанды жетелеп алысларға әкетип, алма гезек минип шабысады, кеўил көтерисип, өз-ара күлиседи. Усындай ўақты хошлықтан кейинги олардың гәпиниң басы Маман болды. Қайткенде, қалайынша оның кеўили алынады, жубанады, мыйық тартады? Ақыры олардың өзлериниң күлисиўине себепкер сол! Тоғайдан қара ғунанды мингесип қайтып киятырған Аманлық менен Аллаярдың бүгинги гәпи және сонан басланды.

— Маманды жақсы көретуғынымыз бийкар,—деп Аллаяр үлкен адамларға тән салмақлылық менен тикенеклетип сөйледи,—Ырас болғанда, оның кеўлиндегисин сорамай табар едик. Дана бийдиң кеўлиндеги муддаҳәси не, билесең бе? Мен билемен, қоныратлардан өш алыў. Оразан батырды аттан жулып алып шалған ким? Қуланбай баҳадыр я Алиф Қарабай Қара баҳадыр. Мениң пәмимше, оның ойы сол екеўиниң қайсысы екенин билсе, өлтириў. Маманның және бир муддаҳәси—баягы тас пенен урған Есенгелдини де өлтириў. Әне усы жағын бир жөнекилли қылсақ, Маманның кеўлин таўып, күлгенин көремиз. Неге олыясаң?

— Сен таппадың,—деди Аманлық.—Орь қорғанына баратырып жолда Есенгелди жөнинде айтқанымда, гийне қылыўға

— Кетти, кетти дегенше, дурыслап айтса. Не ушын кетти? Ханға кеткенин қалай билдиң?

— Избасар баҳадырлардың үйинде гәп болып атыр екен. Барлық урыў басыларды хан шақырыпты. Митрий төре деген келгенбиш.

— Митрий төре?

— Ҳә, Аманлық, Митрий төре дайың ба? Куўанып кеттиң ғой. Яқшы, яқшы сөйлемей тур, берекет тап, Митрий төре жөнинде бир емес, талай айтқансаң. Ал, Бектемир, сен сөйле.

— Избасар баҳадырлар, аўылда адамлардың жоғында қоңыратларға барып, Оразан батырдың ҳақ қаны ушын бир ис қылмақшы қусайды.

— Әне! Маман ағаның мүдәҳәсин билдим бе? Соңғы күнлери сени таслап кететуғын болды. Уқтың ба енди?

— Олай деме, Аллаяр. Мен киммен? Бир қамшы. Қәлесе, ат урады, қәлемесе, ердиң басына илдиреди, умытса, үйинде қазыққа қыстырыўлы қала береди.

— Әне, сениң ладанлығың. Сен жарамсыз қамшысаң. Маған атыңды берип тур, көрсетемен сеннен, меннен қандай қамшы шығатуғынын. Сылбырсаң. Ҳәзир бараман да Избасар баҳадырларға қосыламан, қоспаса өзим барып-ақ қоңыратлардан Маман ағаның өшин аламан. Ақыры биз ябының қанынан дөреген күшикпиз. Қанымыз ушын үремиз, ҳәмме бийлер сөйтеди.

Аманлық не қыларын билмей тутлыға баслап еди, Аллаяр атқа қайтадан ғарғып минип, Аманлықты ийтерип түсирди де, шаўып кетти. Аманлық бақырыўы менен қала берди.

— Аллаяр, қайт кейниңе! Аллаяяя... яр!!!...

15.

Ғайып хан көшип келгенде онша маллы емес еди, еки-үш жылдың ишинде убыр-шубыр маллы болды. Сонлықтан қоралары ең жайып, қоңсы кенегес урыўына шекем жалғасты. Сөйтип кенегес аўылы бурынғысынша кенегес аўылы атанбай, хан аўылы атанып кетти.

Ханның өзине дерек үш отаўы бир-бирине иргелес, дөңгелене тигилген. Алыстан, күндиз қарасаң, үстине шөп шықпаған өркеш кумдай, түнде қарасаң, адам қорқытарлық шөгип атырған қара тас. Бурынғы даңқлы кенегеслердиң көп атала бермейтуғынының себеби усы „күндизги кумның", „ақшамғы қара тастың" кесапаты. Байлары, бийлери бул кесапаттың бийпайдалылығын түсинеди, бирақ бәрҳа гүң, тилсиз. Ҳеш кайсысы өз бетинише кете алмайды, көбиси „хан аўылы" атанғанына мәсайрап, өзи кимлигин умытады, күндиз-түни хан малын көбейтиўдиң машқаласында болады, ханнан мал көбейтиўдиң шикарға шығыўдың сырларын үйренип, кең өрис ийелеп атырғанлары да аз емес.

Түн. Қәдимгисинше кула далаға шөккен қара тастай түнерген хан отаўының шаңырағынан шашыраған жалын, жулдыз сынығындай жалт-жулт етип, қараңғыға кирип кетип атыр. Иште халықтың келешеги ҳаққында әңгиме даўам етиўде. Көбирек сөйлеп атырған Митрий төрениң дилмашы. Ол әўели өзинин атын Мансур деп таныстырып, мусылманлардың сыкпан сыққышы екенине исендирди. Соңынан Дмитрий Гладышев пенен хан ҳәм шайық араларын кепсерлеп, пикирлерин гә орысшалап, гә татаршалап булқыды. Дмитрий Гладышевтың ҳәм Иван Неплюевтың ақ кеўил қарақалпақ халқы өз ерки менен орыс тутқынларын босатқаны ушын жақсы көрип қалғанын, сол ушын қабырғасынан жүреги көринген мийрим жүзли халық екен деп атағанын, енди Митрий төрениң дослық жүреклердиң сөзин ақ патшаға әкетиўши кептер сыпатында келгенинин этирин келистирип, жупкерлестирип сөйледи.

Ғайып хан қалыспай:

— Аўа, орыс тутқынларын еркимиз менен босаттық,—деди ҳәм Дмитрий Гладышевка көп тилеклер айтты. Сөзимди шала түсиндирмесин деген исенимсизлик пенен дилмаштың бетине тигилип отыр.

— Ғайып хан Киши жүздиң жартысын мениң қол астыма алып берсин. Аспанның астында қарақалпақ болса жыйнатып мәған соратсын. Айтың, Митрий төреге, деп соранады,—деп түсиндирди Мансур дилмаш, Гладышевка ханның сөзин.

Димитрий Гладышевтың дөңгелек көзлериниң алды жалын сөўлесине қызарып, күле шырайланды ҳәм:

— Иштейи кең екен,—деди.

Бул гәпти дилмаш ханға түсиндирмеди.

Хан Гладышевтың көзлери күлгенинен дәмеленип:

— Не деп атыр?—деп сорады.

Мансур дилмаш күлди.

Ханның билгиси келип отырғанын абайлаған Гладышев:

— Бул жағын патша биледи деп айта ғой,—деди дилмашқа.

Шайық көп сөйлемейди, ойлы. Митрий төре алдында маскара болып қалыў қәўпи бар. Ис шатақ. Булар келискен менен Ырысқул бийлер не дейди, басқа бийлер не дейди?

умыттырып аттан түсирди. Сөйтип ол Ырысқул бий менен жерде сәлемлести. Маманның азғын жүзине қарап Ырысқул бийдиң аталық рәҳими қозды, ҳүрмет етип аттан түскениниң бийдиң аталық рәҳими қозды, ҳүрмет етип аттан түскениниң бәнеси менен „көп жаса, балам, бахытлы бол" деди. Маманның кеўли разы болды. Екеўи де хан менен шайықтың урысқаты бойынша атланды.

— Ҳүрметли мийманларды ҳәзир узаттық, — деди хан үйине баслап киятырып Ырысқул бийге.

— Бизди күтпепсиз де?

Хан „Айып шайықта" деген белги берип шайықтың сыртынан ийеги менен көрсетти. Ырысқул бий үндемеди, бирақ ябыларға пәсейген кек оты қайтадан бир үрленип, ишин ғыжлатты.

— Шайық,—деди ҳан,—Биз Ырысқул бийге сарқыт жегизип шықсақ, ҳәммеңиз кенегес Нуралы байдикине жыйнала гурсаңыз, қалай болар екен?

— Әжеп, ханымыз.

Ханның ойы сарқыт жегизиўден аўлақ, Ырысқул бийди өзиниң кеш шақыртқанын бүркеў ушын имканият излеў еди.

— Ырысқул бий,—деди хан үйине келген соң.—Сиз келмедиңиз. Қанша-қанша гәп болды. Еситпедиңиз, Митрий төре қоңыратларды көп сорады.

— Атлы барыўдан киятырғаным, ханымыз.

— Нәлет болсын, усы ябыларға, даўы ада болмайды. Митрий төре алдында Ырысқул бийдиң көриниўи дәркәр емес, бармыз, деди.

— Митрий төреге айтажақ гәплер бар еди, зыяны жоқ, айтқан шығар. Бирақ бирликсиз ҳештеме болмайды. Усы Маманның қасына бизиң Қоңыраттан Есенгелди қосылмаса болмайды. Патырат көбейип кетти.

— Патырат?!

— Аўа, ханымыз.

— Усы ябыларға ҳәзирги сан-шәўкети аз емес. Елеберин оларды қоңыратларға қул қылып беремен. Есенгелдини қасына қосаман. Бирақ өзиң басла. Азмаз жөҳитлик керек. Сиз сыпайылаўсыз.

— Солай-а, ханымыз?

Көп тереңлестире бериў ханның өзине де қыйын еди, шығарлықта бир нәрсе сезилип қалады. Сол ушын гәпин және бурды.

— Орысларға қосылсақ шегара көбейеди. Көбейтиң деп өзим сорадым. Тамамы қарақалпақ жыйылсын дедим. Әлбетте,

соның ишинде көп бүлгени қоңыратлар. Тамамы қарақалпақ дегенде тамамы қоңырат дегеним екенин уғып отырған шығарсыз. Убайдулла, бармысаң?—деди хан даўыслап. Үлкен улы Убайдулла султан сүңгип кирди. Өзи усаған келтебакай емес екен. Ири, көсенамай, шийкил—сары жигит. Аналарының я дайыларының бирине тартса керек. Еки дизесин қушақлап, атасының алдына иймилди.—Қоңыраттың бас бийине суўсын келтириңлер. Әй, неге оған тәжим етпедиң?—деди хан.

Убайдулла султан Ырысқул бийге тәжим етти.

— Есенгелдини қостыраман. ойланбаң,—деди хан, улы шығып кеткен соң.

Дәрриў-ақ суўсын әкелинди.

* * *

Нуралы бай жүдә кем сөзли ҳәм көп жыйынды сүйе бермейтуғын адам. Оны бундай қылып қойған бет ажары деген гәп бар. Жунгарлар шабыўылында бетиниң еки алмасын найза жырған тыртық, астыңғы ерни түскен, бир көзи шапырасыңқырап жүреди. Шикәр менен де, даў-жәнжел менен де, иси жоқ.

Кеңес сорап келген жасларға жалғыз нәсияты бар:

— Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар, ҳәммесинен қой бағып көтен жеген озар.—Ол усыны көп тәкирарлайды, өзи де гәпине садық. Тек мал менен араласып жүргени. Жәрдемшилери менен өзи, мал бағады, өзи суўғарады, өзи аранға камайды. Оның байлығын усы мийнеткешлигинен деп түсинген кенегестиң жигитлери де көп нәрсени қыял етпейди, мал бағады. Жетимлери де өз аўылынан шықпайды. Хан иргелес болған соң кенегес аўылына топылыс та кем, маллары да урлана бермейди. Хан өзлигинен биреўлерин хызметке шақырмаса, ҳеш қайсысы ханға бармайды. Бул жағынан беглиги басым аўыл. Бирақ хан азығы дерлик: Хан өзине унамаған қонақларды солай ысырады, болмаса „бизде буўаз болып тур, сойыслыққа қысыр берсин" деп, қонаққа малларын алып сояды. Кешеги Митрий төрелерге де сойылған мал кенегес байыники. Олар соған-ақ мәс.

Бир жаман жери кенегеслердиң Мурат шайықта оқып жүргән ҳеш кими жоқ. Сонлықтан бул аўылға келиўди шайық та унатпайтуғын еди. Хан силтеген соң найлаж бийлерди баскарып келди.

Нуралы бай қора тазалап жүр екен. Күниниң астына қалпағын сая қылып шайықты таныды. Гүрегиниң сабына иймек тиреп турып сәлем берди.

өлимнен аман алып қалған жетимлер емес, Маман. Пәрман мениki! Түсиндирсеш, шайық! Умытпа, орыслар шегараңды кеңейтеди, ҳаммени жыйдырады. Орыслар жақсы деп шәкиртлерің елге дағазаласын, Шайық.

Шайық ханға келисим белгисин берип бас ийзеди.

Маманның қасына Қоңыратлардың Есенгелдисин қосыўды ханның өзи қуўатлағаны ушын Дәўлетбай менен Убайдулла бийлердің де делебеси қозып: „Ханымыз, ханымыз“,—деп еди, хан олардың не айтатуғынын билместен „Мен шаршадым. Болды енди, тарқаңлар. Айтқан ўақта адам жибериңлер. Күткен Нуралыға алғыс, ийман. Әўмийин!“ деп тикейди. Султанлары да гүў түргелди. Кишкене балалардың „қаўын-қаўын“ ойынына топырақты үйип-үйип, бирден бузып кеткениндей, гүллән исти шала қылып кететуғын бул ханның ислери ҳәммениң ишине қоз салады, бирақ илажсыз.

Усы сапары Убайдулла менен Дәўлетбай бий жүдә ашыўлы еди, далаға шыққаннан кейин хан Убайдулла бийди қасына шақырып, арқасынан қағып, бир нәрсе деди. Оны ҳеш ким еситпеди. Ишине гүптикей толған Ырысқул бий:

— Шайқымыз, бир-биримизди түсингенше бул дүнья менен хошласамызғой,—деди сарсылып.—Қалай да есапқа алармыз, ябылар қоңыратсыз ҳеш қайда баралмайды.

— Ханның пинҳамы сөйлесигине танаўлар кеңейе бермесин,—деп ескертти шайық. Сөйтти де Маманға „айда, кеттик, балам“ деп аўылына қайтты.

* * *

Дәўлетбай бий Убайдулла бий менен бир тәрепке кететуғын болғаны ушын күтип тур еди, оның шырайынан ханға ма ямаса басқаларға ма, қулласы, ғәзептиң излерин көрди,

— Усы ханға келгенше толып-тасып, кемисимди толтыраман, жетпесимди жеткеремен, деп үлкен үмит артып келесең. Қайтысың барыңнан айрылып, пуш болып қайтасаң.

Дәўлетбай бийдиң де хан менен пинҳамы сөйлескен ўақытлары болған, сонда не сөйлескенин ол да ортақласпаған, сол ушын Убайдулла бий де оған ужыбатлы ҳеш нәрсе айта қоймады.

— Ханымыз жиликтиң майлысын биз тәрепке аўдарыўға нийетленип жүр екен,—деди тек.

— Сол ўақытта бизге де қасық атарсыз,—деди Дәўлетбай бий жүдә кеўилсиз, жүдә дықлы. Ҳәм атына қамшы урды.

* * *

Ханның айырым бийлерди оңашаға алып сөйлесетуғын әдети бүгингидей ашықтан-ашық билинген емес. Әдеп сөйлетпей, соңынан Убайдулла бийге пинҳамы бир нәрсе дегени ҳәммениң көкирегине ғул-ғула салды. Хан түўе Убайдулла бийге де бир түрли көз қарас қәлиплести. Бул көз қарастың басқаларда да қәлиплескенин сезгендей Маман бий жолда шайықтан сорады;

— Шайық ата, усы ханды түсинесиз бе?

Шайық оның не тыйтыл менен сорап атырғанын бирден түсинбей, ханның Есенгелди жөниндеги пикирине қарсы келип атырған шығар деген ойда болды.

— Түсингенде топырақка от қояман ба, балам,—деди ол.—Ханның өзи солайырақ. Бирақ оның Есенгелди менен бирге бол дегени шеп емес. Бул Ырысқул бийдиң пикири. Ырысқул бийди бүгин жүдә серледим. Сынған.

Маман ақбоз ғунанын қалдырып әкесиниң алааяқ торысын минген еди. Алааяқ торысы ўўдай жорға жүрмел екен. Бурын үйренип қалған жаныўар үстиндеги ийесиниң жас киши екенинен бийхабар суўлық шайнап, Мурат шайықтың ақбоз атына теңлесиўге талапланып киятыр. Буны көрген шайық Маманға аттың басын ериксиз жибериўди ескертти. Еки ат катарласты, Маманның кеўли өсип көкирегин көтерип, зәңгиге ширенип алды.

— Шайық ата, Ырысқул бийдиң кеўли таза деп ойлайсыз ба?

— Балам, оның менен талай табаклас болып, талай ашшы-душшыны татысқанбыз. Ақыллы еди. Ири сөзли еди. Қоңыратта Ырысқул бийсиз өгиз гүйсемейтуғын еди. Соңғы гезде алжасты. Көкирегинде еримеген муз бар. Әлле қартайып, мийи орталанғанлықтың әламаты, әлле елин башарта алмай жүр. Деген менен, балам, ханның айтқанынан шыққан адам адасса, изи жаман болады. Сол Есенгелди менен дос бол.

— Ол жасы киши ғой, ата. Балалық етип баяғылар ушын өзи қорқпаса, мен умыттым.

— Сейдулла, атыңды айдаңқыра,—деди шайық изде киятырған ат қосшысына.

Шайықтың дыққаты ат қосшысына ауған соң, Маман да атының жүўенин тартып изирек жүрди. Өз ат қосшысы Аманлықты еледи. Хан шақырығына кетерле ол хабарландырылмады. Буған шайық себепкер: „Не қыласаң, балам, журттың

Қыялында оның ябы да жоқ, қоңырат та жоқ, маңғыт та жоқ, қытай да жоқ, кенегесте жоқ, жалайыр да жоқ. Қарақалпақ халқы дегиси келеди. Хәмме халық бир дарақ дегиси келеди. Енди әжайып заман басланажақ па? Кеўлим қайда баратырсаң? Шайық ябы десе, Оразан ябы деп кеткен болса, тоқал Маман умытама? Умытпайды. Ғайып хан не дейди? Олар Қоңыраттың үстинен үстемлик еткиси келеди. Ең болмаса Есенгелдини қатарға қосыў керек. Сөзсиз қосыў керек. Көзимниң тирисинде қоңырат қорланбасын. Ғарға-ғарғаның көзин шоқый ма? Аты қоңыраттың улы... Ырысқул алжыдың, түсинбейсең! Жас дананың даналығына исениў—ел болыў, халық болыў деген сөз. Көрмейсең бе орыс бенделерди босатып, өлимге буйырылды. Өзи қатарлы жетимлер басын өлимге тигип аман алып қалды. Түби айланып, орысларды босаттың деген аттан бас тартып жүргенлер „биз босаттық" деген сөзге таласып, мәртебели болды, тили узайды. Ақ патшаға бул хабар унайды. Әне алдан билиў!...

Ат бир бап жорғаласа ойы да бир бап, сүрниксе, ойы сүрнигип, қыяллары хәр жақларға аўып киятырған Ырысқул бийдиң алдынан жылт етип қоян қашты. Ол буны ырым етер еди. Изинен куўа жөнелди. Бийдиң қапталлап шаўып баратырғанын көрип қос ат қосшысы асықты. Олар жетип үлгеремен дегенше бийдиң өзи коянды атқа бастырып, изинен келген атлылардың бирине буйырды;

— Түс, сой!

Аўылға араласа бергенде бели бүкирейген бир ғарры алдынан шықты. Отынға баратыр екен. Ғарры өсик қасларын көтерип Ырысқул бийди таныды:

— Қоңыраттың ханы, ел бүлип атырғанда жорға сүрип жүрсең ғой?

— Не дейсең? Тәкирарла! —деди ашыўлы Ырысқул бий ат үстинде ғаррының өсик шашынан қамтылап.

— Туўысқан-туўысқанды талаў және басланды!

— Не дейсең, алжыған!? Түсиндир оңлап! Адам өлмеди ме?

— Әй, ғарры қасқыр, жибер шашымды!—деди ғарры қайтпай,—Хабар еткен тилди байлаўға урынганша, елиниң ғамын же. Адам өлмеди. Бир жайдақ қара атлысы мени сабады,—деп ғарры жаўырының шешип қамшы тилген изерди көрсетти.—Сабатын жүре бер. Сен деп өлип болдық. Болмаса ҳасаны Байқошқар бийге бер. Ол сеннен жеделли. Жигитлер менен даў-даўлап кетти.

Ғаррыны зорға тыңлап турған Ырысқул бий артына бурылып, атқосшыларына бақырды:

— Әй, оңбағанлар, айдаң тезирек! Ҳәзир тарқалың, бийлер менен он-оннан жигит әкелиң алдыма! Тез! Тез! Тез!

Ырысқул бийдиң қос ат қосшысы не себеп екенин сорап турмастан, еки жаққа айырылып шапты.

Ырысқул бий сол турған жеринен қозғалмай бақырып тур;

— Тез! Тез! Тез!!!

16

— Әзийзлер! Көк маңлайлар!.. Ғарғыс урғанлар!.. Мусылманлар!... Сорлы қарақалпақлар!..

Мурат шайық алыстан усылай сүренлеп киятыр. Оның сөзин тынлайтуғын ҳеш ким жоқ. Ябы аўылының кубласын-дағы алаңда елиўлеген атлылар, пиядалар қызыл муш. Кимдиң урып атырғанын айырыў қыйын. Өрмекшиниң аўына түскен шыбындай үймелескен атлылар бир-бирин жибериспейди. Үстилеринде базда шоқмарлар көринеди. Шашлары желкилдескен ҳаяллар, жалаң аяқ балалар, ғаррылар узын сырықлар менен мал куўып жүрипти. Биреўлериңе оң түсип, далаға ылақкан малларды куўып баратырса, атлылардың топтан бөлингени шаўып барып пияданы қамшылайды, малларды қайырады да, бөлип айдайды. Оны көрген атлылардың биразы және маллардың изиндеги атлыға жетип, тағы иркеди, және шоғыртпақласады.

Мурат шайықтың бақыра-бақыра даўысы қарлығып ҳеш ким қулақ аспаған соң қызды. Ақ боз атты топламға урды. Күшли жаныўар топты айырып баратыр еди, қамшысын аўзына тислеп, алдындағы биреўди аттан аўдарыўға талапланып атырған Бойқошқар бий шайықты көрип калды.

— Ҳә, шайқымыз, ҳәм уры, ҳәм үстем болыўға уялмайсыз ба?

Қыян-кести ойланда нениң не екенин аңлап биле алмай, шайық Байқошқар бийге қамшы урды.

— Шегин кейин! Уры ҳәм үстем болып үстиңе барғанымыз жоқ.

Байқошқар бий түсиндириўге талапланбады. Қамшысын асығыс көтерип шайықты қайтарып уражақ болып атырғанда, артынан Аллаяр келип сырық пенен Байқошқар бийдиң билегине салып жиберди. Бийдиң қолынан қамшысы түсти.

— Тоқтаңлар! Ўәжлесиңлер!—деп даўыслады шайық және.

қорықты ма, ямаса пәтли өткир көз қарастан сескенди ме, Бойқошқар бий төмен қарады ҳәм:

— Мына топардың жигитлери де қатнасты,—деп Избасар баҳадырға қамшысының ушын шошайтты.

— Түс, аттан, Избасар баҳадыр—деди Маман. Избасар баҳадырға қосылып онлаған атлы аттан түсти.

— Байлаң қолларын!

Маманның бул буйрығы да тәрк етилмеди. Избасар баҳадыр менен қосыла аттан түскен жигитлердиң бәриниң қоллары байланды.

— Жаланашлап ақшам шыбынға тасланлар!

Барлық буйрық тек Маманнан болып атырғаны ушын журттың көзи сонда, аң-таң. Көпшиликте жас бийдиң буйрығына кесент келтирмейин деген Мурат шайық дыққаттан шетте қалды. Ҳеш ким бетлеспегени ушын кеўли көтерилген Маман;

— Байқошқар бий, енди жаның рәҳәтленди ме?—деди.

Байқошқар жуўап орнына, өз атлыларына қарап даўыслады:

— Маманға алла рәҳмети! Қайттық!

Жигирмалаған атлы гүў кейин бурылып баратыр еди:

— Эй, қоңыраттың ийтлери, анаў жаралы көпегиңизди сүйретип кетиң,—деди Мурат шайық, белинен мертилип шоңқайып атырған аттың қасындағы сулап жатырған жаралыны көрсетип.

Байқошқар бий жигитлериниң бирине ым қақты. Ол ырғып аттан түсип, жаралыны алдына өңгерди. Барлығы шабысыўы менен кетти.

— Таркалың!

Маманның бул буйрығына ҳәтте Мурат шайық та кетти. Полат жасаўыл жолдаслары менен бирге Избасар баҳадырларды аўылға айдады.

Күн батыўға жақынласты. Кең далада жалғыз емен қалды, шаршаған, муңлы алаяқ торы үстинде жалғыз Маман қалды. Не қылып қойғанын өзи де түсинбейди. Атының алдындағы аяқларынан көз алмай турыпты. Оған қозғаў салыў ушын бир пияда киятырыпты. Ҳәр ийнине бир бала жайласқандай ири пияда. Қалпаққа мегзес қара териден малақайы бар, қара сақаллы, елиў жаслар шамасындағы пияда. Аттың ийеги астында тақалып келген пияданы Маман танымады:

— Кимсең?—деди.

— Сейдулламан, Маман. Мурат шайықтың атқосшысыман. Ябыман. Саған ескертиўге келдим. Жассаң, балам. Узақ жасаўға талапланг. Узақ жасаў ушын ғарғыс алма, алғыс ал.

Маманның көзине жас толған ба, ямаса қан қуйылған ба, Мурат шайықтың атқосшысы Сейдулла „дәўди" ырастан да танымады.

— Жоғал!—деп жекиринди.

Сейдулла „дәў" сөйлемеди.

Маман еле қайтқан жоқ, еле турыпты. Қыялына, айлана, оны ҳеш жаққа жибермейгуғын, тас қамалға мегзеди. Қозғалыў, кетиў қыйын. Жаңа ғана ашық аспанды демде булт қаплап, тас төбеге ең қаралтымы жыйналды. Толайымы менен қозғалған бир қара тас киби зилдей булт төменлеп киятырғандай, оның демп қысылды. Көзлери тынды. Қусқысы келди. Не болғанын сезбей, көзлерин жумды, ашып еди, әтираптты думан басқан. Таў да көринбейди, аўыл да көринбейди, жетим емен қапталында жоқ. Аспан биротала жерге түсип кеткендей сезилди. „Мени қалайыша басып кетпеген! Булттың күши жетпегени ме? Маған? Жоқ, жоқ!" қулағына саза келгендей болды. „Жетимлер! Маманды қорғанлар!.. Маман ушын... өлемиз!..." „Қорғады, өлди!" деп гүбирленип Маман алдына еңтерилди. Маңлайы ердиң басына сақ етип көзин ашты. Атын жетелеп киятырған Сейдулла дәўди көрмеди. Қыялына аты еле баяғы орнында турған сыяқлы. Оны урыўға диққеси жоқ. Өзин өлип баратырғандай сезди. Тирилигин билиў ушын мурнын шымшыды, бар күши менен шымшыды, көзи ашылды. Ат қораның ерғенегин ашып атырған хызметкерди көрди. Бул Хелўеттиң атқосшысы еди. Қасында Хелўет те турыпты.

— Не қылып қойдың?—деди Хелўет.

Маман жуўап орнына жылысып түсти. Үйге кириўден қапталға төсеўли турған төсектиң үстинде дүс төменине жығылды. Қулағы гүў-гүў: „Жетимлер! Маманды қорғанлар!.. Жетимлер!..

Мурат шайық келип Маманнан басқаларды үйден шығарып жиберди:

— Қозғамаңлар! Өз буйрығы өзин қысып атыр! Жатсын!..

* * *

Байқошқар бийлер мурадына жетип қайтқан менен жүдә шад емес. Қыялларына ябының жигитлери алдарқатып қайтарып, бир алаң да жетип гелле қылатуғындай. Бәрҳә артла-

Маман жуўап орнына жасаўылларға қарады. Бул оның өз күшин көрсетиў белгиси еди. Шайықтың пикирине қарсы келип әдетленбеген жасаўыллар үндемеди. Маман көп отырмады, байлағанларды босатыўға урықсат етти.

Шайықта гүптикей пайда болды: „Избасар баҳадыр босанғаннан кейин сумлық ойламаса жақсы. Кешеден берги ашыўдың қурбаны болып дық пенен келсе, жыйналғанлардың аўзын алалаўға себепши болады. Ябы урыўы және бүледи, оннан соң басынан шириген балық болғаны. Буған жас Маман қызады, ҳешкимге исенбейтуғын өзимшил болып алады".

Шайық усы ойлары менен бәнт болып, азанғы аўқат желинип болынғанша сөйлемеди, шайықта жақсы кейип болмағаны ушын басқалар да сөйлемеди, бул жағдай Маманның ашыўын сақлап қалды.

Түс мезгилинде, ябы урыўының жақын-жуўықтағы гүллән ерлери, сол Избасар баҳадырлар байланған арбаның қасына жәм болып, сөйлеў нәўбети келгенде де, Маман ашыўынан ажыралмаған еди. Ат үстинде заңғиге ширенип қатты-қатты сөйледи. Өз түсинигинше елдиң ала аўызлығының себеплерин айтты. Ҳәр урыўдың өз алдына бир төбе болып жүргенин дәлиллеўге урынды. Ол хан жасаўылларының ортасында турғанлықтан ба, ҳешким сөзин бөлмеди, өз-ара сыпсыңласпады да, жүлә дыққат пенен мақул тыңлап турыпты.

Маман және орысларды тәрипледи. Кузьма Бородинлер ҳәм Абылқайыр ханға өзи апарған орыс кәруан басысы менен қалай сөйлескенин, олардың не дегенин усағына шекем қалдырмады. Орь қорғанында хан тәрепинен исленген қорлықты, қулласы, сол кәрада халық тәғдирине қарасл. қандай ўақыя жүз берген болса, бәрин айтып, гәпиниң ҳақыйқатлығына гүўа ушын ҳүрметли Мурат шайықтың, көп бийлердиң атларын келтирди.

— Ағалар, аталар, мен сизлерге үйретиў ушын айтып атырғаным жоқ,—деди Маман кем-кем жуўасып.—Ойланып көриңлер. Ақыл жуўыртқан инсанға бир урыўымыз жыңғыл, екиншиси урық, үшиншиси жантақ, төртиншиси сөлеў, бесиншиси қыйсық тораңғыл... Қысқасы бир тоғайдың әрре-тәрре өсимлиги. Биреўи желинип қуртылса, екиншиси жағылып кетип атыр. Бул тоғайдың аманлығы ушын күшли, жараклы қараўыл керек. Бул әтираптың күшлиси—орыслар. Соларға тапсырыў керек. Сонда Цоден-Рабдан да, Аюхан да, Абылқайыр хан да ҳешкеме қыла алмайды. Мурат шайықтың шәкиртлерин баслап алда турған Ешнияз ахунға қарап:—Ахун ата, бийлердиң атынан орыс натшасына ант қағаз таярлап бериңиз,—деди.

Мурат шайық Маманның ақылына, даналығына жасынан исенген менен, бундай шәпик тапқырлығына исенимси кем еди. Ҳайран қалды. Усылай етпесе, қызған тандыр суўып, жапқан наны арқа таслайды. Жигитти қуўатлаў керек!

— Мақулма, ахун?—деди.

Маманның сораўына жуўап бериўге иркилип шайықтың кеўилин бағып турған Ешнияз ахун шалт үн қатты.

— Әжеп, шайқымыз!

Журт еле жым-жыртлықта. Биреў-биреўдиң бетине тигилип, тынышлықты бузып гәп айтатуғын мәрт жүректи излесиўде. Азанда байлаўдан босанып, қайта кийинип атына минип келген Избасар баҳадырлардың атты сәл алдарақ айдағанына журт ҳаўлығысайын деди, егер усыннан қыян-кести жаңжел көтерилсе, арбаның астына тығылыўды гөзлеўшилер де пайда болды.

Маманның да жүреги ҳәўлирди. Полат жасаўылға „абайлы болыңлар" дегендей қарап, Мурат шайық бурылды. Оның жүдә тыныш, бийғәрез турғанын көрип, сабырлылық сақлады. Избасар баҳадыр өз атлыларынан алға шығып, журтқа сөйлеў белгисин билдирип қамшысын көтерди. Қайтадан шексиз тынышлық орнады.

— Ябы урыўының ар-намысы ушын Маманның пикирин қуўатлайман. Ахун аға, орыс патшасының атына ант қағаз жазсаңыз алдыменен қол қояман, мөр басаман,—деди.

Басқалар сыяқлы Ешнияз ахун да оның не сөйлейжақлығын билмей, топалаң турғызама деп қорқып тур еди.

— Ант қағаз емес, аҳиднама, иним,—деп бир жағын сәл дәлекекке алған болып, дүзетип жуўап берди.

— Ант қағаз, аҳиднама, бәри бир нанның еки жағы,—деди ол,—Орысларға қосылыў, орыслар менен тәғдир бириктириўге умтылыў—бүгин я кеше басланған жаңа ис емес. Орыс халқы менен әзелден шалғайма-шалғай отырып, бир тандырға нан жапқан халықпыз. Соны да түсиниў, максетимиз тек пана излеў емес, әйемги дослығымызды тиклеў.

Адамлардың арасында әлле қандай еркинлик, жүзлеринде жадыраўшылық пайда болды. Тип-тик қәддилеринен аяқларына дем берип босасты.

— Шайқымыз, орыслар менен әйемнен дос екенимиз китапта жазылған ба?—деди биреў.

— Китапта емес, бабаларымыздың сүйеклерине ойылып

деди өзинше. Ший есикти көтерип, ергенекти йитерип еди, илик емес, куры қаўсырыўлы екен, сықырлап ашылды.

Аманлық ағаш дастықтың үстине қыс малықайын қойып, пахтасы аққан гөне бөз көрпени белине шекем жамылып шалқасына жатыр еди. Маманның даўысын таныса да, сәлемин қабыл етиў былай турсын, басын бурып қарамады. Маман аяқларын ғаз-ғаз басып оның бас ушына отырды. Бир қапталда қазыққа илдириўли әкесиниң қынаплы қылышын танып, кеўли бүзылып барып, өзин басты ҳәм Аманлықтың басынан әсте ғана сыйпалады:

— Қашаннан бери жатырсаң?

Аманлықтың денеси шоқ болып тур еди, Маманның мүздай қолы жақты ма, көзин сәл ашып:

— Үш күн болды,—деди әстен ғана.

— Өкпеледиң бе?—деди Маман.

— Өкпелемедим. Себеби усындай қылатуғыныңды билер едим. Адамгершиликтен көре, өз даңқын жақсы көрген адам ушын белгили ўазыйпа атқарып қалғанымға налымайман. Алмагүл қара ғунанды тусаўлаўға кетип еди. Ийесине керек болса қонсысы өкпелемейди. Әкетерсең. Күт.

Маман сөзден утылды. Не қыларын билмей бираз отырды. Аманлық және сөйледи:

— Көп күтиўге зериксең Алмагүллиң алдынан шыға қой. Тикейиўге динкем жоқлаў.

— Жата бер, жата бер. Кеўлиңди сораўға келдим. Қыбырлама, ашыўланба. Атты әкетпеймен. Кеттим.

— Аллаяр менен қушақласыўға кет!—деп қалды Аманлық.

Мурат шайық намазлыгерге дәрет алыўға шыгып тур еди. Маманның қайдан қайтқанын сорады.

— Аллаяр, Аманлықлардың күлки қабы еди, айрылған соң аўырыпты. Кеўлин сорап қайттым ҳәм өзимди жазалаўды, катты жазалаўды ойлап қайттым,—деди Маман.

— Кеширим сорадың ба?

— Сорамадым.

— Олай болса, мойныңды көтерип жүр. Әжели жетсе ким өлмейди. Бийпана жетим ыссыданда, суўықтанда өледи. Қапаланып ушына шықпайсаң.

Шайықтың бул гәпи Маманға унамады бирақ үндемеди.

Кешки аўқат үстинде:

— Шайық ата, не басланды, буған не дейсиз?—деди Маман.

Мурат шайыққа „бул меннен марапат күтти" деген ой кө-

лип, ҳәзирги қәдемлериниң дурыслы қәдем болып шығып атырғанын мақтады. Оның тек қызба болмаўын өтинди. Туўысқан атасынан айырмасы жоқ, бул адамның кеңеслерин зейин менен тыңлап, тийкарғы айтажақ ойына көшти.

— Биз Аманлық пенен қазақ аўылларына барып, елиниң ойлы-бәлентиниң паркын уққан едик. Ең ишинде Айғара бий аўылы бизлерге жүдә унады. Адамлары бәлент екен.

Ендиги жағында сол аўыл менен арамыздан дослық жиби тартылса, жақсы болар еди.

Ол сөйлеп болғанша бөлмей тыңлап Мурат шайық және изин күтти. Маман гәпиниң усы бөлегине жуўап күтти. Мурат шайық түсинди.

— Дурыс айтасаң, балам,—деди ол.—Айғара бий еске түскенде, Абылқайырды да жақсы көрип кетеди киси. Айғара бийдиң бир өзи емес: қонсы-қобасы, аўыл-аймағы менен илаҳида әзийз адамлар. Биз арамызда дослық жиби бар деп жүрмиз. Сен дослықтың қандай жиби ҳаққында айтпақшы едиң, балам?

— Мен бе?—деп Маман азғана ойланып алып даўамлады.—Айғара бийдиң қызы бар. Қуда түсиў керек...—Маман иркилиңкирип еди, шайық күтә сабырлылық пенен отырды, тез жуўап бермеди. Маман пикириниң изин жалғастырды.—Сол кисиниң қызын Аманлыққа әпериў керек.

Мурат шайықтың ишине шеребе қуйылғандай болды, лекин, парасат сақлап, және айтажағың бар ма дегендей күтти. Изиниң туйықлығын билип қамырдан қыл суўырғандай әстен баслады:

— Балам, дослық жиби көрпениң асты менен тартылмайды. Тартыла қойған жағдайда, бир чайнек я кесе ушын, ҳәттеки, бир жағы күйе ағаш көсеў ушын бундай дослық шорта үзиледи.

Маман бул жерде де утылды. Гәп аяқланды. Мурат шайық оның кеўлин алыўға талапланбай, үстемликти өзинде қалдырды: мейли ақыллы дәлил тапсын!

Қалай еткен менен Маман пикиринен қайтпаўға қарар етти. Азанда Аманлықтан және хабар алды. Безгеги тутып зирилдеп атырған гези екен, басылғанша отырды. Аманлық өзине келген менен хабарласпады. Маман әкелген нан, қатығын Алмагүлге тапсырып кайтты.

Ертеңине және барды. Бул сапары Аманлық бираз дүзелсти. Азаннан баслап безгеги тутпапты:

— Сен бизлерди бир Аллаядан ғана емес, күлкимизден

айырдың, көз жас төгилмесин деген өз раўаятыңа қайшы ис иследиң,—деди.

— Бәлким, солай шығар. Ал, мен соның менен көз жасларды тыярман, күлкилерди көбейтермен, деп ойлаған едим.

Аманлық сөйлемей узақ жатты. Маманға ол уйықлап кеткендей көринди. Оятып алмаў ушын әстен ғана тургелди.

Ол усылайынша ҳәр күни хабар алмақшы еди, ойлағаны болмады. Хәннан жасаўыл келди: Жаңакент қаласының қурылысын баслаў ушын аўылға көп адам салыныпты. Сол адамлар өз азық-түлиги менең баяғы Кузьма Бородиклер жонған таслардың қаланың тырнағына тасып жеткериўи тийис екен. Ал Маманға тәңҳә тапсырма: Есенгелдини ертип, туўры ханның өзине барып хабарласыўы керек.

— Бар, балам, бар,—деп нәсиятлады шайық.—Атаңның гәпин есле, дық сақлама. Исиң сонда раўаж табады. Бийлер жыйналған Жаңакентке аҳиднаманың бир данасын өзим жеткеремен.

18.

— Сизиң ақыл қабыңыз орталаныпты, бий ата. Алжыпсыз.

Әкесиниң аяқ-қолы байланып, өз атына бөктериў болған менен, аўылға көрсетпей жаздырар деп дәмеленген Есенгелдиниң үмити пуш шықты, әкеси аўыллардың ортасы менен солайынша алып өтилди. Мине, сонда, Есенгелди шыдамай, Ырысқул бийге усылайынша сандыраклаған еди. Үлкен бийдиң жығырданы қайнап, оны да байлатпақшы болып турды да, астыңғы ернин бир тислеп, өзин тутты. Мейли, киси геўкеўисиз ойына келген болса айтсын! Ашыў кисиге не қылдырмайды? Еле аўзының сарысы кетпеген палапан! Әкеси ушын жаны ашымаса, перзент болды ма? Адам сол ушын перзент тилейди дә! Улы өжет болса, әкеси де аямайды!

Ырысқул бий Байқошқар бийлерди „жүўенсизлер" деп атап, еки күн арбаға байлатып қойып, босатты. Ол усының менен, жаслар арасында өзине қарсы күш пайда болатуғынына кеўил аўдармаған еди. Буидай күш астыртын дүзилди. Байқошқар бийдиң тәрепдарлары дүзди. Есенгелдиниң қасына өзине теңлес онлаған атлы қосып „алысларға кетиңлер, тисе мүжилген қасқырдан өш алыў жолын мәслаҳәтлесиңлер" деп жиберди.

Балалар аўылдан алысырақ шығып мәслаҳәт қурды.

— Қәне, не исleймиз?

Усы сораўға бәри жуўап изледи. Ақыр соңы келген жуўмағы: қытай, маңғыт аўылларына барып жора табыў. Көбейип алып алды менен сары тисли Ырысқул бийге емес, азыўлы, күшли азыўлы Маманға қарсы атланысқа шығыў. Бул ақылды биринши ким тапты? Ол ҳеш қайсысының есинде қалған жоқ. Бәрине мақул түсип қыйыр далаға шабысып кетти...

* * *

Маман туўры Ырысқул бийдикине түсти. Бул ўақытта Ырысқул бий Жаңакент қаласына адамлар жыйнатыў ушын ҳәр аўылға жасаўыл атландырып атыр екен. Маманның не жумыс менен келгенин сорап алып, сол жасаўыллардың биринен Есенгелдини мында жибериўди қосып тапсырды. Сөйтип Маманды үйине киргизип, арада ҳешкандай ашыў-кек болмағандай-ақ, жүдә жумсақ, әлпайым сөйлести, елдиң алаўызлығына жаны төзбей көзлерине жас алып сөйлести.

— Сыртың ҳәр қыйлы шабыўылынан сөтилген жаралы қабырғаларды бириктириў ушын ирилескен бирли-ярымын ылақтырып таслағанның зыяны жоқ екен, балам. Дурыс ислеп атырсаң. Мен енди түсиндим, балам, Атыңның жылаўын усы бағытыңнан өзгертпе. Есенгелдиден де жеркенбе, балам. Досың көп болса, исиң раўаж табады.

Маман жүдә кеўлин берип тынлағанлықтан ба, Ырысқул бийдиң бул нәсияты өз атасының, Мурат шайықтың нәсиятларын есине салды.

Соның арасында Есенгелдиге кеткен шақыртыўшы келип, оның жоқлығын хабарлады. Қай бағытқа кеткенин анықлап, Маман атланды.

Хан тапсырмасын орынлаўға тынбай сегбир тартып, Есенгелдилерди келеси күни түнде, өркеш-өркеш қумлар арасында, от жағып отырған жеринен тапты. Жигирмалаған жигит болыпты. Сыртан келген атлыдан сескенип, бәри турды. Маманды таныған лары әллеқандай күш сезип, биринің сыртына бири тасаланып тур еди. Ири геўдели Маманның алдында кишкене бала секилли көринетуғын Есенгелди айбат шегип, сәлемнен бурын, оның қалайынша қорықпай, жападан-жалғыз жүргенинің себебин сорады.

— Өз қаналасларын излеп жүрген адам корқа ма? Қорықпайды. Екиншиден, ханның тапсырмасы менен жүрген адам қорқынышты умытады. Сәлемлесейик. Ассалаўма әлейкум!

Жигитлер мәжбүрий сәлем қабыл етти. Маман ҳәммеси

менен бирме-бир кол алысып, Есенгелди менен қатар отырды. Бир истиң ушында қызарып пискен қырғаўыл етин ҳеш кимнен урықсатсыз алып жеп, жабыққанда ара-тура жыйналып, усындай бәзим қурып турыўдың жақсы болатуғынын мақтады.

Өзин еркин тутып, кем-кем ҳәммениң үстинен үстемлик етип баратырған жигиттиң алдында балалар қырғый көрген шымшықтай шоқланысып, сырласып үлгермеди. Маман келген жумысын хабарлады.

Хан шақыртқаны ушын қуўаныштан ба ямаса Маман кеўлинде дық сақламай, өзи шақыртыўшы болып келгени ушын ба, Есенгелдиниң жүзине қан жуўырды.

— Қашан кетемиз, Маман аға?—дегенин билмей-ақ қалды.

Жолдасларының аң-таңы шығып, Есенгелдиге исенимсиз көзлерин қадады.

— Ҳәркалай асыққан жөн,—деди Маман.

Есенгелди жолласларына атланыўға буйрық берди. Қалай еткен менен Есенгелдиниң қәдиги жоқ емес еди.

— Умыттыңыз ба?—деди әстен. Маман „нени?" деп сорамады.

— Хан ҳәмири менен тас көтерген адам айыплы емес,—деди.

Есенгелди шаққан ғана қыймылдап, Маманның атын әкелип өзинен бурын атландырды.

Маман Есенгелдини қарсыласар деген ойда болған еди, буншә кишипейиллениў, ыққа жығылғанына таңланды. Мине-зин сорап билгиси келди.

— Есенгелди, сен нени мақсет етесең?

— Қоңыраттың еўыз биршилигин ҳәм наментай урыўлар үстинен үстемлигин көргим келеди. Өзиңиз нени мақсет етесиз?

— Сен, мен, мынаў өзимиздеги жигитлер, қулласы барлық қарақалпақ баласы даўыс қосып бақырғанда, таў жарылып, жол берсе екен деймен.

— Бизиң бир аталарымыз, „шунатайдың ортаң бармақ дәрежесине өсип жеткенин көриўди қыял етиў—түсинде қанат питип ушқан менен барабар" деген екен?

— Сен түсинде ушасаң ба?

— Ушаман. Ҳәмме мәртебели адам ушатуғын шығар деп ойлайман. Мынаў жигитлердиң бираз түсинде ушып жүрген жигитлер.

— Есенгелди, екеўимиз екі жаққа кетпедик пе? Мен даўыстың күшин айтсам, сен бармақты айттың. Негизинде, бармақлар ҳәр қыйлы болған менен ҳәр қайсысы өрнында беккем қысылса, тасты сықпан қылады деген гәп бар. Ырас болса керек. Орыс князлери елин солай бириктирген.

— Маман аға, егер, екеўимиздиң әңгимемизди ақыллы биреў қапталдан тыңласа, жаңа болған еки жилли сөйлесин киятыр екен деўи мүмкин бе?

Маман бундай шеңгел сүйретиўди күтпеген еди, Есенгелдиге олия бир қарады. Есенгелди майда тислерин көрсетип күлди.

Хан аўылына жақынлаған соң басқа жигитлердиң тарқаўына урықсат етилди. Маман оларға ара-тура усылай жыйналысын кеўил көтерисиўдиң зәрүрлигин ескертип қалды.

— Енди, ук,—деди Маман Есенгелдиге.—Орысларға қосылсақ, жаман-жәўдиклердиң тонаўынан қутыламыз. Ел боламыз.

— Адам баласы бар жерде тонаў, зорлық-зомбылық қалмайды деп еситкенмен, „Мурның болмаса еки көзиң бир-бирин жеп қояр еди" деген гәп және бар.

Бул гәплерди Маман да билер еди, бирақ оны бийкарлаў ушын көп ўақыт керек. Тек Есенгелдини исендириў ушын еки-үш рет күйип-писип түсиндириў жеткиликсиз. Сонлықтан Маман Есенгелдиниң әдепки мақсетине енди тойтарыс бергенди макул тапты.

— Ҳәзир ханға барамыз, иним. Не жумыс буйыратуғының билмеймен. Бирақ ескертемен, тек өз урыўыңның ғамына берилсең, қалпағыңды самалға ушырып алғаның. Ақыры қалпақ бас кийими, беккем болыў керек.

Усы тәклеттеги гәпти Абылқайыр хан Ғайып ханға айтқанбыш деген мыш-мыш еситкен Есенгелди түсинип те, жуўап берип те үлгермеди. Ғайып хан үйиниң ийнеўине сүйенип, буларды ай күткендей күтип тур екен. Екеўи де тең атларынан түсип, узақтан қол қаўсырып келди. Ғайып ханда еле ашыў топлана қоймапты.

— Келе беринлер, келинлер!—деп иштен үлкен улы Убайдулла султанның атын айтып шақырып, тапсырды:

— Көп еглемей тойдырыңлар!

Убайдулла султан оларды киши үйге баслап кирип, аўқат ҳәзирленемен дегенше, дем алыўға урықсат етти. Аўқатланып болғанын еситип хан оларды үстине шақыртты.

— Жүдә бәрекелла, тынығыпсыз,—деди хан олардың жүзине ғамхор аталар көзи менен қарап.—Енди муқиятлы бир тапсырма бар. Сизлерден басқалардың қолынан келмейтуғын

ҳам исенилмейтуғын тапсырма. Бул тапсырманы исенийим— сизлерге, меҳир-саямды салажақлығым, түсинин. Өзи жеңил жумыс. Ғайры елден келген қонақты Түркстан қаласына шекем узатып саласызлар.

— Қуллық, ханымыз,—дести екеўи бирден.

— Мен асығыс едим, ертең Жанакентке жетиўим керек. Бул да шырпынып тур. Бүгин түни менен кетебережак. Исенимли жолдас кос деди... Жағдайы бар, сизлер қайтып келген соң айтаман. Ҳәзирлениңлер!

Маман атланайын деп атырғанда Убайдулла султан балалық етип сыбырлады.

— Маман, узататуғын кисиңди билесең бе? Билип қой, Жунғар ханының кеңесгөйи.

— Жунғар!—деп қайта сорады Маман. Есенгелдиниң қулағы ербеңлеп, оған жақынлады:

— Не дединиз?

— Т-с-с-с!—деди Убайдулла султан.—Қулағыңды тут. Әкемниң сырын айтайын. Ол сизлерди жақсы көреди. Үлкен бийлерден артық көреди. Ақыллы жигитлер дейди. Сол ушын сизлерге тапсырып отыр. Полат жасаўылларға да исенбеди. Бул Жунғар ханының кеңесгөйи.

Маман сырдың төркинине түсинип Есенгелдини түртти:

— Тез атлан. Султан ҳақыйқат сырды айтып атыр. Аманесен апарып қайтамыз.

— Әлбетте, әлбетте,—деди және Убайдулла султан Маманға жақын келип.—Ақыры жунғарларға бурыннан дыклы атаағаларыңыз өлтирип қойса, жақсы емес. Қарақалпақтың ғамы ушын ханы жиберипти. Жоқ, жоқ, қайтып келген соң бәрин хан әкем айтады.

— Сизге алла реҳими жаўсын, султан,—деп Маман атына ғарғып минди.

Ғайып хан жунғар кеңесгөйиниң атын жетелеп келип Маманларға косты.

— Жолларыныз болсын. Бириниз алдында, бириниз кейинде жүриң. Өз-ара сөйлеспеңлер,—деп хан жунғар кеңесгөйиниң тилинде бир нәрселерди айтып, қайырласты. Жунғар кеңесгөйи қарақалпақ тилин түсине ме, түсинбей ме, мәлимленбеди, себебн ол сөйлемеди. Шырайы белгисиз, қараңғыда көлеңкедей қараўытқан адам ат үстинен еңкейип ханның бетинен сүйип, хошласты.

Ғайып ханның тапсырмасы булжымастан: ғайры атлы ортада, үшеўи дизилисип кетти.

19.

Сырдәрьяның Арал теңизине жақын бир алабындағы әйемги Жанакент қаласы орналасқан өли тақырлыққа жан енди. Бул жерден идиралды имарат салыўға төменги қарақалпақ елиниң барлық аўылларынан сан жүз қоллар келди. Жаңа қала-Жанакенттиң курылысы басланды. Ўақыт та қолайлы. Дийханның егинин жыйнаўына, шарўаның қыслаўға көшиўине еле ўақыт бар. Олай болмағанда да, ханның буйрығы. Тек Ғайып ханның емес, жоқарыдан Абылқайыр ханның, ҳәттеки, орыс патшалығының усы қаланы салыўға әллеқашан-ақ усынысы болған-быш. Бул қаланың курылысы қыйын. Көп адамның еңсесине минген тас, жанын мүжиген жеги болыўына қарамастан, жыллар бойлап қонысы паянламаған халық ушын үлкен үмит курылысы болды.

— Хан ылай менен тастан жай салдырса, халықтың ғамын ойлағаны,—деген гәп аўыллардан аўылларға, аўызлардан-аўызларға көшти. Имканияты бар адам усы курылысқа бир кесек, бир тас әкелип бериўди маға билди. Аўыллар менен Жаңакент қаласы араларында шаңғытып жатқан жиңишке аяқ соқпақлар, арба жоллар пайда болды. Курылыстың басына курылған хан шатыры мисли бир арба дегершигиниң гүпшегин, сол шатырдан ҳәр жаққа тараған жоллар сол гүпшекке қадалған кегейлерди еслетти. Дегершик тең қозғалыс тапты. Жумыс қызды, кол жумысы қызды. Қапқа, шалғайына ылай салып арқалаўшылардың шынжыры Сырдәрьяның қәндегинен Жаңакентке шекем бир соқпақ бойлап дизилди.

Бийлер, жасаўыллар өз урыўларының басында. Ылай арқалаўшылар шынжырының бир жери үзилип қалмаўы ушын тынбай атлы жағалап жүреди, отырғанларын тикейтеди, гежирлерин қамшылайды.

Жаздың ең соңғы хошласар айы күтә ысып, әлемди лапластып турыпты. Курылыска ылай әкелип таслағанлар шөлден, қайтып дәрьяға жеткенше асығыс жуўырысады. Атлылар да, пиядалар да моншақ-моншақ тер төгип жүрипти.

Ҳәзлик тек Ғайып ханның шатырында. Жасаўылларын жумсап, жатысы-жатыс. Жатыўдан шаршаған ўақта шатырдың көлеңкесинде шәлтийип турып адамларға қарайды. Дем алып отырғанларды көрсе „ананы турғызшеш" деп бир жасаўылға буйырады, тас арқалаған биреўди урып атырған атлыны көрсе „еле де қаттырақ, шырпылдысы еситилмейди" деп хошаметлеп, шиңк-шиңк күледи.

Мыс қайнап, ҳәтте, атлы жасаўыллардың жүриўине мүмкиншилик қалмағанлықтан түсликке урықсат етилди.

Убайдулла бий менен Дәўлетбай бийлердиң қослары бир-бирине жақын еди, бирге киятыр.

— Убайдулла жора, баяғыда ханның не дегенин талай сорасам да айтпай-ақ қойдың. Беккем екенсең. Шамасы үлкен сыр бар ғой.

Убайдулла бий жорасының шаршаған, күи алып түлеген сарғыш каралтым жүзине қарап турып:

— Мейли, тыңла,—деди.—Маған ябы менен қоңыраттың арасындағы жанжелди айтты. „Екеўи аразласса, айырамыз деп несине ҳәлекленесиз? Қозлампақ арасынан бай жалаўды күтиң" деди. „Мен сизлерликпен" деди.

Ғайып ханның Дәўлетбай бийге усы тәклетте айтқанлары, ўәделери көп еди. Ойланып калды: „Хан бизлердиң урыўымызды аяйтуғын болғаны". Ол усы ойына исенгенликтен, хан менен өзи арасындағы сөйлесиклерин ортақласпады. Убайдулла бий қызғанып бир сумлық таўып жүреме деп қорықты. Егер екеўи тең ашылысып, тең сырласқанда күтилмеген әлле қандай жуўмақ шығарылыўы мүмкин еди. Тек ғана өз урыўының ғамына қул бийлердиң кеўил сандықлары қулыплы күйинде қала берди.

Дәўлетбай бий өзине сораў берилиўинен қорқып, Убайдулла бийдиң Маманға тәнҳа көз қарасы қалай екенин сорады.

— Көкиреги курты бар көремен,—деп жуўап берди Убайдулла бий.—Күшли қоңыратлар менен арасындағы шеңгел ҳәремди алып таслаў ушын Әлий бийдиң баласына қосып ябының бир жетимин өлтирткени маған унады. Избасар баҳадырларды арбаға байлатып, көзининң отын алып, аҳиднама таярлатқан дейди. Сол аҳиднаманың бир ушы бизлерге де келетуғын шығар. Ақыры онда Ғайып ханның пәрманы бар ғой.

— Мурат шайық куўатлайды. Түсинбеймен бул шайыққа.

— Мурат шайықтың Маманға қалай пәнт бергенин еситтиң бе?

— Як.

— Маман Айғара бийдиң қызын атқосшысы Аманлық жетимге әпермекши болған. Оразан батыр қылышын берип кеткен жетим ше? Баяғы сынаспада сөйлеген наркелле ше?

— Түсиндим.

— Әне, сол Аманлыққа қызды әпермекши болғанда Маманның тапқан бәнеси „екн халық арасындағы дослық жибин

жүргиземіз" депти. Шайық сонда „Дослық жиби көрпенин астынан тартылмайды" деген.

— Сондай дәл гәплери ушын шайықты жақсы көремен. Ондай әдет шәкиртлерине де өткен. Жүдә пиңәмилеп сөйлейтуғынлары көп. Кайтадан бала болып оқығандама, ҳәссеқий! Маманның Ғайып ханға аўыз салатуғын түри бар деп ойлайсаң ба, я жоқ деп ойлайсаң ба?

Жаңа ашылыса баслаған әңгиме аяқланбады. Кеселеп бир атлы шықты. Хан оларды қыстаў шақыртып жиберипти. Қайрылды.

Хан шатырында өзинен, нин балаларынан басқа бираз бийлер, жасаўыллар жәмленген екен. Ҳәмменің дыққаты Мурат шайықта. Ол ортада даўыслап хат оқып отырыпты. Ҳешкимге селтең бермеў ушын олар бир шетте әстен ғана отырысып тыңлады. Шайық хатты аяқлаған еди, олардың анық еситкени мынаў болды:

„... Бу антқа ант иштим: қарақалпақ йуртының йабы урығының Әшмухамед, Ырысбай, Бердибай ясаўыл, Избасар баҳадур.Әлий бий, Базар Аткетәр уғлы. Ошбу йазылғанлар ҳәммемиз ақ ханға баш салдық ҳәм тамғаларымызны салдық.

Мен Әшнияз ахун бул кишилерниң әмири илә қолум қойдум".

Шайық қағазын алдына қойып, манлайының терин сыпырды. Жым-жыртлық. Ким пикир айтар екен деген қыял менен хан сақалын сыйпалап, отырғанларды шолды. Шатырдың босағасында отырған Дәўлетбай бий менен Убайдулла бийди көрип:

— Не айтасыз?—деди хан.

Еки бий тең түргелип ханға тәжим етти, Дәўлетбай бий жуўап берди.

— Басын еситпей қалдық, ханымыз.

— Ақ патшаға—орыстың Елизавета Петровна исимли ақ патшасына аҳиднама,—деди хан.—Ябы урығының бийлери куўаты ийеткунше патша ҳәкимине садық боларға, керегинде жантәнини берерге ахид етип қуран өткен.

—Түсиндик, түсиндик, ҳәмме билән хатланурмыз,—деди Убайдулла бий.

Хан олардың отырыўына урықсат етти. Отырғанлар және сам-саз болысты. Шетиректегилер де өз-ара мыш-мыш сыбыр-

лы көтерилди. Пайыттан пайдаланып Дәўлетбай бий Убайдулла бийге сыбырлады:

— Басқа бийлери ерикли қол қойған шығар, ал Избасар баҳадыр менен Әлий бий ат қуйрығына байланчўудан қорықса керек.

Убайдулла бий „әстен" дегендей ийек тиследи.

Сыбырлы ортаға етти. Үлкен бийлер, жасаўыллар бир-бирине қарасып бир нәрселер дескен болып атыр. Ғайып хан бул мыш-мышларды шайықтың жақтырмай, шыдамсызлық пенен қабақ шытып отырғанын көрип, „шиңк" етип күлди. Шайық бурылды, ашыў менен бурылды. Ханның я түшкиригин я күлгенин абайламай қалғанлар да мыш-мышты тоқтатып, солай бурылды. Шатырға кирген жерге биреў белин шаншып, басына қалпағын қыстырған екен. Шайықтың көзи түсип:

— Әзийзлерим,—деди жүдә зәҳәрли салмақ пенен.—Анаў қалпаққа қараңлар. Биреў алмаса сол күйинде баз басып тура береди. Даўыл турса, ушып кетеди. Сол қалпақтың күни түўмасын десеңиз аҳиднаманы куўатланлар. Пикир айтыңлар. Ҳәмме бириксе, патша қабыл етпейди. Буннан он жыл илгери жазған антты қабыл етпегенине қарағанда, алаўызлығымызды сезген. Ийеўи түспеген қамыр тандырға жабылмайды. Буны билемиз.

Сыртта жүрген жасаўыллардың бири Маманлар киятырғанын хабарлады. Неликтен де шатырда жанланыў пайда болды. Өз буйрығы бойынша питкен аҳиднамаға пикир айтпай, немқурайды отырған Ғайып ханның көзлери әлле-пәлле болып кетти. Сезиклениўиниң лекини бар еди: Жунғар ханы өз кеңесгөйинен, Ғайып хан төменги қарақалпақларды жунғар қолы астына өткерсе, оның әўладының әўладларына шекем ханлық тахты мунәсиплигине гүўанама жазып беретуғынлығын айтып жиберген. Ғайып хан буған бир нәўийе келисим берген еди. Сол ушын оны узатып салыўға Маманларды алдырған еди. Себеби; ҳәзирги елде бас көтерип киятырған жаслар соң екеўи; Жунғар кеңесгөйи Түркстан қаласына барған соң екеўиниң кәрип етиўге ўәде етти; олар елин жунғарларға қарай баслайтуғын болыўы тийис, оған келиспесе, екеўи де тири қайтпауы керек. Жунғар кеңесгөйи қайтармайды! Ғайып хан Есенгелдиден де бетер Маманның бир сөзлилигин биледи. Қалайынша оның демде келисим берип, амансаў қайтқанына исенбей ҳаўлықты. Оның үстине, Түркстанға жетип қайтатуғын ўақты болған жок. Ҳәмме де бир қыйлы еркин козғалақ пайда болғанлықтан, ханның отқа күйген қызыл аўы-

рықтай жүзине урған өзгеристи ҳешким аңғармады. Керисинше Маманның Есенгелди менен дизилисип жүргенине таңланысты.

— Бәржай болды ма?—деди хан оларды есикте көриўден отырғанша асығып.

— Бәржай болды, ханымыз, ойыңыздағыны иследик,—деди Маман.

— Менің ойымда не барын ким айтты?—деп сескенди хан.

— Өзлеримиз түсиндик, ханымыз. Ақыры, сиз кем сөзлисиз. Тилиңиздин төринде не барын билмесек, хызметкер-пухара болыў бизге дәркар емес. Есенгелди менен ым арқалы ойласлық та, солай иследик.

— Бижық болғанбысаң, қысқа сөйлесеш!

— Инансын деп оның геллесин әкелдик, ханымыз.

Хан қалақ басын қос коллап қысып, орнына сылқ етип отырды. Шот маңлайы дүңкийип, ишинен күйинди, тисленди.

— Не өзи, не?—деди шайық ҳаўлығып. Себеби ол усылайынша дыққат аўдармаса, ҳәмменің кейпин бақлап алып хан бир шеп буйрық берип жиберсе, буздырыў қыйын.

— Жунғар ханының кеңесгөйи,—деди Маман.

— Жунғар?!!—Отырғанлар бул сөзди күтә жерккенишли ашыў менен бирден айтты. Көпшиликтиң таңланыў сестинен Ғайып хан, басына суўық суў қуйылған шала уйқыдағы адамдай селк етти. Ырасынан келди:

— Аўа, жунғар ханының кеңесгөйи еди. Ол жақтағы қарақалпақлар сәлем айтып жиберген. Өзи сизлерге көриниўге қорықты.

Түйенің үстинде буққандай ханның көз көреки келиспейтуғын өтирик айтқанын биразлар түсинди, түсинген менен үндеспеди.

— Не себеп өлтирдиңиз?—деди шайық.

— Ханымыз түнде жиберген соң өлтир деген шығар деп түсиндик.

Бийлер ериксиз ўаҳаҳаласты.

— Гелле қәне?—деди Ырысқул бий. Маман Есенгелдиге ым қақты. Есенгелди жуўырып шығып шаршыға түйилген түйиншик әкелип, Маманға берди. Маман түйиншикти жаздырып, қаны қатып қалған адам геллесиниң сақалынан көтерип апарып,ханның алдына қойды. Ҳәзир ғана күлисип, ыссыдан терлеп-тепшип отырған адамларда суўықлық пайда болды. Есик бетте Маман менен Есенгелди еле тикейип турыпты. Маманның жүзинде күлки изи көринеди.

Ырысқул бий гелленің мурғларын шеп пенен қыймалда-

тып, сол шөби менен көзлерине түртти. Гайып хан еле кирпидей жыйырылып отырыпты.

— Жунгарлардың геллесин алмай, алтын арқалатып жибересең-әм кеўлиндегисин қыла береди. Гелле қылғаны жақсы болған, ханымыз,—деди Ырысқул бий.

Мурат шайық өзин женил сезди. Адамлар „жунгарды өлтириў сауап" десип шаўқымласты.

— Изи жаман,—деди хан.

— Қәдиғиңиз болса, орыс патшасына антты тезлетейик, ханымыз. Қоңыраттың бийи дурыс айтады,—деди ҳәм ханның дыққатын күтип, еле тикейип, турған Маманларға „отыра берің" деген белги берди. Олар мәрдана отырды. Усы гезде бийлердиң, жасаўыллардың дыққаты және Маманға аўды. Маманның жүзинен күлки жоғалып, суўық тартыпты. Бул суўықлық оларды тоңдырғандай ма, я, керисинше, ысытқандай ма, түсиниў қыйын, бирақ олардың ханнан бир аўыз сөз күтип отырғаны анық.

— Тезлетилсин!—деп салды хан.

— Жақсы шештиңиз, ханымыз, Мусылманның жан шыққан аўзынан лебиз шығады,—деп бәнт басты шайық.

Бийлерде бурынғыдан кеўилли жанланыў пайда болды. Ханға жақын отырып геллеге қолы жететуғынлардың бәри түртки леп, кими аўзына, кими көзине, сақалына, муртына түпиристи.

— Ханымыз,—деди Дәўлетбай бий.—Абылқайыр ханның Маманға „шаң жутасаң" деген қорқытпай сөзинен қутылыў ушын үлкен халық орыслар алдында бас нйип, аҳид етиўге тайынбыз. Жаўырыншамыз қалың болсын.

Соңғы гезде онша сөйлей бермейтуғын болған Есим бий:

— Орыслардың жаўына жаў, елине ел болыў ушын аҳид етиўге жалайырлар-әм тайын,—деди.

— Жунгар кецесгөйиниң жүриси тегин болмаса керек. Табжылмас тау орыс елине арқа сүйейик,—деди Убайдулла бий.

Буннан соң бийлер, жасаўыллар өз урыўлары атынан „биз аҳид етиўге тайынбыз... биз-әм тайын..." дести.

Ҳәзирше сақланып үндемегенлерде болды, бирақ көп лаўыстың астын да олар елеспесиз қалды. Көпшиликтиң дүмпиўин Гайып хан жуўмаклады:

— Мурат шайық, Ешняз ахунға адам жиберің, келсин, ҳәммеге аҳиднама жазып берсин.

* * *

Жаңакент тақырлығының түни ҳәзлик. Гә дәрья таманнан, гә теңиз таманнан ескен ызғарлы самалқын самал күни менен шаршаған беденди тез буйықтырады. Соңлықтан ханнан басқалардың ҳәммеси ашық ҳаўада жатып уйықлайды.

Үйренпеген жерде биринши ақшам уйықлай алмай Маманның жулдыз санап жатырғанын сезип, басқаларды оятып алмаў ушын Мурат шайық әстен сыбырлады:

— Уйықла, ақыллы балам. Усы сапарғы батыл қәдемиң де қайырлы болды. Кесик геллени көрип ҳәмменің өз геллеси есине түсти. Аҳиднамалар енди жудә тезлетиледи.

Маман мыйық тартқан күйинде уйықлап кетти.

* * *

Байқошқар бийдиң Ырысқул бийге еле сол дүнкийиўи еди. Ырысқул бий Сүйиндик бийлер менен бир шетте, Байқошқар бий өз тәреплдарлары менен екинши шетте жатады.

Есенгелди түнде, Ырысқул бийлерден өз атасы таманға қайтысын, шабылған жыңғылдай қатара жатырған көп адамлардың қапталынан өтип баратырып, гүңкилдилерди қулағы шалды.

— Ата-бабамыз да әлимсақтан бери орысларға дос екен...

— Қайдан билдиң?

— Мурат шайықтың шәкиртлери сондай сөз таратып жүрипти.

— Есенгелди әкеси тәрепинде ме ямаса Ырысқул бий тәрепинде ме?

— Тыныш! Бәримиз ушын хан менен бийлер биледи,—деди бир ҳөктерек даўыс.

Есенгелди өзинне тийисли сораўға жуўап болмай қалғанына екиниш пенен атасының қасына келип, төсекке кирди. Тан атқанша кирпиги айқаспай сол сораўға өзи жуўап излеў менен жатты.

20.

Еле бели беккемленбеген ел қыстың әнжамына кирисиўи лазым. Сол ушын ызғырық басланыўдан аламанның тарқаўына урықсат етилди. Жаңакент шала қурылып қалды.

Ғажжа-ғаж жумыс ислететуғын бийлерди үйирип отыра беріўдің кесенти есапқа алынып, аҳиднама жазыў бираз солғын жүргизилген еди. Аламанды тарқатып Ғайып хан Маманды тәңҳә шақырып алды, тапсырды.

— Аҳиднаманы даўамла. Желкесин қасығанды, гежирлерди, аяма! Гелле қыл, баҳадыр!

„...Гелле қыл баҳадыр!" Хан өз буйрығына қандай астар қойсын, нени мақсет етсин, әйтеўир Маманның кеўлин тапты. Өйтпесе, болмайды. Өз аўылына барған соң ҳәрким өзинше хан. Бўлдиргендей қарсылығы болмаған менен, өз-ара ойласық-кеңесигин шубалтатуғын бийлердің табылатуғыны сөзсиз. Бундай жағдайда жеделлик, айбат кәп нәрсе ислеп таслайды.

Жас жигитке „баҳадыр" лақабыда унады. Ишинен қуўанды. Қыялы да йошты. Хан ҳәммеге „баҳадыр" демейди. Жунғар елшисиниң геллесин көрип түйинген менен, сол думалақ гелленің бийлерди қоркытып, қозғаў салғаны-ханның қуйигине себилген дәри болған шығар.

Ел шалғай. Аўыллар ўзик-ўзик. Урыў баслықларының жасаўылларының, бийлериниң атынан аҳиднама жазыў қысы менен даўам етти.

Ким қорықты, ким үгитке ерди, ким тынышлығын гөзледи, ким Маманлар келетуғын күни пўткил аўылын бир үйге жыйнап ата-бабасы орыслар менен бирге салған дослық гүзарының батыл болып, енди, қайтадан, даңғыл жол болатуғының айтып, жас Маман баҳадырды марапатлады, ахун аҳиднаманы көширип үлгерсе, урыўдың мөри салынып, тамғасы басылыўы оңша мүшкилге түспейди.

Жазға қарай Жаңакенттиң қурылысы және қолға алынды. Айнала қорған ишинде жайлар тикленди. Ғайып хан гөне қыслаўын таслап Жаңакентке көшти.

Қала журттың үмит аркаўы секилли. Қуўантты. Ал тек ханның ғана ҳәр күнги ишкен асы қарақан. Әлле қандай жаў келип қалыў қаўпи тынқан қылып баратыр. Жунғар ханы кенесгөйин қарақалпақлар өлтиргенин еситсе, ҳәзирги қоныстың асты үстине, үсти астына түседи. Оған қосымша „Абылқайыр хан орыс патшасына өкпелептимиш" деген гәп еситти. Бул оның өзи ярым жүрегин муз қылды. Бас бийлерди мәслаҳәтке жыйнаўға мәжбүр болды. Мәслаҳәттиң келген шешими: ҳәзирше тамғаланған аҳиднамалар менен Орь қаласынан, Иван Неплюевтен, хабар алыныўы тийис. Ол нени кеңес етсе, солай исленсин!

Асығыс түрде Маман баҳадыр менен Полат жасаўылға аҳиднаманың үлгилери тапсырылып атларына мингизилди.

* * *

Мурат шайыққа белгили Маманның және бир минези—бир айтқанын қайталамайды. Ойлаған адамға аўыры—бир сөзли адамның өтинишин орынламаў. Себебин оның не ойлап жүргени белгисиз.

Кейинги бир жылдың ишинде елдиң жәмленгенлигин бурынғыдан анығырақ сезилди. Күшли, базда ҳәммеге қатал басшы керек екен. Керегинде өз жақының да аямай дуйым журттың кеўлинен шыққан адамға көзкөреки ханның да қаҳәри кәр етпес еди. Ағысқа кеселеп турыў—жығылыў, мантығыў.

Маманлар Орь қаласына кеткен соң, Мурат шайық аўылына барды. Аманлық кеселинен айығып, иске жарап кеткен еди. Сонда да, үйинен күндиз табылды. Ол есигин шайық ашады деп оны түўе, түсинде де ойлап па? Ҳәм қуўаныш, ҳәм таңланыў менен қарындасы Алмагүлден де бурын ушып түргелди. Пўткил елге ҳүрметли адамды, қайжерге отырғызарын билмей, албырағанынан-өзиниң жыртық қылқасын шешип, кәптелдағы сабан төсектиң үстине аўдарып жайды. Шайық гәрдиймеди. Үй нйеси көрсеткен орынға жайласып отырды. Шайыққа бул сапары ул да, қыз да әжайып сулыў, келискен адамгершиликли көринди. Ҳал жағдай сорасты. Соңғы күнлери аҳиднама машқаласы менен Маманның да келе алмай жүргенин ескертип, кеширимсорағанлықтың мәнисин билдирди.

Алмагүл чай қайнатты.

Шайық Аманлықтың бабасынан берман қарай гәп қозғап, әкеси Данияр жылқыманның ақыллы адам болғанын қысқаша тәрийплеп, Аманлыққа өзи ат қойғанын, оның алдында биринши ирет мойынлады. Бул Аманлықтың әкесин қайта тирилткеннен кем жаңалық болған жоқ. Бүккесине түсин Мурат шайықтың геўишин сүйди.

Мурат акырынлап ғана Айғара бий жөнинде сорады. Аманлық төмен қарап, шырт-шырт шеп сындырып отырып жуўап берди:

— Айғара бий ме, ата? Оның өз елинде теңи-тайы жоқ адам шығар деп пәмледим.

— Қызы ше?

Аманлық басын көтерди. Қойыў қара каслары қыймылдап, қара көзлеринде күлкиниң изи ушқынлады.

— Шайық ата, ылаҳида зор қыз.

Ол усылай десе де, шайық сумлық пенен сорап отырған шығар, қыз алмаған балалары бар. Маманға қыянет ислеп, соларға әпермекши шығар деген қәўип пенен, сағадан бөгет баспақшы болып, жуўабын жалғастырды:

— Шайық ата, ол қызды Маман ағa „аламан" деди. Ағалары берермен болды.

Мурат шайықта екилениў пайда болды: сонда неге ол өзине айттырмай, буған усынады? Ҳа, ҳа Аманлықтың қаслары қыбырлап көзлери ушқынлаўына қарағанда, қызда мейли бар, Маман, бәлким усыны сезгенди.

Шайық көп отырмай туўрысынан келди.

— Маман Айғара бийдиң қызын саған әпериўди сораны балам.

— Қуўаныштан ба, қорқыныштан ба, Аманлық Мурат шайыққа тығылиўи менен лал болып, тастан жонған сүўреттей қаймылсыз қалды. Ҳәттеки, кирпиклери де қозғалмады. Сырттан еки сексеўил алып келген Алмагүл әжағасын көрип, шайықтың аяғына жығылды.

— Атажан, әжағамды бәддиўа етпең. Соранаман, ата! Соранаман!...

Мурат, шайықтың өзи де ан-таң. Кесесиндеги суўып кеткен чайын Аманлықтың бетине серпип жиберди. Ол шоршынып, өзине келди. Басын силыкти. Алмагүл шайықтың геўишине тамған көз жасын алақаны менен сыпырып түргелди.

— Ырас айтып отырман, таңланба, балам,—деди шайық. Бул Сениң жоранг Аллаярды өлтирип қойғаны ушын Маманның өзине-өз жазасы.

Бул түсиник шайықтың аўзына қайдан түсти? Өзи де аңғармай қалды. Бирақ дурыс таўып айтқанын Аманлықтың дирилдегенинен, әпшеринен, кемсеңлеген ийегинен сезди.

— Солай балам. Маманның ўәдеси атылған оқ. Артқа теппейди. Тәкирарлайман. Атынды баға бер. Келеси жумаға Избасар баҳадыр менен алып қайтасаң.

Шайық ылашықтан шықты. Аманлық я түси, я оңы екенин түсинбей, беденининң ҳәр мүшесин шымшып тартып, ылашықка сүйениўи менен шайықтың изинен қарап қалды.

21

Қыс айта қалғандай суўық келмеди: қарлы-бораны аз, қуяшлы күнлери көп болды. Жалаңаш, жалпылықлар билинбеди.

Жанға жайлы бул қыс еки ел арасындағы кепсерди беккемледи: Айғара бий Избасар баҳадырдың қулақ қағыс гәпине-ақ ийди. Қызын беретуғын болды. Енди еки аўыл арасында да бурынғыдай мәзи қатнас, ҳақыйқый келисим менен сүйек алысыўға тийкарланған қудамдалылық басланды. Журт көриўге Айғара бийдиң Мырзабеклери келип кетти. Өзине тәбия катар-курбылары менен келди. Мурат шайық оларды өз үйине түсирип, ҳүрметли меҳман қылды. Заманабий күтти. Дараў-ара табақ, екеў-ара гелле койды.

Қыс онша суўық болмағаны ушын ба, бәҳәр ҳәр қашанғыдан ерте кирди. Ҳәрбир аткан жаңа таңнан өмирге жақтылық күтип, ҳәр күнги таң қуяшына жақсы үмит артатуғын халықты, бәҳәрдиң дәслепки белгилери-ақ шексиз қуўандырды. Күнлер жыллы. Балаларға шекем шад. Ушып келген бәҳәр қусларының жаңа түрлерин көрип, алақанларын шаппатласады, қуслардың изинен жуўырысады.

Усы бәҳәрде бир өзгеше бир қус пайда болды. Бул қус аспанда ушып келмеди. Жер менен келди. Орь корганы таманынан келди. Буған қуўанып ҳәм таңланып аўыллары бойынша көзлери менен узатып салмаған адам жок. Үйлер менен төлелердиң, ылашықлар менен бастырмалардың есиклеринен бас шығарып, ҳәмменің қараўына мәжбүр еткен бул бәҳәр қусы—Дмитрий Гладышев минген күйме еди. Маман менен Полат жасаўыл ертип киятыр. Қос ат жегилген күймедеги орыс адамын журтқа көз астынан көрсетип, ақбоз атлы Маман күлип киятыр. Ийнеўлерге сүйенип қараўшылардың үмит ушқынларын лаўлатып киятыр.

Күйме Жаңакент қаласына, Гайып ханның отаўына келип токтады.

Ертеңине таң азаннан аўыллар бойлап жасаўыллар, шабарманлар атланды.

— „Митрий төре туп-туўры ақ патшадан келген..." „Қарақалпақ бийлериниң өткен сапарғы өтинишине уллы патшасынан лебиз алып келген", „Төрт сан қарақалпақ елине патшаның сәлемин алып келген", „Әйемги дослықты тиклеўге келген".... „Ақ патшаға арзы қылыў ушын адам әкетиўге келген", „өзи менен әкетиўге келген..."

Усындай қуўанышлы уйғарыўлар Жаңакент қаласынан шыққан ҳәрбир шабарманның аўзынан еситилди. Ҳәттеки қаладан көтерилип ушкан ҳәрбир бәҳәр қусының ҳәр муқамға салып сайраўынан, кең қарақалпақ даласы үстинде пәлпеллеп канат қағыўынан да еситилди, аўыллар бойлап тарады.

Дмитрий Гладышев Маман бий менен ушырасканда, аҳиднаманың бир үлгисин Иван Неплюев пенен бирге көрип шыққан еди. Келген соң, қанша бий, қанша жасаўыл, қанша ақсақаллар ақ патшаға ант таярлағанын Маман бийден еситкенине қарамай, шақыртылған бийлер жыйланаман дегенше, Ғайып ханның үйиндеги барлық аҳиднамаларды алдырды. Мансур дилмашынан оқыўды өтинди.

„АҲИДНАМА"[1]

Бен төбән исимләнмиш аҳид этемен, өзимниң дийним илә қураны шәрифи алдун да, барче меним руғым бирлә, қолум астундағы өзумниң кишиләрум, илә шуның учунга ким, малум қылунғанлық бойынча ол шәүкәтли ўә кудрәтли жумләйе рәўшанрақ мәрхәмәтлу улуғ падшаҳымыз императрица Елизавета Петоровна ҳәзәрәтләрүндин мислән, меним хақийқат падшаҳымға ким жумлә, халайықларға әшкар этулғандур, ошбу мыңда йүздә илли бешинчи йылда жәдди йулдызының йединчи күнində бийук малумлық йазуўы илә қайым болыўғандур ҳәм малум қылынғандур....."

— Дурыс, ҳәммеси де бир үлгиде жазылған екен,—деди Гладышев ақырын тыңлаўға асыққандай. Оған Мансур дилмаш бир нәрселерди орысшалап түсиндирди. Соң Гладышев және бирнәрселер айтты. Маман олардың ҳәмме гәпине қулақ салып отырды. Гладышевке оқылған аҳиднама Ғайып ханның атынан таярланғаны ескертилген еди. Сонлықтан ханның кеўлине келип жүреме деп, Гладышев дилмашынан аҳиднаманың ақырғы жағын даўыслап оқыўды өтинди. Мансур дилмаш ҳәр бир гәпти сәдде-сәдде қылып оқыўға, тыңлаўшының барлық дыққатын өзине аўдарыўға шебер еди. Гәп бөлинип қалғаны ушын Ғайып хан өкпелемеди ме екен деген ой менен, соңғы қатарларын жүдә бабына түсирип оқыды.

„...Ошбу анттa төбән қарақалфақ йуртының деңиз әлиниң мен Ғайыпхан Әшим хан уғлы барчә меним руғым бирлә ҳәм қолым астындағы кишилерим илә ант ичтим ҳәм қуран шәрийфни обтум ҳәм инанмак учун мен Ғайып хан барча меним қолум астындағылар учун мөҳүрм бастум. Мен Әшнийаз аҳун Ғайыпхан әмири илә йаздым ҳәм қолум қойдум".

— Тереңнен табылған гәплер, таңланған сөзлер екен!

Дмитрий Гладышевтың таңланыўын Мансур дилмаш түсиндиргенде, Ғайып ханның гарбыз қарыны қайта-қайта қыймылдап, көтерилип, жумықлаў қыйық көзлери ойнақшып күлимледи. Султан нийлери ҳәм гүллән уллары атынан жекме-жек, әҳиднама таярлатқаны менен мақтанды. Мансур дилмаштың Митрий төреге оқып бериўин сорады. Дилмаш тәрепинен қарсылық болмады. Гладышев бәрин тыңлады...

Маман кеткенде Ырысқул бийдиң аҳиднамасы таяр етилмеген еди, еле питпей атырма деген қәўип пенен ханнан сөйлеўге ижазат алып, Мансурдилмаштың алдында еле оқылмаған аҳиднамалар арасында Ырысқул бийдики бары жоқлығын сорады. Мансур дилмаш тапты.

— Табылған гәплери, таңланған сөзлери бизики тәкләтте, Митрий төре инанмаға учун тек изин оқысаңыз,—деди хан.

Изи оқылды:

„... Бу антқа ант иштим қуран шәрифин обтим төбән қарақалфақ йуртының қоңырат уруғының ханы мен Ырысқул хан растлығым учун өзим мөҳрим бастым Ырысқул ханның әмири илә мен Әшнийяз аҳун қол салдым".

Маманның жүзинен енди аҳиднама жазбаған бир де уры ямаса бий қалмағанын түсинип, Гладышев кеўилли отырды. Мансур дилмаш оқыўын даўам етти. Тыңлаўшылардың дыққаты әўелги сөзлерде болмады, кимлердиң жазып, кимлердиң қол қойғанында болды.

„...Бу антқа ант иштим қарақалфақ йуртының қытай уруғының ақсақалы Даўлетбай баҳадур әмири илә мен, Әшнийаз аҳун, қолум қойдум, Мен Даўлетбай баҳадур, тамғам салдым".

„...Бул антқа ант ичтим қарақалфақ йуртының қоңырат уруғының бийи Байкочкар бийи мың үйли киши билән башсалдым, ўә қолум қойдум, ўә тамғам бастым. Мен Әшнийаз аҳун Байкочкар бий әмири илә хат салдым".....

[1]. Аҳиднама—ант текстлери С. Камаловтың „XVIII әсирдеги қарақалпақ—русс қатнасықлары" (1966 ж. Нөкис, „Қарақалпақстан" баспасы) китабынан алынды.

Шақыртылған бийлер менен жасаўыллардың алды келе баслады. Таяр аҳиднамалар оқып түўесилмей-ақ жыйнастырылды.

Тийисли адамлардың ҳаммеси келип болғаннан кейин Дмитрий Гладышев оларға ақ патша тәрепинен болған жаңалықларды хабарлады. Аҳиднамалардың көпшилиги менен таныскан ын айтты. Олардың таярланыўына басшылық еткени ушын уллы дәрежели патшасы атынан Ақ атшаның кеңесшиси Иван Неплюев атынан Ғайып ханға алғыс айтты ҳәм усы аҳиднамалардың баслаўшысы қылып жаңа бир аҳиднама таярлаўды мәсләҳәт етти.

— Төремиздиң мәсләҳәт еткен аҳиднамасы сондай болыўы керек ким,—деп Мансур дилмаш төресиниң айтқанларын түсиндирди.—Бунда халқыңыздың гүллән талабы, арзы-әрманы өз ифадасыны тапсынлар.

Бул ой барлығына унап қалды.

— Ақ патша Абылқайыр ханға Қутлумбат мырзадан сыйлықлар берип жиберген... Биз ҳештеңе талап қылмадық. Қылмаймыз да. Орыс патшасын төбемизге көтеремиз,—деди Ырысқул бий биринши.

— Уллы дәрежели патшамыз Елизавета Петровнаның атына усы гәпиңиз ҳәм жазыла берсин,—деди Гладышев. Оның шыны менен айтқаны отырысынан-ақ, даўыс толқынынан-ақ билинди. Бийлер ҳештеңе қыпсаламады. Ҳәрким өз ойын ортаға салды. Қазақ бийлериниң неше мәртебе шабыўыл жасағаны да гәп болды. Орыс патшасының қол астына жиберилген саўдагерлердиң көпшилиги қайтарылмағаны ҳаққында айтылды. Қулласы, еллер арасында қандай өкпе-гийнелер болса ашықтан-ашық ортаға салынды. Гладышев айтылғанлардың ҳәммесин қалдырмай, жасқанбай қағазға түсире бериўди кеңес етти.

— Өрисимиз тар,—деп қойды Ғайып хан.

Бийлер тәрепинен болған тилеклердиң ҳәммесин Мурат шайық жазып отыр еди, ханның бул гәпи оған жақпай қалды. Гладышевқа да жақпағанын оның жүзинен байқады. Сонлықтан Маманға:

— Ханымыздың тилеги ақ патшаға тәнҳа айтылатуғын ақыллы тилек, ялап ал,—деди.

Хан қарсыласпады.

Бул аўыр қағазларды Петербургқа ким әкетеди? Ақыры, жол алыс. Алты айлық жолға жетип қайтыў ушын қарыў-күш, төзимлилик керек. Бул да аз. Патшаға дәдимәмиле айтқандай

даналық керек, Маманның аты бурыннан аўызда бар ат. Оған дыррықшылық жоқ. Ишинен шулғып отырғанлар болмаса, сыртынан кимниң табаны Петербургқа тартып турғаны намәлим.

Маман, қасына Полат жасаўылды қосып берсе, әкететуғынын айтты. Полат жасаўыл бийлердиң алдына ийилип, халқының тапсырмасы ушын дүньяның қайсы буршына да пайыўпяда кетиўге ҳәзирлигин айтып, бас ийди, қуран өпти.

Бийлердиң кеўли толып отыр. Петербугқа әкетилетуғын антлардың бир-бир данасы Оренбургта Иван Неплюевке тапсырылыўы тийис екен. Оларды апарыў ушын Сүйиндик бийдиң иниси Сағындық баҳадыр, қытай урыўының бас жасаўылы Шер жасаўыл, хаткерликке Мурат шайықтың ортаншыдан тете улы Маман шайық белгиленди. Егер Иван Неплюев керек деп тапса, Мурат шайық өз улы Маман шайықты аманатқа қалдырып кетиўине де келисим берди.

Азғана тарыс шығарған мәселе жуумақлаўшы аҳиднамаға кимлердиң атын жазыў үстинде болды. Ғайып ханның атына ҳешкиминиң даўы жоқ. Бийлер азғана ўарра-ўаррадан кейин, Ғайып ханның изинен Мурат шайықтың ҳәм Ырысқул бийдиң атларын жазыўға келисти.

Пүткил халықтың тәғдийри үстинде гәп болып отырғанда, ким көрсетип тирсекейлик қыла алсын? Уйқысы келген я шаршаған адам болмады. Ҳәмме йошлы, ҳәмме қуўанышлы.

— Бундай салтанат ушын той берилиў керек!

Песиннен таң атқанша қозғалмай, көзгир алмай отырған бийлердиң арасынан бул усыныста ким жасағаны намәлим қалды. Лекин, ҳәммениң жүзинде үлкен иске ғамхорлықтың нышан ларын ушқынлатты.

— Әлбетте, той берилсин!

— Пүткил ел бойлап той берилсин.

— Той қуданың ғәзийнеси, түтин түтеткен ҳәрбир шаңырақ той берсин...

Таўықтай, қараңғы түсиўден өли төсекке киретуғын, Ғайып ханға шекем бүгин шаршадым демеди.

Дмитрий Гладышев қарақалпақ бийлеринде бундай аўыз бирлик бар деп ойламаған еди. Ҳәм таңланып, ҳәм қуўанып отырды. Ғайып ханды уйқылап қалмасын дейме, ара-тура оны хошаметлейди.

— Бәри сизиң даналығыңыздан, Ғайып хан.

Той жөнинде ҳәмме усыныс көрсетип атырғанда, Маман бий қуры қалмады, пайыттан пайдаланды. Әстен сөйлеп, Ай-

ғара бийдиң қызын елге келин қылып, тойды-тойға уластырып жиберсе, шеп болмайды, деген тилек билдирди.

— Ығбалы арткан елдиң еки тойы бир болады,—деп куўатлады бийлердиң бири.

— Еки бастан пүткил елимиз бойлап той берип, қәдирлесимиз Айғара бийлерди шақырмасақ той емес,—деп қойды екинши бий.

Бийлер бир-бирине қарсы келмеди. Бүгинги ақшам сондай бирлик ақшамы болды, ким не утты, нени уттырды ол үстинде ойланбады. Илайым, соңынан да ойланбағай!

Жаркырап қуяш шықты. Бийлер атланды. Жаңакент қаласынан ҳәрким өз аўылына тарқады. Той әнжамы көриледи, үлкен той басланады!

Мурат шайық Избасар Баҳадырға ябының бес-алты бийин қосып, Айғара бий аўылына атландырды. Олар Аманлыққа келин түсиреди ҳәм пүткил табын урыўына қосып, Керей, Адай урыўларын тойға шақырып қайтады.

Ғайып хан уйқыға жатты.

Дмитрий Гладышев пенен Маман суўық суўға жуўынып алып, ҳәр қайсысы бир атқа минди. Ҳеш кимге елеспесиз аўылларды аралаўға кетти.

* * *

Той тәтәрриги тутылмаған аўыл жоқ. Батыстан шығыска, шығыстан батысқа, арқадан қублаға, қубладан арқаға атлылар шабысыўда.

Айғара бий ерлепти. Жаўшыларды ирикпей, қызын берип жиберипти...

Той Мурат шайық аўылынан жетим Аманлықтың келиншек түсириў тойынан саға алып, бир-бирине уласып кетти.

Уллы ис үстинде қазақ урыўларынан шақыртылғанлар қалмай лөк келди. Пүткил Киши жүз азаматларының жартысы дерлик келди. Барлығы да ҳақ көкиреклерин ашып, дослық жүреклери менен келди. Ел мийман күтиўде де намысын колдан бермеди. Ябы менен Жалайыр аўылларына жайласпағанлар Қоңырат, Кенегес, Маңғыт аўылларына бөлинди. Жигитлериниң өзлери ертип әкетти. Улыстың уллы күнлеринде ала көзлер орынларына түсип, ҳәттеки дүшпаныңа да күлип қараўға гуўра келеди екен. Жүз түйе тартқан Бухара саўдагерлери келип қалды. Бурын олардан бажы өндирилетуғын еди, енди олардың ҳәр бири елдиң қәдирли меҳманына айланды. Түйелерине, атларына жем алып, көўип кеткен азық-аўқатын жаңа пискен азық-аўқатқа алмастырды, шаршаған кәрўан көклеп, өзлерине ҳәм көликлерине дем берди. Тойдың ишинде бастан акырына болып кетиўге иркилди. Сонлықтан оларға да үйлер бөлинип, от жаққышлар бекитилди. Солай етип, аўыларда қонақсыз шаңырақ, хызметсиз жигит калмады. Халық бириксе, бир жақсы нәрсе ҳәммениң жүрегине тең орныққа, урыўлар арасындағы өкпе-гийнелер теңизге түскен тастай бий белги шүмеди екен. Ың-жыңлар, ўарра-ўарралар еситилмеди, алаўызлықлар сезилмеди. Барлық тирсекей пикирлер куўаныш теңизине батып мантықты.

Гүллән тамашаны бир жерде—Жаңакент шәҳәри қасындағы алаңлықта өткериў белгиленип, халық ағысы солай бурылды.

Ҳеш ўақытта болып көрмеген улыўма халықлық тойға таңлайын қақпаған „пах!" демеген жан жоқ. Халық неге шебер болса, бәри исленди: ғобыз ба, доңызқабақ па, дуўтар ма, домбыра ма, сырнайма, үшпелек пе, баламан ба...—барлық саз әсбаплары жаңлады. Гүрес тутылды, қошқар дүгистирилди, көкмар берилди, айлаўға атлар қаныгылды, коразлар урыстырылды, түйелер жарыстырылды, қолда бағылған кийиклер жарысы өтти, қәлпелер қус ушырып аңлар алдырды; қысқасы, ертекке усап кетти бул тойлар.

Той тарқар күн—Маманларды жолға узататуғын күнгилы, ҳәр қашанғыдан жақты, инабатлы күн туўды. Сан мың аламан Жаңакент шаҳәриниң дәрўазасының алдында келип топланды. Енди Маман жолға шығады, олар узатады, ҳақ жол тилеп қалады.

Дәрўазада балталы жасаўыллар көринди, демек, хан киятыр, үлкен салтанат пенен киятыр.

Журт силтидей тынған, көзлери дәрўазада.

Өзиниң ини-балалары, жасаўыллары қоршаўында Ғайып хан менен Дмитрий Гладышев алда, изинен Мурат шайық пенен Ырысқул бийдиң ортасында Маман, олардың изинен бийлер, жасаўыллар, батыр-баҳалырлар топланыўы менен шығып киятыр. Туркмени қызыл нағыслы гилемлер менен жабылған қос өркешли нардан соң, дәрўазадан шыққан бенде болмады. Нардың үстиндеги ақ сәллели, мелле шапанлы, жиңишке, арық адам Ешнияз ахун, дәрўазадан ийилмей тиккесине өтип, токтады. Хан оған қол силтеди. Ешнияз ахун сол қәлпинен енкеймей, қолындағы шыйратыўлы қағазды аллына жайды.

Аламанның дыққаты Ешнияз ахунның жиңишке қолларында

шытырлап желбиреген қағазға аўды. Аламан үстинде ахунның қырәатке салынған лаўысы ҳүкимдарлық етти:

„...Әбүлмузаффар ўәл мансур саййиди дәўлетли ақ патшаға Елизавета Петровна рәхимлик ҳәрекетлериңизге дуўайы сәлем бәнделик арыз қылдық. Сөз ол ким төмәнги қарақалфақ йурты төрт сан теңиз әли барчасы ақ фатшаға баш салдық. Алар бизге Митрий төреләрни, Мансур ҳафызни бизге әлчи қылыб ийберген экан. Алирның йарлығын өзгә қылмай, аларға баш қойдық, аларның сөзин өзгә қылмадық, әл болдық. Араға әлчи салыб қарындаш болалы. Қарындаш болмақның нышаны Митрий төрәни, Мансур ҳафызны экәўин бизге ийбәрсә әл болғанымыз турур. Андын соң арага сәўдегер йурсунләр, аларының әлиға әлмиз, жаўыға жаўымыз. Аларның дәўлаты турур, төртсан қарақалфақ әл булдық әл болмақның нышаны бизиң қолымызда турған орысны аларға ийбәрдүк, ол да аларның дәўләти турур...

. . . . . .

Тыңлаўшылар бири-бириниң еситиўине кесент келтирип алмаў ушын өзлеринше „паҳ-паҳ!“ десип, бас шайқасты. Ара-арасында сыбырлылар да еситилип турыпты:

„Маман дана екен“ „...Ким жаманлық қылса көзи шықсын!“ „Мойны омыртқасы үзилсин!“ „Маман елдиң әзелги досын таптырды...“ „...Қалай табыўды билди...“, „...Әке жолын куўды, лекин өткерди...“ „...Орыслар көкирегимизге найза өткермес қалқан, жаўырнымызды оққа тестирмес тас жаўырынша...“ „...Балаңды жылатпайды...“ „...Мың жасасын, Маман...“ „Илая жолы болсын. Аман қайтсын!...“

Бәҳәрдиң жипек самалы тыңлаўшылардың бул гәплерин үйден-үйге, шийден-шийге, адамнан-адамға, жайлаўдан-жайлаўға әкетип турды.

. . . . . .

тарийх мың йүз әллик алты йылда Муҳәррәм айының он тоқузынчы күни битилди. Жаңкет шәҳри қашында.

Ошбу хатгә инанлық үчун мөхир салдық: әўўел Ғайып хан, экинчи Мурат шайық, үчинчи Убайдулла султан“

— Ойымыз жазылған!—деп гүўледи халық.

Ырысқул бийдиң орнына ханның үлкен улы Убайдулла султанның аты қалай жазылғанынан Маман бийхабар еди, сораў нәзери менен шайыққа қарады. Ол түсинди. Түсиндирди:

— Аўа, балам, солай болды. Хан талап қылды. Мирас хоры жазылмаса, кол қоймайтуғын болды.

Маман нарийзалық менен басын шайқады.

Ырысқул бий аты шықпай қалғанына күтә исинди, Мурат шайық менен Маманның не дескенлерин еситпей алға, ханға қарай жүрди. Қоңырат бийиниң арыслан ашыўы менен адымлап киятырғанын көрип хан қасындағылардан сәл ерекшеленип, алдынан шықты, әстен сыбырлады:

— Ҳәзир ҳәк аша, нарым, бәри ябылардың ылайсаңы, соң сөйлесемиз.

Ырысқул бий Ғайып ханға инанды ма, инанбады ма, тек тоқтады.

Ханның бир жасаўылы ат үстинде тикейди, жыйналғанларға буйрық қылды:

— Жол ашыңла-аар!

Аламан тең бөлинип, ортадан төрт-бес ат катар өтип кеткендей жол ашты.

Маман көп атлылардың коршаўында ҳәммеге қалпағын былғап бас ийип, жолға түсти. Аламан өзлери ашқан жолды қайтадан бекитти. Маманларға ерди, узатыўға ерди.

Бәҳәрде қуслар тек көлге уя салады деген бийкар. Қаладан сәл тыстағы алаңда өскен ҳәр бир түп өсимлик туўалақтың ба, аласардың ба, жылқышының ба, шымшықлардың ба уясы екен. Халық дүбири менен бири қалмай ушып, мыңсан пияда жерде, олар аспанда қанатларының сыпсыңласқан епкини менен Маманларды узатысты. Ешейинде батыстан есетуғын самал, усы күни күн шығысқа айланып, Маманлардың аркасынан ийтермелеп узатысты. Ҳәрбир өсимлик тәжим еткен сияқлы майысып узатты. Кулласы, ҳәмме-ҳәмме узатты. Узатыўшылар тобы азаннан кешке шекем бузылмады, ҳәмме ерди, ҳәмменің аўзында жақсы тилеклер:

— Пүткил бир халықтың үмити кетти сенде, Маман, аман кел!

— Уллы үмитимизге уллы жуўап алып куўанып кел, Маман!

— Әйемги әзелий дослығымызды жеткер Маман!

— Патша бизди азсынбасын! Жүрегимизди үлкен жүрек десин, Маман!

— Жолда орыс көрсең, қарақалпақлар жаўыңа жаў, елиңе ел деп тәкирарлап өт, Маман!..

. . . . . .

Ҳәмме ҳәрқыйлы тапсырма берип атырғанда хан қуры қала алмады. Бурын талай айтқан тапсырмасын тәкирарлады.

— Шегараны умытпа, Маман!

Күн батә, шаршаған пиядалар ҳақ жол тилеп топар-топар қала баслады.

Атлы жас жигитлер және үш-төрт күнлик жолға узатып қайтыў ушын бирге кетти.

Усылайынша, 1743-жылдың март айының екинши ярымында, көп қоныстан айдалып, самал ушырған жапырақтай паян таппаған, қарақалпақ халқының уллы үмити қағазға түсип, бир баҳадыр улы Маманның қолында, орыс патшасына—Санкт—Петербургқа кетти...

Халықтың уллы үмитине, баҳадыр улына қайырлы сапар тилеў, сенде азғана дем ал, әдиўли оқыўшым!

Екинши бөлим

Шырақларым, сизлердиң
Бахтиңызға не болди?..
(Жийен жыраў)

I

Бәҳәр!

Жылдың бул мәўсими гүллән нәзикликтиң, жоқары муҳаббеттиң, жаслықтың басы, қуўаныштың сағасы. Сонлықтан ба, «бәҳәр!» дегенде «әҳ!» деп я өкинишли, я қуўанышлы күйин еслеп, жамбасына бир урмайтуғын инсан бар ма дүньяда? Бәҳәр жақсы келсе, исиң раўаж, жамбасқа урылмайды, қоллар өкиниш тәрына тиймейди.

1743-жылдың бәҳәри, ҳеш бәҳәрге усамады, өзгеше болды. Сырдәрьяның төменин мәкан еткен қарақалпақ ели ушын көрилмеген, күтилмеген қуўаныш пенен басланды, уллы келешектиң үмит сағасы болып басланды. Енди буннан былай да, өмир, бәлким, қуўанышқа толы, тынышлықта өтер. Ел тозғақ емес, жемисли елге айланар, жан-жағынан жаў келместей таў-тастан қорған салынар, себеби, бир келәта ел усы арманларын өзлериниң дилўар—шешен уллары арқалы кең пайтах русь елине жиберди. Уллы Петр биринширинің қызы Елизавета Петровнаның сақый кеўли ашылып, меҳирли шалғайының көздей бир шетин қарақалпақлардың ғаўғалы басына пана қылыўға ўәде етсе, бәри гүлала гүл!

Усындай халық эманын қағазға түсирип уллы Русь патшасына жол алған қарақалпақ елшилериниң кеўиллери бәҳәр нурына толып, мине, Оренбургқа жетти.

Уллы Петр биринширинің кеңеси менен Жайық дәрьясының бойына салынған бул көркем қала орыс патшалығының Шығыс дәрўазасы деп аталатуғын еди. Сол дәрўаза қарақалпақ елшилерине кең ашылды.

Қаланың төрт тәрепи тас дийўаллар менен қоршалғанлықтан көбирек қорғанға уеайтуғын еди. Ишкерисине кирсең Европа менен Азияның әжайып гөззаллықлары, өзгешеликлери бир-бирине ийилесип, гә бириғип, гә ийин тиресип, сыйыспай турғанға мегзейди.

Қаланың тийкарынан, еки дәрўазасы бар еди; биринши-сиинн үстинде көркемлеп безелген орыс мешити алыстан көзге тасланады, екиншисиниң үстинде, қарасы үйдей қоңыраў төнкерилип қойылған, алыстан күтә айбатлы көринеди. Қайсы дәрўазадан кирсең де, иштеги Саўда сарайы бирден өзине тартады. Бүлкәрада барлық ўақытта саўда-сатлық қызғын жүрип атырғаны. Әр қыйлы кийимде жүрип әр қыйлы тилде сөйлеген саўдагерлер өз-ара тил табысып, қалай түсинисетуғыны, сырттан қарағанда жумбақ көринеди болмаса, ҳәммеси әкелген затларын өткерип, ҳәммеси де керегин таўып әкетип атырғаны.

Затлар Алмастырыў сарайы өз алдына, айрықша көркемликке ийе. Ол, қаладан қарағанда, айрықша нәзер аўдаратуғын орынға, Жайық дәрьясының жағасына, бир дәрўазасы қалаға, екинши дәрўазасы кең жазық далаға қаратылып салынған еди. Қалаға қараған дәрўаза үстинде қала басшылары, ал кең жазық далаға қаратылған дәрўазаның үстинде қорғаншылар отырып, айналаны ҳәм саўдагерлердиң келим-кетимлерин бақлайтуғын орынлар бар. Сырттан, бүлкәра да қорғанға мегзейди. кең жазық далаға қараған дәрўаза үстинде еки топ (пушкә) айналаға айбат шегип турыпты. Олар атылмайды, сонда да тек салтанатлы айбат, көркемлик ушын қойылған.

Иште саўдагерлер ушын барлық жағдайлар бар. Азия еллеринен келгенлер ушын жатақханалар, чайханалар күнитүни ислеп, әр қыйлы тилдеги ғаўырлылар ҳеш қашан тынбайды. Қарақалпақ елшилери Орыс патшалығының Шығыс дәрўазасы деп ат кеширген бул қаланы күтә қызығыўшылық менен аралады. Гүллән саўда орынларына, саўдагерлер ушын исленген шараятларға, көркемликке, күшке таңланысып, бир ғана кемшилик тапты.

—Неге мусылман мешити жоқ?

—Дурыс айттыңыз,—деди Дмитрий Гладышев олардың тапқырлығына ырзалық менен.—Буңдай нәрселерди ислеўди өз ўақтында Петр биринши ўәсият еткен. Онан соң ҳаял патша Анна Ивановна да бул қалаға айрықша кеўил бөлген. Әттең, ҳеш қайсысының ўақтында Қазанға, Астраханьға усатып мусылман мешитин салыў қолға алынбаған. Бәлким, сизлер қолға аларсыз.

Елшилердиң оған онша кеўли толмай қарасты.

Гладышев надурыс дөлкегин умыттырғысы келгендей қала жөнинде түсинигин даўам етти:

—Уллы император Петр биринши ўәсияты бойынша Россияда неңдей сулыў, әжайып гөззаллық болса, бул қалаға бәри берилиўи тийис екен. Ҳәтте Уфа, Төменги Новгород қалалары түўе патшалықтың орайынан кем қылмаўын нәсият еткен...

—Бул қаланың дәрўазасына қос топ орнатылған менен, урыс ушын емес, тек күш салтанаты болса керек. Бул қала Шығыс пенен ҳақыйқый саўда орны болыўы тийис екенлиги көрсетип турыпты!—деди Маман. Оның пикирин жолдаслары да мақуллады.

Олар Саўда сарайын аралап баратыр еди, күтилмегенде биреў:

—Маман!—деп қалды.

Ол жалт бурылды. Қараса—Кузьма Бородин! Ол қонырға мейилленген таў бүркитиндей қушағын жая алға тасланды. Кузьма Бородин адамларды айырып, Маманды кең қушағына алып баўырына басты. Олар ҳәммениң алдында, узақ айралықтан соң көрискен әке-бала киби ийилери дириллесип, көзлеринен жас сорғалаўы менен әлленемирде жазықырылысты. Кузьма Бородин сөйлемей, көзлериндеги қуўаныш жасын сыпырып, езиўинде күлки ойнатыўы менен онын жаўырынынан қай та-қайта қағып, бираз маўқы басылғаннан соң, тилге келди.

—Ой, Маман, күшли болып ержеткенсең! Қайырлы сапар, әдиўлим!

—Сиз маған уллы орыс халқы менен қалай досласыўды үйреткен единиз, Бородин аға!

—Жоқ, дана Маман, өз халқым менен қалай табысыўды мен сеннен үйрендим,—деди Бородин оған кейнин айтқызбай.—Мен саўдегер едим, тек өз пайдамды ғана ойлаған едим...

—Ким-кимге үйретсе де дурыс үйреткен,—деди Гладышев.

Кузьма Бородин Дмитрий Гладышевке бурылып сәлем берди.

—Мен сиз ҳаққында жақсы билемен,—деди Гладышев Кузьма Бородинге қол узатып.

—Бул жас бий маған көп жақсылық етти,—деди Бородин.

Маман өзин нақолайлықта сезип, әңгимени туўарыў мақсетинде оның кеўли ушын рахмет айтты да кейин шегинди.

Маманның миңезине қанық Бородин әңгимени көп созбай, оларға «үйиме әкетейин» деп мирәт салды.

—Асығыспыз,—деди Маман көз астынан Гладышевқа қарап қойып, ол бас ийзеп мақуллады.

—Уллы патшаға жетиўге асығыспыз,—деди Полат жасаўыл қапталдан.

—Сапарыңыз қайырлы болсын әдиўлилерим!

Гладышев елшилерди бул кәрада көп ирке бермей, Оренбургтағы орыс ханы, патшаның жасырын кеңесгөйи, Иван Иванович Нефлюевтиң жайына баслап келди.

Нефлюев оларды күтә кеўилли күтип алып, ҳүрметли орынларға отырғызды, Дмитрий Гладышевты көп ўақыттан бери көрмегени ушын сағынғанын айтып, қарақалпақ елине барып питкерген иселери ушын алғыслады.

—Ҳүрметли мырза Иван Иванович,—деди Гладышев бул қабыл етиўге кеўли ырза болса да бираз өкиниш кейпи менен.—Жасыратуғыны жоқ, қарақалпақлардың бул әдиўли исине Абылхайыр хан наразы көринеди. Елден шығыўдан оның бир топ лашкери бизлерди қоршап жүрип, Киши жүздиң шегарасында зорға қалды, бирақ тынышына емес, бизлерди бәләәтлеп, дөхмет тасларын атып қалды.

—Түсиниклн,—деди Иван Нефлюев бираз сарсықлы наразылық пенен.—Абылхайыр хан еле де қарақалпақ елшилериниң Петербургтан мақсетли исин ислеп қайтатуғынына исенбеген болыўы керек. Исенгенде, шегарасынан өткермес еди, Дмитрий Алексеевич; саған да аңсат болмас еди.

—Мүмкин.

—Абылхайыр қарақалпақларға онша оң көзи менен қарамайды, шынын айтсам, Петербургта да қарақалпақлардың Киши жүз ханының қол астында қала бериўин тилейтуғынлар жоқ емес.

—Ҳүрметли мырза,—деди Гладышев бираз қаталырақ.—Санкт-Петербург қарақалпақлардың талабын қанаатландыратуғынына мен исенемен!

—Исенгениң мақул, мен де сениң тәрепдарыңман, лекин, уллы Петр биринщиниң қызы Елизавета Петровнаның алтын басы не ойлайтуғыны маған сәл қараңғы. Деген менен, жақсылыққа исенген жақсы.

—Қарақалпақ елинде байлық көп, орыс патшалығына үш мың түйели саўда кәрўанын жибериў ниетлери бар, тек ғана Абылхайырдан айбынады.

—Әне бул, басқа гәп,—деди Нефлюевтиң жүзи жадырып.—Патша сарайы бул жағалықты жақсы түсинеди. Енди жолларыңыз болсын!

—Әўмийин,—деди Маман жолдасларының атынан.—Енди бир гәп, бизиң ҳақ ниетимизге сизиң ҳақыйқый исенимиңиз болыўы ушын ҳөкиметимиз Мурат шайық сизге бир улын аманатқа жиберген еди.

Иван Нефлюев ойланып турып Мамашның арқасына қолын қойды.

—Рахмет, жас елши, мен сизлерге онысыз да исенемен ҳәм қуўатлайман. Билесең бе?—деп кеўилленди Нефлюев.—Түлкиниң көрки қуйрығы болғанындай, елшиниң көрки оның изине ерген жанапайларының көп болыўында. Мейли, бизде аманатта қалыўы тийис жигит те сизлер менен кете берсин!

Маман шын кеўилден оған алғыс билдирди.

Буннан соң Нефлюев елшилердиң Петербургқа апаратырған сарпайларын, сый затларын көзден өткерип, бәрине ырза болып оларды көп кешиктирмей, Санкт-Петербургқа жол алыўына уриқсат берди...

2

Маманларды узатыўға қатнасқан жигитлердиң әўелги топарында Аманлық қайтпады. Ол ярым айлық жолға дейин узатысты, сөйтип, ҳәммениң сең соңында Маман «енди қайтабер» деп зинҳарлаған соң қайтты.

Жалғыз қайтты.

Шаршағаны жекке кеткен соң билинди, жоллар өнбей қалды. Деген менен Аманлыққа бул жеккелик қуўат берди, йошты да: енди ол үйине барады, көп-көп күнлердиң ғалма-ғалы менен ашылысын сырласпаған Аққыйдайының алдына барады...

Усы әрман есине түскенде, атына үстемлик етти, қамшылады. Қара ғунан ийесиниң кейпи менен тең ҳәрекетке кирип, адымды кеңнен келелледи.

Ат үстиндеги көкиреги өскен жигит ҳештеңеден қәўетерсиз, тап бир атлы туўылғандай, йошлы киятыр. Базда, аяқ соқпақты кеселеп өткен жалаң аяқ жетим көрип қалса, жүреги сылкып кеткендей болады да, қара ғунаның жүўенин тартып «Маман» дейди. Оның «Маман» дегени «Алла» деген менен барабарланатуғынын өзи сезбесе де, өзине нәмәлим бир затқа арқа сүйегендей, кеўли жубанады, және сол кейпинде алға жүрип кете береди.

Бир гезде кеселеп, бир топ қасқыр бир топ кийиктиң қуўын өтип кетти. Жүреги суўлап «я, алла!»—деп қалды, бирақ бул сөзи «я, Маман» дегендей еситилди өзине.

Жанакент қаласына жақынлап, бир шоқ қамыслықты айлана бергенде, күтилмеген бир топ атлыға қарсыласып қалды. Булар Ғайып хан басшылығында ан аўлап жүрген атлылар екен. Ханды Аманлық бирден танып, дәрриў аттан түсип, пияда сәлем бериўи керек еди, онын бүйерде жүретуғынын есине келтирип көрмеген жигит албырағанынан атының басын кекшейтип тартып, қалша қарап қалды.

—Түс!

Ғайып ханның сөзлерин алыстан талай мәртебе еситкен менен, тиккелей өзине қаратып бир нәрсе буйыратуғыны туўралы ойламаған жигитке оның қатын шағаладай шаңқ еткен буйрыў даўысы, кеширим даўысындай еситилип, атынан секирип-ақ түсти.

—Ат минген бахтың ушын кимге миннетдарсаң?

Аманлық егленбеди:

—Әўеле қудаға, қала берди Маманға, ханымыз,—деп.

Хан жемтик көрген қырғыйдай бир шекелеп бурылды.

—Маманның ышқыр бажасы!

Ханның даўыс толқыны, өлген тышқанның қуйрығынан услап турып «тышқан!» деп мурнын жыйырғаннан да жеркенишли еситилди. Аманлық арланып, тула бедени дирилдеп, үйше асыққан йошлы кеўили музға айналды, ақыл-ҳуўышсыз, өзиниң өли-тирилигин умытты.

—Атлан!—деди хан.

Аманлық зорға атланды.

—Қапталыма шық! Озба! Изирек!

Хан буйрығын тәрк етпей Аманлық ерди.

Ханның еки көзи алдында, жан-жағында, гә алдына, гә артына, гә қопалықларға, гә тораңғыллардың басына қарайды, гә бир бүктиң астына үңиледи. Аманлық та хан қараған жаққа мәжбүрий бурылады.

Ханның пәрўайы пәнсери, ғарбыз қарны ердиң гүмис басына тирелип, еки көзи алда, кетип баратыр. Көз ушында далбайлаған атлылар көринип, ийтлердиң бир-бирине үрген даўыслары еситилип еди. Аманлықтың бары-жоғын умытып солай қарай шапты.

Хан менен бирге жүргенлер Убайдулла бийлер еди. Хан бир гезде сәл гидирип Убайдулла бийге бурылды.

—Қоңырат Сағындық баҳадырдың орнына сизиң маңғытлардан қоспақшы едим, Ырысқул маңғытларды жақтырмады-аў.

— Бурын да айтқан едиңиз,—деди Убайдулла бий кеўилсиз,

—Ҳа, солай ма? Пәнди нәсиятым—қоңыратлардан сақ болыңлар! Шаршадыңыз, қайта беринлер.

—Ырысқул бий менен сөйлесип көргенде не қылды?—деди былайырақ шыққаннан соң Убайдулла бийдиң атлыларынан бири.

—Сыр алдырамыз. Ханның сизлерге еситтирмей маған сыбырлаўына қарағанда, Ырысқул бий оған келип; «маңғытлар сизге қарсы, есабын тапсақ орнынан аўдарайық деседи» деген-биш.

—Меннише бул мәканнан көшиў керек!

—Бизлерди я хан қуртады, я олар қуртады, Хорезм тәрепке көшейик!

Убайдулла бий желкесин қасыды.

Соның арасында изден ханның бир аңшысы жетип Аманлықты тоқтатты.

—Әй, көргенсиз, елшилер жөнинде ханға ҳештеңе айтпай қайда барасаң?

Өзлериниң дәрти менен киятырған Маңғыт урыўының атлылары араларында киятырғанын енди байқап, Аманлық азмаз ҳаўлықса да сыр бермей кете берди.

Шаршаған Аманлық ханның аңшыларына қосылды. Ғайып хан оннан ҳештеңе сорамады.

Былайлырақта бөлинип ан аўлап жүргенлер қоңырат урыўының бийлери екен.

—Әй, Аманлық, усы қайтысың ба?—деди бойы кишкене Сүйиндик бий оны биринши көрип.—Бизиң Сағындық баҳадырдың аты қалай екен?

—Бир ай от-жем бермесе де мой берместей етип бағылған екен, он бес күн бирге турдым, терлемеди, жәнүар!

Ырысқул бий ыркилди. Оның қуў пәриндей аппақ сақалын, самай шашларын шаң басып тозаңғыланлықтан, бурын қызарып жүретуғын жүзине жер келбети енип қалған екен, Аманлық оның неге болдырғанына таңланды.

—Балам, елшилер күтә бирликли кетип баратыр ма?—деди Ырысқул бий.

—Бәри бир адамның баласындай, ата!

Тоғай арасынан патырлап шаўып киятырған бир топ атлы оларға қосылды. Олардың алдындағы Байқошқар бий Ырысқул бийге жақынлап келип:

—Маңғытлардан өш алдық,—деди марапат пенен.

Ырысқул бий түсинбей, ҳайранлықта көзлери аларып, оған тикленди.

—Умытқаныңыз ба, уллы қоңыраттың ханы,—деди Байқошқар бий.—Ғайып хаңның астыртын хабары бойынша, бас аҳидномаға Қоңырат урыўынан сизиң атыңыз жазылыўына қарсы болған урыўлардың бири маңғытлар емес пе? Енди ябы аўылына ҳүжим қыламыз, малларың айдаймыз. Мақул десеңиз басшылық қыласыз..

—Неше рет айтаман, елшилер арасында бизден Сағындық баҳадыр барлығы жеткиликли!

Деген менен бас аҳиднамаға аты жазылмағаны ушын Ырысқул бийдиң ишинде де гүптикей жоқ емес еди, ишинен Мурат шайққа паразылаў да еди. анық себебин билиў мәқсетинде Ғайып ханға барғанында ол «асықпа, соң айтаман» деген еди. Мине, басқа киши бийлер әллеқашан еситкен, ҳәтте өш алыўы басланды. Хан бүгин бизге қосылмай Убайдулла бийлерди ертип еди, ырастан да, Байқошқар ҳақ шығар а?...

Ол аз ғана ойланып турды да, ҳеш кимге ҳештене сөйлемей, қамшысын бир көтерип, Ғайып ханның изинен шапты.

Ғайып хан көп ийтлердиң ортасында, ҳәр қайсысына нәше менен қарап тур еди, тасырлап шаўып киятырғанларды көз астынан көрди.

—Ҳа, Ырысқул бий, қусларыңызды қашырып алмадыңыз ба?

—Сиз бенен бирге аўлаў пайдалырақ көринеди.

—Ҳа, түсиниспсиз!—деп хан ғарқылдап күлди де, ынырсыған, қансыраған көп ийтлериниң ортасында, кең жазықлыққа қарай жүл баслады. Былайырақ шығып, Ырысқул бийди бир барманы менен қасына шақырып алды да, басқаларға еситтирмей сыбырлады.

—Елшилер кетерде, саған «асықпа, соң айтаман» дегеним есимде. Бил, бәри ябылардың ылайсаңы. Аўзына қан сүртетуғын күшик емессең,—деп бирден даўысын көтерди.—Ғарры төбетлерге қара, баслап баратыр!

Оның соңғы сөзлерин басқалар да еситсе де, әҳмиетиниң тийкарғы мәнисин билмей, оларды «аңшы ийтлер жөнинде сөйлесип баратыр» деп ойлады.

Хан изинен шақыртып алып және итибар бермегенине Аманлық ҳайран болса да қайтып кете алмай, ереберди, бирақ кеўли әллеқандай жаманлықлардан гүманлы. Сонда да ҳеш ким менен сырласа алмады.

Күн батыўға хан, Қоңырат бийлери үйлерине қайтқысы келсе, урықсат ететуғынын билдирди.

Басқаларға нәмәлим дәртли ашыў менен Ырысқул бийдиң

иши от болып, урыўласларына келип қосылды да туўры аўылына жол баслады.

Ырысқул бий өмиринде көп қан төгиспелерге араласқанлықтан қан түслес қызыл затқа көзи түссе, дәрриў қаймығып кететуғын еди, ал өз урыўында бир ҳаялдың, я қыздың ақты қызылға бояғанын көрсе, жазалатар еди. Батар қуяштың қанға сүңгип баратырғандай қызыл реңине ийек нусқады:

—Көрдиниз бе? Сизлердей ладанлар және қан ағызған. Сағымына қуяш батып баратыр.

Ол усыны айтты да жуўап күтпестен бетине қолын тутты.

Асып-тасып, гә бойы менен, гә ойы менен, гә орынсыз ҳәрекети менен көпшилике үстемликке тырысатуғын басқа бийлер аўызларын ашпай, жер менен жексен болып қалды. Ҳеш ким сөйлесиўге сөз, дәлиллесиўге дәлил таппады.

Қанталдан бийдәрек үш атлы шықты.

Бийдәрек кисилердиң көзинше өзлериниң аўыз алалығын көрсетпеў мақсетинде. олар шоқланысты,

Үшеўдиң ишинен қызыл рәңийде бетли, қара муртлары еки езиўинде турған, аўзы кемедей, кесесине өскен биреўи қамшысының баўын шупатайына илдирип, Ырысқул бийге сәлем берип, қол алысты. Ол басшысы болса керек, қалған еки жолдасы да, оның даўысына усатып даўысларын созып, сәлем беристи ҳәм ол кимнин қолынан алса, тек солардың қолларынан алып шықты.

—Қоңыраттың ханы, мийманбыз, Абылқайыр ханнанбыз,—деди қызыл рәңийде бет.

—Жүдә жақсы. Қәне, бирге кеттик.

Аўылға жеткеннен кейин де Ырысқул бий өз жолдасларының басын бузбастан туўры өз үйине ертти.

Бул жерде ҳәмме аўызбиршилик көрсеттн. Ырысқул бий тәртип берип кимге ийек көтерип қонақларды жақсы күтиў ушын не жумыс исленўди тапсырса, сол, айтылған жумысты бежериўге тарқады. Ишке Шамурат бий, Байқошқар бий, Алиф Қарабай Қарабаҳадырлар кирди. Ырысқул бий ҳәммеден төмен, есик бетке отырып ҳал-жағдай сорасты. Мийманлар үлкен хан аўылынан екенин және айтты. Аўыл ийелери бир-бирине қараса алмаған менен ҳәр ким өзинше жыйнақласыңқырады.

Дәстур бойынша қонақлардан келген күни жол болсын сораў айып. Сол ушын ба, мийманлар менен аўыл бийлери арасындағы гәплер теренлемеди. Аўылдың дийханшылығы, мал-ҳалы, ҳаўа райы ҳаққында көбирек гәп болды. Мийманлардан биреўи сөйлесе, Абылхайыр ханның данқын, қазақтың үш жүзи түгел,

пүткил Хорезм. Русият арасындағы абырайын көбирек гәп қылды. Ырысқул бийди бәрҳама «Қоңыраттың ханы» деп сөйледи.

Аўыл бийлери тарқасып, үй ийесиниң өзи қалып, жатар төсек салынар гезде рәпийда бет еки шоқалақ муртын сыйпалап қойып, қупия гәпин баслады:

—Қоңыраттың ханы, бизден жол болсын сораңыз?

—Қоңыңыз, миймanларым. Бүгин жол болсын сораў «енди кете бериңиз», деген сөз.

—Биз сизди олайынша күстаны қылмаймыз. Жақын кеўил берискенлер сынаспайды. Уллы ханымыздың тапсырмасы менен келгенбиз. Жанағы жалпылдақ бийлериңиз бенен соң келисе берерсиз, биз кеткенше үстимизге шақырмаңыз. Уллы ханымыздың сизге, тәнҳа сизге, өтиниш—буйрығы бар. Қоңырат урыўын ҳүрмет еткени ушын, саялы шапанының бир шалғайына сизди де алыўды қәлеп, реҳим жүреги соқты.

—Олай болса, айыпқа буйырмаңыз, қәдирли миймanларым. Жолыңыз болсын!

Рәпийда бет еки езиўиндеги еки шоқалақ муртларын «орнында тур ма» дегендей услап көрип гәп баслайды екен. Ол еки қолын көтерип, еки езиўине апарыўдан-ақ жолдаслары демлерин ақырынлатып, жөтелместен, тамақларын қырынбастан отырып қалды.

—Бизиң уллы ханымыз сизди атышыўлы Қоңыраттың ханы деп есаплайды,—деди мийман басы.—Сизиң жәбир-жапаларыңызға көп ой жиберди. Ябы урыўының сизге үстемлик етип, сизди пәжмүрделик ҳалға түсириўине қайылшылығы жоқ. Муҳаммед пайғамбер де жәбиркеш жағындаман деген. Ябылардың өшине-өш, қасына-қас, ханымыз сизди уллы Қоңырат елине хан етип тиклемекши. Таңланбаңыз. Тереңнен ойланған, өлшеп пишилген гәп бул. Қазақтың, өзбектиң қоңырат урыўларын да сизге жыйнап берип, Қоңырат елин жоқтан бар етпекши. Сонда ябылар да, кенегес те, маңғыт та, жалайырларың да қоңырат болып шыға келеди.

Ырысқул бийге миймannың ашық мийезлилиги, гәпти туўрыдан сөйлеўи унады. Себеби ол, «ҳеш қандай астар қоймастан, өз ханының аўзынан шыққан сөзди сол турысында жеткерип отыр» деп уқты.

— Жарайсыз, миймanларым.

Рәпийда бет гәпиниң қоңғанына шад, бираз үлкенлик тутып, он қапталындағы пәр көпшикке жамбаслады, жолдасларына алма гезек көз қысты. Ортадағы тас шыра пәсейген

еди. Соңлықтан оның көз қыспайын Ырысқул бий түўе, өз жолдаслары да аңғармады.

— Уллы хан сая салса, биз қылт етпей бас ийемиз, миймanларым.

— Бул жуўабын қуўантады. Ханымыз еситсе, усындай мәслаҳәт берген дос-яранларына да ырза болады. Олай болса, сиз тыныш уйықлай беринь. Биз-ам уйықлаймыз.

Ырысқул бий улы Төреқул менен бөлек үйде жатар еди, оның қатты уйқыда пырылдап атырғанының үстине келди. Миймanлардың гәпинен ши дүткенше айланған бий бийғам улының қурылдысын жек көргени соншелли, «илайым, усыннан турмағайсаң» деди сыбырланып. Ол қанша шаршап, қанша азаплар менен келсе де ,улын ҳеш ғарғамас еди, жолда жатқан өликседен кейин көрмей, мәсили аяғы менен басына бир тепти. Төреқул сезбеди, басын сыйпады да, аўнап жата берди, Ырысқул бий көрпеге кирди, лекин уйықлай алмады. Неше алўан ойлар, неше алўан ғалма-ғаллы күнлер, сырлы жумбақлар көз алдына елеследи. Даўыс шығарып жыламады, оннан басқаның бәри болды басында.

Азанда төсек жыйыўға келген зайыбы «жыладың ба» деди. Бий зайыбының ақ шашынан сыйпалап, «сорама, сөйлеме» деген жумсақ ишарат пенен, миймanларға сәлемге кирди. Уйықламағаны аттай анық. Бет-аўзы қалыққан, көзлериниң ети қызарып, қабағы қатқан еди. Рәпийда бет буны сезсе де, сезбегенге салып, жүдә әбжиллик пенен күлимсирей берип:

— Қоңыраттың ханы, ҳәрекет етер күниңизди ойлап шыққан болсаңыз, ханымызды қуўантамыз,—деди.

Ырысқул бийдиң түни менен уйықламағаны, шеке тамырлары шертилип, маңлай жыйрықлары жүдә майдалашып, саз қайырдың жарығындай айғыз-айғыз болып кетти.

— Миймanым, мен ҳәрекет еткенде не қыламан?

Миймanлардың үшеўи де күлди. Мысқыллы күлди. Бийдиң бала сөзин айтып, көрмедниклик көрсеткенине жанлары раҳатленип күлди.

— Ябылардың Маман бийге көп үмит артып отырғанынан хабарлы болсаңыз керек. Ол елиңизге қайтып келиўден қоңырат урыўы нықпырт болады.

— Қызық?! Қоңырат халқын тиклесе, қарақалпақ қайда кетеди?

— Сизге бәри бир емес пе?

— Бәри бир емес, қәдирли миймanларым.

— Ҳа, ҳа!! Бийди хан десең ырысқысына тебеди. Ойланы-

ныз. Ябылар менен жалайырлар бир жақ. Сизлер болса маңғытларды аўызыңызға қарата алмадыңыз. Сизиң урыўдың ерке жигитлери маңғытлылардың жабын бөгеген, ўассалам! Соған Мурат шайық ашыўланған болып, Убайдулла бийге «сизлерди қоңыратлар да, Ғайып хан да шыдатпайды, бул жерден көшиңлер» деп пәзне басқанын -әм билмейсизлер, қумгеллелер!

— Жоқ, қәдирли мийманым! Аппақ асымды ишип, әззүлик етпениз!

Рәпийда бет қызбады. Ғарры бийдиң күтә шыдамсызланып, сақалы қалтылдағанынан қәўипленди, бирақ ырқ бермеди, баспалатты:

— Мийманға деген ҳүрметти жоғалтпаңыз, Қоңыраттың ханы. Мийман сизге дәўлет болып келип отыр. Егер уллы ханымыздың саялы шалғайы сум шайықтың төбесине жабылғанда, ол, оның ағайин-туўғанлары, сизлердиң қолыңызға таяқ услатып мал бақтырады, қатын-баланды ҳақлатып, жигит-желеңше жап қаздырады.

—Шайықымыз солай десе, биз қайылмыз, мийманым. Оң қолдың буйрығын шеп қол иелесе, бас нийет еткен жаққа аяқ жүрсе, айып емес.

— Ҳо! Қоңыраттың ханы, жүдә терең кеттиңиз! Терендеги даўыс өлпең шығатуғынын билмейсиз бе?

Ырысқул бий нурсыз көзлерин бир аўдарып мийманларын шайнап таслағысы келгендей бир қарады. Сөйлемеди. Мийманлар да сөйлемеди.

Қара үйдиң ишин тынышлық иеледи. Тас чайниклердиң қақпақлары ашық, кеселлерге қуйылған чай тынып қалды. Еки тәреп теке тиресесине түсти. Олар үшеў, үй ийеси жалғыз. Усы гезде бийлердиң биреўи кирип келсе, көзлерине тутылған перде ашылып, дүнья жарқ ететуғындай, есик бетке қарады, хызметкерлердиң биреўи кирсе, әкетер ҳәм түсинер деген ой менен толы чайнегин ишпестен, кейин ысырды. Үй ийеси ушын бул ҳәрекетлер жүдә наколай еди, лекин иелеиди .Мийманлардың ар-сары шықты.

— Ғарры төбет, пайда-зыянды билиўден қалған көрипесиз?

— Қәдирли мийманларым, өз үйимде не десениз шыдайман.

— Шыдатамыз!—деп мийман басы ашыўлы тикейди. Жолдаслары да өрре-өрре турды. Ырысқул бий ашыўланбады. Миймандослық кейпин бузбай, жай-парахат, қәдимги қыймылы менен түргелди. Иши жанғанына қарамай, еки езиўинде күлки

пайда етиўге урынып, ашыўланған түр билдирмей, хызметкерлерин шақырып, мийманларды атландырды.

Изинин не менен питетуғынын мийманлар да айтпады, үй ийеси сорамады. Тек ажырасты. Ҳәр ким өз қыялы менен ажырасты.

Ҳеш кимге сыр бермей мийманлары кеткенше кеўилли кейип сақлаған бий үйине кирип, сүре жығылды, дүс-төменине көпшикке жығылды. Оның шырайынан, сөйлегендеги даўысынан қандай жағдайда жүргенин ақыллы зайыбы Айшолпан ана сезер еди, үстине кирди, қәдимги жас күниндегисинше салып бас ушында бир дизелеп ғана отырды, уйпа-жуйпа ақ шашларынан сыйпап, тәселле берди:

— Елиң барда неге бүйтесең, бегим?

Тағ азанда аўыл бийлери қайта жыйналып келди.

Ырысқул бийдиң мийи мен-зен, қулағы гүў-гүў етип, еле өзине келмей атыр еди, шыдамай бас көтерди:

— Қырғый көрип путаға тығылып, қырғый кеткен соң шықтыңыз ба, шымшықлар!

— Өйтип алдың алмасаңыз да сырыңыз мәлим,—деди Байқошқар бий.

— Сиз артыңызда айбат барын жасырып, елди сатажақсыз,—деди Алиф Қарабай Қара баҳадыр.

Ырысқул бийдиң айтар сөзи еки көзинен жас болып ағып, қуўарған қансыз жүзин тең бөлип, сақалының ушынан көкирегине тамшылады. Бийлер тығылды. Қара үйдиң шаңырағынан гидиман тас түсип, ҳәмме жақ қуўсырылғандай, үйдиң ҳаўасы тарайды, демлер қысылды, отырыс даўам етти...

* * *

Ғайып хан Аманлықты көп күнге шекем қайтармады, соған қарамастан, оған ҳештеңе айтпады да, сорамады да.

Ақырында хан шаршап, Жанакентке бет алғанда, оның атқосшыларының арасында Аманлықтың жүргенин көрип ҳайран болды.

— Ҳей, сен, жансыз, не қылып жүрсең?

Ханның изине ергенлер де, Аманлықтың өзи де оған ҳештеңе дей алмады.

— Жоғал!—деди хан аяғын жылан шаққандай.

Жақында түсирген келиншегин, қарындасын көргенше, елшилердиң жақсы жеткенин Мурат шайыққа жеткергенше асы-

ғып киятырғанда жолынан ыркылгенине жаны төзбей жүрген Аманлық үнсиз қара ғунанының басын бурды.

Жолда ол және бир күтилмеген ҳәдийсеге гезлести.

Жаңакенттин кубласындағы қалын жыңғыллықлар арасын узын-шубай көш баратыр. Ол ҳайран болып тоқтады: Саўда кәрўанына усамайды. Алдында еки нар бар, оннан соңғы атларға, өгизлерге, ешеклерге жүклер артылған. Араларында сыйырлар, баспақлар, қойлар көринеди. Адамлардың биразы үлкенирек балаларын ертип, кишкентайларын арқалап баратыр.

Аманлықтың жүреги суўлады: «және посқыншылық басланған ба?»

Арт жағынан шаўып киятырған атлы Мурат шайық:

— Әй, Аманлық!—деди оның тусынан өтип баратырып.—Кешиккенге сени де бирге кеткен екен деп едим. Жолдан адастың ба? Изиме жет, шаймий!

Аманлық асығыс Мурат шайықтың изинен атын қамшылаўы менен, ол көштин алдына жетип, жүрисин пәсенлеткенде ғана жетип, тиллесиўге мүмкиншилик алса да, алысырақ турды.

Көш баслап баратырған Убайдулла бий екен.

— Әзизим Убайдулла бий,—деди Мурат шайық маңлайының терин ақ жипек шапанының пеши менен сыпырып.—Тоқтатсоңо көшиңди!

— Қәдирли шайқымыз. сизге өкпем жоқ,—деди Убайдулла бий сақалын сыйпап, бирақ сарсықлы үн менен.—Бәримиздин түбимиз бир қарақалпақпыз. Шынын айтсам, быйлғы бәҳәрдин басланыўында жақсы еди. Көзиктим. Қоңыратлар Ғайып ханның қармағына илинди.

— Қандай қармақ, әзизим! Көшиңди қайтар, соннан соң сөйлесейик!

—Өтинбең, сөзиңиз сынады, шайқымыз. Қоңыратлар саға болғаны ушын жабымызды бир неше рет байлады. Оларға қалай жарақ көтеремиз? Туўысқанлар менен жаўласқанша тыныш көшкен мақул. Енди Хорезм жақтағы маңғытларға қосылмаймыз.

—Төменги қарақалпақлар деп ат кеширген шаңырағымыздың саны және азаяды екен дә, әзизим.

— Солай, шайқымыз. Ҳәзирги ханымыз жумбақ. Жумбақты дурыс шешиўге бәршенин ақылы жетпес екен.

Мурат шайық еки алақанын аспанға тутып налыды:

— Бизиң басымызға қудайдың баламаты көп екен дә! Әзизим Убайдулла, ел және бөлшекленбесин! Бизин аўыл менен араласып қонысласынлар, егис жер берейик, суў берейик.

— Жоқ, шайқым, Қоңыратларды ябылар менен қайта жаўластыра алмайман!

— Өтинемен, әзизим!

— Өтинбениз, шайқым, ыркылмеймиз!

— Маманларды күтиў керек еди...

— Кеўлимде кир жоқ, шайқымыз. Елшилерди орыс патшасына жиберип болған соң Дәўлетбай бий екеўимиз көп қазақ бийлери менен сөйлескен едик. Олар да бизлер менен бирге ийин тиресиўди қәлейди екен. Қалегени емес пе, салтанатымызға қанша жерден меҳман жыйналды. Сүйек берип сүйек алысыў қандай жақсы. Айғара бийдин қызын елге келин қылып, көп қазақты елге мәргия менен тарттық. Бул қудамдаллық Маманның ақылы ма, сизин ақылыңыз ба, я Аманлық жетимдики ме? Бәри бир, жақсы болды. Седет керей дегени кетеринде маған, аўылының жигитлерин жибер, қыз мингестирип жиберемен, қудамдалласайық деп кетти. Ўәде бердим. Дәўлетбай бий табын урыўы менен қыз алысып, қыз берисиўге келисти. Соннан соң, быйыл бәҳәр де жақсы, жақсылап егис егейик, изинен қудамдаллықты көбейтемиз дескен едик. Илаж қанша? Бенде ким емес, қудайдың қалегени болар екен. Биз сорлы, қалпағындай бахты да қара халықпыз.

Убайдулла бий енди онша ыркыле бергиси келмей атының жылаўын қақты. Ат алға қарай әстен адымлады, изинен көш жылысты.

Мурат шайықтың жүзи қара түтиндей болып, қанша жалынса да ырке алмайтуғынына көзи жетти, сонда да қалмады:

— Әзизим, ағаш шақасынан ғой қурытыла бермейди, лекин, түби ләрзем алса жаман!

— Шайқым,—деди Убайдулла бий жүрип баратырып.—Менин Орынбай исмли жалғыз улым бар, ғарғай көрмен, шайқым! Өзим көрген азап-ақыретти, елдеги алаўызлықты оған көрсетким келмейди.

— Мен сизлер ушын Ғайып ханға барайын.

—Хансыз ким жәниеленеседи, дейсиз шайқымыз? Ҳәлек болман, ҳеш ким менен жаўласпан. Егер Маманлар орыс патшасынан жақсылық әкелсе, ел дүзиўленеди, соннан соң қайтып көшип келиўге ерсинбаймыз. Соған шекем жалғыз улым тыныслықта өссин!

Мурат шайық оған енди дәлил айтпады.

Олардың бул сөйлесигине, Мурат шайықтың қамсығыўына Аманлықтың тула бедени титирең, ҳәсиретли Мурат шайықтың көленкесиндей ере бериўге де тартынып, бир түп ески торангылдың тасасына тығылды.

Ишине айралық оты толған Мурат шайық Убайдулла бийдиң көшиниң изинен бираз ерип, оны ирке алмаслығын билген соң атының жылаўын тартты да, басынан ақ сәллесин алып бетине басты.

Маманларды узатып кеўли тасып қайтқан Аманлықтың жүреги үсти-үстине, қатты-қатты соқты да өмир жолының шегине жеткендей, қыялындағы айдынлық музға айналып, Мурат шайыққа қайтып көринбеўге тырысты.

3

Оның айланатуғын иске ҳәмме жәрдем етиўге асығады.

Маманлардың жақсы ниетине тәбият та жәрдем еткиси келгендей, ҳаўа райы күннен күнге жақсыланып баратыр. Аспанда қуяш жарқырап, орыс патшалығының кең жерлери оларды жазға қарай кийинип атырған көк лиспаслары менен узатып, бәҳәрде жарық дүнья көрген ҳәр өсимлик, ғарры ағашларда пайда болған ҳәр бир жас шақа, ҳәр бир көк жапырақ, қара қалпақ елшилерин көргенине мәс болғандай сытырласып, майсалар ырғалысып, оларға ҳақ жол тилеген янлы бас ийип қалып атыр.

Қайтқан менен де Сырдәрья бойларынан Санкт—Петербургқа жетиў аңсат емес. Мыңлаған шақырым гә айланыш, гә асырылма, гә түсирилме, гә жылан из жоллар атлардың адымы менен өлшенип шығылыўы тийис. Ат жаныўарлар ийелериниң кейпин түсинген секилли, гә пысқырып, гә оқыранып, тек алға қарай келеплеп қәдем таслаўда.

Елшилер талай аўыллардан, талай қалалардан өтсе де, алдыларында еле көп-көп асыўлар жатыр, ушы-қыйыры жоқ небир жасыл тоғайлардың арасынан гә буққышлап, гә қырышлап күн емес, ҳәптелеп жүрип өтиўге туўра келип атыр, сонда дә мәнзили алыс.

Дмитрий Гладышев жолды жақсы билетуғын еди, сонлықтан олар адасыўды есине келтирген емес, бирақ бәрҳә атлардың жағдайына қарап жүриў керек. Базы аўылларда, қалаларда, пышық мурны батпас жасыл тоғайларда базда мезгиллеп, базда еки-үш күнлеп дем алыўға туўра келеди, дем алыстан соң және жол басланады... көп жолдан соң және дем алыс басланады...

Қуяш күннен күнге өткирлесип күндизлери жүриў қыйын болған жағдайларда орыс тоғайы жәрдемге келди.—қалың қарағайлар, еменлер өзлериниң саясында оларды Санкт—Петербургқа узатып қалып атыр.

Қанша мол жол асса да, ҳеш қайсысы шаршағанын сезбейтуғын тәризли. Ел атынан алып шыққан Ахиднама оларды шаршатпады.

Базда жоллары өнбей иси ерип, жөнекей қалып атырған аўыл, қала адамларын өзлеринше сынайды, өзлеринше баҳа берди. Барлық орынларда жарлылар жарлыларға, байлар байларға усайды. Өзлериниң елиндеги секилли орыс аўылларында да, қалаларында да дийўаналар, жетелескен жетимлер, жесирлер, майыплар ушырасады. Ҳәтте мақтаўлы Төменги Новгород, Муром, Владимир қалаларында да сол көринислер. Оларды өз ели менен салыстырып, өз-ара усаслықлар табады. тағдийрлеслер көреди.

—Қойлар бар жерлерде қасқырлар да бар, қойлар жоқ жерлерде қасқырлар да көринбейди,—деп қояды Маман.

—Әлбетте, албетте,—деп мақуллайды Гладышев.

Маман Кузьма Бородин менен көп сөйлесип, оның Хиндстан ҳаққындағы көп әрманларын, Хиндстанның сулыў тәбияты туўралы қыял сүретуғын әңгимелерди тыңлап, ишинен Хиндстанды көриўди әрман ететуғын пайытлары да бар еди. Бәҳәрден баслап, жаздың ысысында да тынбай, орыслардың мәкан жайлары бойлап сегбир тартып киятырып, Хиндстанды күсеген ойларына тойтарыс берди. Ол Хиндстанды орыс жеринен тапты.

Жасыл жапырақлы дүт тоғайлар, кең далалар бойлап гилемдей төселген көк майсалар, таў етеклеринде, сайлар бойында, жоллардың еки бойында узақ күнге шетине жеткермейтуғын ренбе-рең гүллер бәрининң де көўиллерин хошлап, жолларын өндирди.

Дмитрий Гладышев күтә әңгимеснил, Россия жерин, Россия тәбиятын, көпшилик аўыллар менен қалаларының тарийхларын жақсы биледи екен, елшилер шаршаса, әңгимелер, әпсаналар айтып қызықтырады. Соның менен де көп жол өпеди.

—О-о, Митрий төре,—деди Маман бир аўылда дем алып жолға түсиўден және басланған қарағайлы тоғайға ышқы менен назер таслап.—Орысят ели неге бай? Тоғайға бай! Аўылларда да, қалаларда да жайлардың басым көпшилиги ағаштан. Табақ қасықлары да ,төсеклери де ағаш...

—Өлсе табытлары да ағаш,—деп қосып қойды Гладышев.—Тәбият ҳәр елди бир нәрсеге бай қылар екен.

—Бизлер тақырлыққа баймыз,—деди Сағындық баҳадыр.

—Суў жетсе бизиң тақырларымыздың көркем гөззаллық туўатуғын, жасаратуғын ўақытлары келеди,—деди Маман.

Елшилер және үнсиз жекке қыялларға хантығып, алға қарасты...

Ҳәр бир тоғай ушырасқан сайын, оның аржағындағы бир ашық аланда Санкт-Петербург көринетуғындай... бирақ еле жоқ, жоқ...

Оларды айрықша қуўантқан нәрсе, тоғайларда, кең жазық далаларда, талай жол саяқларына, гелле кесерлерге дус келсе де, Гладышев олардың алдына барып сөйлессе болды, ҳеш қайсысы буларға тиймейди.

«Не деген бирликли, не деген тәртипли халық бул орыслар» деп қояды ҳәр бири.

—Әне, Москва!—деди бир күни Гладышев.

Шаршаған елшилерге бирден қуўат кирип, алдыларына көз таслады.

Тоғайлықтың шетинен, биик таў басына салынғандай, алыстан минәрланып көп әшейкейли-крестли Москва көринди.

Бул қала олардың жолда көргенлериниң бир жерге түйиндей көзге тасланды. Жол бойлап оларды не қызықтырып, неларди умытқан болса, бәри усы қаладан табылды.

Ҳәр қыйлы тилде сөйлеп, ҳәр қыйлы кийимде келетуғын шет елликлерге танланыўға тойынған Москвалылар олардың, қала гөззаллықлары, жақсы қурылыслары, сулыў жайлары алдында қара қалпақларын алып бас ийиўлерин көрип, жүдә меҳирли, сүйиспеншилик көзлери менен узатып қалып атыр.

Елшилерге Москваны аралаў айрықша қызық түйилди. Көшелерде, бәндирғилерде ҳәр қыйлы тамаша көрсетип атырған ойыншыларды, масқарапазларды, дәрўазшыларды көрип, ҳәр қайсысына тақланып иркиледи, олардың билиўге қумарлығына сүйинген Гладышев:

—Москвалылар патша Анна Ивановнаның той бериўлерин еле умытқан жоқ,—деп қойды бир ретинде.—Ол Москва сарайы ушын уллы Петр биринширден алты есе көп қаржы шығарған еди. Бирақ Москваны онша жақсылай алмай, Санкт—Петербургқа барыўға мәжбүр болды. Ҳәзирги патша Елизавета Петровна бул қалаға келсе, тек апаў ақ тас дийўаллы Кремьлди көреди де қайтады.

Патшаға наразылық бәрше қоластындағылардың көўилиндеги ерисейтуғын тастай түйилсе де, Маман үндемеди, өйткени өзлери уллы үмит пенен княтырған патша жәнинде шеп пикир елшилердиң ҳеш бирине де жақпады, ҳәттеки, буннан соң Гладышев айтқан базы қызық әңгимелерге де дыққат кемитти.

Жағдайды бирден уққан Гладышев оларды Преображенский словадкасына баслап барды. Булкәра, сыртқы көриниси бойынша аўылға мегзеген менен,оларға күтә унады.

—Уллы Петр биринши усы көрада жасағанды оғада жақсы көретуғын болған,—деди Гладышев.

Уллы Петр биринши ҳаққында жаңа гәплер елшилердиң бәрине де унайтуғын еди, Гладышевтиң гәплерине қызығыўшылығы және күшейди.

Москвадан шығып баратырғанда Гладышев жолдасларын сөйлетиўге талапланып:

—Жигитлер, қалай, унай ма?—деп қойды.

—Күтә әжайып, бай Москва, от тийип әйнеклери, төбелери жанып кеткен қара күйик жайлары менен, жесир қатынның мүлкине усайды екен,—деди Маман.

Батыл жуўап Гладышевке унап, мийық тартса да мақуллаўға арсыңғандай, үндемеди. Маман және сөйледи:

—Маған Кузьма Бородин айтқан Тула қаласының қурал-жарақ соғатуғын төс темирлерине қол тийгизип, Воронеж қаласының кеме, корабль соғатуғын устаханаларын өз көзимиз менен көрсек еди...

Гладышев өкиниш пенен ол қалалардың жолдан бурыўлығын түсиндирди.

Буннан көп иркиниш болмай Санкт—Петербургқа жол жүрис даўам етилди.

Дийдилеген қалаға жақынлаған сайын Гладышев, лаўлаған отқа, шағырайған ыссы қуяшқа жақынлап баратырғандай, өзин нақолай сезе баслады. Себеби, оның бар ҳамалы полктиң поручиги ғана. Ал Санкт—Петербургта патша сарайының жулдызлары оны меншиип сөйлей ме, жоқ па? Үш айдан аслам атлы сегбир тартып жеткен қарақалпақ елшилерин қабыл етсе, не жақсы! Егер писин қуртса, ой, қудай көрсетпегей!..

Ол бул ойларын тез умытыўға тырысса да бәри бир, басына қайта орала береди. Сөйтсе де ишине түсе баслаған музды Маманларға уқтырмаўға тырысты.

Тап оның ойлағанындай-ақ, жаздың ортаңғы айы болыўына қарамастан, Санкт—Петербург қабағы үйилген ҳалда, думаны, сылпылеген жаўыны менен күтип алды.

Бул көрадағы тәбияттың өзгешелиги Дмитрий Гладышевқа мәлим еди. Сонлықтан оларға шараятты түсиндирип, елшилер

ушын қонақ жай изледи. Жай табыў онша қыйын болмады, хәр әйнеги қарақалпақлардың орташа дәрўазасындай үлкен, атқаналары бар жай Нева дәрьясының бойынан табылды.

Елшилер атларды жайластырып, жайдың ояқ-буяғын көрип, танысаман дегенше Митрий төре аллеқаяқларға кетип, суўық хабар менен келди.

Патша Елизаевета Петровна қалалардың анасы саналған Киевке кетипти!

—Хеш гәп, күтемиз,—деди Маман.

—Бурыннан соңға елшилердің тағдирине жазылған нәрсе күтиў,—деди Гладышев.

Жайға кирип, чай ишип, азғана дем алып, атларға жем берип болған соң, қаланы аралаўға шығып еди, бәри бирден таңланды. Бағана, олар киятырғанда, көшелер адамларға лық толы еди. Еле күн батар алдындағыдай жақтылық болыўына қарамастан, көшелер босап қалыпты.

— Патша жасаған қаланың халқы ерте жатса керек,—деди Мурат шайықтың улы.

Әллеқайдан қоңыраў даўысы еситилди.

—Хәзир түн ярымынан аўыпты,—деди Гладышев.

—Ҳаў!—деп таңланды елшилердің бири.—Түн ярымынан аўса неге буншa жақты?

—Биз Санкт—Петербургта турмыздә!—деди Гладышев күлип.—Бул ақ түн деп аталады.

Елшилердің биразы ишинен кәлима шаадат қайтарды.

—Әй, даналар,—деди Полат жасаўыл айналаға қыргөбелек қарап алып.—Бизлер хәзир жердің ең бийик шоққысында турсақ керек.

—Мениңше бул қала жердің ең бийик шоққысына ғана салынған емес, өзи уллылықтың ең бийик шыңы,—деди Сағындық баҳадыр.—Бағана қалаға кирип киятырып абайладыңлар ма, көшелерде неше қыйлы түрдеги кийимлерде адамлар жүр еди.. Сол өзге түслилердің бәри де биздей уллы күш аңсап келип атырса керек.

—Бул жерде ҳақыйқат күш бар—көринип турыпты,—деп Полат жасаўыл Сағындық баҳадырға қарап мыйығынан күлди.

—Мениңше, бул қала пүткил әлемнің екиншi Меккеси,—деди Маман.—Бахытлымыз!

Олар жатақ жайына қайтып келип орынлы орынларына жатса да, жүреклери шәўкилдесип уйықлай алмады. Таң азанын және топарласып қаланы аралаўға шықты.

Қаланың орайы Нева дәрьясының шеп жағасында, Петропавловский қорғанынан Адмиралтейство қорғанына шейин созылған еди. Ең әўели оларды қызықтырған көринис Петропавловский қорғанындағы есапсыз солдатлар болды. Олардың бәри ҳәялларға тақаббил, ақ шашлы, екі өрим бурымы желкелерин жаўып турыпты. Орский қорғанының солдатларына усамайды. Олардың тек сыртқы көринислери ғана емес, суп-сулыў болып сапқа дизилип, бир адамдай қәдем таслап, олай-булай жүриўлери елшилерди айрықша таңландырды. Орыс солдатлары ҳаққында көп еситкен Маман, көп жүзлеген солдатлардың бир сапта, бир адамдай аяқ қосысып баратырғанын көрип, Петр Биринширге еріп, тап усы қәлипте жаўға қарсы урысқа киргенлерди көз алдына келтирди:

«Мынаў бирлик, мынаў күш дүньяда ҳеш бир күштен жеңилмейди» деп қойды ишинен.

Жағадан ишкерирек теңизде турған көп корабльлерге көз таслады. Олардың ҳеш қайсысының ишине мининп көрмеген менен көп машталы, желкомлы корабьлер бәршеси узақ қыялларға жетеледи.

—Булардың урысы ертеклердегидей болатуғын шығар,—деди Полат жасаўыл.

Дмитрий Гладышев олардың таңланыўларына ырза кейип пенен, Адмиралтейство жайының төбесинде, қуяш нурында алтындай жылтырап көринген, көз ийнелерди көрсетти.

—Қандай шебер қурылысшылар иелеген!—деди Сағындық баҳадыр.

Көргенлери басына сыймай, кеўли ҳалласлап турған Полат жасаўыл:

—Жигитлер,—деди жолдасларына бурылып.—Усы ўақытта да Ғайып хан ийтлериниң тумсығына қан жағып отырған шығар-аў!

Ҳәмме дуў күлисти.

Дүньяның ең бийик шоққысындағы уллы қала ортасындағы қарақалпақлардың күлкиси пүткил әлемге ерси еситилетуғындай, бир-бирине қарасып, елиндеги ладанлықлары менен ҳеш дүнья көрмегенликлерин басқалар сезип қоятуғындай қысынысты, айрымлары алақаны менен аўзын жапты.

Олар тек алысырақ айналаға назер таслаў менен, өзлерге ҳәзир ғана өткен темир көпирдин екі ерегине иленген қийбанда суп-сулыў болып өскен көк майса шөплерди аңғармаған еди, соңырақ көрип және ҳайран қалысты.

Сағындық баҳадыр бираз сарсық пенен гүрсинди:

—Ҳәттe тасқа жасыл майса көгерген бундай тас дийўаллы, тас тырнақлы қалаларда биз түўе бабаларымыз жасап көрмегени өкинишли.

Бул Маманға жақпай, бирден шамырқанды:

—Өйдеме! Бабаларымыз бундай қалаларда жасаған! Ҳәзир сен кек жазық даладағы Жанакентти көз алдына келтир. Жайҳун дәрьясының бойындағы Ляз қаланы көз алдына келтир.

—Жанакент пенен Ляз қаланың қандай болғанын тәрийплеўши Мурат шайықтың әпсаналарынан, ертеклеринен басқа неси бар?—деди Сағындық баҳадыр жеңилгиси келмей.

—Өйдеме, Сағындық баҳадыр. Ҳеш қайсысы әпиўайы ертек я әпиўайы әпсана емес. Ҳәр қайсысы халықтың күшин белгилеўши естеликлер! Бизиң қалаларымызды жоқ қылған жаўгершиликлер кимлердиң есленде жоқ. Жөнекей неше қалалардың үстинен жүрип, неше ойқанлықлардың изерин көрмедик пе? Рязань қаласын көргенинди, ол ҳаққында Митрий төренин айтқанларын есле.

Олар усылайша қалада биринши көргенлери жөнинде қызғын пикирлесиў менен, жатақ жайларына, дем алыўға қайтты...

4

Ақбийдай ақыллы шықты. Бай қызларына тән минезде шекшиймейди. Аманлықтың отаўы ҳәм мал-дәскеси жоқлығын кисиге билдирмейди, ылашықтың этирапы минтаздай, тил менен жалап алғандай тазаланып қалды. Елди шыны менен хүрметлейди. Оған ҳәр бир ғарры, «ата», ҳәр бир кемпир «ене». Ҳеш кимге аўыр сөзи, қатты даўысы жоқ. Қоңсы-қобалардың, аўыл жаял-қызларының кейпине қарап тойдан соң ҳасыл кийимлерин шешип, гөне-көксилер кийди. Хызметкер күтпей-ақ отын-шөпке өзи айланып кетти. Мурат шайық еншиге еки қозы берген еди, соларды жетелеп бағады. Үйдеги дыққаты бийкеши—Алмагүлде, өзиниң бар сулыўлығын, адамгершиликтиң өзи билетуғын үлгилерин оған бергиси келеди. Оның жетим балалар менен болып, дүз баласы минезинде өскенин есапқа алып, әлпайымлық пенен қасында отырғызып, басын жуўдырады, мейиздей қара қалың шашларын сыйпалап тарайды, ҳәр күни ҳәр муқамға дөндирип өреди: себет бурым, майда бурым, қос бурым, тақ бурым, Алмагүлдиң шашлары еле қысқа, тек желкесин ғана жабады. Майда бурымлардың оған жарасатуғынын сөйлелди, Алмагүл көрикленип кетти. Гүлше жүзи ағарып, қыйылғандай қойыў қара қаслары үйилип, тебен кирпиклери арасында кеседей көзлери ойнақшып, базда уўдар-дуўдарланатуғын шашлары жылт-жылт еткенде, ҳәр ким,—«менин қызым болса екен» дегендей шырайланды. Ол жеңгели емес, апалы болғандай. Жеңгесинин гүмистей сыңғырлаған нәзик даўысларына еликлеп гәп айтады, бул сөзге Ақбийдайдың өзи түўе қапталдан тынлаған тас баўырдың да кеўли елжирейди, және еситкиси келеди. Өзгелер таза келиниин усы ислери ушын да жақсы көрип, гәп қылысады, ҳәттеки, өткен тойда еки ел бийлериниң қыз алысып—қыз берисиў жөниндеги жақсы келисимлерин еситкен базы бир кемпирлер арнаўлы келип, балаларына келин қылғандай қандай сыпатлери барлығын сорайтуғын болды. Ақбийдай бундай жағдайда ҳәр қашанғыдан кеўилленеди, кеўилленсе, ол ҳәр қашанғысынан сулыў, жүдә ықлас пенен аңқаўланып гәп тынлағанда, қаймақтай жуқа ерни сәл салбырап, дизген маржандай аппақ тислери көринип, сүтке жуўған қызыл алмадай жүзиндеги күлегеш шуқырлары ойылып, көзлери күлимлеў менен жүдә миайым жуўап қайтарады:

—Қазақта қыз көп, ене, баланыз маллы болмаса да жигерли болсын. Ел ағалары татыў болсын.

Ақбийдай елдиң усындай жақсылық кейпин сорамай-ақ түсинип, аўлағында жағасына түпиринеди:

—Елге бахыт қараған жылы келиппен, алла, өзиң бахытлы қыл.

Маманларды узатыўшылардың алды келе баслағанда Ақбийдай да, Алмагүл де, Аманлықты асығып күтпеди. Себеби ол ҳәммеден де алысқа жолдас болып, арманырақ узатыўы керек. Сөйтседе олардың шыдамы ада болып, күнде жолға қараў менен келиншеги де, қарындасы да азып, үмитлери үзиле баслағанда, Аманлық пайда болды. Аты да, өзи де сылынып, сүйеклерине тақалған. Бул бир ғана жол азабына усамайды. Ақбийдайдың көзлери апалақлап қорқып кетти. Алмагүл шыдамай сорады:

—Әжаға, аўырдың ба?

—Жоқ,—деди Аманлық қысқа. Сөйтти де қапталдағы беттеги тери төсектиң үстине сулап жатты.

Деген менен көкирегинде бир сырлы әдийше сақланып қалғаны екеўине де аян, аныгын сораўға батынбады.

Аманлық ойлы көзлери менен ылашықтың ишки тазалығына, парт тоғай талдан соғылған шалдыўардың қурымсыз, тап бүгин шаўып әкелингендей етип жуўылғанына, балалар менен келсе шаңғытып жататуғын едениин сыбалғанына, таза ошақ салынып, айланасына алақшынлар қағылғанына жүдә кеўилли-

лик пенен қарап жатырған менен, кеўил эндийшелери парасат бермейди. Ойландырыўда. Айрықша, хан менен ушырасқандағы, оның зәҳәрли патас гәпи. Еле ҳәм жақсы, Ақбийдайды пәк шықты. Болмаса, болмаса, өмир-өмиринше жанына түскен жеги болар еди, сол гәплер. Сондай гәплерди хан түўе, жай адам тилине басар ма? Кимге шағыныўға болады? Пәтиўасыз ханның үстинен тек қудайға шағынасаң, басқа илаж бар ма? Аманлық түўе, бир келата ел—Қоңырат урыўының ананаў тартыслары. Бәрине пәзие басып отырған, урыўларды жорта бөлшеклеп отырған ханға, кимнің күши жетип отыр?... Мақтыт урыўы да оған ҳештеңе дей алмай посып баратыр.

Аманлық усындай қыяллар менен қозғалмай, узақ гүрсиип жатып, ишки эндийшелерин ҳеш кимге ақтармаўға қарар етти. «Кимге ақтараман? Ким бөлиседи? Ақбийдайым ба? Алмагүлим бе? Есигсе, оларға да женил түспейди. Ханға кимнің дады бар? Убайдулла бийдің урыўы посып кеткенин айтып та булардың кеўлин жараламайын... Маманлар келгенше тек жақсылыққа исенип жасаў керек...

Ол усы шешимге келип бир гүрсинди.

Сөйтсе де қыяллары тоқтаў таппайды...

Бир жола, және ишн ашып жатып, ылашықтың оң қаптalына иштен тутылған шийге сүйеўли бир қысым қызыл шыбықты көрди. Нарттан шабылған. Сипсе емес. Буўылмаған. Қатара жайып қойыпты. Қызықсынды.

—Апаў не шыбықлар, жаным?—деди сырттан ҳәзир кирген қарындасына.

Алмагүлдің гүлше жүзи қызарып, айтарын да, айтпасында билмей, азғана гидирди, бирақ жалғыз ағасы алдында бир нәрсени қыпсалап көрмеген жан ырасынан келди.

—Кишем әкелип қойыпты, әжаға.

—Не ушын?

—Сенин ашыўлы қайтып келип «еле кеўли жубамын гаппаганы ушын, набада, маған қаҳәрленсе, урғысы келсе, әжаған шыбық гаппай қалмасын,» деп кишем әкелип қойыпты.

Аманлықтың езиўинде күлки пайда болды. Сонша күн жаның ыйпаған ойлары бирталала ертеп шығып, ашылысты. Бир дәсте отын менен кирген келиншек ерининң кеўилли жадырап отырғанын көрип қуўанды.

—Гүрсинбеўиңди соранаман, бегим,—деди Ақбийдай.—Адам баласы гүрсиниў менен, налыныў менен бахытлы болғанда, дүньяда бахытсыз адам болмас еди.

Келиншегининң ақыллылығына Аманлық дималанғандай болды, тиксйди.

Далада, ылашығына арқасын берип, Избасар баҳадырлардың үйи таманға қарап еди, оның ат ертлеп атырғанын көрди. «Қоңыратлардың бузық қыялынан сезикленди ме екен?»—деп бираз қарап турды да, оны көрмеген болыўы ушын, жоқары қарады. Аспан гиршиксиз еди, бәҳәр қуяшы көзлерин қамастырды. Бийшара ол, қай ўақытта өз ылашығына жаўырының қаратып қуяшқа еркин қараған? Көзлериниң қуяш пенен соқлығысқанына қуўаныштан уялғандай арқаға бурылып, таў етегине нәзер таслады. Ҳәзир ғана қуяшқа қамасқан көзлери таў етегиндеги Бектемирлердің қосын көрмеди. Аманлық өзин зорламады, және Мурат шайықтың отаўы таманға бурылды.

Усы демде, аллеқайдан шаршап, ийинлери салпаўсырап киятырған Мурат шайық аржағынан атлы келип:

—Аманлық,—деди селкослаў даўыс пенен.—Билесең бе,.. Сен қарақалпақлардың «ортадәрмиян шаңырағы» болдың. Туўры Ешнияз ахунға бар. Мени жиберди де. Жаңа шаңырақ болған адамның қалай жүрип-турыўын үйретеди.

Шайық басқа сөзге келмей алға жүрип кетти.

«Ортадәрмиян» деген сөз Аманлықты ҳәм қуўантты, ҳәм мунайтты. Қуўанышы—адам қатарына саналып Ешнияз ахунның тәрбиясында болады, мунайғаны—енди Бектемирлер менен ашылысып араласыўға еркинлик жоқ. Ешнияз ахун не буйырса, соны ислеп жүреди.

Ешнияз ахунның ислететуғын жумыслары оған мәлим еди. Отын шаптырады, егин атызларына ҳәрем туттырады, мал бақтырады, ал келиншегине дигирман тарттырады, пан жаптырады, тамақ писиртеди, бос ўақтында намаз үйретеди, ерли-зайыптың ўазыйпаларын үйретеди, қонсы-қобалар менен, балалы болса, балалары менен, қандай мүнәсибет тутыўды үйретеди.

Ол Шайықтың буйрығын тәрк етпей, сол күни-ақ Ақбийдайды ертип Ешнияз ахундикине барды.

Жас ерли-зайыпқа бул жумыслар онша үйреншикли болмаса да көнди.

Усылайынша ахунның жумысларын тынымсыз ислеп, азып-тозып жүргенлеринде, Аманлықларды Айғарабий шақыртып атырғаны ҳаққында хабар келди.

Олардың урықсатсыз кетиўи мүмкин емес еди. Азған, еринлери қанызған Аманлық Мурат шайыққа кетти.

Маманлардан еле хабар жоқлығына ши от болып жүрген шайық ең болмаса жақын орыс қаласынан хабар билиғ қайтыў ушын улы Хелўетти Оренбургқа узатып, үйине қайтып киятырған еди.

Шайық оның келбетинен Ешнияз ахунға жырымсыз хызмет еткенин көрип сүйсинди де:

—Мейли, барып қайтынлар,—деди.—Лекин, абайла, бизиң бир шаңарағымыз есабынан олардың бир шаңарағы артатуғын болмасын.

Аманлық шайықтың кенесин көкирегине яд тоқыйтуғынын айтып иййлди...

* * *

Айғара бий өзиниң мийнет сүйгишлиги, киши пейиллиги, адамға мийримлилиги менен өз урыўының муҳаббатына ерисип бий атағын ханнан емес, урыўынан алған адам. Даў-жәнжелди бәрҳа әдил шешкени ушын ҳәмме оны «Айғара бий» атап жиберген, оның үстине минезиниң жайдарылығын, қонаққа барса, орын таңламайтуғынын және бир жақсы тамаңы деп түсинеди, журт. Жуңғарлар шабыўылында ол жас жигит еди, әкесинин төрт түлик малы менен болып, көп шопан, падашы, кәрўанлары менен бирге бир қасық атысқан, бир зереннен бөлисип сорпа ишискен. Әкеси жуңғар урысында өлип, барлық дүньяның ийеси өзи болып қалды. лекин, ол қасық атысқан адамларын умытпады... Өмириде ол жалғыз қызалақлы болды. Оның атын Ақбийдай қойыўының себеби, Айғарабий атызда биринши бийдай орғанын баслаған күни, изинен қатық әкелген ҳаялы бийдай атызда толғатып, атызда көз жарды. Орақшылар жыйналып қызалаққа Ақбийдай деп ат қойды. Қызалақ жоллы шығып, сол жылғы қырманы ҳәр қашанғыдан тасқын болды. Бий соннан баслап бийдай орақ басланарда қызын атызға шақыртып, биринши дәстени соған салғызар еди. Быйылғы шақырыўының да себеби сол, оған биринши дәстени салдырса болды. қалесе ертеңине қайтарады. Басқа емес, арнап соқтырып қойған отаўын берип қайтарады.

Айғара бий қызы менен күйеў баласын көргенде жүреги суўлады. Не болған? Сүйеклерине тақалғанынша азыпты. Жақлары қуўсынған. ет жоқ. Ҳәр бети сулыў, пискен алмадай қызарып жүретуғын ақ бозлақ Ақбийдай қуўырылған бийдайдай болып қалыпты, узын қара Аманлық пискен бийдайдың талшығындай сарғайыпты.

Меҳир жүрекли ата орта дәрмиин шаңырақ атаған жас жуптылардың жағдайына түсинип, ҳештеңе сорамады.

Ақбийдайдың келгенинен пүткил аўыл хабарланып, таң атыў менен аўыл арасындағы дийханлардың шадлы қосығы жаңлады. Бул зүрәәт қосығы, бул иске шақырақ еди.

Айғара бий азанда қызы менен күйеў баласын ертип, бийдай атызына қарай жол баслады. Олардың изинен шоқ-шоқ дийханлар ерди, кеўилли ерди.

Ушы-қыйырсыз сары теңиз киби толқынлаған бийдайлық Аманлықтың да, Ақбийдайдың да ҳәм шаршағанлықларын, ҳәм азапликлерин умыттырды. Атызға жақынлағанда бәри тез-тез асығыс қәдемлер таслады. Ақбийдай атызға кирип ҳәр жылғы әдети бойынша өзине тән жағымлы, узын ырғақ пенен:

«Ерир менің алдымда бийик жар тас,
Бийик жар тас!
Гүмис қылшық ақ бийдай қойнынды аш!
Доланып тас,
Дәнинди шаш!..»

деп ән шырқап, еңкейесала, шеп қолы менен бийдай қамтылап орақ сермегенде, пүткил атыз бойлап қатара орақ услап турған мыс денели дийханлар:

«...Гүмис қылшық ақ бийдай қойнынды аш!
Доланып тас.
Дәнинди шаш!..»

деп Ақбийдайға үн қосып жапырыла ис баслады.

Терең жүреклерди тербелтип жаңғырған ән әлемге қозғаў салып, өлпең самал ести, гүмис ирен пақаллар ырғалып, бирин-бири қуўған теңиз толқынындай шайқатыла, күшли әнге саз қосып сытырлады.

Қуллыпәрең орақ басланды.

Кеште жас ерли-зайып жаңа отаўға киргизилди. Бул атасы Айғара бийдиң оларға арнап тиктирген отаўы еди. Ишинде төсеклери де саз.

Аманлық өз көзине өзи исенбей далаға шықты.

Бул отаўдың орнында бурын қамыс қос бар еди, ишинде сүзбе қалталар илинип қойылатуғын еди. Ол сол қамыс қостың ығына жасырынып, қарындасы Алмагүл менен сүзбе қалтаға қол суғып, талай-талай жалап қашқан... Ал ҳәзир ше?...

Изинен ере шыққан Ақбийдайға сыбырланды:

— Маманға ырзаман! Әй алла, мениң ата-анам жасай алмаған жасты Маманға қосып бер! Ақбийдайым, гүмисим, ирен-

жип жүрме, сени маған қыйған атаңа ырзаман, сени туўған анаңа ырзаман, елиңе ырзаман!

Сол жаңа отаўда жыршы айттырылып той берилди.

Келеси күни Мырзабек, аўылының үш жигити менен бирге, Аманлықты Седет керей аўылына қылыртып кетти.

Айғара бий қызы Ақбийдайды отаўы менен, Мурат шайыққа да арналған сыйлар менен үйине қайтарды...

5

Патша Елизавета Петровна Киевке сапарынан еле қайтқан жоқ.

Қарақалпақ елшилери ҳәр күни азанда патшадан бир жаңалық болар деген дәме менен күтеди, бир айдан аслам күтти. Ең жақсысы, күтиўде өткен ай оларға онша зеригерлик болмады. Азанда турыўдан кешке шейин қаланы аралап, ҳәр күни өзлеринше бир жаңалық табады.

—Қала маған кем-кем унамай баратыр,—деди бир күни кешке таман Сағындық баҳадыр.—Бул тас жайлардың, шойын көпирлердиң, әйдик қурылыслардың ҳәммеси сорлы дийханлардың табан ета, манлай тери...

—Гәп онша онда емес,—деди Маман оған изин айттырмай.—Биз буннан адам баласы, орыс халқы неге уқыплы екенин көрип жүрипиз.

—Патшалар тек усындай салтанатларға кеўил бөлгени ушын қоластындағылардың ҳалын билмейди дә!—деди Полат жасаўыл.—Болмаса, Кузьма Бородинлер бизде тутқын болып жатармеди? Оны да өзлеримиз босаттық!

—Олай дементлер,—деди Маман оларда басқаша көзқараслар пайда болғанын жақтырмай.—Кеше уллы Петр биринши-ниң өзи жасаған жайын көрдиңизлер. Бир жағы устахана, екинши жағы жатақхана... Патша қоластындағылардың ҳәммесин санап, биримлеп көрип жасаўы қыйын. Ким қандай апатқа тап болса, өзи айыплы. Ҳәр ким өз елине, өз патшасына согыс келтирмей жасаўдың ғамын жеўи тийис.

Гәп кесилди.

Петербург бойлап жаңа хабар тарқады:

—Патша қайтып келипти!

Буған куўанысқан қарақалпақ елшилери асығыслық менен далаға шығып, қалаңың кейпин бақлады.

Темирден көзгенекли ҳәремше тутылған. Жазғы бағқа қарай дуйым журт ағысы басланыпты. Жазғы бағдың биринши, екинши, үшиншi дәрўазалары ашылып, қаланың үлкен ҳамалдарының ат жегилген күймелери де дизилисип солай баратыр.

Маман баслаған елшилер де шалт жүрип келип, халық ағысына қосылды.

Жыландай ийретилген көк отлар изли-изинен аспанға атылып, майда-майда ушқынларға айналып, жерге түсип атыр. Елшилер әўелинде бул отлардың мәнисине, не скенине түсинбей, ҳаўлығысып еди. Там басларына, бийик болып өскен ағашлардың шақаларына түскен ушқынлардың ҳеш қайсысы алыспай, өшип атырғанын көрип, ҳайран болысты.

Петропавловский бастионы таманнан аспанға оқлар атылды. Айналаға жыйналған халық куўанышлы «ураллап», қалада Елизавета Петровна барындағы «мәңгилик» байрам, ҳаял патшаны қуўаттатуғын ҳәр қыйлы көринислер басланды.

Маман бул көринислерге қарап турып азмаз ҳаўлығайын деди: Қалаға кирген қадеми пүткил қала халқын тик аяққа турғызып, аспанды гүнрентип топ атыўлар, қала үстинде көк жалын от ушқынларын шашыратыў (фейерверх) салтанатын турғызған уллы патшаның алдына ол қалай киреди? Саҳрайы қарақалпақ менен дийдарласыўды ол өзине минәсип көре ме жоқ па? Оның үстине, бир ҳәптеликте ғана Митрий төре қалада тараған бир гәпти айтып келген еди: Уфада башқурлар көтерилис шығарған-быш, Уралдағы Шувалов ҳәм Демидов заводларында ислеўши башқурлар басы байлы (крепостной) орыслар менен биригип көтерилис қылған... Патша енди сол көтерилисшилерди бастырыўдың ғамына кириссе, буларды қабыл етиўге ўақты болмайды

Ойласарға Гладышев жоқ еди. Ол жолдасларына өзиниң қыялы арсарлығын уқтырмаға тырысып, жайға қайтты. Басқалар да ерип қайтып ҳәр ким өз орнына жайласты.

Маманда үн жоқ, темир деп услайжақ ҳәсеси жанып баратырғандай, тула бедени күйиниp, жолдасларына не дерин билмей отырғанында, аллеқайдан кеўилли Гладышев кирди.

Елшилердиң ығбалына Дмитрий Гладышев көбинесе олар менен бирге жүрип, бирге қыдырмаса да, ис питириўдиң ғамында тынбаған еди. Патша Киевтен келемен дегенше Мәмлекетлик Он еки коллегия жайласқан жайлардың ол ашпаған есиги, атламаған босағасы қалмады. Ҳәр бир коллегияның жайына кирип, қарақалпақлар жөнинде айтып, түсиник берип талай тартыслы сөйлесиклер жүргизди. Арасында олардан жоқары орынларға да кирип үлгерди. Ақырында мақсетин бир жөнкилли етип, ҳәзир Маманға келип турғаны еди.

—Қадирлі Маман!—деді ол қуўанышлы.—Есиңде ме... гәп қойдың қасқырларды жегенинде емес, қалай жегенинде... Дийдиге жақынлаймыз. Жоқары лаўазымдағы төрелер, Сыртқы ислер бойынша коллегия сизлердиң арзанызды қарады, мақуллады. Сөйтип 12 август күни ҳүкимет сенатының пикирин алыўға усынды. Усыныслары қарақалпақлардың орыс патшалығының қоластынан алыслығы тийкарғы мақсетке бираз кесент келтиретуғынын айтылса да, сизлерге «болмайды» деў патшалыққа мийсип емес деп көрсетилди. Аўа, Маман, шынында да, аз санлы деп қарақалпақлардың талабын қанаатландырмаў патшалыққа мийсип емес! Абайлайсыз ба, бул гәпте дуз бар! Соңлықтан сизлердиң ханларыңызға, султанларыңызға Коллегия тәрепинен Жарлықнама (грамота) жазылып қойылды. Сәне есиңде ме, ертен 12 август! Қалай, ырзамысызлар?

—Қудай сизге узақ өмир берип бахытлы қылғай,—деди елшилер жабырласып.

Буннан кейин Гладышев Сыртқы ислер бойынша коллегия хызметкерлериниң еситкенлерин баяплады. Оларда бурынан бар хабарлар бойынша қарақалпақлар көп орысларды тутқында сақлап отырғанбыш. Жарлықта сол тутқынларды босатыўды ескертип, тутқыннан азат етилген орыс сорамының ҳәр бир адамы ушын, босатыўшы ханларды, төрелерди, султанларды, бийлерди сыйлықлаў ушын қаржы ажыратыўды Оренбургтағы Неплюевке тапсырған хат таярлапты. Оннан тысқары мәмлекетлик сенат буйрық шығаратуғын болыпты.

Полат жасаўыл бул жаңалыққа айрықша қуўаныш билдирип, қолда бар орысларды ҳештенесиз босатып, Маманның асығыслық ислегенин ескертти.

— Полат жасаўыл!—деди Маман сәл даўысын көтерип.— Аты суў болғанға шөлим қансын деп теңиздиң суўын ишиўге болмайды ғой!

Елшилер Маманның сонда дурыс ислегенин айтып қайта жабырласты. Соңша айлап жол жүрип келгендеги мақсетлери орынланғанына қуўанысып, бүгиннен баслап олар ушын аспанан дәрўаза ашылғандай болды. 14-август күни оларды патша Елизавета қабыл ететуғынын айтылып, Маманның изинен Сарай күймеси (фаэтон арба) келди.

Дмитрий Гладышев пенен Маман киргизилген жай ең сулыў жай екен. Оның темирден кереге көзленген үлкен әйнегинен Нева дәрьясы көринип турыпты. Маманды әўелги пәтте ҳаўлықтырған жағдай—жайдың едени болды. Алтын реңге боялған еден айнадай жылтырап, жүзиң көринеди. Олар кирген босағада-ақ бирден иркилип аяқ кийимлерин шешти.

Маманға ең биринши рет мәмлекетлик кеңшилер (бас ўәзир) Алексей Петрович Бестюжев таныстырылды. Кеңшилердиң алдында Маман Гладышевке қарағанда өзин күтә еркин сезди. себеби Бестюжев ҳә дегенше-ақ Маманға жақсы мүнәсибетте болып, әлпайымлық пенен, елшиниң жаслығын айрықша ескертип те қойды.

—Сиз, мен қәтелеспесем, Маман батыр болсаңыз керек, — деди кеңшилер айрықша жумсақлық пенен.—Елши болыў күтә ҳүрметли ис. Мухаммед пайғамбер-әм қудайдың елшиси деп аталады. Мениңше ол да оншә ғарры болмаған.

Бестюжевтиң дилмашы айтылған гәплерди тез түсиндирди. Маманға «батыр» деген сөз унады. Ол Мухаммед пайғамбердиң қырық жасында пайғамберликке ерискенин билмейтуғын еди, ал Бестюжев шамалап айтқан еди, сөйтсе де, Маман бул гәплерге онша марапатланбады. Азмаз ойланыңқырап, жуўап қайтарды:

— Мырза кеңшилер, дана көринесиз. Даналық ең уллы билим! Бундай билим пүткил аспанды тазартып, бәрше халықлар үстине тең қуяш түсире алады.

— Мырза, батыр, билесиз бе, мусылманлардың қураны бизге де таныс,—деди Бестюжев және әлпайымлық пенен.—Қуран уллы патшамыз Петр биринши буйрығы менен орыс тилине аўдарылған.

— Петр биринши де, Сиз айтқандай, Мухамед пайғамберге усаған қудайдың уллы елшиси...—деди Маман орысшалап.

Маманның артында турған поручик Дмитрий Гладышев оның жуўабына қуўанғанынан бақырып жибере жазлады. Ал Бестюжевтиң артында турған Сыртқы ислер коллегиясының баслы хызметкери саҳрайы жас елшиниң жуўабына ҳайран қалып қасларын керди.

Соның арасында кең есиктен уллы патшаның өзи көринип, ҳәмме ләм-мийимсиз бас ийди. Сарай гвардияшылары орынларында қағылған темир қазықтай қатып қалды. Тек Маман ғана олардың ислегенин ислемей Петропавловский солдатларына усатып басына көк пәрик кийген. Жазғы бағдағы мәрмәр тас ҳаялларға мегзеп, бәҳәрдиң ақша қарындай көйлеги астынан көкиреклери тырсыйған ҳаялға таңланып, орында ағаштай сәррийди. Патшаның усындайлығына Маманның ақылы үграс келмей, оның жер сызып елпилдеген етеклерин, қушақ жеткисиз турқын, тахт орнына көк липас жабылып қойылған креслога қандай салтанат пенен отырғанын қыймылсыз бақлап, егер усыннан далаға шықса, аяқларын көтерип атқа мине алмастай дәрежеде сезинди.

Елизавета Петровна бирден-ак Маманды қос жанары менен шолып, елшиниң қылларын толық түсингендей, бирақ жаслығына ырзалық кейпин көрсетти. Маман жас болса да, ийнили, омыраўлы, сарай гвардияшысы болыўға күтә ылайық еди. Маманың жолбарыс қарасын, қарапәреңнен келген сулыў мүшелерин көзден өткерген патша ишинен оны атақлы әскербасылар тухымынан болса керек деп ойлады ҳәм оған мыйық тартты. Оның бул мыйық тартыўы қанша гүмилжи, жансыз болса да, сарайдағылар оны жақсы түсинетуғын еди.

Бестюжев дилмаштың жәрдемин талап етпестен, көзқараслары арқалы Маманды патшаға таныстырды:

—Сизиң уллы дәргайыңыздағы елши ақыллы, жасынан артық түсимпаз десем қателеспеймен..

Маман Бестюжевтиң сөзлеринен кейин өзин ыңғырақ тутып, еркинирек сезинди ҳәм айрықша тең салмақлылық пенен жуўап сөз сөйледи.

—Уллы патшайым, бизди уллы дәргайыңызда қабыл етиўге миннәсип көргениңиз ушын, саҳрада жетимсиреп жүрген менің кеўли пәк, жапакеш аз санлы халқымды уллы патшалықтың қоластына алыўға келисим бергениңиз ушын, сизге шын кеўлимнен алғыс айтаман. Ендигиден былай менің халқыма уллы патшалық меҳриңиз бенен бәрҳама көз-қулақ болып турыўыңызды өтинемен.

Патшаның атынан канцлер Бестюжев сөйлеп, уллы патша қарақалпақ ханлары менен султанларының талабын қанаатландырып, қарақалпақ халқын патшалықтың сорамағына қабыл етип, патшалық меҳирин салыўды өзине миясар көрстуғының билдирди.

Дилмаш олардың сөзлерин түсиндирген соң патшаның өзи сөйлеўге мейилленди.

—Айт, мырза елши,—деди патша қызығыўшылық пәйда менен.—Сениң елиңде ҳаяллар да, еркеклер де сүйисиўди билмейди, бир-бирине ушырасса, тек ийискесип қояды, дедиң, ырас па?

Маман бул гәпте масқаралаўдың изи бардай сезинип патшаның жүзине тикке қарап турып, жуўап қайтарды:

—Уллы патшайым, ақыллылар қараңғыға қарап оқ атпайды...

Дилмаш Маманды дурыс аўдарса, патшаға, билмейтуғын нәрсеңиз ҳаққында гәп қозғап не қыласыз, деген мәниде аңлапатуғының билип, еркленип турды да:

—Ҳүрметли патшайым, айтқаныңыз дуп-дурыс деп атыр,—деди.

—Басқа еллерге ўсап сизиң елиңизде де сулыў ҳаяллар бар ма?—деди және патша.

—Бар, уллы патшайым,—деди Маман Елизавета Петровнаның көзлерине және тикке қарап турып.—Олар жуқа жипектеи кийинбесе де, сулыў!

Дилмаш және нақолайлыққа түсип қысылса да, еркленбестен:

—Бәри сиз ойлағандай, деп атыр, уллы патшайым,—деди.

Ҳәр жуўабында Маманның тәғдири қыл үстинде турғаны тек Гладышевке ғана түсиникли еди.

Елизавета Петровна және мыйық тартты: бул сапары оның кейпи «еле жассаң, елши, өз теңлесиңе ўсап тиклигиң менен кеўилсизлик туўдырасаң, лекин, көп жортсаң шапқыр ат боласаң», деген мәнини аңлатты. Сөйтип ол Маман әкелген сыйсарпайларға көз қыйығын таслап, оларды кимлерге нәм етиўи кереклигин өзинше ойлап, орнынан тикейди.

Адамлар және екиге бөлинип уллы патшаға жол ашты. Елизавета Петровна түрелип атырып, елшиге және бир мәртебе жеңил назер таслады да, бурылып баратырып сәўлеси сәл-пәл мыйық тартты. Бундай жағдай сарайда сийрек болатуғын еди, егер болса, истин табыслы шешилгенин аңлататуғын еди.

Патшаның изинен канцлер Бестюжев те кетпекши болып Маманға қол узатты. Маман патша менен, канцлер менен ушырасқанда өзин қалай тутыўы кереклиги жөнинде Гладышевтиң алдын ала айтқан кеңеслерин еслеп, канцлердиң қолын қатты қыспастан, силкиместен, әстен ғана еки алақанының ортасына алып, ҳүрмет пенен бас ийди.

— Мырза батыр,—деди Бестюжев сал гидирип.—Ҳәрекетлериң күтә батыл екен, бирақ умытшақ көринесең. Сөзиңде Абылхайыр ханның аты еситилмеди ғой? Бул не қылғаның?

—Дурысын айтсам, бизиң дәстүримизде, диниимизде үлкен аға менен сөйлесип атырғанда кишисин гәпке араластырмайды,—деди Маман қаддин онша өзгертпей.—Жасүлкенге қарсы келиў гүна болады.

—Биз де усы дәстүрди тутамыз,—деди Бестюжев.—Немецлер де, французлар да, англия елшилери де усы дәстүрди тутады.

—Ақыллы, дана әке балаларының ишиндегисин тез үғады, кишкене баласының басында пайда болған ақылдың бир дәнин сезсе, суўырып алып, өзиниң жан сезиминде көгертетуғын пайытлары да болады.

Бестюжев қасларын керип, ерининиң шети менен көп мә-

ипли мыйық тартты. Маман қолларын көкирегине басып турып, гәпин даўам етти.

—Бизди бир қудайдың өзи кеширсин... ҳақыйқатын айтсам, биз Абылхайыр ханның кийимине астар болғымыз келмейди. Кийим болсақ, кисини жылытатуғын ҳәм көркин шығаратуғын сыртқы кийим болғымыз келеди. Ыдыстағы ыдыс, қаптағы қап болғымыз келмейди... Биз усы ўақытқа шекем Абылхайыр ханның ишин буўған белбеўимиз, сол белбеў шешилсе, ҳалы онша жақсы болмайтуғынын Абылхайыр хан түсинеди де.

— Мырза батырым,—деди Бестюжев бираз бийпарўалық пенен.—Сениң хан менен жарысқың келе ме? Қасқыр менен қулан қалай жарысқаны ҳаққында ертек еситпегенбисең?

—Биз қазақлар менен бир қаўынның ҳәр қыйлы тилигиндей халықлармыз,—деди Маман пикиринен қайтпай.—Бирақ қарақалпақлар (орысша ески аты «черные клобуки» болған) ҳәзирги Абылхайыр хан түўе, Тәўке хан түўе, Шыңғыс хан дүньяға келместен бурын-ақ бар болған, орыслар менен ийинлесип жасаған. Ол ўақытта уллы Русь ели болған, ол ўақытта Киев болған, Москва болған... Мине енди Санкт—Петербург бар,—деп Маман гәпин туўрылады. Бизге ай емес, қуяш керек, қуяштың күсеймиз!

— Түсинемен, түсанемен,—деди Бестюжев бирден даўысын көтериңкиреп.

Оның даўысын көтериңкиреген артында турған Сыртқы ислер коллегиясының баслы хызметкерине «сен де түсин», деген мәниде көрсетпе еди.

Усылайынша сарайдағы ушырасыў тамам болып, үш күннен кейин Маманларды патшалықтың мийрасхоры, келешектеги патша Петр үшинши қабыл етти.

Бул сапары Маманды ҳайран қалдырған жағдай болажақ патшаның келбети болды: Маңлайы шықыр, шекелери, исикке усас, еринлери түрик, бир қараста жаңа туўылған балаға мегзейди, көзлерин ақ басып кеткендей, қарашығы биздей өткир емес.

Петр үшиншиниң ақылы кем болып туўылғаны, пәмсизлиги, гүртлиги ҳаққында Гладышев көп еситкен еди. Оның менен ушырасыў белгилегеннен баслап-ақ жан сезимине ҳаўлығыспа тийип, қорықты. Себеби, ақылы кем басшы бәрҳама қәўипли, төбенде салбырап турған қылышқа мегзейди. Сол ушын оның менен сөйлесер алдында Маманға әлле қандай дең кенес бериўге де тартынды.

— Илажым жоқ, ушырасыўға туўра келеди,—деди.

Маман бул сапары оғада қысқа сөйледи, себеби уллы патша менен сөйлескеннен кейин қысқа гәптен ҳештеңе уттырмайтуғының түсинетуғын еди.

Мийрасхордың атынан обер-егермейстр Брендаль жуўап сөз сөйледи. Ол сөйлеп болғанша мийрасхор биресе, мисли жабайы ат көргендей, биресе, сулыў, бирақ жумбақ ҳаял көргендей, Маманға тигилип, бул саҳрайы, жуўылмаған қасықтай көринген елшини ақыллы патша Елизавета Петровна қабыл етиўди өзине қалай миясар тапқанына ҳайраны шығып, ойланып отырды.

—Қалай, мырза, сағаң Санкт—Петербург унады ма?—деди мийрасхор бирден немецшелеп.—Сағаң көбирек ұнаған нәрсең айт?

—Петербургтың өзин, солдатларын, парад майданын сүйип қалдым...—деди Маман ойланбастан.

—О! О! О!—деди ол айрықша таңланып, ҳәр «О» дегенде қарны гә томпайды, гә пәсейди.—Аза-мат!—деп турып, бирден немецшелеп бир нәрсе айтты. Буннан соң мийрасхор иргежейлиниң қолындай кишкене қолларын серменип, ғарқ-ғарқ күлди де, Маманға бир гүмис теңге услатып кетти.

Далаға шыққаннан кейин Гладышев бурын қылмайтуғын қылығын қылып, мийрасхордың алдынан аман қутылғаны ушын құдайға мың қатлы шүкирлик әйлеп, қоллары менен шоқынды.

—Мийрасхор соңғы сөзинде не айтып кетти?—деди Маман мыйық тартып.

—«Шайтан урсын!» деди.

Маман мырс етип күлди.

—Маман, даналығыңа және тереңирек исендим. Сен оған Петербургты сүйемен деп оғыры дурыс жуўап бердиң.

—Петербургты сүйетуғыным шын!

—Сүйиклим, балесең бе, оның өзи Россияны, орыслардың пүткил үрип-әдетин жек көреди. Егер сол мисрасхор тахтқа шықса, Россияға сондай бахытсызлық келеди, құдай көрсетпегей!

Маман үндемеди.

Сарайда болған ушырасыўларда Гладышев бәрҳама Маманның көлеңкесинде қалатуғын еди, келеси күни Маман оның ийинде капитанлық белги көрип, қолларын қатты қысып қойды.

Арадан көп өтпей, оларды сыртқы ислер коллегиясының сарайда Бестюжев пенен бирге болған баслы хызметкери қабыл етти.

26-август күни қарақалпақ елшилери Петр бириншидүйриинде салынған сенат жайына шақыртылып, оларға патша ир-

за болғаны, тилектери қабыл етилгени жазылған Жарлық (Грамота) тапсырылды.

Көп узамай елшилер елине қайтатуғын болып. Маманға патшалықтан, үсти тери менен жабылған, керек емес жағдайда жыйнап қоя беретуғын, төрт дегершикли, темир көшерли сулыў күйме инам етилди.

Оларға Дмитрий Гладышев және қосып қайтарылды.

Санкт—Петербургқа келип әрманларын иске асырып дийдине жеткен Маман көзжас төгип қала менен хошласты да, елине тез жетиўге асығып, күймеге жегилген атларға өзи қамшы көтерип шыўледи...

6.

Гүз кирди.

Маманнан еле дәрек жоқ. Елшилер жөнинде хабар биліў ушын Оренбургқа жиберилген Хелўет қайтып келмей атыр.

Мурат шайық хәр күни азанда әллеқандай бир жаңалық есептетуғындай болып оянады, тым-тырыс. Соннан кеште өли төсекке киргенше және хош хабар күтеди. жоқ, жоқ.

Оның жанына қосымша егеў салатуғын ўақыялардың бири Қоңыратлардың хәрекети. Олар маңғыт урыўына пәтенки келтирип көширди. енди және биреўлерге аўыз салмаса... Патшаға жиберилген Ахиднамаға аты жазылмағаны ушын Рысқул бийге ашыўлы. Адамлар менен сөйлесе бермейди, шайықтың өзине де онша ашылыспайды.

Шайық хеш жерде турып я отырып тақат ете алмай, аўылдың арқасындағы кең жазықлыққа шығып дем алыўға хәм жекке жүрип жол қараўға кетип баратырып Аманлықтың үйинің үстинен өтти. Оның қайнатасы берип жиберген жаңа отаўдың еле тигилмей, ылашыққа тақап жыйналып қойылғанын көзи шалды.

—Аманлық! —

Иштен Ақбийлай жуўырып шықты.

—Еле келмеди, уллы шайқымыз.

Мурат шайық басын шайқап сәл гидирип турды да:

—Қызым, маған арнаўлы жиберген сыйлықлары ушын әкең Айғара бийге көп-көп рахмет!—деди. —Өзлериңизге инам еткен отаўды қашан тигесиз?

—Маман бий келген соң той берип тикшекшиниз.

— Хә, бәрекелле!—деп шайық үнсиз жүрип кетти.

Аўылдан былайырақ шыққанда изинен жайдақ атлы жетип «табақлы» урыўының басшысы Юсип бийдің уллы болған тойына хабар айтты.

«Табақлы» бас урыўлардың хеш қайсысына хирмейтуғын кишкене урыў. Барлығы болып отыз шаңарағы бар. Азлығы ушын орыс патшасына жазылған ахиднамаларға да қосылмады. дурысырағы. қосылын деп оларды көзге илген де адам болмады.

Юсип бий уллының атын журт үмитин артып отырған Маманның хүрметине Маман деп қойыпты.

Бул бөпе Маман бий Петербургқа кеткели елде туўылып, аты оның хүрметине Маман қойылған үшинши бөпе еди. Бундай салтанатқа бармаў мүмкин емес. Мурат шайық изине айналды да, ат қосшысына Избасар баҳадырды хәм Әлий бийди ертип шығыўды тапсырды.

«Табақлы» урыўы өзлериниң аз санлы болғаны ушын ба, бәри-бир адамның баласындай миймандос, көп посыў себепли үлкен урыўдан киширейген, ал миймандослықтың үлгиси пүткил елге усы урыўдан тарқаған деген гәп бар...

Мурат шайықларды хәмме аўыл күтип, бир топ баланы түйе өркешиндей төбешик қумның басына мингизип, жол қаратып қойған екен. Олардың алдына аўыл адамлары жапа-тармақай жуўырысып, ат жылаўлап, шайықтың аяқларына шаң тийгизбей көтерип алды.

Шайық менен Ырысқул бий арасындағы алакөзликти еле еситпеген, сезбеген Юсип бий бурынғы тәртип бойынша оларға бир отаў сазлатқан еди. Шайық сонда киргизилди. Басқалар ерте келип отыр еди. Шайықтың кирип киятырғанын көрип бәри тикейди. Тек Ырысқул бий тикеймей, шайыққа өз төринен орын аўыстырыў ушын сәл жылысты.

Араларынан суўық самал естирип, журтқа биймәлим себеплер менен бир-бирине ала-көзлик пайда етип алған шайық менен Ырысқул бийге басқа бийлер сын көзлери менен қарасып, тереңиректен сыр үгиўға тырысып бақты. Бир-бирине ашыўлы еки жолбарыс усыны сезсе керек. Хәр қайсысы өзинде сырлы жыллы жүзлилик сақлаўға урынды.

Үй-ишиндегилер менен бир қатар ҳал-жағдай сорасып болған шайық Ырысқул бийге әдейи бурылды:

—Тәндармысыз, әзийзим? Елиңиз, ағайин-туўғанларыңыз тынышлық па? Етиллериниздe иллет, мал-жанынызда өлим-житим жоқ па?

Тоҳа өзине қаратылған сораўларға жуўап бермеў, көпшиликте көргенсизлик болатуғынын билген Ырысқул бий утылмады. Туўрылап қарамаған менен суўық қаплылық сақлады. Жуўап берди хәм өз гезегин қуры жибермей, орыс патшасынан қандай хабар-атар барлығы менен қызықсынды.

Ырысқул бий өзин жүдә тыныш тутса да, даўысында тасқа-

тас соққандай отлы шақмақтан из барлығы анық білініп тұрды. Шайық сезді. Оның өзіндегі усындай, отлы шақмақты «әзийзим» сөзі сыртқа тұтінлетпей. аўзы бекитилген ошақтай тек ишн пысқып қала берер еди. Ал тынлаўшыға иште не бары, бастырыўлы күйинде, жыллылық бергендей болады. Сол ушын ба, ишки ала-сапыран тұтиниге шыдап, усы сөзге айрықша жүк артып, мәни берип айтады. Бийдиң соңғы сораўы жүзгөйликтей сезилсе де, «әзийзим» ди және бир прет еген көриў ушын жуўап берди.

—Орыс патшасынан өзиңиз қанша хабар билсеңиз, мен де сол құрлым билемен, әзийзим!

Буннан соңғы олардың гәплери есилип кете бермеди. Ҳәр қайсысы «пәленше мереке бузды» атағын алмаў ушын салмақлылық, тынышлық сақлаўға урынып бақты. Бирақ жалған жүз жылтыратыўлар өзлерине де, отырғанларға да пайда бермеди, ҳәмме сезди. Еки жасы үлкенниң ишки теке-тиреспеси бир үзик қар булт түсип, ҳаўа шығар тесигин қоймай шаңырақты қаплап алғандай, үйде дем алыў қыйынласты. Өткир тұмаўдың дем алғаны секилли әлле қандай шурылдысы бар пәпеслерди пайда етти.

Шашы қара, сақалы ақ Дәўлетбай бий жаланбасланып, төбесин қасыды. ол усының менен, дыққат аўдарып, биреўиниң күлкили сөз айтыўына себепши боларман деген еди, жорасы Убайдулла бийдиң орны олқы болып турды.

Тойдың сәренжамы кирди. Түрик қалың ерлерине жезқанат шөже тислеп турғандай көринетуғын мурtлары бар, лопай аўыз бул жигит кирсе, себепсиз кирмейди. Мийманлардың хызметке кеўли питип я питпей атырғаны менен қызықсынып ең таппаса, бир күлкили гәп айтып кетеди. Соңлықтан мийманлар оны есикте көриўден өзлерин күлкиге таярлады.

—Шайқымыз,—деди ол бираз тәшўишлирек,—Маман бийдиң атқосшысы Аманлық келген еди. Сизди асығыс көргиси келеди.

—Қайнатасы ябылардың бас бийи қылып жиберген шығар,—деп селк-селк күлди Ырысқул бий. Дәўлетбай бийдиң де еки езнўинде күлки ойнады. Есимбай шайықтың қабағы үйилгенин көрип сөйлемеди.

— Кирсин!

Аманлық ҳәммеге қол қаўсырып босағаны атлаған жерде сақка жүгинди. Шайық оның жүзинен бир нәрсе уққысы кегендей тигилди: жүзине өли шырай еннипти. Еки бетиниң алмасы суўға малып сыққан бөздей. Көзлерине ирең қатыпты.

— Тынышлық па?

—Ҳәзирше тынышлық, шайқымыз,—деди Аманлық демин бөлип-бөлип алып. Сөйлеўге де дикеси жоқ. — Шайқымыз, әдиўли бийлер, мен жаман хабар менен келдим. Той үстинде айтажақ емес едим, Айғара атам: «ҳеш жерге иркилме, үйине қайрылма, гуўры барып айт» дегени ушын мәжбүрмен. Төрт көз гуўел екенсиз, айтайын.

— Неге соза бересең?—деди Есим бий шыдамай.

Аманлықтың көзлеринен тер моншақлап, тили сөзге келмей еки ийнинен дем алады:

— Абылхайыр хан бизин елди талаўға нийетленген...

— Абылхайыр бизиң елди талаўға нийетленген!!!

Орталарына бир өликсе әкелип таслағандай, ҳәмме селк-селк етисип, көзлери уяларынан шығып кете жазлады. Мурат шайық Аманлықты шайнап таслағысы келгендей тислеринен түпирик шашып жекиринди:

—Не дейсең?! Ким айтты?!

— Айғара атам айтып жиберди.

—Аўзына құм, әзийз ийттиң туўғаны!

—Таўып келген жаңалығына қара, көрмедиктиң...

Ҳәр ким ҳәр жақтан аўзына келгенин айтып Аманлыққа дәпинин атырғанында гәпке араласпай. жүзи сурланып отырған Ырысқул бий сөйледи.:

—Бунша не ҳөктелик, адамлар? Еситкен қулақта не жазық бар? Мә, бир кесе чай ишиң. Бастан сөйле!

Аманлық суўып кеткен чайдан лық еткизип бир жутты.

—Қайнатамыздикине барған соң келиншегимди тез қайтарып, өзим қайнатамыздың анаў-мынаў ислерине жәрдем етейин. қазақ жигитлери менен ганысайын деп қалып жүр едим. Бир күни қайнатамды Абылхайыр хан шақыртып еди. ханнан дым қапа болып келип маған «Балам, жақсылық деген шамшил болады екен. Көз тийди» деди. Сөйтип сөйлей алмай буўлықты, дирилледи. Безгектей дирилледи. Соң және сөйледи. «Улым, қысық көкиректен қысық ақыл шығады екен. Қыйсық ағаштың көленкеси де қыйсық болады екен. Абылхайыр хан әзелден қысық көкирек еди. қыйсық торанғыл еди. Қысықлығына, қыйсықлығына барды. «Маман бийге: «атынды тартып айда, шаң жутарсаң» деген едим, тыңламады. Атын қамшылай баслады. Петербургқа кетти. Енди Қарақалпаққа шаң жуттырамаң» деп хан ҳәк ашты, шырағым. Бизлерди шақырғанының мәниси нөкер салмақшы екен. Жүз нөкер салды»,—деди. Мырзабекти бас қылып бересең депти. Атам байгус шыдамай «қарақалпақларда не гүнә, не жазық бар? Мәмлешиликте жасай бергенде не қылады» деген екен, «журтты айныттың, сатқын»

деп, қайнатамды керегеге байлап сабатыпты. Седет керейди де өлим менен қорқытып, жүз нөкер салыпты. Атам усыларды айтып маған «ҳазир қайт, шайыққа. бийлерге бул хабарды жеткер, алдын алсын» деди.

—Абылхайырдың тийкарғы дағы не екен?—деди бийлердиң бири.

—Өткен сапары Ғайып хан оның салықшысын ҳештенесиз қайтарып. ендигиден былай орыс патшалығының халқымыз деген еди.—деди Ырысқул бий салдамлылық менен асықпай.

—Оның үстине Абылхайыр Оренбургтың ханы Нефлюевке өкпелеген, —деди Аманлық енди өзин бираз басып. Бийлер оның аўзына қарады.—Ашкөз Абылхайыр жек көретуғын Орта жүздиң ақсақал—бийлери Оренбургқа барған екен, ол Нефлюевке, «оларды ирк. маған бағындырып бер» депти. Нефлюев Орта жүздиң ақсақал —бийлерин иркпепти. Абылхайыр ханның өтинишин итибарға да алмапты. Онысыз да ашыўы мурнының үшында жүретуғын ханның қаҳәри келип, орыс патшасы менен Киши жүз арасында соғыла баслаған көпирдиң бир тирепбердисин тайдырыў нийетинде қайтқан.

— Оның үстине Нефлюев Абылхайырдың аманатқа тапсырып қойған Хожахмат деген улын Шынғыс деген улы менен алмастырып бермеген-биш,—деди шайық төмен қарап отырып.—Әй. бизиң мусылманлардың кәнәәтсизлиги де майырады.

—Қайнатамның айтыўына қарағанда, Абылхайыр өзиниң бурынғы бас душпаны Нәдир шаҳқа адам жиберип, қайтадан жарасқысы келетуғын қусайды. Ата жаўы жуқғарлардың қанлы дастығына жүнли қабақ басын қойыўға нийетленип, ханына қызын жибериўге ўәде еткен.

Бул жаңалық бийлердиң бойын жеңиллетпеди, керисинше шаңарақты басқан тас кем-кем төмен жапырып киятырғандай, бурынғы бир бап шуўылды нәпеслер терең гүрсиниўлерге айналды.

—Адамның пәси дүзге кетсе, жаман хабар менен қайтады,—деди той сәренжамы жақтырмай.

Аманлық жер шуқлап отыр. Ҳәмме сам-саз. Аўқат ушын қол жуўдырыўға кирген хызметкер жигит. қонақлардың тастан соғылған сүўретлердей қаймылсыз, жансыз отырғанларын көрип, мысқуманын услаўы менен ергенекке сүйелген өлидей, қатып тур.

—Орысларға қосыламыз деп қаралы бола бердик,—деп сарсылды шайық.—жоқ. әзийзлерим. Олай дейжақ емеспен. сүйегим тозған. Буннан бурын да Орыс патшалығына бир рет қабыл етилген едик, бирақ салықты бизден Абылхайыр өндирип алатуғын еди. Әзизим Ырысқул, Сиз не дейсиз? Еки елдиң дослық түйини үзиле қояр ма?

Сыртта қуяш батып, үйдиң ишине қараңғылық шөккен секилленди.

Ырысқул бий гиреўленген көзлерин қолының арқасы менен сүртти.

—Жақында маған Абылхайырдың үш атлысы келип кетти. Қыялларын жаман көрип қалған едим. Деген менен Айғара бийдей ақыллы бийлер бар ғой.

Шайық үмидиўар көзлерин және Аманлыққа тикти.

—Қайнатам албырақлап «найзаны найза сындырады» деген-әм гәп айтты,—деди Аманлық.

Есиктен кирген матам елеси ҳәммениң көзин перделендирип, бир-биреўге мириўбет белгилери көмейип, ҳәр ким бир қылдың үстинде қалды. Қол жуўдырыўға келген жигиттен соң кирген той ийеси Юсиптиң үскини қуйылып, есиктен кирген жерде шөгип, биреў әкелип таслаған заттай қаймылсыз отырды. Мурат шайық ҳәммеден де көбирек оны аяды.

—Әзийзлерим. нәмәрт әжелинен бурын өледи. Бабаларымызда болмаған нәмәртликти қайдан таўып отырмыз? Қәне, Юсипбай, албырамай, гойыңның тамашаларын, белгиленген нәўбетинде бузбай даўамла. Әзийзлер, бас көтерилер!

Бәри бир, той кеўилдегидей болып өтпеди.

—Әзийзлерим,—деди шайық түн ярымында үйли-үйлерине тарқасыў ушын атланыўға шыққан бийлерге.—Ошақтың отын өширмеўге тырысқан отжағар ошақта қоз барында ҳәрекет қылады. Айғара бийдиң «Найзаны найза сындырады» дегенин де естен шығармаў керек.

—Ел басына аўыр мүшкил тасы түсежақлығы көринип турыпты,—деди Ырысқул бий.—Тасты орнында езип түсириўдиң илажы табылса еди.

Ҳеш ким ҳештене дей алмай, үнсизликте, тойдан емес, өли жайластырып шыққандай, тунжырасып тарқасты.

Мурат шайық аўылына келген соң Избасар баҳадыр менен Әлий бийге қоса Аманлықты иркип:

—Набада ғаўға басланса. ябы урыўы таярлықсыз қалмасын,—деди де, үйине келип. мийин сарсаң қылған ҳәр қыйлы ойлар менен ертеңине түске дейин-әм уйықлай алмай. жатырғанында, Қоңырат урыўынан Айтуўған жасаўыл келип. даўрық турғызды:

—Шайық, егер қуда бирлигине туратуғын болсаңыз, Ырысқул бийдиң өли денесин қайтарып бериң.

—Не дейсиз, не дейсиз?!

Айтуўған жасаўыл бүйтип жекке жүрмейтуғын еди ҳәм бүйтип ашыўланбайтуғын еди, шайықтың түсинбей «не дейсиз...» дегенине инанбады.

—Шайық, пир болсаңыз ҳәмме қарақалпаққа бирдей болыңыз. Кешеги тойдан Ырысқул бий үйине келмеди. Өлтиртпекписиз!

—Бул не жала, әзизим?!

— Ел, бирлик, туўысқанлық, парахатшылық десеңиз, ойланарсыз, ҳүрметли шайық, жүдә көп ойланарсыз, уйықламай ойланарсыз! Жуўап күтемиз, болмаса еки урыў және қырылысады!

Айтуўған жасаўыл көп гидирмей, атын қамшылап-қамшылап, патырақлатып шабыўы менен бәдәр кетти.

Басы мең-зең шайыққа ашық шаңырақтан қайтқан тырналардың қанатларының зуўылдысы, жағымсыз «тыррыў-тыррыў» еситилип:

—Әй, жалғаншы дүнья,—деп басын көтерди. —Және бир маўсимнди қайғыға толтырып әкелдиң-ә!

* * *

Юсип бийдиң тойынан қайтқан урыў басшыларының көпшилиги туўры үйлерине емес, Ғайып ханның аўылына қайрылды. Ханның аты хан. Барлық шылықты соннан еситиўлери керек.

Ғайып хан соңғы гезде бийлер, баҳадырлар менен сөйлессе, үлкен улы Убайдулла султанды қапталына отырғызып, мийрасхорына пс үйретиўди мәқсет етип жүрген еди. Топарласып келген бийлерди қабыл етер алдында оны қасына шақырып, урыў баслықларының бирин екиншисине қоспай жеккелеп қабыл етти.

Убайдулла султан әкеси менен талай сапар бирге болса да, оның көп иелерине, сөзлерине бийпәрўалаў қарайтуғын еди. Усы иретте барлық гәпке дыққат берди, әкесиниң қайсы бийге қәйтип миңәсийбет қылатуғынларын да үйренип отырды.

Ғайып хан ҳәрқашанғы қулқынан өзгерген жоқ. Қайсы бийди тынлап, изинен сөйлесе, әўеле:

—Абылхайырға салық төлемеймиз,—деди мақтаныш кейип менен.—Себеби, биз енди Орыс патшалығының қолластындағы халықпыз!

Буннан соң ол онша асықпай, уллы орыс патшалығы турғанда Абылхайыр хан ҳештене қылалмайтуғынына исендирип, алдында отырған бийдиң урыўын мақтайды, оның алдында ғана, сөйлесип шығып кеткен ,ямаса енди кириў ушын сыртта күтип отырған бийдиң урыўын жаманлап. елди бузыўшы урыў екенлигин уқтырыўға тырысады, ҳәзир ғана алдында сөйлесип отырған бийдиң урыўына алле қайсы бир урыў жаў екенлигин, ҳәзир ғана шығып кеткен бий усы бийди жаманлағанын айтады.

Убайдулла султан әкесиниң елге тек алаўызлық тухымын себетуғын гәплерин жүдә бийтақатлық жағдайда ишинен ашынып тынласа да, ҳеш кимниң көзинше ҳәк ашпады. Ҳәммениң изинен келген Юсип бийге:

—Абайла, сениң урыўыңды қоңырат урыўы өзлерине қосып алажақ. Абылхайырға емес. Ырысқулдың қоңыратларына қарсы урысқа таярлан!—деди.

Усы сапары Убайдулла султан өзин зорға тутты: «Сорлы, ең аз санлы. мәмин урыўды да жөнине қоймай таластыражақ!»

—Көке!—деди Юсип бий шығыўдан.

Үлкен улының базы ҳәрекетлерин уната бермейтуғын хан эган келте мойнын бурды.

— Не демекшисең? Көзлериң неге қызарып тур?

—Мен сизге түсинбедим!

—Көксең! Тәўиптиң аты шығыўы ушын аўырыў көп болыўы тийис! Ал, хан төреник берип отырыўы ушын, әўеле аразластырыўы тийис!

—Өрмекшиниң аўындай бул иелериңизге шыбын болып орағылып қалмайсыз ба?

—Не дейсең? Өрмекшиниң аўы!... Шыбын!... Әй, нәлетий көргенсиз, шешең жаман сенин! —Баласының ашыў менен түргелип кетиўге мейиллегенин көрип сәл босасты.—Меннен соңғы хан сен, сол ушын түсинип қой. Ийт бағыў ансат емес. Ҳәм тойдырыў керек ҳәм таластырып шүйик қылып қойыў керек. Семиз ийт ийесин қабады.

—Ийтлерди пәс көкирек қылма дейтуғын едиңиз?

—Ол аншы ийтлерге, өзимиздиң ийтлерге тийисли. Билип қой, өмириңше билип қой, адам-әм ийт. Халыққа басшылық етиў—бир топар ийт баққаннан қыйын.

—Мен шаршадым,—деп Убайдулла султан тикейди.

Хан әкеси оннан жаманлық күтпей, қапталына жанбасларды, хызметлер бир табақ қой гөшиниң пуўын бурқыратыўы менен алып кирди.

* * *

Басқа урыўлар менен салыстырғанда ең атақлысы Қоңы-

ратлылар да Абылхайыр ханның жаман ниетлери ҳаққында бир-бирине хабарландырып. аўыл көшесине топланды.

Бирақ олардың арасында Ырысқул бийдиң болмаўы жана ис баслаўда олқылық туўдырып ғана қоймастан, бәрин самсаз етти. Ырысқул бийдиң урыўға сүйиспеншилигин кемдей көрип, минлеп, базда жүзбе-жүз урысып жүретуғын киши бийлер, баҳадырлар ҳәзирги қыйын жағдайда қандай туў астына биригерин билмей. сарсаны шықты.

Әўеле Мурат шайыққа бопсы менен барып, оннан анық дәрегин биле алмай, Ғайып ханнан айланған Айтуўған жасаўыл көшеде жыйналғанларға жетпей атырып-ақ, алыстан қыйқыў салып киятыр.

—Ырысқул хан ҳеш жерде жоқ! Ҳеш ким билмейди! Барлық бәле Мурат шайықтан! Ғайып хан да шайықтан гүман етеди.

Жыйналғанлар атларын бир жерде тураклата алмай, қазан шуқырда қалған балықлардай олай-будай теңселисти.

Ҳаўа райы да, олардың кейпиндей өзгерди. Аспандағы булт қәпелимде жаўын болып қуйды. Ырысқул бий ҳаққында гәп таўып уйлығысқанлар әнгимелерин адақламағанша ҳаслап тарқамады. Демде-ақ кийимлери малпақ-салпақ болып суўдан шығарып алып суўынданған баўлы пишендей болса да, кетпеди.

Айтуўған жасаўыл Мурат шайық пенен қалай әнгимелесип, бир-бирине не дескенин, қалай абай еткенин мақтаныш пенен айтып, Ғайып ханға қалай барғанын, айта баслағанда, жаўын әстелеп қарға айнала баслады.

—Оразан батыры ушын ябылардың еле дығы бар,—деп салды Алиф Қарабай. Қара баҳадыр қапталдан.

Дәў денели бул баҳадырдың алдында сөйлеўге неликтен де көкиреги даўай бермейтуғын Байқошқар бий атын және алдырақ жүргизди.

—Қадирданлар, абайлайтуғын ба едиңиз? Қоныраттың ханы кемгә болып кетип еди. Ол киси ашыўланса, өзгеден қаўип етсе, сондай болатуғын еди. Ол ябылардан —Мурат шайықтан қәўипленетуғын еди. Ол «табақлының» тойын бәне қылып қолға түсирген. Айтуўған жасаўыл, дурыслап сөйле, Ғайып хан не дейди?

—Неге инанбайсыз? Ғайып хан, барлық бәле ябылардан, деди. Қасында үлкен улы Убайдулла султан-әм отыр еди. Ой, жигитлер, хан көп нәрсе айтты. Шайық бизлерге ойласпай, улы Хелўетти Оренборға жиберипти, орыс ханынан ҳамал соратып жиберипти. «Аңғарасыз ба, енди ябылар күшейеди, қоныратларды аяқ асты қылады»—деди Ғайып хан!

Ҳәмме бир неше демге тым-тырыс қалды. Қар кем-кем

ыраслап, бийлер менен баҳадырлардың бас кийимлери ағарз баслады.

Байқошқар бий атын қамшылап ҳәмменің алдына өтти:

—Қадирданлар, Ырысқул ханның бирден жоғалыўында «табақлы» урыўының қолы бар. Өзлери әзелден әзәзүл урыў.

—Сол ушын да ғарыс урып отыз шаңырақ қалған, айданлар-қалған отыз шаңырақты да нышқырт етемиз!

—Сабыр-тақат, Байқошқар бий!—деп Сүйиндик бий зәңгиге ширенип тикейди. Епелеклеген қар жамылып әбден киширейген майда сүйекли бул бийдиң ири даўысы ҳәмменің дыққатын өзине тартты. Ол қамшысын таўлады. — Қулақ салыңлар, қоныраттың мәртлери. Ырысқул хан сабырлылықты жақсы көрер еди. Ҳәр истиң ақырына баққан мақул!

Бели оқжайдай бүгилген жалбыр тонлы, қапа сақал бир ғарры аттардың аяқлары арасынан «халайық, халайық», деп малақайын көтерип шықты.

—Сүйиндик бий мақул гәп айтты. Илажы болса шыбынды өлтирмен, ҳазар бермен!

—Маңлайы қара бүкир, саған не жоқ!, —деди Байқошқар бий оған жекиринип.—ябылардың қара атлысы урып кеткенде, сен емес пе Ырысқул ханға жылаған?

Әлиф Қарабай баҳадыр ири денеси менен атының ери үстинде тикейип қылышын көтерди:

—Уллы Қоңырат бийлери, тыңланлар, басымызды табыў ушын басымыз болыўы керек! Менинше, ябыларда жазық жоқ.

Оған изин айттырмай Айтуўған жасаўыл асығыс түрде атының ерине тикейип қылыш көтерди.

—Әлиф Қарабай, күшке зор болсаң да, ақылың, аз! Болмаса олай демес едиң! Мени өтрикши десең, Ғайып ханға барып қайт!

—Оразан батырдың өлими ушын ябылардан еле қорқасаң Әлиф Қарабай. өйтип көт тықпа, қоңыратлар ҳеш кимге жарамсақланбайды!

Бул сөйлеген Байқошқар бий еди. Баҳадыр атының ерине жөнлесип отырды.

—Мен де Абылхайыр қәўипли деп ойламайман!—деди Байқошқар бий енди бираз пәт алып. —Ябылар да қәўипли. Хелўеттиң Оренбургқа жиберилиўи, оннан соң Ырысқул ханның бир ақшамда жоқ қылыныўы әзелден ойланылған кәсийет. Сол ушын биз елдиң мине деген жигитлерин аяққа тургызып, ябыларды шабыўымыз тийис!

—Шабамыз!—деди Есенгелди басшылығында келип қалған жас атлылар.

—Байқошқар бий, сиз неғып Ырысқул ханның арына шабатуғын болдыңыз?

Байқошқар бийдің жамбасына найза қадалғандай көзлери әлле-пәлле болып Алиф Қарабай баҳадырға қаҳарлы қарады.

—Ырысқул хан қыйсық жолға баслаған ўақытларында оны жек көргенимди жасырмайман.

—Өлген соң туўры жолға түсип пе?

Бағанадан бери ойланып ойын жуўмақлаған Сүйиндик бий атының ерине минди. Қамшысын таўлады.

—Халайық, тынлаңлар! Жақсысы, мен Әлиф Қарабай менен Ғайып ханға барып анығын еситейин. Сизлер ҳәзир тарқап, найза саплатыңлар, қылыш егеңлер, ат бағыңлар, ябылардың сыртынан сайып жүриў-әм қорқақлық. Енди анаў-мынаў деп гә урысып, гә жарасып жүрмеймиз. Бир ақшамда шаўып, Ырысқул ханның қаны ушын көшесинен қан ағызамыз. Басқа мәсләҳәт болмаса, тарқаңлар. Қәдеги шаймалағанды Жайылған бабамыздың әрўағы урсын! Әўмийин!

—Әўмийин!

—Әўмийин!

***

Усы күни гүллән қытай урыўының атқа минерлери де Дәўлетбай бийдің үйине ойласыққа жыйналды. Бас бий соңғы гезде жүз берген қәўипли ўақыяларды баян етип, бийлердің, баҳадырлардың пикирлерин дарама-дара тынлады.

—Бирақ,—деди ол барын жуўмақлап. —Абылхайырға қарсы күш таярлаў менен бирге, Ғайып ханның маған сыбырлап айтқанын да есте тутыўымыз керек. Бир ақшамда жалайырлар шетимизден қырып кетпесин!

***

Сол күнги мәжилис «табақлы» урыўында әдаўатлы өтти. Юсип бий жаўатуғын булттай түнерип, Ғайып ханның қабылханасында болғанын, Мурат шайық пенен кенескенин баянлап, гәпин былай жуўмақлады:

—Ғайып хан маған аўлағында бираз гәп сыбырлады. Аўҳал қоржынласажақ. Енди сан мың «қоңыратқа» отыз үйли «табақлы» қарсыласыўға мәжбүр боламыз. Урыў жоғалмаўы тийис. Аўзына қасық апарған бенде өзин нөкермен деп есаплайды. Мақул ма?... Мақул демеске шара жоқ...

***

Жалайырдың Есим бийи Жанакенттен келе сала урыўласларын жыйнап, елге дөнген қәўипти былай баян қылды.

—Айғара бийдің хабарына қарағанда Абылхайырдан бәле келеди. Ғайып ханның маған тәнҳа кенес бергенине қарағанда, кенегеслер уйқыдан оянған. Енди бизлерге топылажақ ойы бар. Оннан жаманырағы қытайлар қусайды. Олар, «жалайыр урыўы қытай урыўы болыўы керек» дермиш. Буған не дейсиз!

—Нәлет болсын деймиз!

— Ғайып ханға да нәлет!.

***

Әпшерсиз Нуралы бий ҳақыйқатында да оянған еди. Оны патыратлы ғаўғалар, жумбақлы сырлы гәплер оятты. Астыңғы ерни жоқ болғанлықтан оның гәпин тек баласы Тоқтаполат ғана түсинеди. Айтар гәпин соған айтып, өзи атқа минди. Бет аўзын бурынғыдай бүркемеди. Аўыл әрасын айланып шаўып «Ҳа, ҳа!» деп даўырық салып, қамшысын бир таўлап өте берди. Қамшысын дөңгелетип таўласа «жыйналың» деген белгиси еди. Түсимпаз кенегеслердің еркеклери бий үйине қарай ағылып, бир мезгилде жыйналып болды. Әкесиниң атынан улы Тоқтаполат сөйледи:

—Қутырынған жалайырлар бизин тынышымызды алмақшы. Түнде Ғайып ханнан адам келип кетти. «Сақ болыңлар, аңсаты алды менен өзлерин тонаңлар» деп кетти. Ғайып хан, өзлериңизге мәлим, бизин кенегеслерди жақсы көреди. «Қорғанғаннан топылған жақсы» дейди. Әне, гәп сол!...

***

Ябылардың мәжилиси бираз сыпайылықта, биринши гәпин екиншиси жөнлеген ҳалатта өтти.

—Әзийзлерим, жақсылық күтпестен алдын жаманлығын ойламағанбыз. Жаман күнге тайып жүриниз. Қәўип бар. Абылхайыр ханнан қәўип бар. Изинен өзли-өзимиз келисерминз. Ҳәзирше қоңыратлардың ығына жығылып, тил бириктирмесек, болмайды. Егер, олар топылып қалса, жарақ көтермегейли. Керегин алсын. Урса үндемеңлер. Бүгиннен баслап Ырысқул бийди табыў керек. Қара қус көтерип кеткен болса, таў арасында сүйеги қалады. Излегейли.

Мурат шайықтың бул кенесине ҳәммеси келисти. Бийлер,

баҳадырлар Ырысқул бийди излеў ушын өз-ара далаңлықларды, таўларды бөлисти. Избасар баҳадырға елдиң ғажырлы жигитлерин жыйнап, ҳеш кимге билдирмей нөкер топлаў тапсырылды...

7

Көкиреги мыңсан түрли әндийшелерге толы Аманлық таў етегиндеги жетимлерге келди.

Бийғәрез жайылып жүрген таў текелериндей тынбай асыр салып, өзлериниң қәлеўинше ойнап жүрген жетимлер қәўипли жыртқыш көргендей үрпейисип қарасты ҳәм бир пададай шоқланысты.

Аманлықтың еки ийни түсип, атта отырысы салпаўсып, көзлерин ирең басып сүзилген еди. Өзинен қорқып турған балаларды көрип жанланды, еки ийнин алма гезек көтерип қойып, көзлерин жеңи менен сыпырды:

—Бектемир, бул не үрпейисиў!

Балалар сәл босасып, шоғы менен Аманлыққа қарсы жүрип келип сәлемлести.

Аманлық аттан түсти. Балалардың бири атты жетелеп шетиректеги отлақлы майсаға арқанлады.

Гилең жалаңаяқ, жалаңбас, өскин шашлы, бет-аўызлары кир-кир, балтырлары қара гарғаның туяғындай, кийимлери қус түткендей сықылсыз балалар, бул далада бийғәрез өскен хош ийисли гүлдей ләззет берип, Аманлықтың жүзи булт астынан шыққан айдай бирден жадырады. Бектемирдиң басынан сыйпалады:

—Қалайсаң, кептерим?

—Тамақ тоқ, тынбай ушып жүрмиз.

Балалардың арасында Аманлық танымайтуғын алты-жети бала пайда болыпты. Өзинин марҳум жорасы Аллаярдың егизиндей жалпақ мурын, қысық көзли, басы тандырдай, қулақлары атқулақтай, жиликлери айғызланған қара, аяқлары малдай бир баланы көрди де, назери сонда қатып қалды.

—Аманлық аға, Аллаярга мегзеттиңиз бе? Дәл өзи, айырмасы бул сәл аш өлең узыплаў. Өзиңе айтсаң инанбайды, —деди Бектемир.

—Атың ким?—деп сорады Аманлық.

—Кеўлимжай.

—Бизлерге қосылғанына кеўли жай,—деди Бектемир шиңкилдеп.

—Қайсы урыўдансаң?

—Урыўын ядлаў шаңарағы пүтинлердиң, қарны тоқлардың иси. Биз аш-жетимлер урыўынан боламыз.

Аманлық сораў бергенине пәнт жеп, Бектемирдиң төбесине қойып турған алақанын мушлап жиберип еди. Бектемирдиң бир қамтым шашын жула жазлады.

Кеўлимжай Аманлықтың қысынғанына қысынып:

—Аманлық жора, сен туўралы билемен,—деп гәп баслады.—Мен Бектемирлерге утылып келдим.

—Неден утылдың?

Кеўлимжайдан бурын Бектемирдиң қапталында турған, иргежейлидей диңкилдеген, шәмник қарыплы, қыйық көзли қара бала жуўап берди:

—Ойынның түри көбейип кетти, Аманлық аға. Жуўырыс бойынша жетимлердиң жарысын өткердик.

—Қара қоңыз, сен де жуўырасаң ба?

—Ушаман.

—Аўа. Қара қоңыз тезек жумалатады, талпаса ушады,—деди Кеўлимжай.

Ҳәмме дуў күлисти.

Аманлық та күлди.

—Қәне, Кеўлимжай, сен булардың үлкени екенсең, не жаңалық бар?

Кеўлимжай жолдасларына қарап-қарап алып, аўзын сыйпалады, соңынан тилин шығарып мурнының тесиклерин жалады. Бул күлки туўдырды.

—Не жаңалық болсын? Кеше қаўын урлыққа барғанбыз...

Ол айта баслағаннан-ақ балалар бир тыма күлисип алды.

Кеўлимжай күлмей даўам етти:

—Жолда қарақулақ улыды ма де. Қарақулақ жолбарыстың жаршы—қатыны екенин өзин билесең. Бектемир бир жалынады дейсең. Не деп десең? «Жоралар, жан жоралар, әкемнен жалғыз туяқ едим, ортада жүрейип,—деди қалтырап.

Ҳәмме дуў күлди, кең дала күлгендей, айнала жаңғырып кетти.

Аманлықтың бүйтип ықлас пенен күлмегенине көп ўақытлар болған еди, көзлеринен жас аққанша күлди. Күлкисин тыйып, оларды үйине мирәт қылды. Балалардың бирине қара гунанды жетелетип, топарласыўы менен изинен ерди.

—Сизлер, Сейдулла дәўдиң ешки сатып алғанын еситтиңиз бе?—деди Кеўлимжай.—Қәне, билмесеңиз, еситиң. Сейдулла дәў үлкен улы Бегдулла собылық пенен Жаңакенттиң базарына түсип, желиңи сасарқа бир ешки сатып алады. Желиң болғанда қандай жер сызған, ешки болғанда қандай, шақлары уўық-

тай, «мәә» дегенде дір-дір силкинетуғын, басқа ешки көрсе, көзлери қызарып, жулқынып туратуғын ғайбар қылығынан дейди. Араға дәл-далшы салып, киширек бир туўшаның пулына алады. Үйине келеди. Бегдулла собылық жол бойынша быжылдап, енди бул ешкиси туўса, ылақларын өзи бағатуғының, сүтин үкелерине беретуғынын айтып, мақтанып келе беради. Есигиниң алдына байлап атырғанда Сейдулла дәўдин ҳаялы далаға шығып: «Ҳаў, ағасы, теке алғанша неге ешки алмадың?» дегенде, «Теке болса гөр болсын, балаларға саўын болсын»,—деди.

Балалар және күлисти.

Үйине келген соң бир қозы сойып, оларды ҳүрметли миймангә айналдырды.

Гөш писемен дегенше қайнатылған чайды ишиўге молламдәгереклесип отырғанда, Аманлық гәп баслады.

—Жигитлер, Маман бий орыс патшасына кетиўден елге қарсы жаман көзлер пайда болып атыр. Ҳәмменин басына мүсийбет түсежақ. Сол ушын баўырынан жел өткен қарақалпақ баласы таяқ пенен болса да қуралланыўға кириспп атыр...

Кеўлимжай түргелип жыртық бөз көйлегиниң етегин көтерди де, шәмпийген жуқа қарнын тыр-тыр қасып турып:

— Аманлыққа сөйлейжақпан,—деди.

— Сөйле.

— Әй, сизлер, неге ғаўырласасыз?—деди балаларға. Оның ҳәтте буйрық сөзинен күлкиниң изин аңлайтуғын балалар жым-жыртласты. Өз-ара әжайып ойынға таярланып, изинен күлки күтти. Кеўлимжай қарнын қасып турып даўам етти.— Қәне, ойланынлар. Ким бурын тапса, менен тәкибай алады. Таппасаңыз, бәриңизден бир-бирден тәкибайды мен аламан. Шыбын қус па ямаса ҳайўан ба? Билип қойын, үйдеги қара шыбынды айтып атырман.

Ҳәр ким ҳәр жерден өзинше претсиз жуўап берди:

— Қус!

— Ҳайўан.

Кеўлимжай ҳәмменин жаланбасланыўын талап етти. Балалар тәртипти бузбай жаланбасланды. Кеўлимжай оларды аралап жүрип, басларын шертип шықты.

—Енди мени тынлаңлар,—деди орнына келип.—Шыбын адам. Себеби ме? Адамда, ҳәм қустың, ҳәм ҳайўанның мийеси бар. Көзлериниз аларып таңланасызлар—ә, пәмсизлер! Қара шыбынның адамдайлығы—адамның жеген аўқатын жейди, қара шыбынның ҳайўандайлығы тасланды ҳарам затларға да қонып жей берди. Аш болғанда оны бизлер-ам жей беремиз. Әне, сол жақларынан адам қара шыбынға усайды. Ҳәмме емес, өзинен бир текше бахты кемлердиң тәғдирин билмеген адам қара шыбынға усайды. Аўа!

— Астапыралла!

— Енди бизден бир шымшық қаштыға өтемиз. Ким баслайды? Тоқтан, өзим баслап беремен. Бизден бир шымшық қашты...

Ҳәмме даўыс қосып гүў етти:

— Нешик?

— Ҳәр қулағы қырқ тешик.

— Неше улы, неше қызы бар?—деди ҳәмме.

— Бир ҳаялы, бир сиңлиси, бир аты, бир тигилмеген отаўы бар.

— Усы үй!—деп балалар бирден шешти.

Қозының ети желинип болғаннан соң ойын және даўам етти.

Аманлық әри-бери тынлап бағып еди, олардың тийкарғы мәқсетке оралатуғын түри болмады. Шыдамады!

— Кеўлимжай, бағана мен ел тәғдири ҳаққында гәп баслап едим. Изи мана-манаға айналды.

— Ҳә—солай ма?—деди Кеўлимжай кекетип.—Шыныи айтсам, бизлер ушын Маман бий қалай келсе де,ҳәтте, келмесе де бәри бир. Набада, усыннан елди жаў шапса да, сен ҳаялыңды, Маманды көрмегенше тиктирмей қойған отаўыңды қорғайсаң. Бизлер ше? Тойынсақ болды? Келген жаўдың атларына от орып берсек -әм тойдырады. Ҳә, ҳәзирги тойдырғанының ҳақысына ма? Мейли, онда. Ал, балалар, ертеңги тамақтың ўақтына шекем Аманлықтың не жумысы болса келеймиз.- Ҳалқас бере алмаса, кетемиз. Қәне Аманлық, жумысыңның атын айт. Отынға барайық па? Өзиңди арқалайық па? Отаўыңды тигисейик пе? Ҳаялыңның аяқларын қысайық па?

Аманлық гәп табалмай еки шекесин қысты.

Балалар үстилериниң шаңларын қағып-қағып, өрре-өрре түргелди.

8

Адам гейде бахыттың не екенин билмей-ақ дүньядан көп жумады, өйткени бахыттың шеги, устағанлы анықламасы жоқ. Ол биреўлерге қағаз пулдың шытырлысы, екиншилерге, әрман,.. Әрман изинен әрман... Базыларға бир рет тойыныў...

Маман Санкт—Петербургқа жетип, уллы орыс патшасы менен тиллессе, халқының арзы-аўҳалын айтып, уллы патшалықтың сорамына қабыл еттирген жарлықнама алып қайтса, бахытының шеги болып түйилетуғын еди. Ойлағанларын иске асырған соң онда басқа әрманлар басланды: Елине аман жетип, патша Жарлығын дуйым журтқа жәрия етиў, сөйтип дүньяның төрт бурышына елшилер, шабарманлар жиберип, Жунғар шабыўылынан тарыдай шашылып кеткен қарақалпақларды бир жерге, орыс патшалығының сорамына топлаў.

Бул ойлар оны қанаатландырып, елге жеткенше асыққан үстине асықтырды. «Егер жән-жақтағы қарақалпақлар бир жерге топланса, биз де бир келата ел боламыз, орыс патшалығына дәстияр дос боламыз» дейди қыялы.

Кеўли қанша асыққан сайын күймеге жегилген атлар әстен жүрип баратырғандай, жол сирә өнбей атырғандай. Қыялы елинде, өзи жолда, бүркит болып орыс тоғайларының, далаларының үстинен ушып өткиси келеди, әттең қанатсыз, қанат керек!...

Асығыслықтан да пайда жоқ, атлар шаршайды, оларға дем бериў ушын базы аўылларда, қалаларда мезгиллеп еки-үш күнлеп дем алыўға туўра келеди.

Ҳақисине қыс ерте басланып, қалың жаўған қар астынан жол табалмай, ҳәптелеп иркилген ўақытлары да болды. Базы күнлери еки-үш шақырымнан артық жол аса алмайды.

Деген менен елге қарай тасланған ҳәр бир қәдем қуўаныш, тынбаўға, иркилмеўге тырысады. Бирақ елге жақынлаған сайын Маманның жан сезими қайта төшиўниш таба баслады. Киши жүз ханлығының үстинен жүрип өтиў бар еле! Абылхайыр хан оларды шегараға дейин «узатқан» нөкерлерин күттирип қойған болса ше?

Бул ойлар оған жениллик бермесе де, Маман өзин бахытлы сезип, асығып киятыр.

Жолдың алыслығы, ерте басланған суўық, елшилерди болдыртты, базылары атта қәддин дүзеп отыра алмай, күймеде бир-бирине сүйенисип жатады.

Атлар әбден шаршады. Елшилер арасында аўырыўлар пайда болды. Ең мықлы, ден-саўлықлары зор деген Полат жасаўыл да, Сағындық баҳадыр да аўырды.

Бәрҳама кепкен нан, кепкен жемис жеп, шөллесе, қар суўын асап муз шайнаў менен басқаларында да аяз жөтели басланды. Ыссы суў, чай, сорпа түслерине енген сағымдай..

Маманға өз армanлары күш бергенликтен бе, аўырмады, шаршамайды. Күймеге жегилген атлардың дизгинлерин өзи алып, гә атларға ысқырып, гә бир-бирине сүйенисип жатырған жолдасларын хошаметлейди.

— Қәдирданларым, шыдаңлар, елге жетиўге дым ғана аз қалды. Есиңизде ме, ел бәримизди қандай салтанат пенен узатты, енди қарамызды көриўден пүткил ел сондай салтанат пенен күтип алады. Халықтың қушағы ыссы, ыссы қушақларда бәриңиз саўалып кетесизлер! Өзлериңизди тутыңлар, елге жеткен соң сизлерди және жол күтеди. Және атланып кетесизлер! Қаяққа? Билесиз, Жунғар шабыўылынан бери халқымыз жән-жақта пытыраң жүрипти. Оларды жыйнаў керек. Сол ушын киминиз Қытайға, киминиз Афған ели тәрепке, киминиз Бухараға, киминиз Хийўаға жол аласызлар! Уллы орыс патшалығының меҳирли шалғайы астына жыйналатуғынын еситсе, бәри изиңизге ереди. Соннан соң үлкен мәмлекет дүземиз. Көп-көп жерлер егемиз. Санкт—Петербургқа оқыўға жигитлер жиберемиз. Соннан соң елимиз күшейеди, кең пайтах орыс патшалығы түўе пүткил әлемге ат шығарамыз!

Елшилер Маманның сөзлеринен рухланса да, сөз орнына үсти-үстине жөтеллери менен жуўап қайтарысты...

Ақыры Оренбург көринди!.. Елшилер өзлериниң елине жеткендей қуўанысып, еплеп бас көтеристи.

Оренбургта Нефлюев оларды жыллы жүз менен қабыл етсе де, айтқан жаңалығы онша қуўанарлы болмады. Оның еситиўинше Абылхайыр хан қарақалпақ елине салықшыларын жиберген. Ғайып хан, «биз орыс қоластына өткен халықпыз» деп салықшыларды бос қайтарыпты.

—Ғайып ханның бул жуўабы орынсыз,—деди Нефлюев.—Ҳәтте ақмақлық десе болады.—Биз бунан әўел, патша Анна Ивановнаның ўақтында-ақ, қарақалпақлар жөнинде келискенбиз. Қарақалпақлар орыс патшалығына қабыл етиледи, бирақ салықты Абылхайыр ханға төлейди. Ғайып ханның басы екеў емес гой! Ақыллы мырза Маман бий, елине жеткен соң ондай жуўенсизлерге тәмби берип қой.

Бул Нефлюевтиң еки ел арасында алаўызлық туўыўын қәлемеўи ме, ямаса, Ғайып ханнан күшли Абылхайыр ханның тәрепин тутқанына ма, Маманға жақпады, сонда да тарыспады.

...Олар орыс патшалығының шегарасынан шығып, киши жүздиң қол астына қәдем қойыўдан-ақ, Абылхайыр ханның бир топ атлы нөкерлери қоршап алды. Бирақ, бул сапары, ба-

ҳәрде «узатқанындай» бәләҳәтлемеслен, шаўқым шығармасдан Абылхайыр ханның дәргайына жүриўди талап етти.

Хан нөкерлерине қарсыласыў мүмкин емес еди, себеби сапы жағынан он еседей көп еди.

Бул жағдай Гладышевқа унамай олардың басшысын жумсартыўға талапланды.

— Жигитлер, сизлер неге ашыўлысыз? Өзлериңиз болса қарақалпақлар менен қоңсысызлар, мусылманлар қоңыс таңлама қоңсы таңла дейди.

— Көп сөз көликке жүк!—деди де, нөкерлердиң басшысы күймеге жегилген атлардың дизгинин алып жетелеўди бир топ нөкерине буйырды. Онлаған атлы Маманды қоршалап, күймеге жегилген атлардың дизгинин қолынан жулып алды.

Хан аўылына келгеннен кейин Маман баслаған елшилер бир топ нөкердиң қоршаўында қалдырылып, Гладышев Абылхайырдың көп қанатлы сулыў отаўына киргизилди. Оның «Маманды бирге алып кирейик» дегенине ҳеш ким қулақ аспады.

Абылхайыр күтә ашыўлы еди.

— Митрий төре,—деди ол салем-әлик тамамланғанша зорға шыдап.— Жалақор бәрҳә өтирикши, өтирикши бәрҳа жалахор болады. Буны билсеңиз керек.

— Ҳәр ким өзи билген даналыққа сәйкес ис алып барса, күтә жақсы, ҳүрметли хан.

— Қарақалпақлар буздды. Бизде жабық аўызға шыбын үймелемейди, деген даналық сөз бар. Қарақалпақлар ҳеш қашан аўзын жабалмайтуғын сорлы халық екенин көрсетти.

— Пүтин халық сорлы болмайды, хан.

— Митрий төре, асаў тайларды ансат жүўенлеп миниў қылыўға шебер екенсиз. Уллы патша қарақалпақларға Жарлық берди дейди, сизде болса көрсетиң.

Гладышевтиң ойы жаманлыққа бармай Жарлықты шығарды. Хан Жарлықты даўыслатып оқытып, аўдартып манызына түсингеннен кейин әўелгисинен бетерирек қаҳәрленди.

— Буның бәри Киши жүздиң әззилетиў, маған қаслық! Мени телле қылыў нәзерде тутылды ма?—деп ол айрықша қаҳәрге толы кейип пенен ғарқ-ғарқ күлди.—Абылхайыр ханның ақылы еле өз орнында!

— Ҳүрметли хан, өзиңизди басыңыз!—деди Гладышев бираз ашыўлы.

Хан басылмай, тар маңлайы үйилип Гладышевти шайнап таслағысы келгендей олыйды:

— Нефлюев менің аманатқа берген баламды екиншi балама аўмастырмағанынан-ақ, Мурат шайықтың баласын аманатқа қалдырмай оған исенгенинен-ақ, изин түсингенмен. Усыған мәсийп қарақалпақлар салық төлемеди! Мени өлтиргиси келеди!

Дмитрий Гладышев ашыўын иште сақлаўға, тилине келген гәплерди ойланбай айтпаўға әдетленген еди. Иши дүткешке айналса да, сабырлылық етти. Қаҳәрли Абылхайыр ханға ҳәзир бир нәрсе деў отқа май қуйған менен барабар. Бул хан Уллы орыс патшалығына ҳештеңе қыла алмаған менен аз санлы қарақалпақларға пир—зор!

Ол бираз ойланып отырды да, ханнан жарлықты қайтып алып сыртта қалған Маманға берип жибергизди.

—Мейли, —деди хан.—Умытпаңыз, Киши жүздиң ханы мен!!!...

* * *

Жүз берген ҳақыяға түсинбей қаңалықта күймеден түсиўге де урықсат етилмей, көп атлының қоршаўында айналаны көре алмай отырған елшилерге бир атлы келип Маманға патша жарлығын усынды.

— Мә! Күтпейсизлер! Митрий төре қалады.

Маман сонда да Гладышевти күтпекши еди, қоршаған атлылардың биреўлери күймеге жегилген атларды жетелеп, екиншилери қамшылап алып кетти.

Соннан оларға күн батқанша айналаны көрсетпей қоршап түн ҳақыйқый ҳәсиретли қара пердесин жапқаннан кейин тоқтатты.

—Қәне, Маман, күймеден түс, жолдасларыңа да түс деп буйыр!

— Мәниси?—деди Маман.

— Биліў шәрт емес!

— Бул орыс патшасы берген күйме!

— Күйменин дегершиклери Киши жүздиң жеринде турыпты!

—Ҳәй, неге малтам-тап айтысып турсаң! —деп артқан бир атлы алға өтип, елшилердиң шоғына найза урды.

Полат жасаўыл «Ғақ!» деўи менен қулады. Сағындық баҳадыр ғәзеп пенен түргеле сала найза урғанның атына секирип, кегирдегине бес бармағын өткериўи менен қосыла қарға жығылды.

Көзди ашып жумғанша ғабыр-ғубыр алыспа, найзаласпа басланды...

Маман ләшкер басысының атына секирип мине сала, өзин ийтерип жиберип қалғанларына тийисе баслап еди, пайда болмады. Күшли бир сарбазлардың қорғасынлы дойырлары жәнжақтан тийип, аттан қулады, ес-түссиз қулады.

— Бул да өлди!—деп бир атлы секирип түсип, оның қойнындағы жарлықты ала сала атына секирип минди.—Айдаңлар!

Маман ҳештене еситпеди, сезбеди, аўзы-мурнынан лоқыған қан аппақ қарды бояп қала берди. Соннан ол тан алдында еплеп қыймылдап, әстелеп көзлерин ашты. Жолдаслары жансыз сулайып атыр, күйменің тек темир көшери күл астынан қап-қара болып көринеди. Атларды, өзлериниң өликлерин қалдырмапты.

Қуяштың шығыўынан елинин қай тәрепте екенин шамалап, омыраўын көтериўге тырысып еди, тула бедени зил, буўынлары сиресип қалған. Көтериле алмай, қайта жығылды, және талапланды...

9

Пүткил ел алағадалықта. Кеўиллерде шыдамсызлық әсери. Қоңсының қоңсыдан, урыўдың урыўдан, елдиң елден қаўпи ҳәммени шыртылдақ етти. Адамлардың өзлери өз пикирлерине қарсы келип сөйлесе де, оны елестиретуғын, сеники надурыс дейтуғын киси жоқ сыяқлы. Бирақ олардың барлық гәплериниң басы да, ортасы да, ақыры да Маман. Маман!

— Маман келсе бәри гүлләләгүл!

Усыған кеўиллери қаўып қалғаны соншелли, жыйналғанлардан, ямаса әнгиме дүканын қурыўшылардан ким усы сөзди қыстырса болды, тынлаўшының жүзиндеги қайғы думаны бирден серпиледи, бултгай қабақлар ашылып, көзлер қуяштай жарқырайды, еринлер еркине жайылып, тислер жалтырайды.

Аҳднамада Маманның қайтарылыўы соралған ахран айы кирди. Еле, Маманнан хабар-атар жоқ. Журт абыржый баслады. Ҳәр кимде бир гүдик пайда болды, гүман күшейди.

Усындай күнлердиң биринде Оренбургтан Мурат шайықтың улы Хелўет шайық келди. Еле Маманлар Оренбургқа жетип үлгермей-ақ, бирақ жоқарыда қарақалпақлар жақсы қабыл етилгенин еситкен Нефлюев оған тарҳан атағын өзи жазып берип қайтарған еди. Ол Нефлюевтен еситкени бойынша қарақалпақ елшилериниң Санкт—Петербургта жақсы қабыл етилип, жарлықнама менен қайтқанын айтса да, ел тынышый қоймады. Керисинше қоңырат урыўы ябыларға қарсы шабыўылға таярлықты көбирек гүжитти.

Ең арасындағы алаўызлыққа қанық Мурат шайықты улының тарҳан болып келгени көп нәрсеге исендирип Избасар баҳадырға барды.

— Әзизим, жыйған нөкерлериңди тарқата ғой.

Избасар баҳадыр онын сөзлерин жүзеге́йлик көрип ҳайраны шықты

— Әзизим, басыңды шайқама, қустаны қылма, мени. Бул заманда еки жүзли емес адам жоқ. Бир жүзин халыққа қарайды, бир жүзин атқа минерлерге қарайды. Ал енди усыннан Абылхайыр хан топылса, күшимиз бар ма? Жалғыз ябы урыўы не қыла алады? Тарқатқанын абзал. Усыннан Абылхайыр хан бизге топылып болып-ақ, уллы патшаға ўәжлеспеге барғанымызда, алды менен қарақалпақлар ләшкер таярлады, соннан соң алдын алдым десе, не деймиз? Ябы урыўы, пүткил қарақалпақтың бахытын қара қылады. Сабырлылық кесесин ҳеш ким шайпалта алмас, әзийзим, нөкерлерге айт, үйли-үйине тарқасын.

—Қоңыратлар топылса не қыламыз?

Сөйлескели бери гәпин бөлмей мақул тынлап отырған баҳадырдың бул сораўы шайықтың өзин ойға шүмдирип жиберди.

Тозыўы жеткен үлкен алақанын жыйрық маңлайына тиреп, терең жатқан көзлерин жумды. Избасар баҳадыр оған селтең бергиси келмеп еди, бирақ ҳеш қашан қарсы келмеген шайықтың гәпин сындырыўға дәти шыдамады.

— Ойланбаңыз, шайығым, жигитлерди тарқатайық. Қоңыратлар топылса, керегин алар. Қарсы қол көтермеймиз. Баламыз жылағанда, алды менен реҳим ететуғын өз бирпмиз ғой, түсинер. Түсинбесе сиз ойлағандай шыдам менен түсиндирейик. Жүдә болмаса, елине ҳақлап барып түсиндиремиз.

Мурат шайық маңлайынан қолын алып, иши лаўлап кеткендей қатты гүрсинди.

—Әзийзим, қыялым алғаў-далғаў. Найзасы бола тура қолы қалтыраған жигит душпаныңа бендеси болады.

Шайықтың ҳәр бир гәпи үстинде терең ойланатуғын Избасар баҳадыр бул сапарғысын биймәни қалдырды.

Сәскеге таман ҳәр қашанғыдан да қатты даўыллы, қақаман суўық басланды. Қослардың қамысын көтерген, төрт

баўлы тўнликлерди жулқып желпилдеткен даўылға қарап, аллаға налыс етип турған шайықтың сәллесин даўыл ушырып түсирди. ол жумалаған сәлленин изинен жүре бергени, қасына келип қалған еки атлыны көрди. Тумақларын басып кийген қазақ атлылары еди.Бири оққа ушқандай, атынан ғарғып түсип, шайықтың сәллесин көкирегине басыўы менен өзине әкелип берди.

—Алыңыз шайқымыз.

Суўық атлылардың да, шайықтың да көзлерин жасаўратқан еди, бирин-бири танымағандай алды менен көзлерин уўқалысып, изинен сәлемлести. Бири Айғара бийдиң екиншиси Седет керейдиң шабарманлары болып шықты. Бийлери жиберипти: Абылхайыр ханның жаман ниети расланған! Оған қосымша жаңа бир хабар—Ырысқул бий тири екен. Айғара бий көрипти. Юсип бийдиң тойынан қайтқанда Абылхайырдың жансызлары тутып аўзы-мурнын байлап алып қашыпты.

—Ырысқул бий, тақыйық тири ме екен?—деди ол өз көзине, өз қулағына онша исенбей.

— Тири, шайқымыз. тири,—деп Айғара бийдиң шабарманы жуўап берди. —Өз көзим менен көрдим. Бизиң уллы бий араға мал салып, ханға қәтере де қылды, босатпады. Ырысқул бий азыпты. Шамасы қыйнаған.

Мурат шайық бул хабарды қоңырат урыўына тез жеткериў ушын атларды сазлаўды атқосшысына тапсырды.

***

Ябыларға қарсы шабыўылға таярлықты ҳәр тәреплеме күшейтип атырған Қоңыратлылар сүйикли Ырысқул бийи болмағаны ушын таярлықты бир мәртебе көзден өткериўди Ғайып ханнан өтинди. Ғайып ханның өзи бул иске жол ашып берген еди. Барыўды нақолай көрсе де, бармаў абырайыма нуқсан келтирер деп, бир даўыллы күни келди. Келди де, тез қайтыўдың ғамы ушын қамшы услаған қолын үплеп турып;

—Биз кетемиз, Қоңырат бийлери,—деди.—Гәп биреў. Нөкерлериниз зор—зор. Билмегенбиз, Маманнан Есенгелдиниз басым. Пүткил қарақалпақ атынан аға тек Есенгелди болады. Жаслар, қоңыраттың жаслары ,уғынлар, қайталайман. Төрт сан қарақалпақ елинде сизлерге жаў, сизлерге жақ жарыстыратуғын ябылар. Илим-пкметлалери көп болғаны ушын алдал-арбаў, тәсил салыў солардан табылады.

—Абылхайыр ханның тәсили жөнинде айтпай баратырсыз. Суўыққа бүрисип, ықлас пенен тыпланып турғанлар бул сораўды ким бергенин байқамады. Бирақ барлығының жүрегин түртқилеген сораў берилгени ушын жанланып, «дурыс, ханымыз, айтыңыз» дести.

—Ҳәзир дүньядағы күшли хан Абылхайыр хан. Оған тил тийгизиў, гүман етиў, исенбеў—аспандағы қуяшқа исенбеў.

—Қуяш булт астында қалса да, қуяш. Биз кеттик,—деди Ғайып хан.

Даўыл басылмады. Жерден қар аралас шаңғыт суўырып, үзликсиз уйтқып турыпты. Бул қоңырат бийлерин жолдан қалдырмай, өз ара мәсләҳәтке көшти.

—Ғайып хан ақыллы гәп айтты, есте сақланлар. Қуяш булт астында қалса да қуяш,—дели Сүйиндик бий.

—Бундай гәпти басқа адам айта алмай ма?—деди Есенгелди.

—Әй, күшик, сенде усындай терискей сөзлер пайда болып киятыр, жап аўызынды!

Есенгелди жолдасларына бир жымыңлап, үндемей қойды, жолдаслары оның гәпине ырза болған кейип пенен өзлеринше мырс-мырс күлисти

Алиф Қарабай Қара баҳадыр қамшысын көтерди;

—Халайық, тыңланлар!

Сүйиндик бий зәңгиге ширенгенин қойып, ерге жайласып отырды. Байқошқар бий баласына ҳәм жолдасларына ыразы болып, еки көзин сол тәрептен алмай тур еди, Алиф Қарабай Қара баҳадырға бурылды.

—Хан кетти. Даўыл турғызып кетти. Топырақ пенен қарды араластырып уйтқытып кетти, биз қалдық. Енди оның гәпи менен ябыларға барып ойқан турғызсақ, оң қолымыз бенен шеп қолымызды кеспеймиз бе?

—Қара баҳадыр, сен бәрҳә сөйтесең!

—Бузақы!

—Сатқын!...

Адамлардың шаўқымы басылғанша Әлиф Қарабай баҳадыр сөйлемеди. Ҳәр ким ҳәр қыйлы ништерли гәплерин әдеўирге шекем даўам еттирди...

—Мейли,—деди ол соңында.—Олай болса, бүгиннен қолайлы күн жоқ. Аласапыран болып атырған ябыларды, барайық та тоз-тоз қылайық. Мен баслайын. Нөкерлер, таярмысыз?

—Таярмыз!!

Байқошқар бий сораўға ҳәм жуўапқа қанаатланып, бир

нәрсе деў мәқсетинде әңгисине ширене бергени, құбла тамаңнан еркейисип шаўып киятырған қос атлыны көрди.

—Анаў кимлер?

Шаң аралас уйытқып турған қырпық қардың астында атларын қулдыратып киятырғанлар Мурат шайық пенен ат қосшысы Сейдулла еди. Ҳеш ким танымады. Көз ушынан бесенедей белгили ақбоз терлегенликтен, қарлы ылайды етине шаппиктей тартып, түрин өзгерткен, қара қумай, жер түслес. Олар жақынлағанша, хеш ким орнынан табжылмады. Шайық атларға араласып, ылайланған маңлайын жеңи менен бир сыпырып, сәлем бергенде ғана журт танып алды. Бирақ бул сапәры бийлердиң ҳеш қайсысы аттан түспеди. Олардың жаман ойда, бузылған кейип пенен турғанын шайық бирден түсинди.

—Әзийзлерим, сизлерге Ырысқул бий туўралы жаңалық әкиятырман.

Атлылар аң-таң болып бир-бирине қарасты.

—Аўа, әзийзлерим. Ырысқул бийди Абылхайыр хан урлатып алдырған. Сизлерди ябыларға қарсы қойыў ниетинде урлатып, бенде қылған...

Шайық қаншама жигер менен күйинип, даўысында ыза қайнатып сөйлеген менен, оның сөзине исенетуғын атлының түри көринбеди. Шайық сонда да пәсине қайтпады. Айғара бий менен Седет керейден атлылар келип, усыны хабарлағанын айтты.

— Май айныса дуз салынады, шайқымыз,—деди қапталдан ири бир даўыс.—Ал, дуз айныса не салынады, шайқымыз?

—Ондай түпсиз теренге түскеним жоқ, әзийзлерим.

—Мақсетиңизди айтыңыз, шайық?

—Әзийзлерим, балық басынан ширийди. Сизлерди пүткил қарақалпақлардың бас урыўы деп санар едим. Ширименлер!

—Ябылардың ақылы менен қарамықтың дәни болғанша, өз ақылымыз бенен бийдайдың сабаны болғанымыз абзал,—деди көпшиликтен ири даўыс.

—Таза гәп айтыңыз, шайық!

—Жаў келсе, биз де тири жанбыз.

—Қасқыр келгенде, ийтлер бирикпей, ҳәр ийт өз ийтаяғының басында ырылдаса, ийтаяғынан айырылады, әзийзлерим.

—Ништерли гәпиңизди қашан ада қыласыз, шайық?

—Пәмли адамларға гәпим ништер болып тийсе, бир қазанға түскен геллелердиң тәғдири бир болатуғынын уғады.

—Жигитлер, өзимизди өзимиз неге найзалатып турмыз, тутың шайықты!—деди Байқошқар бий. Буйрық күтип турғанлар шайық пенен ат қосшысын гүў басты.

—Тоқтаңлар!—деди шайық жүдә бәдайбат даўыс пенен басынан сәллесин алып, жалаңбасланды.—Әўели тыңлаңлар, бассыз әзийзлер! Айтқаным дурыс шыққан ўақытта бир-бириңди айыпламаңлар, тозған себеттей бузылмаңлар. Лекин, оң қол менен сол қолың, бәри бир, өз қолың екенине ой жибериңлер.

—Есенгелди, шайықты байламаңлар, бирақ қоршаңлар,—деп буйырды Сүйиндик бий.

Есенгелди өзине теңлес бес-алты атлы менен шайықты әйнала қоршап алды. Соның арасында көпшиликтен биреў шайықты енди сөйлетпеў кереклигин ескертти.

—Ҳәмириңизди тәрк етпеймен, әзизлерим, қане, қайда апарасыз! Басланлар! Бирақ ғапылда қалмайық, әзийзлерим. Урыўды емес, пүткил елди қорғаўға найза көтериңлер. Пүткил ел бир отаў еди, ҳәр урыў сол отаўдың бир қанаты. Бир қанаты сынық отаўды паналап болмайды. Қоңыратлар, сизлер, сол отаўдың төрги қанаты едиңиз!...

—Шайық, көп сөйлей бермеңиз, шаршап қаласыз,—деди Алиф Қарабай баҳадыр.—Қәне, Қоңыраттың азаматлары, найза тутқан нөкерлер, Сүйиндик бийге ериңлер.

Сүйиндик бий киши урыў бийлерине гәртип берип, өзи тек ортада алға жол баслады. Атлар қатара таба тутып жүрип кетти. Олардың изиндеги уйлығысқан топардың ортасында байлаўсыз бенде қылынған Мурат шайықтың, үскини қуйылған, сәллеси маңлайына түскен, сақалынан суў тамшылап баратыр. Көзлериниң астындағы қалта-қалта жыйрықлар исип кеткен сыяқлы. Шайық ушын күш жумсайман деген Сейдулла «дәўдиң» еки қолы артына қайырылып байланған.

—Шайқымыз, Абылхайыр ханның кәраматы ма бул?

—Дозақый болсын, ол әзийз нәлет!

—Шайқымыз, бизиң қалақ бас хан қашып кеткеннен аман ба екен?

—Ким дейсең?

Шайықтың даўысынан, мысқыллы күлгенин сезген «дәў» өз тапқырлығына жүдә қуўанышлы түсиндирди.

—Ғайып хан ше, шайқымыз? Журттың бәри оны қалақ бас дейди.

—Бул, сол шөже бастың ылайсаңа,—деди шайық әстен.—Илож қанша, бизиң елге қамбар бас төре әўлады аўыспады.

—Наны бизден, дәстурханы өзгеден болатуғын күн қашан таўсылар екен?

—Қудай бирлик үлестиргенде, бизиң халыққа аўыстырмаған. Бирлексиз елдиң дәстурханы да пырым-пырым, дәстурханысыз ел—бахытсыз ел.

—Уәдеге оңа, шайық!—деген буйрық еситилди қоңыратлылардан.

Шайық үндемеди.

Пүткил қарақалпақ елиниң үлкен адамын бенде қылып, айдаў ерки берилгенине марапатланған гилең жас жигитлер, аглариның үстине қағылған шегедей тик, қуўанышлы. Бир-бирине жымыңласады. Олардың басшысы Есенгелди ҳештеңеден бийғәрез шайықтың оң қапталынан көз алмай, найзасын алдына өңгериўи менен қабағынан қар жаўдырып алға баратыр. Қоңыраттың барлық атлылары алға, ябы урыўына шабыўылға алға баратыр.

Даўыл кем-кем пәсейди, аспанды булт қаплады. Базда-базда булт тарқап кетип қуяш жылтылдайды, және қәдимги қәлпине кирип, қуяш биротала булт астына синди, демниң арасында әлем гүңгиртленип, епелеклеп қар жаўды, бул өзгерислердиң ҳеш бири қоңырат атлыларының кейпине тәсир етпеди, жүрис даўам етти.

Мурат шайық тым-тырыс. Мойын омыртқасы үзилип кеткендей, басы төмен ийилген. Көз астынан қарап Есенгелдиге бир нәрсе демекши болады және өзине-өзи ҳай берип сөйлемейди.

—Жаў!!!

Гүллән атлардың қуйрықларынан тең тартып қалғандай. ҳәммеси гилт тоқтады. Бул жаман хабарға Мурат шайық та бас көтерди. Қолын маңлайына тутты.

—Жаў!—деди.

Еки сөз де бир қыйлы еситилди. Ҳақыйқатында көз ушында жылысып киятырған бир үзик таў көринди. Барлығы қарасты. Қәбирлериниң басына гилең сырық шаншылған үлкен әўлийешилик толайымы менен жылысып киятырғандай. Шайық шыдамады.

—Жаў, азийзлерим, жаў!—деп даўыслады.

Илгери-кейин баратырған жүзлеген атлы бир жерге топланды.

—Әзийз жигитлер,—деп шайық пәтленди.—Жаў келгенде өкпе-гийне айтылмайды. Жигерлениңлер. Сүйиндик бий, Байқошқар бий, Әлиф Қарабай баҳадыр. Айтуўған жасаўыл...—шайық ҳәмме басшыларының атын атап шықты.—Киятырғанлар отаўдың жаўы. Сәл сабырлылық етип шегинип турынлар.

—Көпшилик ғой!

—Усындай-әм жаў бола ма екен?

—Әй, алла, өзиң яр бол!

—Бир өзим беллесемен!...

—Азаматларым!—деди Сүйиндик бий. Оның қатал даўысына атлылар иймиңлади, өзи әдетинше, ердиң үстинде тикейди.—Аққылдадық, ғапылда қалдық. Енди пүткил отаў намысын қорғаў пайымызға тийип тур. Не дейсизлер?!

—Басланыз, елди басқылатпаймыз!

—Дастықсыз өлген жигит көмилмесин!

Мурат шайық бундай бет бурыспа болады деп ойламаған еди. Қуўаныштан қанасына сыймады:

—Әзизлерим, тез қыймылдайтуғын дем келди. Есенгелди балам, топарыңыз бенен изге шабыңлар. Елге, дуйым журтқа хабар етиңлер. Көкирегинде жаны бар бенде Ўатанын қорғаўға шықсын. Жаў ҳәзир пышық көрингең менен тышқан. Солай де, елге! Шап, мәрт балам, шап! Гийненди умыт, ақыллы балам, шап!

Мурат шайықтың шыдамай бийликтп қолға алып кеткенине ҳеш ким ой жиберип, табан гиреспеди.

—Шап балам, шап,—деди Сүйиндик бий оған қосыла.

—Қәне, жигитлерим, айдаңлар, аталар сөзи сынбасын!—деп Есенгелди өз тобы менен көпшиликтен бөлинип патыр-патыр шаўып кетти. Оның жеделлиги Мурат шайыққа унады.

—Жаў көрсең аяма, кимди жаў десең, гелле қылып өт, балам,—деди бақырып изинен шайық.

—Улым, мен де жаўға кеттим. Ырза бол! Нәсиятымды тыңла: —өрге шапсаң, абайлап шап!—деп даўыслады әкеси Байқошқар бий.

—Әй, Байқошқар бий, пәмәртлик етпе, улың ақыллы, өзи түсинеди,—деди шайық. бирақ Есенгелдилер алыслап кеткен еди.

—Әзийз жигитлер, ели-халқына пайдасыз азамат—үстине ел қонбаған шөл менен тең. Уақыт келди. Пәрўардигар яр болсын! Ел ушын тыйықтан өлиў—бейиший болыў, әзийзлерим. Қәне, айдаңлар, жаўлын алдын кесеелеймиз.

Тайын найза-жарақлы атлылардың қарсылығын күтпеген жаў топары тоқтады. Тумағы ылашықтай ири бир атлы алға шығып даўыслады:

—Әй, сизлер, кимлерсиз?

—Ел ийелеримиз,—деди шайық.

Жаў атлысының басшысы қанталындағы атлыға:

—Анаўсын ноқталашы!—дегени мәттал, узын саплы найза

шайықтың үстинен зуўлап өтип, ҳеш кимге зыянсыз барып жерге қадалды.

—Әзийзлерим, тәкирарланлар: -бизге ҳеш кимниң ноқтасы сыймайды. Ноқталатпаймыз!

—Ноқталатпаймыз!

—Өз жеримиз ушын өлемиз! Ноқталатпаймыз!

Соның арасында Убайдулла султанның даўысы еситилди.

—Сүйиндик бий, Байқошқар бий, ябыларға қарсы сапарды тоқтатыңыз! Тоқтатыңыз!

— Тыңламан, әзийзлерим!—деди шайық оның не айтажақлығын түсинбей.

Шыдамы ада болған жаў атлылары қой көрген падалы қасқырдай гүў алға басты. Ҳәмме арпалысып кетти.

Нениң не екенин уғалмай қалған Убайдулла султан шайықты көрип, алдын кеселеди:

— Шайық ата, қоңыратлыларда жазық жоқ!

—Қойсаңа, әзийзим, жаўға шап! Соң сөйлесемиз!

Убайдулла султан қоңыратлыларының ҳәрекетин енди түсинип, жаўға қарсы ат айдады, бирақ арадан көп ўақыт өтпей-ақ, оның еки аяғы зәңгиден шықпай, басы атының артқы аяқлары арасында баратырғаны көринди. Қула далаға бет алып қашқан бийик арғымақты қолдан шығарып алмаў ушын ба. қурақ услаған үш жаў атлысы изинде қыйқыўлап қуўынлатып баратыр.

Кимди-ким аттан қулатып атыр, айырыў қыйын. Найзалар, қылышлар ғырш-ғырш ҳәрекетте. Қашқанның да, қуўғанның да аўзында бир қыйлы сөз бар: «алла, алла»! Ат туяқлары менен аспанға атылған қар аралас топырақ бөлеклери найза ушында. аттан қулағанлардың бөриклери менен қосыла, томп-томп түсип атыр.

Мурат шайықта да найза пайда болды. Ылаққа үйренген ақ бозы қара тер: марапатын жеткерип шүў-шүўлейди. Қаймығып шаўып, найза силтеп жүрип Мырзабек пенен Седет керейди таңып артқа даўыслады.

—Ҳаўлықпаңлар, әзийзлерим. Булардың бәри жаў емес! Жаў емес! Досларды танығлар!... Қашқаны көзабсы... Досларға найза силтемеңлер!...

***

Бес атлыны баслап пүткил елге асығыс хабар етиўге шаўып баратырған Есенгелди ат үстинде ентигип жолдасларынан сорады:

—Шайықтың даналығына исендиңиз бе?

—Исендик. Усы жаўды билип жүр екен.

—Ҳақыйқый көзи ашық!

—Тил тийгизиўге болмайды,—деди Есенгелди қоңыр алаяғының саўрысына қамшылағанды тоқтатпай.—Қалақ бас Ғайып хан бәршемизди алдады. Қорлады. Неге тосаңладыңыз? Айдаңлар!

—Есенгелди, әўеле Ғайып ханды өлтириў керек!—деди Алиф Қарабай баҳадырдың улы Ғайып баҳадыр.

Есенгелдиге бирден мақул түсип атының жүўенин сәл тартып қарады.

—Ғайып ханды өлтириў керек?!

—Анаў төбеде айтлери менен уўдыр-шуўдыр болып жүрген сол емес пе?—деди жаслардың бири.

—Сол!

—Кеттик! Өлтиремиз! Бул ушын шайық бизге көп жалғыс айтады. Қарай ғой, өзлери үш атлы екен, сизлер жолдасларыңа бас салың. Мен ханға найза ураман. Аўа. Өзи мени найзашыл деп мақтады. Биротала мақтасын.

Оларда бундай күш, бундай жигер қайдан пайда болды, өзлериниң де ақылы жетпеди. ойланған да ҳеш қайсысы болмады. Урыўының алдына қойған мәқсетлери шебекейине айланғанын, елге ескертиўсиз жаў келгенин тек Ғайып ханнан деп түсинген жаслар басқа сөздиң басына барыспай, олай бурылды. Ҳәзир ғапа қасында жүрген улы Убайдулла султан ашыўланып кеткенине ишқыста болып турған хан атлыларды көрип. ҳаўлықса да. Есенгелдини танып көкирегин басты. Алыстан бадабат салды.

—Қоңыраттың күшиклери, бул не жедел?

Есенгелди узақтан билдирмей шөкелеп киятырған узын саплы найзасын жиберип қалды. Найза ханның қулақ-шеке-өңешинен қадалып, аттан қулатты. айтар гәпи кегирдегине сыймай, қорр-қорр етип, сөз орнына бурқ-бурқ қан болып ағып жатты. Усы мәҳәлде қашыўға мейилленген жолдасларына Ғайып баҳадырлар қаршығадай топылып, аттан аўдарып үлгерди. Есенгелди елге шекем ханның бет-әпшерин толық абайламайтуғын еди, өлим алдындағы ханның келте аяқ-қоллары селтеп-селтеп еткени болмаса, ишин айранға толы бир меске мегзетти. Есенгелдиде бурын пайда болмаған ызалы күш пайда болды. Ханның кегирдегин тесип өткен найзасын суўырып алып, қарнына урды. Тырнағына, айдарына шекем сумлық ойлап, өзгелерге қазып жүрген гөрине өзи жығылатуғынын ҳеш қашан есине келтирмеген ханның гарбыз қарны пыссыйып ағып, жатқан

жеринде аяқ-қолы төрт тәрепке созылыў менен, ат басқан бақадай жарбыйды.

Буннан соң олар көп иркилмей, топарласыўы менен шабысып кетти. Олардан көп жерлерге шекем қалысйай, ат туяқлары арасында шапқыласқан ханның аңшы иўтлери узақ шыдамай ҳәр жер, ҳәр жерде шоңқыйысып отырып қала берди...

10

Елиниң басына қандай мусаллат түскенинен бийхабар Маман Киши жүздиң кең далалары бойлап, омыраўын көтере алмай, тек жер баўырлап жылысып киятыр, еле жылысып киятыр. Қумырсқадан оза алмаса да алға, елине қарай умтылады, мезгилге бир шақырым алға илгерилесе де пайда.

Базда жықыл түбирлерге асылып аз-маз дем алады, мурнының қанын сыпырады, не болғанын ойлайды... Жасыл алды менен бийик ағашқа түседи... Гладышевты өлтирген болмасын. Жаўыз Абылхайыр оған көл көтере алар ма екен...» деп турады да, ол жәнинде ойлаўдан қорқады. Елде Мурат шайық. Ырысқул бийлер тири емес шығар... Бәри өз орнында болғанда бүйтпес еди, қорқар еди...

Бул болжаўдар оның дицкесин қуртып, қайтып ойланбаўға тырысады, және алға жылысады, бир қара гөрим жерге бармай шаршап, талықсып, манлайын қурғақ түбирлерге басып бир майдан жатып дем алады.

Үлкен бир жыңғылдың астына бас тығып, мийи аўылжып, бираз жатыңқырады. Аз ғана мызғығандай болды. Көзлерин ашса, семиз бир қара ғарға мурынан аққан қанды шоқып қашып-шоқып қашып тур. Үшырып жибериў ушын қолларын сермеп еди, ғарға талтаңлап сәл арманырақ қашса да, алыслап кетпеди. Оның және алға қарай жылысқанына өкингендей, бир шекелеп қарап турды да, изинен адымлап ере баслады. Оның жаналғыш қара әзирейлиге усап изинен қалмағанына Маман ҳаўлығып, гидирди. Бир шыбық сындырып ғарғаға ылақтырды. Ғарға, бәри бир, үркпеди.

— Оҳ, нәлетий қара ғарға!—деди ол тисленип.—Мениң өлимимди тилеп киятырсаң ғой-ә? Өлмеймен! Кет ары, өлмеймен! Мени Абылхайыр өлтире алмады, енди өлмеймен!

Ғарға, оны түсингендей-ақ, иркилип, қарап турады да, ол жылысса, мурнынан ҳәр жерде тамған қанды шоқынып келе берди...

Маман бул ҳалға түскели неше ирет күн шығып, неше ирет

ғатқанын умытты, аш болып талықсыды. Ҳәр жерде басын қарға басып, дир-дир силкинип алады. Уйқысы да келип баратыр. Ең болмаса, уйқысын ашыў мақсетинде аппақ қарға бетин басып, аўзын толтыра бир асайды. Ашлық әбден қысып, базда қар астын тинтип, жас шөплик излейди, тапса аўзына салып шайнаңлайды.

Ол неше күн жүрсе де, сол ғарғаның қалатуғын түри жоқ. Оған қасарысып, көзлери жумылып кетпеўи ушын барлық жан айбаты менен алға жылысады.

—Әй, ғарға,— деп бир гезде және артына бурылды.—Қал! Ғарға «яқ, яқ!» дегендей еки рет ғарқылдады.

—Эх, аспанның Абылхайыры!—деди Маман тисленип.

Ғарға бирден қашып, бир қалың түбирдиң астына тығылды. Маман буған түсинбей биресе қасқыр келди ме деп ҳаўлығып, биресе адам баласы киятырмекен деп өмирден дәмеленип, кесирткедей бас көтерип еди, төбесине көленке түсти. Аспанға қараса, бир бүркит шарықлап ушып жүр.

— Эх, найсап!—деп мыйық тартып бүк астында муштай болып турған ғарғаға қарады.—Аспан патшасынан қорықкан екенсең ғой! Қорықпай көр! Сен Абылхайырсаң, ал анаў бүркит— уллы Петр биринщинин қызы, патша!

Бүркит көринбей кетти...

Маман және алға жылысыўын даўам етти.

Ғарға қалыңлықтан шыға ҳәккелеп келип, ол иркиляген жерде мурнынан тамған қанды шоқыўға киристи. Көп жылысыўға ҳалы келмей Маман және иркилди, және ғарға таманға қарады:

— Әй, аспанның Абылхайыры, қаш! Әне, төбеңде аспан патшасы бүркит және пайда болды. Әжелин сонан!

Ғарға оны түсингендей, қосаяқлап ҳәккелеп, және бир қалың бүктиң таўып, астына паналады. Маман аспанға қарап даўысының барынша бақырды:

—Әй, аспан патшасы, орыс патшасы, әне Әбылхайыр, әне бүктиң астында! Менин өлимимди тилеп турыпты...

Бүркит шарықлап, және әлле қаяқларға кетип, көзден ғайып болды. Төбесиндеги сүйенишинен айрылғанына Маманның кеўли бузылып, ийеги кемсеңледи, бирақ көзлеринен жас шықпады. Бойына күш жыйнап және алға жылысты.

Бир гезде қалың шеңгелликлер арасынан парылдасып қырғаўыллар ушып еди, әлле қайдан бағанағы бүркиттиң мисли жудырықтай тасқа айналып, сарқып киятырғанын көзи шалғаны сол, сонын арасында, онын қайта аспанға көтера-

лип, тырнақларына бүрип баратырған нәрсеси, анадай жерге торс етти. Маман тез-тез солай қарай жылысты. Келсе оттай қызыл пәрлери бурқылдап, бир ата қораз қырғаўыл жатыр.

Ол аспанға қарады. Бүркит хеш жерде көринбеди.

— Рахмет аспан патшасы!...

Даўысын өз қулағы да еситпеди, тек кеўпли айтты.

Қырғаўылдың пәрлерин тез-тез жулып, ишек-қарнын алып таслады да, аяқларын жулып, аўзына баса сала, сүйеклери менен пышыр-пышыр шайнады.

Әлленемирде және өзине келип, қардан бир асады да, елине қарай қозғалыўын баслады. Енди мийи де толысқан сияқлы. Нефлуюевти еследи. Абылхайырға күш берип отырған солмекен?.. Егер сол болса, Абылхайырдың Гладышевке де қол көтериўи сөзсиз!... Әне, бул ислерди уллы Петр бирин-шининг қызы билмейди...

—Егер билсе, өзи Жарлық берип қайтарған елшини бүйтип қорлатар ма еди!.. Қорлатпайды... Sac ўәзир Бестюжев те бийхабар...—Маман тершиген, тырналған жүзин алақаны менен бирп сыпырып, ҳәсиреттен гиреўкеленген көзлерин аспанға тикти.—Оо, пәлетий дүнья, ең болмаса Петербург таманга ушып баратырған қуста көринбейди-ә!... Әй, жаратқан қудай, өзиң аз санлы қылып, өзиң алааўыз қылып, басынан жәбир-жапа айырмаған халқына ең болмаса бир рет жәрдем ет!.. Қудайлығына нүқсан келтириўден қорқсаң, менің налысымды уллы орыс патшасына, Петербургқа жеткерсең де ырзаман!.. Үҳҳ!!—Ол басын төмен ийди... Мойынында халықының тәғдийри турған елши усылайынша далада қара ғарғаға жемтик болып қала бере ме!.. «Қалмайды, қалыўы тийис емес!» деди бақырып. Соңғы сөзлери оған қуўат берди, бираз ҳәлленди...

Түнге қарай бир қалын бүктиң астына кирди. Бул жер бираз ық еди. Асықпай дем алып, қойнындағы қырғаўылдың соңғы сатаның жеди, изинен қар асады. Бул сапары ол өзин жеңил сезбеди, басы аўырды, қоллары, аяқлары уйыды. Ол өз жағдайына енди түсинди, өлим киятыр... Усыннан уйықлап кетсе, сөзсиз өледи, тонлап өледи. Алға жылысыўға шамасы келмейтуғын түри бар. Не де болса денеси қатып қалмаўы ушын орнында олай-булай аўнап жатты...

II

Жаўға сырын алдырған қарақалпақ бийлерине қудай да қырын қарады. Суўық, күннен күнге өткирлесип, ысқырған даўыл кисини бетлетпейди. Турақсыз даўыл. Бир майданда

батыстан арқаға, арқадан шығысқа, және бирден батысқа айланып кетеди. Әптада адамлар қаяғынан күтинсе, даўыл және күтинбеген жағына өзгереди, қулласы пәтенге келтирип, жақпас жағынан шығып турыпты. Мисли жаў. Жаўға болысқан қарлы боран қаяқтан ессе де, қалай ессе де, аўыллар үстинен бир қыйлы жаңғырықлар айдап турды:

— Инсанлар! Маман келеди... Орыс патшасынан жәрдем әкеледи... Шыданлар... Жаў ышық көринген менен, тышқан...

Бул жаңғырықты өз аўылында өзинше жаңғыртпаған урыў қалмады. Дәўлетбай бий қытайлардың телпек кийгенин атқа миндирди. Юсипбай «табақлы»ның аўзына қасық апарғаны нөкерликке шығарады. Есим бий жалайыр урыўының еркек әўладын жаўға қарсы шығарады. Кенегеслердиң Нуралы бийи аўылын айланып шаўып, «ҳа-ҳа!» деп даўырық салыў менен, топар-топар жигитлерди изине ертип, жаўға атланды. Ябылардың таярлықлы Избасар баҳадыры жақында тарқатқан нөкерлерин бир ақшамда жыйнап алды.

Пүткил ел даўырық тапты. Аўыллардан-аўылларға, үйлерден-үйлерге, адамлардан-адамларға өткен уллы үмит жаңғырады ма, ямаса, бөри келгенде өз-өзинен биригип кететуғын нйтлердиң қәсийети урыўларға да тән болғаны ушын ба, кеше ғана бирин-бири шайнап таслағысы келип жүрген адамлар қәпелимде-ақ ала көзлигин қойып, жаўға қарсы көкирек керип шықты. Жаў қысымы алдында, қудай қысымы—уллы нөсердиң бир тамшысы қурлым болмай қалды. Ҳәмме ел қозғалан тапты. Ким бел, ким балта менен, ким жаба, ким шоқмар, таяқ пенен жалпыламай жаўға шықты. Душпан көплигин, таярлықлығын, жарақлылығын қылды, төтепки бериў қыйынласты. Енди боран жерден шаңғыт емес, қан суўырды, аўыллардан-аўылларға жаңғырық емес, түтин айдады, топар-топар мал, сынсыған ҳаял, бала-шаға айады.

Жаў-жарағы кемис халық усылай басқы таўып, ыдыраўға қарады. Бирақ нөкерликке ҳазирленген атлылар изге қайтпады. Бирин-бири йошландырып, бирин-бири көтермелеп, урысты даўам етти. Үйлер өртелди, қыслаўлар лаўлады, бир-бирине тутасып кеткен жалынлар қыстың айсыз узақ түнлеринде алыс мәнзиллерге жақты берип турды, топалаң урыстың күндиз де, түнде де саўасы болмады. Бундай жаўдан емес, бири екиншисинен-ақ қәўипленип дәнин, қурт-торағын жасырып үлгерген елдиң ғарры-кемпирлери, ҳаял-балалары душпан атлары алдында айдалып меҳир-муҳаббетсиз сарбазлардың қанлы найзаларының ушларында саллеңлеп,

шеркыраўға шыдасты, лекин, аўзы бослық қылғанлары болмады". Басқыншылық даўам ете берди.

Тоз-тозы шыққан аўыллар, ызық-ызық адамлар, тислескен, айқасқан, қушақласып тирескен атлылар топарын қақ айырып Мурат шайық шаўып жүрипти. Мелле шапанының шалғайы артында жалпылдап, басына ораған сәллесининң бир ушы ат қуйрығындай желкилден, тынымсыз ат қамшылаўда, тынымсыз бақырыўда;

— Ўатанласларым, болдырманлар!... Жылаған бала даўысына қулақ салынлар... Ол сорлы қарақалпақтың баласы. Ҳәр бир өксик ушын, ҳәр бир тамшы жас ушын душпанға найза ур, найза ур! Аттан аўдар... Қарап турма, тас ылақтыр!...

Ол услайынша қуйындай шаўып, жаў айдап баратырған маллардың алдынан шығады.

— Малларды найзаланлар, жаўға бермеңлер!...

Шайық жүрип өткен жерде жәнжел кескинлесип, адамлар үйиркелесип қалады. Ол адамлардың бирлигине ырза, халқының азлығына пушайманы артып, өз шекесине өзи бир шаппат урып өтип кетеди.

Жаў атлыларының бир топарын қуўып киятырған Есенгелдилерди көрип: „ҳа қудай қуўат берсин, балаларым, басыңлар, аяманлар!" деп, капталдан қосыла шаўып, жаў қуўып кетти. Жанып атырған гөне кыслаўға тирелип, жаў атлылары оттан атлап өтемиз десе керек, өзлерин отқа урды, алды гөне төле екен, үш атлы изли-изинен оммақазан атты.

— Ҳа, ҳа!...

Мурат шайықтың бул күлкиси жас жигитлердің йошланған үстине йошландырды. Есенгелди қайрылып келип;

— Ата, бир жаңалық айтайын,—деди.

— Айт, балам, қысқа айт!

— Қалақ бас ханды өлтирдим!

— Не дедиң?

— Ғайып ханды өлтирдим!

— Инанбайман!

— Ырас, ырас, шайық ата, — деп жолдаслары тастыйықласты.

— Куртқан екенсен, балам. Хансыз ел, басы жоқ ел. Бул исимиз ким ушын? Бас ушын, бас ушын! Елдиң басы ушын!

Қаны қызып жүрген шайық не дегенин билмей маңлайына урып кейинди:

— Әй, көргенсиздиң әўлады, алдымда неге турсаң, жоғал, жоғал! Жаў жағадан алғанда, етектен алған ийт!

Шайықтан алғыс еситемен деп дәмеленип келген Есенгелдиның жүрегине шай тарткандай, үскини қуйылып, жолдасларына „жүрің" деди.

Шайық жалғыз турып қалды.

Жерде жаралы жатырған Сүйиндик бийдің Есенгелдилерге бақырған ири даўысын еситти.

— Жигитлер, алға шабыңлар! Ел намысы жаў қолында турғанда касымда токтамаңлар. Бир өзим ел емеспен, қолды суўытпаңлар, алға! Көп жәбир шеккен халқым ушын! Тыйық ушында жан бериў-бейиший ис. Тек ырза болыңлар! Шайықты көрсеңизлер айтыңлар, қәтелестим. Сизлерди мен қәтелестирдим, ел бирлигин бузбаңлар, шайық ырза болсын! Ырысқул хан...

Шаршап турған шайық, суўға сүңгип шыққандай, саўрысынан тер тамшылаған атын қамшылап, даўыс тәрепке бурылды. Қоңыратлардың Алиф Қарабай Қара баҳадыр басқарған жигитлери шайықты абайламастан, алда баратырған жаў атлыларын қуўа жөнелди.

Олардың ҳәзир ғана шоқланысып турған орнында қалған қадаўлы найза сабы көринди. Шайық жетип келди, найза ушында аяқ қолы сәл-пәл қыбырлап кишкене Сүйиндик бий жатыр. Көзлери жумылған. Қайтып қыбырламады. Жаў әззилик етип, үшинши ирет найзасын суўырып ала алмаған ба ямаса кишкене бий бәрине шыдаған ба, еки жеринен—көкирегинен, бүйиринен қап-қара қан бурқылдап атыр.

—Мурат шайық, жигитлериңизге ескертиңиз, басқы таппасын, жаў күши кемейип киятыр,—деди бир таныс даўыс. Бул Айғара бийдің иниси Мырзабек бийдің даўысы еди. Оны көрип шайық жылап жибере жазлады.

—Алла зыят етсин, әзийзим, қудай қуўат берсин!

Мырзабек алты-жети атлысы менен шабысып Қара баҳадырлар менен найзаласып атырған жаў атлыларының еңсесинен барып найза урды. Бул көринис шайықты қуўантып, Сүйиндик бийге қадаўлы найзаны пәт пенен суўырып ала сала, екинши тәрепке, Дәўлетбай бийдің жайдақ көк бозын қуўып баратырған атлының изинен ат қойды.

Бул урыстағы ҳәммеге қанық бир нәрсе—жаўдың көп нөкерлери ушын жениў мәр емес, көп олжа түсириў мәр сыяқлы. Мырзабек бий айтқандай, жаў атлыларының сийрексип киятырғаны ырас қусаған. Пайына мал, дән, дәске тийгенлер суўыққа, елдің қарсылығына шыдамай зым-ғайып болып атырса керек.

Мурат шайыққа сол жаў атлысы ҳәммеден бетер бәледей көринип изинен қалмады. Ол бир бәдайбат биреў екен. Изинен қуўғыншы киятырғанынан бийхабар, бөктериўинде бир кийиз қолп-қолп етип, тумағы жалпылдаўы менен алды-артына қарамай қуўып баратыр. Жаў аты да, Дәўлетбай бийдиң аты да болдырса керек, аралары жақын, жүдә мамырласып баратыр. Мурат шайық куўсырып келип, есик төрли аралықтан жаўға найза урды, найза гөзлеген жеринен дәл тийди, бәдайбат атлының әдеп тумағы ушып, изинен бир қапталлап барып өзи жалп етти, найзаның сабының пашыр етип сынғаны еситилди. Дәўлетбай бийдиң аты, болған ҳәддийсеге түсингендей, бирден артына қайрылып, киснеди, „әй, жаныўар, жаныўар“ деўи менен шайық атты жетелеп изге қайтты. Бир төбешиктиң қәндегинде аўнап атырған Дәўлетбай бийди тапты. Көк жедкесин қылыш кесипти. Тислерин ғашырлатып, турыўға мейдланленген менен басын көтере алмай, оммақазан атып жығылады. Сақалы, мурты алқарағаң, сары тоны канға боялып тарғыл-тарғыл болыпты. Қолларын жерге тиреп, сақалы көкирегине басылып атырған бий басы көтерилмесе де, жер астынан қарап шайықты таныды.

— Келдиң бе, шайығым. Жылама, ҳаққыма дуўа қыл, шайығым. Ел бирлигин бузып жүрген қалақ бас Ғайып хан екен. Жаңа-жаңа ақылым уғрасып киятыр еди. Түбине жете түсиндей айта алмадым, оннан сақ болыңлар. Бизиң қытайлар қарақалпақ отаўының айнымас бир қанаты. Тири болсаң әўладыма усыны жеткер, шайығым. Маманға да солай де...

Ең қәдирли заманласларының өлимин көриў шайыққа ансат емес еди. Көкиреги бузылып, оған Ғайып ханның өлтирилген хабарын айтып үлгермеди, дизерлеп, көкирегине ийегин тиреген бий қапталына сылқ етти.

Өлиин жерлеўге, ҳәтте жүзин жасырыўға ўақыт жоқ еди, шайық алға қарай кетти.

* * *

Ел арасы еле ызық-ызық. „Апа“, „аға“лаған, биреўдиң атын айтып шақырып жылаған, сыңсыған даўыслар қулақ жаңлатады, бул қайғылы ҳаўазларды маллардың мөңиресип, қой-жаллықтың маңырасып, жылқылардың кисинесип, түйелердиң бозласып уў-шуў болғаны басып, түсиниксиз аўыр шаўқым дөретип турыпты. Оның үстине „ҳың-ҳың“ ескен қарлы боран тоқтамады. Усылайынша, тирсеклери қанталап жуўырысқан

балалар менен адым жерде оммақазан атып жығылған кемпир-ғаррылардың зарлы гүңиренивлери, Сырдәрьяның төменги жағалаўларында жер солқылдатса да, ҳеш жаққа еситилмеди. Ағашлар өскен жеринде қулады, мақлуқлар туўылған, жайылған жерлеринде бозлады...

Бозлаў тоқтамады. Жаў сийрексиген жерлерде арман-берман шапқан жеңилтек атлылардың хошамет ҳаўазлары еситиледи.

— Бәрекелла, жәбир шеккен адамлар, шыдаңлар, Маман қайтты деген хабар бар, жаўдың күши суйылды!

Урыстың биринши ақшамынан басланып тыным таппаған ябы урыўының жигитлери Избасар баҳадырдың басшылығында жаў менен шайнасыўда, қатаң шайнасыўда. Қоңыраттың аўыллары үстинде болған қатаң урыста олардың талайы баўдай-баўдай қулады, бирақ басқы таппады.

— Қоңырат баласының көзлеринен шыққан жас—бизиң жүрек қанымыздың тамшысы!

Бундай ҳақыйқат жүрек сөзлерин күтпеген қоңырат урыўының ҳәрбир адамы қарақалпақша сөйлеген атлы көрсе, тилегинде аллалады. Ҳәр бирине узақ өмир, ғайрат тилеп шуўласты, әллекимлердиң атларын айтып ғарғады.

Урыс ябы урыўының үстине дөнди. Аўылдың арқасындағы таўдан қулап келген жаў ҳештенени шыдатар емес, баспалатты. Қубладағы жалғыз түп еменниң түбинде де шоғыртпақланған атлылар көринди. Еки топарға бөлиниў бир жағы қашып, екиншi жағы қуўып урысып атыр. Избасар баҳадырлар, таўдан жумалаған тастай, куйыла дөнген атлылар менен қызғын қылышласыўда, найзаласыўда еди. Жаўдың бир топар атлысы бирден кейин қашты. Олардың кейин баскенин көрип, ҳәмме атлылар кейин шегиниўге қарап еди, Избасар баҳадырдың өзи әўелги қашқан ала атлының изинен жетип найза менен қулатты.

Қаша баслаған қол Седет керейдиң жигитлери еди. Олар басқаларға көз қылып, жорта қашып, Абылхайыр ханға садық ғуллан әскерлериие баскы таптырмақшы еди. Қубладағы топардан шаўып киятырған Мурат шайық керейлердиң жигитлерин танып, „Избасар, көзиңди аш“,—деп бақырды. Деген менен бул алжасық жақсы нәтийже бермеди. Избасар баҳадырдың, жазықсыз жорта қашып баратырған адамға найза урғанын узақтан серлеп турған керейдиң атлылары қызып кетти. Гүўлеп келип Избасар баҳадырдың жән-жағынан найза урып, аспанға көтерди. Онлаған найзаның ушында аяқлары

селкилдеген Избасар баҳадыр жан айбат пенен „жигитлер, жигитлер!“ деп, даўыслады.

Урыс қайтадан қызды. Енди дос та, душпан да бийпарық болып кетти. Ким, кимди найзалап атырғанын және ҳешким аңғармады.

Тәреплер бир-бирин тыңламады, урды, қырды, аттан қулатты, мойнына шылбыр таслап сүйретти...

Жаў кем-кем баспалатты. Қарақалпақлар кейин серпилди. Қанға боялып атырған баҳадырды көрип Аманлық аттан түсти, шеттеги бир ылашыққа апарып жатқызды. Ылашық әжтада ылашық еди. Есиги, гүнлиги жоқ, тек илекерленип турған ғана бир ықтырма еди. Избасар баҳадыр тек ыңырсып: „кет, Аманлық, жаўға бар, ябының қылышын ислет. Оразан батырдың қылышы қарап турмасын, кет, кет“ деп буйырды. Аманлық шыдамады, жалғыз қалдырып кетиўге қыймады. Гөлегейлеп тур еди.

— Кет, Аманлық, мени сыйласаң кет! Оразан батырдың хүрейи ушын кет. Шайықтың айтқанын тыңлаңлар, өл десе, өлин! Маман бийге айт, мен тек ябының ғана емес, пүткил қарақалпақтың адамы болып өлип баратырман.

Аманлық атына ғарғып минип, күбладағы жетим емен түбинде үйиркелесип, шүйиркелесип, бир-бирин жаздырмай тислесип атырғанларға шаўып кетти.

Әлле қайдан өзи қашып жүрген бир жаў нөкери Избасар баҳадырдың даўысын танып, шаўып келип бир дойыр урғанда ылашықты қулатты.

Үстине жаў келгенин сезген баҳадыр шығанақлап ең соңғы күшин душпанға қарсы жумсамақшы болып, ылашықтың бир баканына асылып еди, ҳалы келмей сылқ етти. Жаў атлысы ғарқ-ғарқ күлди.

— Баҳадыр, бул ылашық кимдики?

— Өзимиздики,—деди Избасар баҳадыр, ҳалдан кетсе де, сыр алдырғысы келмей.

— Әй, баҳадыр, сени таныйман. Бир дойырға шыдамаған ылашықты үйим бар дединг бе?

— Күлме, қорлама! Жылаған гезде сенің де аўзың қыйсаяды!—деди баҳадыр.

Ол усыны айтып үлгерди, болғаны, ҳалдан кетип көзлери тынды, не болғанын билмеди. Ким менен сөйлесип, кимге сыр айтып атырғанын аңғармады.

— „Мен өлетуғынымды билгенде бул ылашыққа да мийнет зая етпес едим... жоқ, жоқ... бенделер, бул дүньяда ғалма-

ғал, урыс—жәнжел керек емес! Бәри бир өлесең!... Бул дүнья ләззетсиз... Соның ушын бир күн жаса, ләззет изле, урма, өлтирме, алма... берме... Сен биреўди өлтирсең биреў сени... әдалатсыз дүнья, бул дүнья...“

Оның даўысы усылайынша семди, жаў атлысы Избасар баҳадырды бүйтип ақыл-хуўыштан айрылып, дизгинди қолдан береди деп ойламаған еди. Себеби, урыс басланғалы оның менен талай беттесип, сынбағанын, руҳы түспегенин, күшлилигин көрген еди. Сондай мықлы баҳадырдың бул дүньядан кетип баратырғанда сандырағы оған бирден тәсир етти. Мойны салпаўысып, тумағы көзине түсти. Ериксиз бақыра жөнелди: Жоқ, жоқ, бенделер, бул дүньяда ғалма-ғал керек емес. Бул дүнья ләззетсиз. Бәри бир өлесең!... Сен биреўди өлтирсең, өзге сени өлтиреди...“

Ол усылайынша аўылдың шетине шығып баратырып, артына бурылып еди, алдына ҳаял өңгерип, қулдыратып шаўып киятырған атлыны көрди. Ҳаял даўысы сыңсып, жалыныўда.

— Ағажан, таслап кетиң, мен ҳаялман, мен сизге керексизбен, жуптымнан айырман...

Избасар баҳадырдың гәпин тәкирарлап киятырған нөкер оның қазақ қызы екенин билип, жанланды, шапты, изине жетип, атлыны найза менен қулатты, қызды жерге түсирди.

— Не қылып жүрген жансаң?

Бул Ақбийдай еди. Сөйлемеди. Соның арасында әўелге атлының екинши жолдасы келип, мынаў атлыны дойыр менен сулайтып, Ақбийдайды алдына өңгерип ала қашты. „Бәри бир өлесең. Сен мени өлтирсең, биреў сени...“ деди дойырдан өлимши болып қулаған жаў нөкери ҳәм қазақ қызының зарлы әнине он еки мүшеси мәлҳәм болып, жүрек-баўыры қан болып жатты:

„Қамшым сабы қарағай сынбас па еди,
Еркек болсам жаўыма бармас па едим?
Құдай аў, ҳаял қылып кем жараттың
Қол-қанат ел-журтыма болмас па едим...“

Ақбийдайдың даўысы кем-кем узақлап семди. Оның орнын екинши нашар даўысы алмастырды:

— Кише, хош, кише, ўай-ўай, жаўызлар! Адамлар, кишемди әкетти, жәрдем етиңлер!...

Бул бақырып жылап киятырған Алмагүл еди. Жалаңаяқ. Үйилип қалған қар төбешиғин, тасларды, тикенли шөпликлерди сезбей басып, еки жилигинен қан жосып, анасын қасқыр

әкеткен қозыдай шыр-пыр. Желкесин жапқан қалың қара шашлары жайылып, көзлерине көзилдирикленип, ҳәр жерде бир сүргиге жығылып киятыр.

Қарға аўнап атырған нөкердиң жүреги алып ушып „әҳ әделлатсыз дүнья!...“ деди сарсылып. Сөйтти де, кар үргинине қарсы жуўырып кишелеп зар қаққан қыздың алдынан шығыў ушын өкпесин көтерди, бирақ бойын тиклей алмай, жер тислене жығылды...

* * *

Есенгелдиниң бир минези биреўден еситкен жаксы гәпин де, жаман гәпин де естен шығармай, аўлағында тәкирарлап, мәниси үстинде узақ бас қатырып ойланар еди. Бундай қылыўды әкеси үйреткен, тәрбияланыўшыларына Мурат шайықтың өзи үйреткен.

— Өзиңе қаратылған гәп саған берилген зат. Услай бил. Сыйпап бил. Ишин ақтарып бил. Сырты пахта, иши от болмасын!

Усындай терең ақыл берген Мурат шайықтың „жоғал... Жаў жағадан алғанда етекке асылған ийт“... дегени Ғайып ханды өлтиргени ушын жыллы сөз еситемен деп дәметип келген Есенгелдиниң етегине қоз салғаннан кейин болған жоқ. Тула бедени қызып айланаңы от алып кеткендей сезилди. Оның кейпин түсинген жолдаслары Есенгелдиниң жүрегинде лаўлап баратырған отка тамызық салып алмаў мақсетинде ҳеш гәп айтпады, қалай басласа солай ерди.

Есенгелдиниң иши күйип пысқыўы менен өз атасы Байқошкар бийди изледи. Бийшара атасы ҳәм нәсийятлап ҳәм ырзаласкандай гәп айтып қалған еди. Бул гаўғалы қылыш сермеўлерде, найза урыўларда аман жүрсе жаксы, егер, бир бәле болып қалған болса, жаў емес, қудай жағасынан алып, етегинен Мурат шайықтың асылғаны. Бул дүньяда жасаўдың кереги болған менен, мүмкиншилиги табылмай қалады.

Үш күн изледи. Өзин Мурат шайықтан аўлак тутып изледи. Сөйтип жүрип; талай тислескен атлылардың айрылысыўына себепши болып, өз адамларын өлимнен қуткарды. Юсип байдың ҳәрекетлери унап қалды. Қайқуўлаған даўысынан, атта отырысынан танымасаң, таныў қыйын. Жаў нөкерлериниң бирин жығып, кийимлерин кийип алыпты. Сол турысына жаў атлыларының арасына туппа-туўра кирип кетип, если биреўиниң мойнына қурық таслай сала, сүйрей жөнелди. Аты ҳәм жүйрик,

ҳәм қайымшыл екен, изинен топарласқан жаў куўып бир гөне төлелікке ямаса бийик ырашқа келген гезде бәрин алдап, бирден изге қаймығады, адам өйтип қайрыла алмас, жаў атлылары топары менен төлеге қулап, я ырашқа соқлығысып, биринің үстине бири жығылып атырғаны. Есенгелдилер Юсип байдың ҳәрекетлерине қызығып, бир күн тамаша қылып, изинен жүрди.

— Я „табақлы“ның пири!—десе болғаны, көзден ғайып болып, және бир топар жаў атлысының алдын да зытып киятырғаны. Енди тутылды-аў десең, изиндегилердің өзли-өзин дийдилеген жерине түйе басты қылып, жалғыз өзи маңлайының терин сыпырып шыға келеди.

— Аздың ҳийлеси усы,—лейди күлип Есенгелдилерге.

Ол Есенгелдилерди йоштырды. Олар да сондай ҳәрекет етпекши болды, бирақ, келистире алмады. Өзлери шелли атлары тәсилпаз болыўы тийис екен, таярлықсыз ойынға араласып бир жигитинен айрылды. Алға кетти.

Олардың дықкатын аўдарған бир нәрсе, бир шоқ пияданың ийесиз үйлерге кирип, жеңил-желпи көрпе-төсеклерди қушақлап қашып баратырғаны болды.

— Қараңлар, елди туғыяксыз қалдыражақ екен. Пиядалары келипти,—деди Есенгелди жолдасларына. Бирақ бул пиядалар онша көпшилик емес еди. Ҳәр қайсысына алтаў-жетиўи қараса да, күш бермейтуғынына исенген атлы жигитлер олардың үстине тәп қойды. Пиядалар қашып, коралардың, үйлердиң куўыс-қолтығына тығылысты. Өлген аттың тоң етин бөлип арқалап баратырған үшеўи жасырына алмай қалды. Алиф Қарабай Қара баҳадырдың улы Ғайып баҳадыр жетип:

— Таслаңлар!—деди.

Үш жигит аң-таң болып, қып-қызыл етлерди таслады.

— Ҳаў, сен Бекмурат жетимекписең?

Бекмурат үндемеди. Өз адамлары екенин танып кораларға жасырынғанлар бир-биринің атын айтып, шақырысып шықты. Жаў куўып, ийесиз қаран қалған аўылларда қалған тышқанлардай, керегинше асыр салып ойнап, керегинше көрпе-төсек жамылып, қалған ақсақмайып малларды сойып жеп жүрген бул уры пиядалар Кеўлимжайлар еди. Бетлерине қан жуўырып бәри шырайланып қалыпты. Шаққанласқан, тиришеленген.

— Булар жаў емес, Есенгелдилер ғой,—деди Кеўлимжай үрпейисип турған балаларға.—Жүриңлер. Бәлким булар бизлерден бир тоймақшы шығар. Қосқа жүриңлер, Есенгелди. Ет ийтырқын. Аўа, аўа. Инанбай турсызлар ма? Сасытып алмасақ келеси қысқа жетеди. Көмип атырмыз.

— Сизлер кимлерсиз?—деди Есенгелди қысқа.

— Танымайды,—деди Кеўлимжай басын шайқап күлип.— Семирип кетиппиз бе? Етиктен танымай турсыз ба?—деп ол шерим етикли аяғын көтерди.—Ҳәр қайсысымыздың еки-екиден етигимиз бар. Адам өлсе бизлердики.

— Қандай адам өлсе?

— Ким болғанда не? Адам жеркенбестей кийими болса, бәри бир.

— Душпанлар ма?

Кеўлимжай қыялына келген шын ойын қыпсаламады.

— Бизлерге бәри бир.

— Ой, нәлетий,—деп Есенгелди Кеўлимжайдың үстине ат айдап, қамшы менен тилип-тилип жиберди. Балалар тым-тырақай қашты. Ҳәр қайсысы алға ат айдап, изине жеткенлериниң еңселерине шырп-шырп қамшы урды.

Артық-аспай гәп болмады.

— Булардың елге санлығы жоқ,—деди Есенгелди атлы жолдаслары қайтадан жәмленип жолға түскеннен кейин.

Жетимлер буннан өзге не қылсын? Ел жигитине саналмаса, ҳешким ҳал жағдайың, сорамаса, кимди қорғайды? Қалай қорғайды? Не ушын қорғайды?—деген сораўлар ҳеш қайсысының басына келмеди.

— Гөрбар деген усылар шығар,—деп қойды Ғайып.

Олар аўыл арасында шабысып, атлылар көринбесе, қайрылмады. Себеби үйи өртенип, көшеде ақлықлары менен үйилип-төгилип қалған кемпир-гаррыларды көриў қыйын. Канша тас жүрек болса да өз адамлары, қайрылып бир нәрсе деў керек, ямаса жүгин көтерисип бир жерден екинши жерге жылыстырыў керек.

Қоңыраттың бир топар атлылары кенегес аўылының үстинде жүргенде тап келген Есенгелди әкесин алыстан таныды. Маўыты шапаны аппақ қарға шағылысып, қоңыр каскасының үстинде еңкейип, бир жаў атлысы менен тақымласып баратыр екен. Ол ат қойды. Изинен жәрдемши киятырғанын сезип душпан атлысы Байқошқар бий менен асылысқан затын жиберип қалды. Бундай болатуғының ойламаған Байқошқар бий пәт пенен туў сыртынан ушып кетти, қалпақтай ушып кетти. Қоңыр каска ылағып қашты. Есенгелдиниң ат пенен де, жаў менен де иси болмады. Әкесиниң қасына барып, атынан ғарғып түсти. Байқошқар бийдиң астына тап арнаўлы төселгендей түркмени бир гилем жатыр. Көздиң отын алады. Қан-қызыл гүлли ойдырма гилем. Есенгелди атасының бийкар таласпағанына

ырза болды, бетине үңилди. Әкесиниң жағы тайып кетипти Астыңғы жағы қулағының түсында турыпты.

— Жәрдем!—деп даўыслады Есенгелди.

Үш-төрт атлы жетип келди. Айтуўған жасаўыл атынан ғарғып түсип, Байқошқар бийдиң басын дизесине қойды. Еки қолы менен бийдиң жақларын қысын турып „төбесине ур!" деди Есенгелдиге. Ол оңлап ура алмады. Айтуўған жасаўыл ашыўланды:

— Әй, нәрәжан туўған мақлук! Қос қоллап, ур! Қолларың қамыстай болып ура алмасаң кет! Қәне, сен ур!—деп ат үстинде турған дуғыжым жигитлердиң бирине ҳәмир етти. Жандос байдың улы Султангелди аттан түсти, Айтуўған жасаўыл қалай ур десе, солайынша тикейип турып, төстиң үстине қойылған темирге балға уратуғындай гөзлеп, қос мушы менен Байқошқар бийдиң шүйт төбесине қойып салды.

Бийдиң бир тислем нандай тили бир адым жерге торс етип, аўзынан қан лок етти, бирақ жағы орнына түсти. Есенгелди әкесиниң жағы орнына түскенине қуўанғанынан ба, я ҳуўшын алдырды ма, топырақка былғанған қып-қызыл тилди қолына алды.

Байқошқар бийдиң еки көзинен суў, аўзынан қан лоқсып, суўға малтыққан адамдай бир нәрселерди гүбирленди, гүбирленди, ақыры аяқ-қолын созып сап болды. Есенгелди шыдамай, биресе Айтуўған жасаўылға, биресе Султангелдиге қарады.

— Куда тәғдийри,—деди Айтуўған жасаўыл шыны менен көзйне жас алып.—Кудадан бийҳүжим ис жоқ. Бийшараның саған айтажак гәплери бар еди. Соны айталмағаны маған да әрман болып тур.

— Не деп еди?!—деди ашыўлы Есенгелди.

— Бийшара көзи ашық екен. Усындай болатуғынын алдан билди. Пурсат тапса, мени шақырып, „тири болсаң балама айт" деп нәсият берип еди.

— Жылайманланбай айтсана, жасаўыл!

— Бийшараның жаны жәннеттен болсын. Ақыллы еди. Ертенгини ойлайтуғын еди. Аты қоңыраттың белгили жоңқасы еди. Қараман ағаш еди. Қудай қайыстырды. Енди, Есенгелди балам, әкеңниң нәсиятына садық бол. Аты қоңыратқа садық бол.

Ортада созылып жатырған өлиниң үрейи ушын ҳәммеси парасат сақлады, болмаса, бир Есенгелди емес, бәриниң де ши писип, көп көпирип турған жасаўылды қағындырып жи-

беретуғын ҳалда. Айтуўға жасаўыл гәптиң тоқ стерине келмей, Байқошқар бийди және тәриплеп кетти.

— Ҳақыйқат қоңырат еди. Садық еди. Сүйиндик бийдиң өлгенин еситип, пүткил қоңыраттың дизгинин қолына алып еди. Жаўға пайын жибермес мәрт еди. Мынаў гилемди жаўдың қолында көрди де, қатты. Бундай ҳасыл затты көре тура жаўға бериў адамгершилик емес деди. Ақыллы инсан еди. Қоңырат қарақалпақтың бас урыўы, ҳәммесине бас болыўы керек дейтуғын еди. Мурат шайықтың отаў жөниндеги гәпинен соң, қоңырат сол отаўдың ҳәм төри, ҳәм ергенеги дейтуғын еди.

Есенгелдиниң көзлерине жас куйылды. Қанға боялып жатырған гилемниң бир шетин әкесиниң жүзине қаўсырып жапты.

— Есенгелди шырағым, тыңла. Сениң Ғайып ханды өлтиргенинди еситип, бармағын тиследи. Енди кайтып ҳәр кимниң пан-паңы менен өрге түпирмесин деди. Өрге түпирсе бетине қайтып түседи деди. Ел бузылды, елдиң басы жоқ, куты қашқан көлдиң кутаны үш жыл бурын ушады, көшейик деди. Ел куты қашқан көл болды, елди баслап көшсин деди. Маманың келиўин күтпесин деди. Көшпесе, туқымқурт болады, ябылар туқымқурт қылады деди.

— Қаяққа көшемиз?

— Бий ақыллы дана еди. Қаяққа көшетуғынын да айтты. Өрге көшсе, және жунғар бар, ыққа көшсе, ябының Маманына үстемлик беретуғын орыс бар, арқаға көшсе, Абылкайыр және бар, қубла ға көшсин деди. Хорезмниң шүкирына қарай жылыссын деди. Бул ғаўғаның изин күтпесин деди. Өзи баслап көшпекши еди, мине, бийшараның...

— Сиз қалай қарайсыз, жасаўыл?

— Көшейик. Абылкайырдың қазақлары бәримизди тулып қылмастан бурын көшейик.

— Көшейик,—деди Есенгелди.

Қара баҳадырдың улы Ғайыптан басқалардың бәри бир аўыздан „көшейик" бүгин көшейик" дести.

Буннан соң олар көп иркилмеди. Байқошқар бийди гилемге орап, жатқан жерине жерлеп, өли тутып қалатуғындай асығыс, атларына минди. Жән-жақта не болып атырғанына қарамай, дийлисин аўылына қайтты. Жол бойынша ушыраған адам болса, даўырық пенен өтип баратыр.

— Бул маканнан көшемиз, тириликте көшиңлер!

Олар бөлинген жалғыз ғана Ғайып баҳадыр бул хабарды әкесине жеткерип ойласық қылыў ушын, дөңниң аржағында ыққа-ыңқ қызып атырған саўаш майданына қарай кетти.

* * *

Суўық кем-кем ҳәўижге минген сайын Абылқайыр нөкерлериниң де шыдамы таўсылып, мал-дәскели болғанлары қайтыўды баслады.

Айғара бийден қатты тапсырма менен келген табын урыўының жигитлериниң пәти босамады. Келгендеги ҳәрекетинде. Ҳәзир олар мал айдап қайтқанлар менен өш. Алдыларынан шығып алып қалады. Шетке қарай биреўинен айдатып жибереди. Азғана бузған керейдиң жигитлери болды. Избасар баҳадырдың алжасығынан соң бираз ашыўланысқан менен, соң дүзлести. Қәдимгисинше дослық кеўиллери менен жүр. Бүгин Мырзабек бий менен Седет керей ушырасты. Абылқайырдың басқа нөкерлерине билдирмей бир пикирде келген еки урыўдың әскер басылары ат үсти сәлемлесип, тиллести.

— Мырзабек, жигитлериңнен шетнегенлери болды ма?

— Бар. Туўысқан қарақалпақ жери, ели ушын онбес лашын ушпай қалды.

— Бизден жигирмасы қазаланды.

Усы сораў-жуўаптан кейин екеўи де ишинен дем алып, азғана үнсиз қалды.

— Ҳеш гәп, Седет. Енди бул бийшаралардың малларына тийилмесе жақсы.

— Бир топарының „көшемиз"... „көшейик" деп шаўқымласып баратырғанын еситтим.

— Не қылсын бийшаралар. Қыйын, қыйын. Абылқайыр хан қырын қарасa, биз де көшемиз.

— Анаў мал айдағанлар кимлер?—деп Сәдет керей қырық елли бас малды айдап баратырған атлыларға қамшы шошайтты. Түнде қар жаўып, қуяш азаннан берли шағырайып тургәнлықтан, алысларға көз жибериўге қыйын. Мырзабек маңлайына қолын тутты.

— Жигитлер, сизлер де қараңлар, кимлер? Әҳ, жигитлер, бизиң Айғара бийдиң гәпи бар. Жарлының кийимин жыртыў—урғаннан жаман. Усы жағына итияж болыў керек. Бул аўыллар ҳәлсиз, жарлы болып қалды. Таныдыңыз ба, кимлер? Жағалбайлының атлылары усаған. Айдаңлар!

Шоғын бузбай мал айдап баратырғанлардың изинен жетти.

— Қайтыңлар, қайтарыңлар малды!

Мырзабектиң ашыўлы буйрығы мал айдап баратырғанларды турған-турған жеринде иркти.

— Бөлисемиз,—деди куўғыншылардың бири.

Седет керейди таныйтуғын биреўи қасындағы жолдасына бир нәрсе сыбырлап еди, жолдасларына қарамай екеўи теңнен ҳайт қойды. Олардың изин ала басқалары да өрмекшиниң аўындай үзик-үзик болып тым-тыраҳай қашты.

— Қорқақлар!—деп Мырзабек мырс етип күлди. Бәри күлисти. Мырзабектиң үш-төрт атлысы маллардың алдына шығып, қайтарып келди.

Бул Айтуўған жасаўылларға оң түсти. Олар алдындағы Мырзабеклерди жаў ма деп бир қырынлап тым-тырс баратыр еди. Мырзабек шақырды.

— Қайырлыңыз, өз малларыңызды әкетиңиз!

— Табынның жигитлери ғой. Қудалар ғой,—деп сыбырлады Айтуўған жасаўыл.—Есенгелди, және буннан бетерине тап болармыз. Бул малларды мен айдап турайын. Қәлесең пай берерсең, болмаса, бәри де сеники.

— Биз де бир пай,—деп койды Султангелди.

— Айда,—деди Есенгелди қысқа. Айтуўған жасаўыл жас бийден буйрық алыўы мәттал, паданы дүркиретиўи менен қублаға қарай айдап, жыңғыллыққа кирип кетти.

Есенгелдилер иркилип Мырзабеклерге алғыс, рахмет айтып, сол үскини қуйылған күйлеринде қайтты.

12

Әллеким Мурат шайыққа Хелўеттен киши еки баласының жаў қолында қазаланғанын хабарлады.

— Аҳ!—деп бир гүрсинди шайық. Дизелери дирилдеп диңкеси қурыды.

Ишек қарны сылынғандай еки бүгиле шөгип, үйине келди. Жаў атлылары үйди айланып шаўып ишине зыян тийгизе алмапты. Бирақ еки баласының мойнына шылбыр салып сүйретип, өлигин үйиниң қасына әкелип таслап кетипти. Елтиси еки өлиниң басында жылап отыр. Шайықтың гөне атыздай кең маңлайы жыйрық-жыйрық болып тисленди.

— Үйден шықпағанда, бул болмас еди,—деди елтиси.

Елтисине пәлен-төлен демеди. Үйине сүйенип, еки мушын маңлайына тиреўи менен оңжай болып бүгилип отырды. Сәллеси, ери менен урысқан ҳаялдың орамалындай, жарты жағына

аўып кеткен. Қыбырламайды. Дем алғаны билинбейди. Усы гезде есиктиң алдына бир атлы келип иркилди. Қыймылынан бийжағдай атлы. Ол шайықтың отырысын көрип, атынан түскен жеринде лал болып тур. Аўзына сөз келмейди. Оны байқаса да, шайық бас көтермеди. Ҳәтте жаў келип усы отырғанда басын алып кетсе де, қайыл сыяқлы. Келген адам шыдамайды.

— Уллы шайқымыз, уллы шайқымыз...

— Сөйлей бер,—деди шайық басын көтермей.

— Ел көшип атыр, шайқымыз. Қоңыратлардың көши жолға шықты.

Шайық бас көтермеди. Үнсиз. Жүрек баўыры езилип отырған адамға бул хабар жүдә жеңил нәрсе болып еситилди ме, ямаса ҳәммениң басына және түскен бул саўдаға қайылшылық етти ме, үндемеди. Келген адам бир қәддинде, қазықтай қақайып, турды-турды. Шыдамалы, тағы тәкирарлады.

— Шайқымыз, ел көшип атыр. Қоңыратлардың көши жолға шықты.

— Хелўет бар ма?

— Көрмедим, шайқымыз.

Шайық жүдә тереңнен бир гүрсинди. Қапталына қойылған қуманды көтерип муздай суў симирди. Күниң суўықлығына қарамай, маңлайынан шып-шып тер соргалап, тикейди.

— Әўеле бизиң бахты қара атты әкел! Ҳәй, кемпир, сен булардың бетин жап. Түргел. Ел менен толы ҳәсиретти өзиңе бөлип алып жылама. Жайғастырыўға ҳәзирлене бер,—деп сүйретиле атына қарай жүрди. Хабаршының жәрдеми менен зорға-зорға ерге отырды ҳәм барлық ашыўын ақ боз аттан алғысы келген сыяқлы, ҳалының жеткенинше қамшылады. Қамшы көтермес жаныўар баўырын көтерип бар күши менен алға желди.

Қоңырат урыўы көшипти. Ким ешекке, ким өгизге, ким сыйырға, ким баспаққа, ким өз еңсесине жүк артып, балаларын жетелегенлер ҳасаларын таянып, белдерине түйиншик түйген букир кемпирлер, ғаррылар жолға сыймай ентелесип баратыр. Барлық көзлерде жас, барлық жүзлерде қайғы. Ҳәмме муңлы ыңырысып баратыр. Олардың аўыр қайғылы мүнына әтирап қосыла гүңиренгендей. Қар суўырған самал гүў-гүў, тикейип турғанына қайылшығы жоқ шөплер морт-морт сынады. Алыстағы таў-тас гүңиренип қумлардың үсти ыңылдасты.

Бул қайғылы ҳәсирет даўысына бузаўларынан айрылған

сыйырлардың меңирегенлери, қозысынан айрылған қойлардың маңыраганлары, қулының жойткан бийелердиң пысқыра кисинеп, ингенсиз ботәлардың бозлаганлары қосылып, жер көкти титиренттип баратыр.

Шайықтың қыялына гүллән жаңы бар мақлуқат жылап турғандай, қудайдан бийҳүжим қуяшты булт баспайтуғынына исенетуғын шайық „бүгинги булт астына кирген қуяш бул дуньяның ҳәсиретин көриўге намысланып тур" деп қыял етти. Көзлерине жас қуйылып, сол турған жеринде атының төрт аяғы жерге кирип кеткендей силейди. Жунғарлар шабыўылынан кейин елдиң алды тап усылайынша посып, азалы сеске усылайынша мантықкан еди. Ҳәзирги аза үргинининқ оннан бир епкин айырмасы жоқ. Қайта тереңирек, қайта аўыррақ. Шайық мантықты. Тили сөйлеўден қалды.

Көштиң басына жетип иркилгеннен, изи тамам болғанша бир аўыз сөйлемей турған ийесин көтериўге бели шыдамай, ақ боз ат тентиреклеп барып, төрт аяғын баўырына тартты-да, бирден жатты.

— Көз жас аўыр, бийшара ақ боз ҳайўан болса да көтере алмады,—деди шайық гүбирленип. Шайықты шақырып келген атлы:

— Шайқымыз, инсапсызлық емес пе?—деди.

Ол не ҳаққында ямаса ким ҳаққында айтпақшы болды, шайықтың қулағына кирмеди. Төрт аяғы көлбеп жатырған ақ боздың қасында қарақшыдай қақайыўы менен тура берди. Азалы үн қосыққа айналды:

Бабам жигит болып, мамам қыз болған,
Түркстан топырағы бизден хош енди.
Инсанлардың жүрек баўрын қан қылған,
Бийреҳим түркстаным хош енди...

Әлемди титиреткен бул зарлы ҳаўаз кем-кем алыслап баратыр. Және усы тақылеттеги қайғылы ҳаўаз еситилди. Шайық бурылды. Сырдәрьяны бойлап өрге көш тартканлардың дизбеги баратыр. Қайда? Жунғарларға ма? Қытайға ма, Бухарәға ма, Ҳиндстан менен Афған еллерине ме?... Бир-бирине уласқан аза толы бул зарға шайық үн қоспақшы бола ма ямаса өз ишинен дуўа оқып, қудаға налыс етип тур ма, түсиниксиз, тек еринлери қыбырлайды, ғарры беттиң қалта-қалта жыйрықлары жыбырласады, нурсыз көзлер астынан шық тамшысындай жалтыраған суў сорғалап турыпты.

— Түсим болғай, түсим...—шайықтың еситилер-еситилмес бул сандырағы жолдасының да ҳалын кетирди. Оның аты да, өзи де жығылды. Шайық та шыдамады. Самал менен қулаған теректей аўыр турпаты менен ақ боз атының үстине гүрс етти.

Сол жатыстан ол таң саз берип, күн шығыс қулан ийек болып киятырғанда көзин ашты. Аты тикейип отлап жүр еди. Ол өткен ўақыяны көз алдына келтире алмады. Басы мең-зең. Түси екенине, оңы екенине түсинбей, кешеги сүриўдиң жүрип кеткен изине барды. Қой баўызлап сүйреп кеткендей, қар үстине, излерге қан тамған, сорғалаған. Қан сүйреткисине узақ қараўға ҳәм олардың изинен жүриўге ғарры жүреги шыдамады, атына қарай жүрди.

Хелўет көринди. Ол атасын излеп келип, нәсиятлай алмай тур еди. Шайықтың сақалы дирр-дирр етти, жыламсырады:

— Кетти, балам. Және посыў басланды. Ирикпедим. Иркиўге күшим жетпеди. Ертең не болатуғынын билмедим.

Есим бий пайда болды.

— Қартайдық, Есим бий,—деди ол димарсыз:—Алпыс мың шаңырақты жунғарлардан аман алып шыққанда, бундай шаршамаған едим, қартайдық. Ҳал жоқ. Ел және посты. Қоңыратлар көшти. Енди кенегеслердиң де биразы көшеди.

— Мен олардың алдынан шығып едим, тыңламады, шайқымыз,—деди Есим бий.

— Тыңламайды,—деди шайық ызалы.—Қалай тыңлатарсаң? Баспана қайда оларға?—деп Мурат шайық баладай еңиреп жиберди. Есим бий де жылады. Еки ғаррының бет жыйрықларын толтырып аққан жасты көрип Хелўет те жылады. Көз жасларға әлем теңселгендей, дүнья ғыр-төбелек айланды. Әтирап қараңғыланғандай үшеўи де жол таппай отырып қалды.

Зар-ғаяны шығып шырайы андыздай болған Алмагүл жетип келди:

— Аталар, әжағам еле жоқ. Излеп жүрмен. Кишемди жаў әкетти!..-Үсти-басы алба-далба. Көзлери қып қызыл. Бети ҳеш қашан жуўылмағандай: жүзин жуўған көз жасының үстине шаң басқан, батпақ. Тек қара көзлери жылтылдайды, сөйлей алмай тығылып қалып маржан тислери мәрўерттей жылтырайды. Жалаң аяқлары қар үстинде қалшылдайды... —...Аталар, кишемди жаў әкетти!..

— Кишемди жаў!—деп Мурат шайық табаны астынан жылан шақкандай ушып, түргелди.—Қашан әкетти?

— Үш күн болды, ата. Әжағамды табалмадым. Көп өлик-

лер арасын қыдырдым. Жоқ; жоқ! Кишем, кишем—анам, әжағам...

— Өзимиз таўамыз, кет үйиңе!—деп жекиринди Хелўет.

Қыз үйине қайтпады, қар үстинде қалшылдаўы менен „кишем, әжағам, кишем, әжағам"... деп, әлле қайларға шапқылап кетти.

Шайық ийнинен түсип кеткен мелле шапанын сәл көтерип жамылып атланды.

Үшеўи де атланды.

Жөнекей еле урысып атырған бир шоқ нөкерлерге тап келди. Бул Алиф Қарабай Қара баҳадырдың басшылығындағы қоңырат жигитлери еди. Олар аўылларының көшкенинен бийхабар болса керек, ықлас пенен найзаласып атыр.

— Әй, пәрўәрдигар, ерлериме медет бер!—деп даўыслап, шайық өзин топқа урды. Хелўет те, Есим бий де араласып кетти. Қасақана жаўдың үш атлысы басым келип турған екен. Есаплағандай жекпе-жек найзаласыў басланды. Шайықтың даўысын еситкен қоңыраттың жигитлери „алла, алла" лап ғужырға минди. Ықа-ыққ айқас, ғырша-ғырш найзаласыў бир чайнек чай ишим даўам етти.

Душпан басқы таўып, кейин серпилип еди, қәпелимде Алиф Қарабай баҳадырдың мойнына қурық түсти, бир дәпең атлының сүйреткисинде кетип баратырып „Ырза болың... бизге дәрек қоңырат көшпейди, Маман бийге мың сәлем..." деп-ақ үлгерди.

Ҳәмме оны қутқарыўға талпынып умтылғаннан пайда болмады. Жаңа қуўсырған гезде жаў атлысы қурықтың бир ушын кести, аты наятый жүйрик екен, қояндай секирип, демде көзден ғайып болды. Алиф Қарабай Қара баҳадыр әлле қашан жан тәслим еткен екен...

Жерлеп үлгеремен дегенше арқа беттен онлаған атлы қуйылып келип қалды. Ҳәмме атларына жуўырды, жоқ, булар жаў емес, кенегестиң жигитлери екен. Басында шаршаған Нуралы бий киятыр. Сүйреткиси бар. Жетегиндеги аттың ҳәзир ғана Алиф Қарабай Қара баҳадырды сүйретип қашқан жаўдың аты екенин, сүйреткидеги өзи екенин таныды. Нуралы бийдиң изиндеги жигитлердиң санынан-ақ шығыны көп екенин түсинген шайық олардан „басқаларыңыз қайда?" деп сорамады.

— Нағыз жалатай жаўды тутыпсыз,—деди әллеқандай мәрт даўыс пенен.

Ҳәммесинде мәртлик сезимлер оянғандай болды. Жаслары және жаў көринерме дегендей, алыс-алысларға нәзер тасласты...

13

Суўық күннен-күнге бетерлести ме, пәсейди ме, ҳешким елестирмейтуғын болып кетти. Жаў менен арпалысқан ғалмағал күнде бола беретуғын ўақыядай, журт буған да үйренисти. Елдиң шеттен бузылып көше баслағаны ғана қалғанларға жаман тийип, жаўға қарсылық етиўге қоллары суўыды. Буннан пайдаланған жаў нөкерлериниң алғанын алып алмағанын далада қалдырып қайтты.

Ел үстинен аўыр мусаллат алып таслағандай жүреклер бираз жеңил тарта баслады. Деген менен жаў шапқанның қәдимги изи ос-ойран болмаған нәрсе жоқ, жүреги жараланып тилкимленбеген адам жоқ. „Ўай-ўай" үзилмеди. Урыста шала жарадар болғанлар үйинде тамақ жетиспей, жыллы баспана, жан сақлағандай ықтырма жетиспей, күн сайын өлип турды. Көз жаслар ҳәммени мантықтырды, аўыллар ҳәрекетсиз қалды.

Соңғы найзаласыўда Мурат шайық бир жамбасынан жеңил жарадар болған еди. Үйине келип, еки улын жерлегенше сыр бермей шыдады. Жаўдың серпилип, елдиң тыныщғанына көзи жеткенсоң, найза тийген жарасы козып, төсек тартты.

Жас жигитлердиң көпшилиги қайда жүргени еле биймәлим. Олардың соңғы жаў атлыларын шегарадан арман куўып кеткенинен бийхабар еди. Жас үлкенлер тыныщсызланды. Олар келмесе, елдиң қулағы тығылып, тили кесилгени, көзи таңылып, ел өли елге айналғаны. Өзлериниң заўқы-сапасы менен қайғыларды умыттыратуғын жаслар. Бирақ сырттан қарағанда, аўыллардың арасы онша хәрекетсиз емес сыяқлы. Шаўқымлар, қыйғырықлар, ҳәтте, күлкилер болып турады. Бул хәрекетлер, түн ишинде шом жағып жибергендей, ҳәммениң дыққатын аўдарады, ҳәмме оларды жек көреди. Бул шаўқымды дөретиўшилер Кеўлимжайлар еди.

Шыртылдақ жасы үлкенлердиң биреўи барып олардың орынсыз күлкилерин тыйыў кереклигин ескертти.

— Кете бер,—деди Кеўлимжай келген адамға.—Бизлер жылаўға тойғанбыз. Қабағымыз қатып кеткен. Көз жас шықпайды.

Өжет, ҳешкимнен сөзин алып қалмайтуғын басшысынан қорыққанлықтан ба, сөзине қалыс исенгенликтен бе, ямаса,

ҳақыйқаттан да, жасынан көп жылап қабақлары қатып, тас баўыр болып кеткенликтен бе, барлық жетимлер оның сөзин сөз десип, өзлеринше ойын-заўығын тоқтатпады. Ел үстинен ушқан қуслар ғана оларды көрип, әлле нәрселерге жық-жықласады. Ғарғалар ғаркылласады. Түнге қарай қаракулақ, сағаллар аўылдың тап иргесинде улыйтуғын болып кетти. Ашықтесиктен урлап жыйнап, тамағы тойынып жүрген бийқайғы жетимлердиң шаўқымына сол жабайы ҳайўанлардың түнги улыўлары қосылса, бир әжайып сес пайда етеди,..

Жаўдың соңғы атлыларын қуўып кеткен жас жигитлердиң топарында Аманлық та бар еди. Олар түнде қайтып киятырып, аўыл арасында ойын-заўық қурған күлкили, ҳеш қандай иркинишсиз қуўанышқа толы күлкили, сеслерди еситип, ҳайран болып иркилди. Ҳәммеси аң-таң. Ҳеш қайсысының кеўлинде адасып киятырмыз деген ой жоқ еди.

— Басқа аўылға шығыппыз,—деди бири.

— Тыңлаң, тыңлаң,—деди Аманлық.—Тоқта, тоқта. Жоқ жигитлер, адаспаппыз. Кеўлимжайдың даўысы.

— Өй деген ким?

Аманлықтың „жетимлер" деген сөзге тили бармады, олар ҳаққында жаман сөз айтыўға кеўли ерк бермеди.

— Барайық,—деди.

Жаслар, жаслар емес пе, түнги шаўқымлы ойынға қайрылды. Жетимлер ҳүркәс ойнап атыр екен. Бир үзик булттай үстилерине келип қалған атлыларды көрип, ҳәр ким турған-турған жеринде путаның түбине, шөгип жасырынды.

— Жыйналыңлар, жаў емеспиз,—деп сүреиледи Аманлық.

Кеўлимжай оның даўысынан танып: „түргелиңлер, қорықпаңлар, Аманлық келди" деди. Келте бакай жыңғыллықтың ҳәр түбинен екеў-үшеўден адам собырайды. Кеўлимжай алға шықты.

— Аманлық, сизлерди жаўмекен деп едик.

— Жаў болса қаша ма екен?

Бул сораўды берген Қара баҳадырдың улы Ғайып екенин аңғармай Кеўнлимжай:

— Әлбетте қашады,—деди.—Ақыры олар бизлердиң ылғый жетим екенимизди түнде биле ме? Билмейди. Қырып кетеди.

— Жуўындының ийелери,—деди Ғайып ашыўлы.

Бундай қорлықлы гәпти еситеситесите

гүдер үзип, бул дүньяның тиришилигинен түнилгенлерге нәсиятының басы мыналар болды.

„Аш болсаң екинши ананды ем. Екинши анаң мийнет...“

„...Адам дүньяға өлиў ушын пайда болады. Өлимди атлаў жоқ. Өлгенге ийман, тириге жүрим...

„Ел намысы ушын тыйықтан өлиў о дүньядағы бахтың. Жаның лаззетте болады...“

„Туўысқаның о дүньяда рәҳәт көрсе, сен бул дүньядан рәҳәт излеп бақ...“

Өлгенниң изинен өлмек болғанда бул дүньяда адам қалар ма еди. Көз алдында адам өлип, сениң ертең бе, арғы күни ме пайманаң толатуғынына көзиң жетсе де, жасағың келгенин қоймайды екен... Бул дүньяға кәнәәт жоқ, тойыў ҳеш қашан мүмкин емес. Тириликке урынасаң, тириликке урыныўдың өзи өзиңе өлим излеў. Бирақ адам баласы усыны түсингенде сөйтер ме еди? Бир-бирин талап, бир-бирин қырар ма еди, күнде-күнде өлим барын билсе де, адам өз өлимине ҳеш қашан инанбайды, инанған күни өлгениң. Сонлықтан да, ким бир күн, ким бир ҳәпте, ким оннан сәл көбирек ҳәсирет шегип, баўырын суўық жерге берген менен, көзлерине өлим көрингенде тикейеди. Басына таяқ тийген жыландай таўлана-таўлана өмир гүмирашылығын баслайды. Аман қалғанлар жыйналысып, қыйсайған шаңырақларды дүзетеди. Қәдимгисинише және түтин түтетеди.

Солай етип бул жақты дүньяның ғалмағалы және бурынғысынша шаўқым менен басланып кетти.

Мурат шайық Алмагүлге берген ўәдесин умытқан еди. Ылашығының қасынан өтип баратырып, баяғы Айғара бий берип жиберген отаўдың сүйеклери сол турысында күл болып атырғанын көрди. Неликтен де аяныш сезимлери оянды, сүренледи:

— Аманлық!

Иштен саза болмады. Екинши ирет сүренлегенде ғана басына гөне қылқа тон бүркенген Алмагүл шықты.

— Әжағам жоқ, ата. Кишемди излеп кетти.

— Кишемди?! Ҳа...

Қыздың суўықтан қып-қызыл болған жынғылдай жиликлери дирилдеп, атын кейин бурып баратырған шайықтың изинен даўысы қалтырап жалбарынды.

— Ата, әжағамды әкелип бериң, кишемди таптырып бериң... Берекет табың...

Мурат шайық үйиниң қасында жигирмалаған қарамал менен алпыс-жетпис қой үйирип турған атлыларды көрди. Кийимлеринен таныды.

— Ассалаўма әлейкум!

Атлылар шайықтың тәңир сәлемин әлик қабыл етти. Бири Айғара бийден, екиншиси Седет керейден келгенин айтып өзлерин таныстырды.

— Бизиң ел де Абылқайыр ханның ийин қақпайына ушырады,—деп Айғара бийдиң жиберген атлысы жағдай айтты.— Аз да болса, көптей көресиз. Кеўилимиз дейсиз. Айғара бий солай деди.

— Солай, шайық,—деди Седет керейдиң адамы.—Бизиң ел де қалжаўрап қалды. Жас бийимиз „мен қой жибердим деп отырған жоқпан, кеўлимди жиберип отырман“ деди, алыңыз.

Шайық өз есигиндеги хызметкерлерине тәртип берип, әкелинген малларды қораға қаматты, атлыларды жылаўлатып үйине түсирди, ҳәр бирине „әзийзим“ деп, „куда-куда“ деп, күтти. „Куда-куда“ деген сөзди көп тәкирарлай бергени ушын ба, оларды жиберген соң қатты ойланды: „Куда, Айғара бий куда болмастан бурын да усылай. Қыйын-қыстаўда кол-қабысын аямайды. Кешеги басқыншылықта оның жигитлери болмағанда, ел биротала жулған таўықтай болатуғын еди. Берекет тапсын!“

Ол Есим бийди шақырып алдырып, Аманлық ҳаққында, оның келиншеги ҳаққында сөз баслады. Маман бийдиң ықласы кеткен жигитти елге қайтарыў, тек қара басын емес, жуптысы менен қайтарыў кереклиги жөнинде кеңести. Қайткен менен де, Аманлық елдиң жигити, оның үйи бузылса, және тикленген бир үй және бузылғаны, өзи өлип кетсе, және бир қалпақты даўыл ушырғаны. Бул әпиўайы қалпақ емес, ишинде Маман бий жақсы көрген бир жигиттиң басы кетеди. Еки елди туўысқанластырып жүрген Айғара бийдиң ықласы күйеди. Бул жаман... Олар усылайынша пикир алысып, узақ отырды.

— Айғара бий бул сапары малды қызы ушын жиберип отырса керек,—деди ақырында Есим бий—Өзи барған менен Абылқайыр хан қызын бердирмейди. Олай болмаған менен де жесир бизики.

— Бул бир нәзик ис болды,—деп гүрсинди шайық.

— Жаўға мал бериў, қыз бериў, бенде бериў бурынан бар. Күшлиниң деми дигирман тартады. Жесир бериў—жигитке, басшыға өлим.

Есим бийдиң сөзи шайыққа батты ма, жүдә салмақ пенен

көтеретуғын үлкен басын бирден көтерип, бийге олыйды. Оның менен недерин билмеди. Және төмен қарады.

— Жаўға кеткен жесир және бирөўге ҳаял болатуғынына ҳәмменің көзи жетеди. Әкелген соң Аманлық „тифу" деп мәкириўге айландырмас па екен?

Хелўет тарханның бул гуманы басқаларға устағанлы пикир болып көринди. Оған ырзашылық билдирген көзлер, жүзлер қадалды.

— Аманлықтың өзи излеп кеткен, балам,—деди Мурат шайық әллен ўақыттан соң.—Гәп жалғыз жесирде болып тур-ғ-н жоқ. Әзийз Айғара бийде. Айғара бийдиң исенимин жоғалтсақ елшиликтен қаламыз, әзийзлерим.

Буннан соң гәптиң изи кесилип, бираз тынышлықтан кейин жалғасты.

— Аманлық түкирсе түкирсин, жесир қолға келсе, және бир ғәрипке беремиз,—деди шайық.—Ал, Абылқайыр хан бизге бергизе ме, мәселе сонда.

Хелўет сөйлеп: Маман бийлер кеткен сапары Қазан, Уфа тәрепке өтип кеткен Бухара саўдагерлериниң қайтатуғын ўақты болғанын айтып, солардың кәрўан басына жалынып көриўди кеңес етти.

— Аўа, шайқымыз, бир әкелсе, сол әкелип береди,—деп қуўатлады Есим бий—Абылқайыр хан орыс патшасының қарамағына өтпестен бурын Орта жүз бенен Уллы жүзди аўзына қаратыў ушын Бухара әмиринен жәрдемге бир түйе зер алған деген гәп бар. Бир ийтаяқтан ас ишкен ийтлер ырылдасса да, алды менен тойыўды ийет етеди. Келисер.

Соның арасында сыртта жүрген үй хызметкерлериниң бири ел шетине узын шубай кәрўан кирип киятырғанын хабарлады.

— Бийшара келининиң бизиң елден татар дузы көп екен,—деп шайық ушып түргелди. Ҳәммеси өрре-өрре турды.

Кәрўан басы ала-буўрыл сақаллы, дүнки маңлайындағы жал-жал қамыстай өсик қаслары, ири көзлерин суўы тартылған ҳаўыздай шүңгил көрсеткен, қус мурынлы, тонның сыртынан ала шапанын тасламайтуғын, басына сәллесин үйип орап жүретуғын, бети сүйкимли адам еди. Кәрўан басы жоқутылды. Алты айлықта, ҳәрбир адамы түўе, ҳәрбир қус ўақты хошлық пенен шарқылдасып, пәл-пәллеп ушып-конған елиниң аралары қарабақанаға айланып, базы бир қыслаўлардың еле жаның болмай, пысқып атырғанына таңланып, бийбелги жаўға тап боламан ба, деген қорқыныште киятыр. Өткен сапа-

ры сәл епкинге қыймылдаған ҳәрбир бүртик оларға қайырлы жол тилеген сияқлы еди, ал, ҳәзир сәл самалға төтепки бере алмай, ызылдасып ийилип, олардан қайыр сорап турғандай. Кәрўан басының жүреги муздай суў. Еки көзи дөгерегинде. Еки үш атлы менен жүдә салпаўсып қарсы киятырған Мурат шайықты көрип иркилди.

Шайық, өсик-төрли жерден сәлем берди ҳәм биринши болып аттан түсти.

Кәрўан басы түйесинен түсти.

Олар сәлемлесип, биразға шекем үндеспей, ойға шүмли. Соң шайық еле Маман бийдиң келмей атырғанын айтты, „ол ҳаққында хабар-атар билмейсиз бе?"—деп сорады. Кәрўан басы шүңирек көзлерин жүнлес бармақлары менен уўқалап, ел басына түскен қайғыға кеўил айтты. Шайықты бир нәрсе сорап тур ма деген қыял менен, отыз аршын шыт бериўге ўәде етип, басқыдан изги екинши түйени жетелеген кәрўанға:

— Ташмат, түйеңди шөгир,—деп буйырды.

Кәрўан басының бул адамгершилик реҳимине шайық „алла зыят етсин әзийзим" ди қардай боратып, соңынан жүдә ақырынлық пенен гәп баслап, Абылқайыр ханның қолына түскен бир жесирин қайтып әкелип бериўге жәрдем сораўға келгенин билдирди. Гәп арасында Абылқайыр хан менен Бухара әмириниң ортасында бурыннан жақсы қарым-қатнас бар екенинде есине салып қойды.

Кәрўан басы сақалын сыйпап, азғана ойланды да:

— Сол зер берилгенде мен бар едим,—деди.

— Жол ийеси, бизиң сол келинимизди елге куўыстырсаңыз, қудаға мың қәтли шүкирлик етип, ҳаққыңызға дуўа қыламыз,—деди шайық қол қаўсырып.—Бизиң Маманымыз жақын арада келип қалар. Орыс патшасынан нөкер әкелсе арымызды жиберип отыра бермеспиз. Күшейсек, әззилигимизде қол созғанларды умытпаймыз.

— Бизиң саўғамыз не болар екен?

Шайық кәрўан басының бир нәрсе сорамай қоймайтуғынына түсинер еди.

— Жесиримизди қолға әкелип, душпанның үстине шығарсаңыз, ер мойнын да қыл арқан ширимесине исениңиз, әзийзим,—деди.

— Исенемиз. Бир басқа бир бас,—деп кәрўан басы түйелерин аўылға шөктирип, кәрўанларына дем ала бериўди тапсырды да, қасына үш жигитин ертип Абылқайыр ханға кетти.

14

Аманлық туўры қайын атасына барып болған аўҳалды билдириўге уялды. Ер жигит қайтадан қайын жўртқа қол жайып жылап барса, не болғаны. Араға суўықлық түсип, әкеси қызын қайтып алдырса екен, онда кеширим сораса ҳеш гәп. Қызыңызды жаў әкетти, қайтадан әкелип бериң деўге қалай бети шыдайды?

Ол Айғара бийдиң аўылы түўе Седет керейдиң аўылына жақынламай өтип кетиўге қарар етти. Сол аўыллардың ҳеш адамына көринбей Абылқайыр хан аўылына өтиў ушын күтә айналыштан айналыў керек еди, қайыл болды. Көп күнлик урыста тыным таппай-азған қара ғунанды ҳәржерде тойдырып, қар астында селеўи бар отлақлы даланлықлар менен жолға түсти...

Бул әтирапта қыста бурқасынлаған үргинли күнлер көп болады. Сондай жағдайда адасыў қәўпи бар. Адассаң болғаны, өмир менен қошласасаң. Оннан да бир ағаштың астына кирип, ямаса жақынырақ жерден үңгир таўып алып паналаў жақсы. Егер, үңгирге отын алып кириўге үлгерсең, жан-жағыңды қар басып кетсе де, тоңбайсаң, керисинше, ық болады, жағып отырып, үргиң тынғаннан кейин жолыңды даўам етиўге болады. Аманлық өзиниң көп жүретуғынын билгенликтен, жолда отқа жылыныў ушын итияждан койнына еки шақмақ тас салды.

Әўелинде арқаға жүрди, соң күн батарға айналды. Себеби жол бойлап Табын, Керей урыўлары енлеп жатыр, күн шығысынан айланып өтиў ушын көп күн жүриў керек. Қыста шарўалар жүдә кең даланы енлеп қонысласады ҳәм падалардың жайылыў ушын күн шуўақлы тоғайлар, төбешик-төбешик қумлар, таў өркешлери бар.

Күн батыста, ат арқасындай көринген, пәскелтек бир таў жатыр. Оннан арқа жағы ушы-қыйырсыз дала. Даладан арман бир неше күн жол жүргеннен кейин ғана таў сағымлары көринеди.

Аманлық не ушын кетип баратырғанын жўрттан жасырыў ушын, аўылласларының көзине түспеўди мақсет етти. „Биреў болмаса биреў, жўрт өлисине шыдағанда, сен, қатын табылмайтуғындай, жаў әкеткен жесирдиң изинен жылап излеп баратырсаң ба“ деп, ирғў берип жүреме деген ойға келди. Бундай гәплер ирке алмайтуғынына өз кеўли мустакам, деген менен „Ақбийдай, Ақбийлайым“ деп соққан таза жүрегине ҳеш кимниң гирбиң салмаўын тилейди.

Қоңырат аўылларының гөне қыслаўының арқа тәрепин жағалап, жолсыз, қалың жыңғыллықлар, шеңгелликлер арасы менен жемтик излеген қасқыр киби жекке кетип баратыр. Жўриси бир бап. Қамшы сүймесе қара ғунан ийесиниң аяқлары темир зәңгини сәл сыңғырлатса, болғаны алға асығады жәниўар.

Аманлық асықпады. Қолайлы ық гезлессе, атына дем берип, өзи от жағып отырады. Нан қыздырып жейди. Және жолға түседи. Оразан батыр берген жаў-жарақ ийнинде. Базда қоян куўады. Жетип ала қойса атына және дем береди, және от жағып қоян етин ислейди. Кешке қараса, ертелеў иркилип, атына от жыйнайды, жыңғыллар сындырып ықтырма соғады да, отты гүрлетип жағып қоз етип, үстин көрпешелеп көмеди де, жыллы жерге баўырын берип көзгир алады.

Көз ушында сағымланған атарқа таўға жақынлап, кенарында ушып жүрген қара қуска көзи түсти. Қара қус бийкарға ушпайды. Жемтикти айланып жүр. Бәлким, кийик шығар. Қустан бурын алып жол азық қылыў керек... Қара қус пәл-пәллеп барып, бийик, жалғыз тораңғылға қарай сарықты да, қона алмады ма, ямаса аңға күши жетпеди ме, қайтадан дин аспанға көтерилип, тораңғылдың үстин айналады. Ол, қара қус өзин тикке ура алмайтуғын жерде, жасырынып жатырған аң барына исенди. Бундай аңларға жақын барып найза менен шаншып алыў аңсат. Қустың өткир пәнжесинен қорыққан аңның еки көзи аспанда—қуста болады, артынан барған жанды сезбейди. Аманлық қара қустың сарқып көтерилген таманына бурылды. Жақынлап сығалады. Ҳештеңе көринбейди. Бәрҳа ийегин көтерип, алдына қарап киятыр. Атының туяғы бир шөпти „шырт“ еткизип сындырғанына қайылшылығы жоқ. Атын жүдә әстен-әстен айдады.

Бир қара көринди. Басы шөпке кирип кеткен сияқлы. Аманлықта „өликпе?“ деген ой пайда бола қалды. Иркилди. Нениң өлиги? Сақлық етип найзасын урыўға қолайласты, егер, шапшыса, шабыў ушын қылышын таярлады. Жоқ, селт етпейди. Кем-кем жақынлады. Адамның аяқларына усаған. „О, бир жолаўшы суўыққа тоңып өлген екен, неде болса топыраққа араластырайын“ деп, аттан түсти. Қасына келди. Дүстөменине жатыр. Желкесине қол тийгизип көрди, жан бары-жоғы гуман. Ағаштай. Еплеп бетин жоқары қаратты, қаратты да, сәрриўип қатып қалды. Бетин қап-қара жүн басқан биреў. Қулақлары муштай исик. Мурнының үсти қыршылған, еки бетинен аққан қан қызыл жиптей болып қатқан. Маңлайлары шеңгел менен тырналғандай. Көзлери жумық. Кирпиклери, қаслары қар,

аўзын басқан муртлары қар. Тек мурнының тесиклери еле пителмепти.

Аманлық ақыл-ҳуўшсыз. Өлик тақ емес, жупласқандай, қыймыл жоқ. Арадан қанша ўақыт өткени биймәлим, Аманлықтың тили гүрмелди:

— Маман!...

Ўсылай деди де, ол ағаш дененің басын сылқ еттирип жерге таслады. Мурнына қулағын басты. Епкин бар. „Я алла!". Дәрриў отыра сала Маманның бетине қар сүйкеп ыса баслады. Денесин де ысты. Сөйтип жүрип от жақты. Қозын көрпешелеп көмип, Маманды сүйреп әкелип үстине жатқарды. Сөйттиде, денесин қар менен ыса берди, қара суў болып терледи, тынбады, ыса берди...

Атқа мингизип әкетиў де мүмкин емес, ушы-қыйры жоқ кең даланың көз житирим бир жағында ел көринсе, сирә. Қалай болмасын, оны келе қылыўы керек. Ыса берди, ыса берди. Кешке таман Маманға жан енди, аяқ-қолы босасып, баўырына тартты, аўқат жемегени ушын ба, шөллеген бе. Маманның еринлери түрилип, исип кеткен. Аманлық қар асап, аўзында ысытып, оның ерінлерине жақты. Маманның езиўлери ҳәрекетке келе баслады. Алып шыққан нанынан шайнап аўзына салды. Бирақ еле алып кетиўге мүмкиншилик жоқ. Ол айланадан тез-тез отын жыйнап келип, отты өширмеди.

Қолынан келгенинің бәрин ислеп атыр. Маман адам кейпине келе баслады. Аўырсынып маңлайын жыйырды, бир нәрселерди айтпақшы болады, бирақ тили аўзына сыймай бағыр-бағыр етип, әлле бир нәрселерди айтады. Оған Аманлық түсинбейди.

Екиншн күни көзлерин ашты, нурсыз болса да, Маманның көзлери ашылды!... Соң сөйледи. Маман сөйледи!

— „Ии... сап... сызлар... ин... мен... төрт.... төрт.... са...н. қарақалпақтың ум.... ми.....тимен..... умитимен! кетинг! Жоғалың! по...л.... лаат! ум....ит....—деп тили айқынласты.—Жоғал! Жоғал! умиттн жоқ ете алмайсыз... Бул умит қағазы.... Бермеймен... Халқымның умитин бермеймен... Өлтир, өлтир.... бермеймен.... жаўыз найсаплар!"

Маманның көзлери ашық, бирақ Аманлықты көрмейди. Оның қандай умит ҳаққында айтып атырғаны Аманлыққа қараңғы.—Мени көрип тур деген ой менен: „Маман, Маман ағa! Мен Аманлықпан, Аманлық!" дейди. Маман көрмейди. „Жоғал, найсап! Халқымның умитин жок қылыўға ҳақыңыз жоқ!".... деди тағы.

Енди Аманлық көп ирикпеди. Қара ғунанды ойға тартып, Маманды ерге отырғызып, таңды... Атты жетелеп, кейин қайтты...

15

Бухараның кәрўан басы көп кешикпеди. Ақбийдайды әкелип Мурат шайыққа тапсырды. Асығыс кетиў кереклигин айтып, Шайықтың ўәдесин есине салды.

Шайық қардай басын сыйпалаўға мәжбүр болды. Кәрўан басы гәпин минберлетти:

— Шайық, сиз неге ойланасыз! Сиз ушын жолдан қалдым. Сиз ушын қазақтың абырайлы бийлерине он аршын шыт сарп еттим. Түсиниңиз. Әмиримe бир қыз саўға етпесеңиз, мени дарға гирипдар етесиз. Жақсылыққа жаманлық болмасын.

Мурат шайықтың маңлайы қырыққатланып, улы Хелўетке ҳәм үй хызметкерлерине буйырды.

— Ҳәзир атланып, жетимлерден он қыз әкелиңлер, қәлегенин берип жибермесек болмайды.

Түстен кейинге қарап, алды онсегиз, кейни он үш жаста он қыз тайын етилди. Кәрўан басы жүдә шәпений адам екен. Шашлары желкилдеген ярым жалаңаш жетимлерди биримбирим көзден өткерип, ҳеш қайсысын қәлемеди.

— Бизиң әмирдиң қәнизлериниң шаш тарақшысына жарайтуғыны жоқ,—деди кәрўан басы.

Мурат шайық намысқа буўлығып, сай-сүйеги сырқырады.

— Жуўынса, тойынса, кийинсе...

Кәрўан басы бас шайқады.

Шайық ҳәм қорланып, ҳәм арланып, ертең азанғы ашаўға гил ябы урыўының ийге тартар қызларының онын кийиндирип, жуўындырып әкелиўди тапсырды.

Кәрўан басы бул сапары кеўилли қуўжынлады. Талдырмаш бойлы, бели қамыстай жиңишке, гүлше жүзи оттай жанған, қулақлары ақ қағаздай, инсте мурынлы, шашы себет бурым, он үш жасар Алмагүлге ым қақты. Басқа қызлар үйлерине тарқатылды.

Алмагүл, жалғыз қалғанына бөринге байланған қозыдай, шыбыжықлады, илаж қанша, қарамықтай көзлеринен жас сорғалап, шайыққа бир, Есим бийге бир, Хелўетке бир, кәрўан басыға бир қарап жақсылық күтти.

— Кетейиншн, ата, кетейиншн, аға,—деди өтинип.

Оған еле Ақбийдай көрсетилмеген еди. Аманлық келген

соң алмай жүреме деген қәўип пенен шайық оны үйине жибергизбей, өзиниң бир үйинде сақлап қойыпты. Аманлық мурнын жыйырса, аўылласының биреўине бериўи керек. Бул дәстүрге де қайшы келмейди. Айғара бий де өкпелемейди. Қызын қайтарып жиберип қорламаса, болғаны. Қыз деген барған елине батыўы керек. Қалқып шыққан қыз, ата-ана емес, пүткил аўыл намысы. Жесир жөнинде де сол. Ең жаманы жесирдиң кеткени. Аўыл арасында биреўден биреўге өткерип коя бериўге болады.

Алмагүлдиң зарлап „ата, аға" дегенин тынлар қулақ болмады. Шайық оны үйине апарғызып аўқатландырды. Кәрўан басында, бул қызға қолай, тайын кийимлер де бар екен, шығарып берди. Кийиндирилди. Қыз бир сумлықты түсинип қамсығады, жылайды, сыңсыйды. Ким еситсин? Ҳәтте кетерде, ең соңғы мәртебе жеңгеси менен ыраластырып, хошластырыўды ҳеш еркек есине де келтирмеди.

Кәрўан басы барлық кәрўанларына түйелердиң жүгин артыўға буйрық берди. Алмагүлдиң қолынан Мурат шайықтың өзи жетелеп алып шықты.

Қыз шайықтың бетине жасаўраған көзлерин қадап, „ата, ата, шайық ата."...—деп изин айта алмай, кирпик қағады. Меруерт киби жылтылдаған жас тамшылары еки бетиниң алмасын жуўады, жағасына қуйылады. Бирақ буның менен ҳешкимниң иси жоқ. Қыз түйеге минер гезде талшыбықтай таўланып, бирден өкирди:

— Шайық ата, мени жибериўдиң себеби бардур, сораған менен айтпайсаң. Тилегим—меннен жалғыз әжағама сиңлилик, туўысқанлық сәлем айт, меҳрибаным кишем келсе, сәлем айт. Әжағам мени излейжақ болса, жолын айтайын. Шаң көтерилип атырған соқпақтан жүрип излесе, таппайды. Мен жүрип өткен соқпақ көз жасымнан ызғар болып жатады. Ызғар соқпақ көрсе, Алмагүл усыннан жүрип кеткен десин. Еле көз жасы кеппепти десин. Излесин!

Қыз басқа гәп айтпай, шарбаяланбай түйеге мине берди.

Мурат шайық қыздың жасына қарап, бүйтип муңлы ҳәм терең мәнили етип сөйлейди деп ойламаған еди. Он еки кабырғасы пытыр-пытыр сөтилгендей, „Маман бийдиң жуптысы болыўға қолай нашар екен, нәйилаж кетти" деп, ишегине от түсип, қыйналды. Сонда да ирикпей, кәрўан басының колына услатты.

Қыз бир аўыз сөйлеместен мәртлик пенен түйеге өзи минип, бирақ ағыл-тегил көз жаслары жерге тамшылап турғанын

билсе де, шайық оны жубатып жибериўге сөз таппады. Кәрўан басыға:

— Жолыңыз болсын!—деди даўысы дирилдеп, болғаны.

Кәрўан қозғалып, анық жолға түскенде қыздың ашшы, ең соңғы даўысы еситилди.

— Хош, елим! Хош, балалығым! Хош, әжаға! Хош кәше! Хош, шайық ата! Хош Түркистан!...

Қызға арттан саза болмады.

Кәрўан басы аўылдан кеткенше де Мурат шайық уўайым менен-ақ дем алмаған еди. Оның үстине жүз түйесиниң отжеми елдиң басына түсти. Бурынғыдай көп жигит-желең, абыройлы бийлер жоқ. Барлары да жүрек шайды болып қалған. Тамамы жумыска өзи араласып жүрди. Кәрўанларды жолға салып, дем алыўға жатты. Бирақ нәресте Алмагүлдиң „хош, шайық ата!"... дегени мийин гуўлатып, үйқы бермеди.

Қозғалмай үш күн жатты. Бирақ, жазықсыз жанның „хош, шайық ата!" деген сести уйқысынан талай-талай оятты. Басы мең-зең. Жата бериўге тақаты жетпей, далаға шыққанында сол, „Маман... Аманлық... Маман!"—деген қуўанышлы ҳаўазларды еситти. Аўзы ашылып, лал болды. Мийи аўылжығандай, жер теңселгендей. Қулағына жер-шөп: „Маман, Маман, Маман...." деп сыбырлап турғандай.

Есиктиң алдында Маманды үш-төрт жигит қолтықлап аттан түсирип атырыпты. „Шырағым, әзийзим..." деп үстине бой таслады. Еки қолтығынан еки жигит сүйеп зорға аяғында турғанына қарамастан, Маман: „ата, ата" деп алдына абынды. Шайық баўырына басты. Екеўи жиптей есилди. Жаздырылыспады, жигитлер екеўинде көтерди.

Аманлық Маманның жатыўы ушын төсек таярлатыўды айтайын деп киши үйге кирип еди, арзыўлысы Ақбийдайды көрди. Қуўаныштан тили тығылып, босағада қазық болып қақайды. Ақбийдайда бурынғы уқсырлық, бурынғы кейип жоғалған. Аманлықты көрип тикейседе, алға дәрпенбеди, қайта жыйырылып, кейин бәсти, қырғый көрген шымшықтай иргеге тығылды.

Аманлық оны-түси екенине исенбей, көзлерин қыпылықлатып-қыпылықлатып ашты, жумды, ашты, жумды...

— Сен Ақбийдай емесписең?! Айтса!—деп Аманлық шыдамай оны бара қушақлады.—Қалай келип қалдың, арзыўлым? Мен сени изледим. Маманды таптым. Еки қуўанышым бирден болды. Басыма бахыт қонды, неге үндемейсең, Ақбийдайым? Қушақла, қатты қушақла. Сүйиклим...Сени Абылқайырдық пүт-

кил байлығына, ханлығына, ҳәтте елине алмастырмайман! Сөйле, жаным! Сөйлесе... Мен ушын сениң баҳаң, теңиң жоқ, сүйиклим...

Ақбийдайдың көзлеринен жаста шықпады, солқылдап жыламады да, қатты қушақламады да, бирақ онысын Аманлық сезбеди, қушақлаўы менен жүкке сүйеп отырғызды.

— Отыр, шабазым, ҳәзир келемен. Маманды жатқарып келемен.

Аманлық асығып шығып кетти. Шайық Маманды қушағынан еле жаздырмаған еди. Екеўи де еңк-еңк сыңсыйды. Ҳешнәрсе айтпайды. Маман барлық ўақыяға ишинен түсиниў тур. Сорамады, Мурат шайық ҳештеңе айта алмады, кеўип кеткен көзлеринен жас шықпай, аўызлары кемсеңледи. Әллен ўақытта айрылысты.

Маман төсекке жатқарылды, үйге от жағылды.

Маманның көзлери уйқыға кетти.

— Тыныш уйықласын, шайқымыз. Соң сөйлесерсиз. Ҳеш уйықламады. Ақбийдай қалай келип қалды, шайқымыз? Алмагүл келмеди ме?—деди Аманлық.

Шайық Алмагүл туўралы айтпайын деп турды да, бәри бир биледи, үйине барып ойран болып жылағанша, ҳәзир есит-син деген ой менен.

— Сиңлиң жоқ, балам,—деди.

Аманлықтың жүзи суўға салып сыққан бөздей бозарды.

— Сорама, Аманлық балам, нашар бәри бир киси есиги ушын жаратылған, мен жибердим,—деди шайық.

Аманлық жылайжақ еди, көзине жас келмеди, сөйлейжақ еди, даўысы шықпай буўлықты.

— Хелиўет, Аманлықты келин менен үйине апарып қайт,—деди шайық.

— Қуўаныш кесеси бәрҳа орта болып жаратылған екенда-ғы, шайқымыз. Мен ғой, бир пүтин куўанбадым. Ярым куўанышымның өзи де көз жас пенен алмаслаған ўақты жоқ,—деп сарсылып, Аманлық жуўап күтпей, үйден шықты.

— Ярым болса да, куўаныш жақсы,—деп қалды Мурат шайық.

* * *

Ақбийдай қапа.

Аманлық қапа.

Екеўи де бир-биринің кеўлин алып, көкирек әндийшесин жеңилткиси келеди. Түсиниспейди. Жүктен ошақ басына қулаған қаршындай екеўи еки жерде алақшынға бас қойып жатыр. Ҳәр ким өз қыялы, өз ишиниң зәрдеси менен бәнт. Ақбийдайдың қапалығы—ерине садық бола алмағаны. Шабыўылда ол қуры байлаўлы бенде болып қалған жоқ, зорлыққа ушырады, бир ләшкер баслығына үш күн қатын болды. Ериксизликтен ериниң көзине шөп салғаны ушын өлиўди де ойлаған еди. Өлиўге мүмкиншилик болмады. Мойнына салған орамалы жулып алынды, қолы артына қайырып байланды. Қайтып сулыў Ақбийдайдың жекке қалыўына жол қоймады. Басында адам отырды.

Бухара саўдагерлериниң кәрўан басы алып қайтқанда, ол не ушын ҳәм қайда баратырғанын билген емес. Жолда кәрўан басының өз жолдаслары менен өзбекше сөйлескен даўысынан „мен сатылған екенмен" деп ойлады оннан ары кетпеди. Ақырында сатылмаған болып шықты. Енди оған биреўдиң жүзине қараў, ерине күлимлеў мүмкин емес. Қалай күлимлейди? Күлки жүректен шығады, жүрекке дақ түссе, күлки ада болғаны!... Ақбийдай усыларды ойлап, қыялы ҳәр жақларды шарықлап жатыр. Тек өлиў... Аманлықтың „сүйиклим... мен ушын сениң баҳаң, теңиң жоқ..." дегени буўынларын жеп баратыр... Бийшара ери билсе еди?... Көкиреги жаманлыққа бармайды. Соның ҳәзик жанлы, ҳәзик кеўилли адам. Жаў аман жиберед деп ойламай ма екен? Қалай, қалай? Жаў-жаў болар да, жаўлығын қылмас па, бийшара, бегим... Оннан да ҳәзир түргелип урса, урса... Аямай урса... Өз қолынан өлтирсе!... гүнасынан пәк болар ма еди, әлле қәйтер еди?!

Аманлық буннан бийхабар. Бул дүньяға налыс етип атыр. Жетимликтен жетилип жана камалға келдим дегенде бәри кери кетип, бахыт кесесиниң шайпалғаны неси?. Мурат шайыққа айтқанын өзиниш тәкирарлайды..." не ушын куўаныш сирә пүтин емес? Бәрҳа ярым, бәрҳа ярым. Қудай соншама соқыр ма? Асқынламасын деўге аскынлайтуғын неси бар? Жалғыз қаналасы Алмагүл көз алдында жүрип, төрт түлиги сай болғанда да асқынламас еди. Тек қәнәәтинен басқа пүтин берип қойған куўанышы бар ма қудайдың? Өзи ярым,оның да жартысын әкетти. Сықмар қудай... Ол усылайынша ишинен қыйланып, кеўлине жақсылықлар алады, еслейди. Тек жақсылықларды еслейди. Түйирлиси, өзин жубатқандайы, киси айтқандайы қайсы? Өзи де билмейди... Деген менен еркек! Қапталында ҳаял көлбеп жатырғанда еркектиң томпайып жатысы келиспейди! Ол бас көтерди. Ҳаялынан өтиниш қылды:

— Ақбийдайым, көтер басыңды!

Ақбийдай мәжбүрий басын көтерди. оның көзлери қызарып қабағы ісіп кетипти. Аманлыққа тикленип қарай алмай жүзин төмен алды.

— Өйтпе, шабазым! Екеўимиз усылай жатсақ, бизди жубататуғын адам жоқ, Алмагүл болса кеткен. Түргел, белиңди буў?!

Ақбийдай Алмагүлдиң қайда кеткенин, не ушын кеткенин, ким жибергенин билмейтуғын еди. Бул дүньядан ўаз кешкиси келген адамға билиўдин неге кереги бар? Сораганда да, сорамаганда да бәри бир, оның менен кеўли жубанбайды, ерине жақсылық қыла алмайды. Алды қараңғы адам қайда соқлықканда не?.. Әўелги ўақытта көзлерине жас тамшылары шыққан сыяқлы еди, енди, жасы тыйылды. Бир шекелеп қолын таянып отыр. Шеке тамырлары шертилип, андыз шөптей болғанын ерниниң бир жағы айғыз-айғыз жарылғанын Аманлық енди көрди.

— Шабазым, аўырдың ба, сөйле?

— ...

— Сағындың ба?

— ...

Ақбийдайдан саза болмады. Аманлықтың қыялына түрли-түрли ойлар келип кетти. Гайып ханның бир ўақытта „Маманның ышқыр бажасы"... дегенин есине түсирди.

— Маманды сағындың ба?

— Маманды бир мен емес, дуйым журт сағынды.

— Сөйлесе, жаным-аў...

Ақбийдай және лал болды. Аманлық оны қушақламақшы болып, қасына жақынлады, ол не қылажағын билди ме, қалшқалш етип арман жылысты. Иргеге карай кашты. Аманлық түсинбеди.

— Елдиң бүлгиншилигине ме?.. Атақ берген отаўдың өртенгенине ме? Алмагүлдиң жоқлығына ма?... Айтшы, сөйлеши, шабазым, менин жаланашлығыма ма?... Жоқ, Ақбийдайым, оларды ойлама, жақсы бир нәрсени күт, жақсылыққа әрман ет! Билесең бе, мен бәрҳа жақсы бирнәрсени күтемен, қыял етемен! Нени күтемен, нени әрман етемен, өзим де билмеймен. Бирақ күтемен. Сен де солай ет. Адам баласы ертеңинен күтсе, дүньяда жасағысы келеди...

Тесиқ местиң тығыны алынғандай, Ақбийдайдың көзлеринен жас саўылдады. Өксигин баса алмай, өкирип жылап жиберди. Аманлықтың да кеўли бузылды.

— Жылама, шабазым...

— Онда сен жылайсаң... Маған үміт етіўдің кереги жоқ, бегим... Мен бул дүньяның тири инсаны емеспен. Жазықсыз күнішка қарап, ҳадал, бийгүна жерди басып ҳарамлаўға ҳақым жоқ. Мени әкелмеў керек еди. Мен келмеўим керек еди, мен билмей келдим. Әкемниң бир гәпи бар еди. Қатын, жигиттиң ҳәм өмирлик жолдасы, ҳәм асқар таўы. Асқар таўдың басында қар жатса, қай ўақ, бир ўақ етеги сел болады, бегим. Сениң асқартаўыңның үстинде қар пайда болды. Несин жасырайын бегим, мен жаў қолында сеннен басқаға қатын болып қойдым.

Аманлық тула бедени түршигип, түргеле сала ҳаялын бир тепти. Онысыз да шырайының запыраны шығып, ети сүйегине тақалған дала гүли биротала солыўға қараған еди, бир тепкиден мурттай ушып, жылаўға да ҳалы келмей, ийеги кемсеңлеп жатты. Көз жаслары да кеўип кетти.

— Ур, ур, теп бегим аяма!—деди тисленип.—Сениң тепкиң май тепки, урыўға қыйнал ма! Таяқ әпериўге шамам жоқ, және теп, және теп, бегим, және ур! Ең болмаса, гүнам жеңилип өлейин!

Аяқларын зорға басып тикейген Аманлықтан күш кетип, ҳаялдың аяқ ушына қулады. Ҳалы жеткенше қолын ҳәрекетке келтирди, урды, урды...

— Ҳай, ҳай, жаным рәҳәтке кирсин, қаттырақ ур, бегим, бегим... бегим... —Ақбийдайдың даўысы семди. Аманлықтың иши өртенип, таўланды, ыңырсыды. Сессиз, әлле нәрселерди сыбырланып атырған ҳаялын енди урмады. Еки шекесин қысып:

— Аҳ кудай, соқыр, наинсап кудай!...—деп қапталына қулады. Талды. Сол жатыстан кешке таман ғана өзине келди. Ақбийдайға қарады. Оның көзлери ашық. Ашық көзлеринен жас үзликсиз сорғалап тур. Ол ҳаялына сондай дыққат пенен, соңғы қараў етип бир қарады, ол ҳеш қашанда бүйтип қарамаған еди. Куў сүйеги шыққан ҳаялын енди көрди. Ҳәтте, айсыз түндей шашларының арасында ақ талшалар пайда болыпты. Он жети жасында шашын ағарткан-ә! Рәҳим хүжданы ойнап кетти:

— Түргел, шабазым, кеширдим. Бил соны, мен айыплы-ман, ҳәммесине мен! Инан, түргел! Гүлин сүйген адам тикенинен безбейди, шабазым, басыңды көтер! Әзелден кудай усылай жаратқан. Пал ушын уў-зәҳәр жаратқан, күлки ушын көз жас жараткан, түргел! Өтинемен, бул исти ҳеш қашан есиңе алма, мениң де есиме салма. Жаман күнлер умытылсын, Алмагүлди де еске салма.

Ақбийдай дир-дир етип орынан тикейди, бирақ аяқларын баса алмай, сүрмелеклене ошаққа жығылды.

Аманлық оны сүйеп, арқасын ылашықтың шалдыўарына сүйеп отырғызды.

Сыртта сөйленип киятырған Кеўлимжайлардың даўысы еситилди.

— Ҳәзир Аманлықтан билемиз. Қудай бир-көзиниң қарашығынан айрылған, бир көзи саў. Онысында гейде ақ баса жазлап перделенеди. Ақыры жанлы мақлуқты аяйды...

Үйреншикли, келсе күлкили гәптен базарлық әкелетуғын досларының даўысын танып ерли-зайып орын-орнына отырды. Ақбийдай көз жасларын билдирмеў мақсетинде кең жеңи менен бетин сыпырды.

Кеўлимжайлар топары менен иркилместен ғырды. Бектемирдиң қолында қырқағарыдай дузланған ет бар екен, Ақбийдайға услатты.

— Жазылысып бир шорпа ишейик деп киятырмыз, жеңге.

Ақбийдай жер таянып тикейди:

— Отын усақлаўға шамам жоқлаў, қайним. Көмеклес.

— Ал, Аманлық, бул не? Тостаганды жуўғанбысыз? Ҳаялың урды ма? Ҳаў Ақбийдай...!? Мен усыны билип қыз алмай жүриппен. Я ҳаялың сени ўрады, я сен ҳаялыңды урасаң, әйтеўир бир бәле болады... Ҳә мут отаўыңыз өртенгенде үн қосып жыладыңыз ба? Әзелден үйли болмаў керек еди. Байыған адам шытайы болады...

— Сыртта айтып киятырған гәпиңди даўам етсе, Кеўлимжай,—деди Аманлық езиўинде жүдә бир ҳәлсиз күлки ойнатпақшы болып.

— Ҳо, жүдә тамаша әнгиме! Тек ақыллы жигитлер ғана меникин дурыс дейди.

— Көпшик, көпшик...

— Мейли, көпшиксиз...—деп Кеўлимжай аўзын сыйпалап, сәл алға қозғалып отырды,—Ақбийдай қурдас, бир сорпа писир, шекемизге урып-урып ишейик.

— Олай болса дәмсиз писиремен,—деп Ақбийдай ҳәзилге ҳәзил менен жуўап берди.

— Онда Бектемирдиң шекесине урып ишемиз.

Балалар дуў күлисти. Ылашыққа жыллы жүзлик мириўбет кирди.

— Бектемир, сен от жағып отырып тынла. Аманлык-аў, бизлер тарыстық. Қудайдың көзи бар десем, мыналар инанбайды, бар ма, жоқ па?

— Бар. Жоқ болғанда биреў жылап, биреў күлермеди?—деди Аманлық еле гәптиң неге келетуғының түсинбей-ақ.

— Әне, дананың гәпи. Қудайдың көзин көрмедик дейди мынаў шаймийлер. Күл де көрип жүриптн. Сен, Аманлық ой жиберип қара. Мен қудайдың көзин таптым. Ҳе сенің де муртың қыбырлады. Күлмекшимисең? Ҳәзир айтсам, ақылың болса, тақ қаласаң. Ишиң жыбырлады ма? Со айтпай, пәнт берейин бе? Қудайдың көзи екеў. Биреўи ағып түскен, енди биреўи жарқырап турыпты. Бил қәне, әй, сизлерге не дедим, тыныш, ымласпаңлар. Яқшы, соза бермейин. Қудайдың саў көзи күн, ағып түскен көзи ай. Еки көзи тең аққанда, бизлерге жақсы болар еди. Әсйге кетти деп көз алартпа, урлыққа оң түсер еди дә.

— Мәссизлер...

— Аўа, мәспиз. Бәҳәрге шекем мурынымызды балта кеспейди.

— Оннан соң?

— Жаўгершилик және бөлады...

— Байыўлы!?—деди Аманлық зәҳәрли.

Бул сөздиң мәнисин Кеўлимжайға түсиндирип отырыў керек емес. Бирден уғып, жүрегине найза қадалғандай болды. Лошып отырған кейпинен бирден қайғылы кейпике өтти, тыныш-лық даўам еткен сайын жүреғин түйреген найзаны суўырып алмай, биреў ишинде олай-булай таўлап турғандай сезиледи. Тар маңлайы жыйрылып, бир ели болды, дүнки қабағы үйилип, қысық көзлерин жасырды, алақшыңға тийгизип отырған маладай кир-кир аяқларын тасбақаның мойнындай қылып астына тартты.

Биресе ошаққа отын салып, биресе Кеўлимжайдың жүзине ҳәккедей қаранып отырған Бектемирге оң түсти.

— Кеўлимжай өрмекшиниң аўына түскен шыбындай қанатларың елп етпейди ғой.

— Түргел, өзим от жағаман.

Кеўлимжай ошақтың аўзына абынып Бектемирди кейин ысырды. Бектемир ыржыйып күлип қапталға шығып отырды.

Өз айыбын мойынлаған адамды гәп пенен және қыса беріў үйден кет дегендей көринетуғын болғаны ушын Аманлық әўелги гәпке оралды.

— Қудайды да бақлап турған көзлер бар екенин билесизлерме?

Балалар аң-таң болды.

— Қудайды бақлап турған адамлардың көзлери. Ол қайсын-

дай дейсиз бе? Ақшамғы жуллызлар. Әне, урлығыңды олар көрсе, қудай көргеннен жаман. Ақырет-азабы бар...

— Урлыққа йтермелейтуғын сол адамлардың өзлери...— деди Кеўлимжай.

Ҳәмме жым-жырт болып қалды.

Қазанның жуғыр-жуғыр қайнап атырғаны еситилип турыпты. Аш балалар қазанға қайта-қайта кутандай мойын салып анталасыўда. Кеўлимжай ыўашықка шөккен тынышлықты ҳәм өз ийнине түскен аўырманлықты ысырып таслаўға жол тапты.

— Ақбийдай, қазанның қақпағын салмасаң, мыналардың түри жаман, биреўи шомп етип, бирге писеди...

Балалар күлисип кейин-кейин бәсти...

16

Маманның музлаған денеси жибискеннен кейин тилге келмей көп жатты. Аўыл адамлары тынышсызлыққа түсти. Хәр күни келеди. Кеўлин сораўдың бәнеси менен, не айтып куўантар екен деп келеди. Бийтап қыймылдаса, куўанышпан бәри қыймылдайды, керилсе, бәри кериледи. Маман көзинесе сандыраклайды. Кейинеди, биреўлерге жеңиллейди: Умит қағазы... халқымның умит қағазы буп.., Ак патша берди...кот тийгизсең кор боласаң...кор...*

Ол көзлерин ашты. Бетине үңилип отырғанлардың бәри көзлерин қыпы ыклатып бир-бирине куўанышлы қарасты. Маман этирапындағыларды танымай. үлкен ала көзлерин алартып, көпшиликке сығаланды. Бул көзлерде уллы жәбир өзлери емес, жабайылық көринди. Адамлар бул жабайы көзлерден сескенип, сәл-пәл кейин-кейин шегинисти. Маман еринин қыбырлатты. Ҳәмме қулағын тутты. Бирақ ҳештеңеге, түсиниў болмайды. Мурат шайық ағаш табаққа суў куйып Маман бийдин аўзына тутты. Ол суўды сондай иштей ыклас пенен ишти, қарап турғанлардың қыялына жабайыланған Маман табақты ғашырлатып шайнап жабермесе болар ели, деген ой келди. Жоқ, Маман олай етпеди, суўға қанып, шалқасына жығылды. Тандырдай үлкен басы сандыққа сақ етти, ҳәмме аяды, илаж қанша? Басы аўырғанын сезбей, ол және сандыраклады:

„...Мен төрт сан қарақалпақ елиниң умитимен...тийменлер!... Мени өлтириңлер, умит қағазы қалсын. Денемди шоқыған ғарға ақ жеткерер елиме..."

Оның бул сандырақ-сыбырлысы ҳәмме жүреклерге коз-

ғаў салып сыбырлатты. Гүңирегген ызалы. сеслер үйдин керегесин ысырып жибере жазлап, алыста таў жаңғырғандай, жер теңселгендей болды. Кешки ызғырық самал бул гүңиреўйди мәнзилден-мәнзилге, асыўлардан-асыўларға, елден-елге алып кетти.

Халықтың ырабайына қарап Мурат шайық Маманның басын дизесине қойды.

— Есиңди жый, бий балам. халқың келип тур.

Маман және суў сорады. Шайық және бир табақ суў тутты. Маман бий суўға бетин басып, қус киби силкинип-силкинип жиберди ҳәм уйқыдан жаңа оянған қусап жан-жағына апалақлап қаранды, өз халқы арасында екенин енди ғана аңық билди. Буўынды қатпаған баспақтай аяқлары қалтылдап, тикейди ҳәм Мурат шайықтың алдына дүс төменине жығылып, шалғайынан сүйди:

— Шайық ата, кешириң мени, кешириң елимнен кеширимди алып берин.

Жас бийдин ҳеш ўақытта бүйтип жылағанын көрмегенлер үнсиз жыласты.

—Түргел, бий балам,—деди шайық.—Ел басшысының көзи емес, жүреги жылар болар. Түргел. Әтирапында халқың отыр.

Маман бий еплеп тикейип, отырғанларға қайта-қайта ийилип тәжим етти.

— Халқым, ата-аналарым, бирадарларым... басыңызға түскен мүсийбеттен хабарлыман... кешириңлер, ўақтында жете алмадым.. тапсырманызды орынладым... бул жөнинде еле көп айтаман. Айтып үлгермесем, басқалар айтады, келешек айтады,.. уллы орыс патшасын өз көзим менен көргенимшын. Ол уллы Петр биринши'нин қызы... Сизлерди тап ҳәзир көрип отырғанымдай көрдим, тиллестим... Патша аппақ, болып кийинеди екен. Шырайы да, шашы да аппақ!.. қартайғаны ушын ағарған емес. Бас ўәзири Бестюжев бенен көп сөйлестим... Қуран ҳаққында да, Мухамед пайғамбер ҳаққында да сөйлестик. Патшаның мийрасхорын да көрдим. Аты Петр бирақ ол аты әпсана уллы Петр бириншидей емес... Бизлерди орыс патшалығына қосып алғаны ҳаққында маған Жарлық берилди... әпиўайы Жарлық емес. Уллы умит қағазы еди! Бирақта, бирақта.... Уллы умит қағазы меннен жазатайым болды... Қойнымнан қәйерде жылысып түскенин ямаса биреў суўырып алғанын билмейимен... айыплыман... Бул гүнам ушын, кессеңиз мине, басым!..—Оның мойын омыртқасы үзилгендей

ийилди...— Халықтың үмит қағазы жоғалмаўы тийис. Мен елге қарай еңбеклеген далада қойнымнан жылысып түссе де итимал... түбинде табылады. Айтыңшы, туўысқанлар, пүткил бир халықтың уллы үмит қағазы туғыяпсыз жоқ болып кетиўи мүмкин бе?

Келгенлер ләм-мийим болып турыпты.

—Халық үмити жоғалмас, бийим, жыртыўға күши жетпес, бийим.—деди Аманлық.

Маман бийге азғана йош киргендей болып, қаддин тикледи, өзине келди. Жыйналғанларды бирим-бирим көзден өткерди, арасында көп адамлардың жоқлығының мәниси—өткен урыста қазаланғанын Маман түсинип гүрсинди. Соң ол «сиз не дейсиз?» дегендей шайыққа қарады. Шайық журтқа сыр бергиси келмеди, өзин беккем тутты.

—Гәпиң болмаса, тил батыл болар екен. көрўаны болмаса жол батыл болар екен, әзизлерим, қайғыланбаңлар. Аспаннан не түссе, жер соны көтериўге жаратылған.

Буннан кейин шайық күтә аўыр гүрсиниўлер менен, баспана излеп кимниң Хорезмге, кимниң жоқары Жунғар тәрепке, кимниң Қытайға, кимниң Бухара таманға посқанын гәп қылды.

— Ғайып ханды өлтирмеў керек еди, бәри бассызлықтан болды,—деди гәпиниң ақырында.

Әкелери урыста қазаланған жас бийлер менен аралас жас үлкен бийлер шайықтың гәпинен ғәлет таппай басийзести.

— Есенгелди дәстияр жигитлерден еди, кеткен екен-ә?— деп Маман өкиниш пенен бираз ойланды.—Шайқымыз, менин шамалаўымша ол аяғып аңлап басатуғынлардан еди. Себеби бар шығар?

— Өкинбеңизлер, хансыз күнлеримиз бултсыз күнлерге усап кийип жүргендеймен,—деп Есим бий әўелги бийди қошлап сөйледи. Пикирине қарсы пикирлер айтылғанына Мурат шайық ашыўланбады. Және бир гүрсинди.

— Бәлким, солай шығар, әзийзлерим. Маған да жеңил. Лекин, лийкини бар. Басшымыз аламан—шопансыз қой.

Үй ишинде және жым-жыртлық орнап, тағы да ҳәмменің деми тарайды. Адамлардың шып-шып терге түсип нәйләжлықта отырғанын аңлаған шайық есикти сәл түрип қойыўды ескертти. Сырттай хүў-хүў кирген суўық самал, балқып отырғанларды азғана жыйнақластырды. «Ҳәмме гәптиң изи туўық болып тарқаспасақ болғаны» деп гуманлана баслаған бийлер Маман бийдиң ақыллы кеңес айтыўын күтип, үмидбар көзлерин оған қадады. Суўық самал кирип денеси шыйрақласқан Маман журтың ақыллы кеңес күтип отырғанын түсинди.

— Әдиўли адамлар,-орыс патшасының қаласындай ылаҳийда сулыў, ғәззал қала көрмедим. Үйрениў керек. Халықты халық ететуғын илим-ҳикмети, билими бар екен. Сол ушын Петербурғқа бала жиберсек деген ойда қайтып едим... Бәри, бәри... Жоқ, қайғырмаңлар. Халық халықтан батыр деген гәп еситкенмен. Ә болсақ та, әлемге күшимизди көрсетермиз, тынығып ес жыйнайық, күш топлайық.

—Ақылыңнан айналайын, дана балам!—деди Мурат шайық оның басын сыйпалап.

Келгенлер өзлериниң көзқараслары менен Маман бий не десе толық қоллап қуўатлайтуғынын билдирип турыпты.

—Орыс елинде бала оқытыў, илим-ҳикмет үйрениў, әскерге бизлердей халыққа керек,—деди жасүлкен ғаррылардан бири.

— Ләўа, Маман бий,—деди әўелги сөйлеген ғаррыдан тетелеў қарасақаллы киси.—Орыс илими бизлердей халыққа ҳаўадай, суўдай керек! Тезирек бас көтер, басла, Маман бий!

— Әзизлерим, Маман бий енди дем алсын,—деди Мурат шайық.

Адамлар әстен-әстен тарқасты.

Маман бий көп жатпады. Оның қыялына «Уллы Үмит қағазы» бир жерде қойнынан жылысып түсип қалғандай еди.

—Шайық ата,—деди жалпыш ҳәм өкиниш пенен.—Патша инам еткен күйме өртелип, жолдасларым өлтирилген орыннан берман қарай жер баўырлап өткен жолымды бир қайтара көзден өткергим келеди. Бахтымызға, «Уллы Үмит қағазы» бир жерде жатса...

Мурат шайықтың жүзи бултган шыққан қуяштай жадырап сала берди.

—Олай болса, көкиректинде елге ишқы-муҳаббети барлардың бәри изинде ереди, балам...

17

Бухара әмириниң көрўан басысы ҳәр сапарында әмирге саўға менен барып үйренген. Саўғасы жас ғана сулыў қыз. Әмир ҳәр халықтың қызын жаңа йийгели гүл деп сүйеди. Жүдә сақыйлық пенен көрўан басыға шапаат жабады.

Көрўан басы олжасына қуўанышлы қадди-қәўмети келис-

кен қыз апаратыр. Шомылдырып, кайта киіндирсе, тап пери болады.

— Ташмат!— деди ол даўысы толқынланып.—Әмир усы сапары қандай шапан жабады?

— Не ушын?

— Кумкелле!

— Жаппайды,—деди Ташмат өжетленип.—Биз кетердиң алдында елге посып келген қарақалпақлардың он екі жасар арыўын алдырған еди ғой.

Кәрўан басының үскини қуйылды.

Ҳақыйқатған да солай. Гүл үзген атызынан гүл апарса сарпай болай турсын, әмирдиң ғәзебине тап болыўы мүмкин. Оннан да бул жас гүлдиң ийисин өзим ийискейин, өзим үзейин деген қыял пайда болды кәрўан басыда.

Алмагүл бас нардың үстиндеги күймеде еди. Ашыў менен түйениң үстинен өзин таслап жибереме деген қәўип пенен күйменің жанбаўына қолы байлаўлы. Ол елден шыққанда ағыл-тегил жылап еди, көз жасы ада болмады, жаңа ашылған булақтай жас сарқылмай киятыр. Еки бети қып-қызыл. Әўелги пәтте туўлап көрди, қыбыр ете алмады, соң тек жылай берди. Акыры шаршап уйықлады. Кәрўан басы менен Ташмат пикир алысқанда, ол уйқыда еди. Кәрўан басы сум қыял менен қыздың қасына отырып, бетин сыйпады. Көкирегине әстен қолын апарды. Қыз аўырсынып, „ўай, ата!" деп бақырып, көз ашты.

Кәрўан басы усы жасына шекем „ата" деген сөзди еситпеген еди, ети титиренип, шоршып кетти. „Өзим үзейин" деген қыялы өршелене түсиўине карамастан, жүн басқан билеклери дир-дир етип, күймеден аўдарылып кете жазлап:

— Қорықпа, қызым,—деп салды ол.

„Қызым" деп неге айтқанын да аңғармады, бирақ айтып болғаннан кейин көкирегі әбден суўып қалды да, қыздан қолын алып, көзлери өли пышық көзлериндей мөлерди.

— Ата, меҳрибанлық қылың, елé де таслап кетиң, елимди таўып бара аламан,—деп жалбарынды Алмагүл.—Берекет табың, ата, қалдырың. Мендей қызыңыз бар шығар. Ылайым бахытлы болғай, ийманлы болың. Ҳәр күни дәргайыңызға дуўа қыламан, ата. Кудайға мың қәтле шүкирлик етип, сизиң ийманыңызды тилеймен, ата. Атажан, сиз өзлериниздиң қызыңыз болса, мени сондай көрип аяң, қалдырың...

Кәрўан басы манаўсырады. Қабағын биресе шытты, биресе үйди. Шыдамай күйменің артқы тесигинен қызыл кумды қақ

болып киятырған кәрўанына көз таслады. Жипке дизилип сүйретилген әдираспандай жүзден аслам түйе Қызыл кумның шегесин ысылдатып басып, бир бап пенен қәдем тасламақта. Ол қыялға кетти: Усыншама түйениң үстиндеги жүктен қанша пайда өнип атыр? Сирә оның пайдасы қолына кирмейди. Бәри әмирдиң наәдил буйрығы, менен түпсиз курдымға қуйылады, изи жоқ, сонша түнлерди уйқысыз өткергенде, татарлар менен башқыртлар арасында бир теңге ушын кегирдекке суў бүркип айтысқанда, қалтасына түсетуғын пайдасы жоқ. Бухараға келди-Әмирдиң қолына қарайды. Сонша мийнет пенен ғазнаға пайда берген адамға жабатуғын бир шапаны да үлкен бир салтанат, үлкен бир гәп. Сондай шапанды өзи сатып алғанда болмай ма? Қанша пайда түскенин төрт дийўал арасындағы әмир қайдан биледи? Енди бул қызды әмирге апарыў—пайда емес. „Ата" деп қойды қыңыр қыз. Ол ойланбастан, абайсызда „қызым" деп салды. Енди зина қылыў гүна. Өзиниң бел қызы Алмагүлден еки есе үлкен. Жоқ. Бундай жаўызлық, бетсизлик тек әмирлерге, ханларға миясар. Кудай оларды кеширеди. Биз оларға әкелип бериўге тийиспиз. Кудайдың жердеги көзлери әмир, хан, патшалар, бенделерине не қылса ерикли. Биз амыймыз. Амыйдиң иси хызмет. Бул қыздың тилеги қабыл етилиўи тийис! Ҳәзир қалдырып кетсе адасып өледи. Жол таппайды, ғарға-қузғынға жем болады, я аш қасқырларға тап болады. „Бул сордың обалына да қалмайын, өзим де қуры қол болмайын. Пал туттым, бармағымды жаламасам, қандай саўдагермен" деп өзине өзи сораў берип, қызға бурылды:

— Қызым, жылама, тилегиңди қабыл етемен.

— Мың жасаң, ата. Әўладың жаманлық көрмесин. Ҳеш қандай жаманлық көрмегей. Балаларыңның маңлайына шаң тиймесин. Қулың болайын, ата...

„Қулың болайын..."—деп сыбырланды кәрўан басы.—Қыз дурыс тапты. Сатып жиберген менен кудаға аси болмайман. Мийнетим синди. Мийнетиме алдым. Саўдаға алдым: Қулым сыпатында сатаман"

— Қызым, мен сеңи өзимиздиң әмирге бермеймен,—деп кәрўан басы қызды тынышландырды.—Ол зулым. Баяғыда сатып апарған бир қызым өлди. Азапта өлди. Сендей ғана бир гүл еди.

Ол қызды тынышландыраман деген менен қоркынышлы ўақыя айтып отырғанын сезбес еди. Қыз ол сөйлеген сайын дир-

дир етеди. Бирақ зулымға тап қылмайтуғынына куўанып, кәрўан басының аяғына басын тийгизип дүс төменине жатты.

— Реҳим етип, ата.

— Түргел,—деди кәрўан басы.—Қәне қолынды шешейин.

Кәрўан басы қыздың қолы байланған қыл шылбырды қос баўындағы пышағы менен кести. Алмагүлдиң көзлери ойнақлып, жас жуўған жүзи жайнап, қарақалпақ саҳрасында жекке өсип, азанғы шықта турған ақ лалаға мегзеди. Кәрўан басының аяқларын қушақлады, мәсисин сүйди.

— Мың жасаң, ата, улы-қызың жаманлық көрмесин, бай болың...

Кәрўан иркилмеди. Жоллар даўам етти. Қыз еле қалдырылмады. Кәрўан Әмиў дәрьясының бойына жетип иркилди. Нәрўанлар шатыр қурып дем алды, кимиси уйықлады.

— Сен жылап сес шығарма?—деп кәрўан басы Алмагүлге жуўан лаўыс пенен ескертти.—Көз жасың қабыл екен. Сени Хийўа ханына апарып беремен. Ол бизиң әмирден жақсы. Жас, зор жигит. Қудайтала жас ханның көкирегине жақсылық салса, сени елиңе қайтаралы. Ара жақын. Шердалы бийдиң басшылығындағы бес жүз үйли маңғытлар усы хан қарамағында жасайды. Маған таныс бала, қолла өскен. Апарып таслаң деп айтып кетемен.

— Ўай мың жасаң, атажан,—деп куўанды Алмагүл.—Шердалы бий дедиң бе? Шердалы бий деп еситкеним бар. Илайым-илайым мың-мың жасағайсыз. Та өлгенше сизди умытпайман, ҳәр тамақтан кейин ҳаққыңызға дуўа қыламан.

Нәрўанларға „дем ала бериңлер" деди де, кәрўан басы Ташмат пенен үш жигитти ертип олжа қызды Хийўа ханына сатыў ушын дәрьядан өтти.

Олжа қыз ҳаққында көп нәрўанлар билетуғын еди, бирақ соған қарамастан, оның көзине тек дүнья көринди. Бухараға барғаннан кейин көпшилик гәп етип әмирге жаманлайды деген басына келмеди.

— Жигитлер,—деп сыбырлады ол жолда жолдасларына.—Бул қызды Елбарыс ханның әўмесер баласына сатамыз. Елге барған соң сатқанымыз тисиңизден шықса тухымқурт боласыз.

— Қуллық, қуллық,—дести бәри.

Хан сарайының барлық дәрўазасы илик еди, булардың ҳешким қабыл ететуғын түри болмаған соң кәрўан басы дәрўазаманға бадабат урды:

— Әй, аш дәрўазаны. Биз Бухарадан ханға саўға менен киятырмыз.

Дәрўазаман айбалтасын кесе тутып, бир тәжим берди де, ишке жуўырып кетти ҳәм аздан кейин келип:

— Ханымыздың сиз бенен сөйлесиўге ўақты жоқ,—деди.

— Олай болса айтып барыңыз, саўғаға қыз әкелгенбиз. Қарақалпақ саҳрасының адам ийискемеген бир лала ғумшасын әкелдим. Нәзер салсын, сыйымызды берсин. Кетемиз.

Дәрўазаман жуўырып кетип, бир кесе чай ишимнен соң, зер жағалы шапан кийген, биреўди ертип келди. Куўыршақтай жасанып кийинген зер жағалы бул адам ханның ҳәм ақыл қалтасы, ҳәм ҳәмйян қалтасы—бас ўәзир еди. Оның тасырайған қызыл көзлери бирден-ақ Алмагүлге түсти ҳәм түкиригин жутты.

— Не аласыз?

— Елбарыс ханның улы Абдулғазы Мухаммед хан әкесине усап жолбарыслық қылар деген дәме менен келгенбиз. Болмаса, өз әмиримизге әкетемиз.

— Ләген,—деди ўәзир ойланып турмай.

Дәрўазабан жуўырып кетип, тақыялай ләген толы теңге әкелди. Кәрўан басы бундай көп пулға сатаман деп ойламаса керек.

— Қыз сулыў ма еди?—деди қайтысын жолдасларына.

— Бундай ылаҳида сулыў дүньяға бир келеди,—деди Ташмат. Басқалары оны куўатлап „ўаҳ, қыз екен!" десип таңлайларын қақты.

Кәрўан басының жүрек-баўыры қамылып, тула бедени дир-дир етти. Бул дирилди қызға жаны ашығанлықтан ямаса нәўше гүлдей сулыў қызға берилген өз нәпсинен емес, қолға түскен теңтайсыз бир сулыўды сатып қойғанын әмир еситсе, өз тәғдири не болатуғынынан қорқыныштан пайда болды. Әллеқайда өзин басты. Дәрьяның өткелинде жолдасларын иркип, өзгелерге тисинен шығармаўды және зинҳарлап тапсырды ҳәм теңгениң тең жартысын үшеўине саңырыўыслап бөлистирди.

* * *

Хорезмниң Шерғазы ханынан кейинги ең жаўыз ҳәм сумханы, Елбарыс хан болды. Ол ханлықты кеңейтиўден ис баслады. Араллы өзбеклерди бағындырды, жуңғарлар шабыўылынан посып тирсеги қағыса-қағыса Арал бойын паналап келген қарақалпақларды қысымына алды, соң Шердалы бийин өлтирип иўткил урыўды пухаралығына өткерди. Қоңсылас ханлықларға ара-тура шабыўыл жасап, зықын өткерип турды.

Бул Ираның Нәдир шахын тынышсызландырды. 1740-жылы үстине топылып келип, өн еки жыл ханлық ҳүжим сүрген Елбарыс ханды гелле қылды. Урыста ҳәлсиреген Нәдир шаҳ бул жерде беккем ҳүкимдарлық ете алмады. Орыс патшалығының араласыўы менен ханлық казаклардың колына өтти. Киши жүздиң ханы Абылкайыр хан болды, Нәдир шахтың тәсиринен бул жердеги жергиликли халықтың наразылығын күшейтип, Абылкайыр бир жыл шыдай алмай, тахты таслап кашты, орнына Нәдир шах тәрепинен койылган Мухамед Тахир ханды өлтирип, Абылкайырдың улы Нуралы бир жыл хан болды. Бул дәўир де узакка бармады, орыслардың тәсиринен қорыккан Нәдир шах Хорезм ханлығының жүўенин өз қолында услап турыў мақсетинде Елбарыс ханның Абдулғазы Мухаммед атлы жарымес улын хан көтерди. Бул шынжырма-шынжыр киятырган жергиликли ханлар тухымының мақсетине шеп болмады. Жигирма бес жасар хан Абдулғазы Мухаммедтиң түйедей бойлы болып, түймедей ойлағанынан ҳәмме пайдаланды. Сарай адамлары колынан келгенше дәўран сүрди. Нәдир шаҳ кәлегенинше дизгин қақты.

Жас ханның әкеси Елбарыс хан атайы катынпурыш еди. Улы Абдулғазы оның көп шабыўылларының максети усы катынпурышлықтан деп түсинди. Себеби, ҳәр шабыўылда сарай жаңа қызлар менен толатуғын еди.

„Дүньяның ләззети—гүмшасы ашылмаған қыз кушақлаўда"—деп гарры ханның кекиренип, бас ўәзирине мақтанып отыратуғынын талай-талай еситкен улы да, ханлықты сондай ләззет излеўден баслады.

— Сулыў қыз ушын газнаны аяў—маған душпанлық, —деп дағазалады бас ўәзирине.

Қуўыршақтай кийинген бас ўәзирдиң, сулыў Алмагүлди көрип, ойланбастан тақыядай ләген менен теңге бергизгенинің себеби де сол еди: Хорезм ханынан бийғарез Бухара саўдагери қызды бермей кетсе, ҳешкимниң дыррықшылығы жоқ. Егер сондай бир гөззалды жиберип койғанын жас хан еситсе, күни қәреп болады, дар күтеди.

Алмагүл кәрўан басыға ишинен ырза болып, айырылысса да, оған әсте ғана „рахмет" деп, тебен кирпиклери ләмленип калса да, дүньяға шығып көрмеген хан сарайына киргенде, өзин бейишке кирип киятырғандай сезди. Қәне, усы бейиштиң ҳәзирги болып, елине қайтарса, әжағасына жеңгесине косса!

Ўәзирдиң изинен ерип киятырып еки канталына қарайды, бир бағ ишине сүңгип баратырған секилли. Ўәзир ҳеш сөйлемейди. Алмагүл оннан мехир дәме етип, бир нәрсе деўине интизарлықта келе берди. Ўәзир қараңғы дәлиз бенен келип, бир ағаш қапының аўзында токтады. Қызға „кир" деп ым менен ишарат қылды. Қыз түсинбеди. Апалақлап, ўәзирдиң қалта-қалта жүзине карады.

— Кир, кир,—деди ўәзир.

Қыз есиктиң зулпын услап турды да, ашыўға батына алмады. Қапы ашылса, аржағында жасында еситип жүрген дозақ оты ҳәўлирип турғандай. Ўәзир шыдамай, қапының зулпынан тартып ашты да, „кир" деп, қызға және ымлады. Қыздың дөңгелек көзлери тас төбесине шығып, қорқып, ўәзирге қалшз қарап турып алды. Ўәзирдиң ханға аталған қызға кол тийгизиўге ҳүқуқы болмағанлықтан ийтерип киргизе алмады, қыз оның бул сырын түсинбей, „маған канша жаман көзи менен қараса да, зорлап киргизиўге аталық мехри күш бермей тур, жуўасыр" деген ой менен, козғалмады. Сонын арасында иштен, басына ақ сәлле орағаң, ақ шапанлы, сақал-мурты қырылған, ийеги мәсиўектей, бели бүкир биреў шықты. Алмагүл оны дәслеп кемпир ме деп шамалаған еди, жоқ, бул ханның қыз бақтыратуғын катынек суўпысы еди. Катынек суўпы жеңин түсирип жиберип қыздың билегин тутты ҳәм ишке тартты. Қыз тентиреклеп барып кирди.

Иште ҳеш ким жоқ еди, катынек суўпы менен екеўи қалды. Қыз аң-таң, жан-жағына қарайды. Жайдың ишн ҳәр қыйлы липасларға толы, мурының қанындай қызыл гилемлер, паласлар. Қыз бул көринпске қарап апалақлап, өзиниң қайда келип қалғанын билмей, оны я түси екенине исенбей турғанда, суўпы екинши есиктен бир ләген менен мысқуман әкелди ҳәм қызға „шомыласаң" деп ишарат биллирди. Еркек адам түўе, ҳаял алдында толық шешинип көрмеген қызға бул өлим көринип, түла бәдени калш-калш етти. Оның тура беретуғынын билгеннен кейин суўпының өзи келип қыздың өңир түймесин жаздырды. Қыз биротала ҳуўыштан кетип, лал болып тур. Қыздың көйлегин шештиргеннен кейин суўпы оны гыр гүбелек айналып, оның мүсиндей сулыў денесине көзи тоймай қайта-қайта қарап:

— Шеш!—деп балағын көрсетти.

Қызла ҳуўыш жоқ. Катынек суўпы: „мени өз атам де, уялма, тыныш, нәрестем, тыныш" деп қасына келип, балағын өзи шешти, ҳәм қызды гыр гүбелек айланып, ҳәккедей шық-шық күлди. Қыз жылап жиберди. Катынек суўпы қыздың төбесинен жыллы суў қуйды.

Бул Ираннын Нәдир шахын тынышсызландырды. 1740-жылы үстине топылып келип, өн еки жыл ханлык ҳүжим сүрген Елбарыс ханды гелле кылды. Урыста ҳәлсиреген Нәдир шаҳ бул жерде беккем ҳүкимдарлык ете алмады. Орыс патшалығының араласыўы менен ханлык қазақлардың қолына өтти. Киши жүздиң ханы Абылқайыр хан болды, Нәдир шахтың тәсиринен бул жердеги жергиликли халықтың наразылығын күшейтип, Абылкайыр бир жыл шыдай алмай, тахты таслап қашты, орнына Нәдир шах тәрепинен қойылған Мухамед Тахир ханды өлтирип, Абылқайырдың улы Нуралы бир жыл хан болды. Бул дәўир де узаққа бармады, орыслардың тәсиринен қорыққан Нәдир шах Хорезм ханлығының жүўсинин өз қолында услап турыў мақсетинде Елбарыс ханның Абдулғазы Мухаммед атлы жарымес улын хан көтерди. Бул шынжырма-шынжыр киятырған жергиликли ханлар тухымының мақсетине шеп болмады. Жигирма бес жасар хан Абдулғазы Мухаммедтиң түйедей бойлы болып, түймедей ойлағанынан ҳәмме пайдаланды. Сарай адамлары колынан келгенше дәўран сүрди. Нәдир шаҳ қалегенинше дизгин қақты.

Жас ханның әкеси Елбарыс хан атайы қатынпурыш еди. Улы Абдулғазы оның көп шабыўылларының мақсети усы қатынпурышлықтан деп түсинди. Себеби, ҳәр шабыўылда сарай жаңа қызлар менен толатуғын еди.

„Дүньяның ләззети—гумшасы ашылмаған қыз қушақлаўда"—деп ғарры ханның кекиренип, бас ўәзирине мақтанып отыратуғының талай-талай еситкен улы да, ханлықты сондай ләззет излеўден баслады.

— Сулыў қыз ушын ғазнаны аяў—маған душпанлық, —деп дағазалады бас ўәзирине.

Қуўыршақтай кийинген бас ўәзирдиң, сулыў Алмагүлди көрип, ойланбастан тақыядай ләген менен теңге бергизгенинің себеби де сол еди: Хорезм ханынан бийғарез Бухара саўдагери қызды бермей кетсе, ҳешкимниң дыррықшылығы жок. Егер сондай бир гөззалды жиберип қойғанын жас хан еситсе, күни қәреп болады, дар күтеди.

Алмагүл кәрўан басыға ишинен ырза болып, айырылысса, да, оған әсте ғана „рахмет" деп, тебен кирпиклери ләмленип калса да, дүньяға шығып көрмеген хан сарайына киргенде, өзин бейишке кирип киятырғандай сезди. Қәне, усы бейиштиң ҳәзирги болып, елине қайтарса, әжағасына жеңгесине қосса!

Ўәзирдиң изинен ерип киятырып еки капталына қарайды, бир бағ ишине сүңгип баратырған секилли. Ўәзир ҳеш сөйлемейди. Алмагүл оннан мехир дәме етип, бир нәрсе деўине интизарлықта келе берди. Ўәзир қараңғы дәлиз бенен келип, бир ағаш қапының аўзында токтады. Қызға „кир" деп ым менен ишарат қылды. Қыз түсинбеди. Апалақлап, ўәзирдиң қалта-қалта жүзине карады.

— Кир, кир,—деди ўәзир.

Қыз есиктиң зулпын услап турды да, ашыўға батына алмады. Қапы ашылса, аржағында жасында еситип жүрген дозақ оты ҳәўлирип турғандай. Ўәзир шыдамай, капының зулпынан тартып ашты да, „кир" деп, қызға және ымлады. Қыздың дөңгелек көзлери тас төбесине шығып, қорқып, ўәзирге қалша қарап турып алды. Ўәзирдиң ханға аталған қызға кол тийгизиўге ҳуқуқы болмағанлықтан ийтерип киргизе алмады, қыз оның бул сырын түсинбей, „маған қанша жаман көзи менен қарася да, зорлап киргизиўге аталық мехри күш бермей тур, жуўасыр" деген ой менен, козғалмады. Соның арасында иштен, басына ақ сәлле ораған, ақ шапанлы, сақал-мурты қырылған, ийеги мәсиўектей, бели бүкир биреў шықты. Алмагүл оны ләслеп кемпир ме деп шамалаған еди, жоқ, бул ханның қыз бақтыратуғын қатынек суўпысы еди. Қатынек суўпы жеңин түсирип жиберип қыздың билегин тутты ҳәм ишке тартты. Қыз тентиреклеп барып кирди.

Иште ҳеш ким жоқ еди, қатынек суўпы менен екеўи қалды. Қыз аң-таң, жән-жағына қарайды. Жайдың иши ҳәр қыйлы липасларға толы, мурынның қанындай қызыл гилемлер, паласлар. Қыз бул көрининске қарап апалақлап, өзиниң қайда келип қалғанын билмей, оны я түси екенине исенбей турғанда, суўпы екинши есиктен бир ләген менен мысқуман әкелди ҳәм қызға „шомыласаң" деп ишарат билдирди. Еркек адам түўе, ҳаял алдында толық шешинип көрмеген қызға бул өлим көринип, тула бәдени қалш-қалш етти. Оның тура беретуғынын билгеннен кейин суўпының өзи келип қыздың өңир түймесин жаздырды. Қыз биротала хуўыштан кетип, лал болып тур. Қыздың көйлегин шештиргенинен кейин суўпы оны ғыр гүбелек айналып, оның мүсиндей сулыў денесине көзи тоймай қайта-қайта қарап:

— Шеш!—деп балағын көрсетти.

Қызда хуўыш жоқ. Қатынек суўпы: „менің өз атам де, уялма, тыныш, нәрестем, тыныш" деп қасына келип, балағын өзи шешти, ҳәм қызды ғыр гүбелек айланып, ҳәккедей шык-шык күлди. Қыз жылап жиберди. Қатынек суўпы қыздың төбесинен жыллы суў куйды.

Бийшара қыз еле өзине өзи исенбейди. Қасындағы адамды көрмейди. Жыллы суў денесин балқытты, қоллары ериксиз қыймылдап, өзиниң жалтыраған аппақ денеси үстинен жорғалаған суўды нәзик қоллары менен сыпыра берди. Гейде өзинен өзи уялып, көкирегиндеги қос түймесине өз қолы тийип кетсе де, қытығы келип секиреди ҳәм мырс етип күледи. Буннан сайын қатынек суўпы суўды көп қуйып, оның көз ашыўына имканият бермейди, қызға бул суў биреў қуйып атырған суў емес, бейиштиң суўы киби сезиледи.

Қыз бул ҳәдийселерге түсинбей, үстине қуйылып турған суў тамам болса да, үлкен мыс ләгенде бираз отырды. Тымтырыслықтан пайдаланып көзин ашты, қараса қасында бирқатар ҳаял липасы жатыр. Езиўинде азғана күлки пайда болды, қатынек суўпы қыздың бул кәраны әлле қандай орын менен шатастырып турғанын түсинди де:

— Бул бейиш, ҳүр қызы болдың,— деди сыбырлап. Қыз инанды. Кәрўан басы жаманлаған Бухара әмиринен қутылып, бейишке келгенине ырза. „Түсим болмағай, түсим, бейиштен куўма, алла. Гүнам жоқ, ҳеш гүна ислеген емеспен" деп гүбирленди.

Қатынек суўпы сып етип есиктен шығып кетти де, сырттан илдирди. Қыз шайы-жипек липаска бөленип, қасына қойылған аппақ пәр дастыққа бас койды. Жылай-жылай шаршаған қыз, ҳеш нәрседен хабарсыз уйықлап кетти. Мамық төсек оны бир күн, бир түн оятпады. Өзи оянғанынша селтең бериўши болмады. Ғарры қатынек ғана ара-тура хабар алып, уйқыдағы периге таңланып, тилиниң суўын сорып кетеди, бундай гөззалды биринши ирет ушыратып атырғанын айтып ханға барып сүйинши сорағысы келер, бирақ бийәдеплик болар деп өзин-өзи иркеди.

Қыз екинши күни түсте оянды. Ҳаўлығып оянды. Деми қысылып атырғандай. Жайдың ишиниң ҳаўасы тарлық етип, есикке жуўырып еди, ашылмайды. Тилдей узын әйнекке жуўырды. Бағ ишиндеги хәўиз бойында доланып жүрген бир топар қызлар көринди. Енди ҳақыйқаттан да бейиш екен деп исенди ол.

Қатынек суўпы пайда болды.

— Сулыўлық баҳыт, ҳе, ҳеҳе... Гөззал болыўға не жетсин, ҳе, ҳе, ҳе... Мен неге сендей сулыў емеспен, ҳе, ҳе, ҳе, ҳе... е,— деп ояқ-буяғына шығып айланды.

Қыз және аң-таң. Қулағында:

„Сулыўлық—баҳыт..." деген сөзлер гүўлеп, қайта-қайта тәкирарланды.

— Дүньяға шыққалы хан сендей сулыўды көрген жоқ, ҳе, ҳе... е. Сәрўи бойларың ҳе, ҳе, тал шыбық шашларың, жан алғыш көзлериң, таңаның мүйизиндей қос мәммең, ҳе, ҳе... е.

Қыз денемли әлле ким көрип қойған екен деп қәўипленс шөкке түсип отырды.

— Кептер киби отырыўың, ҳе... ҳе... е.

Қыз оны көрмей жән-жағына апалақлап қарады. Бир ўақытта катынек суўпыға көзи түсти. Жүреги қанасына сыймай ҳәўлйрди, еки алақаны менен көзлерин басып, бүккесине отырып қалды.

— Жылағаны қандай гөззал-ә!... ҳе... ҳе...

Алмагүлдиң мийи айланды, пәр дастыққа қулады.

Есик ашылғандай болды. Бас көтерди. Тула бәдени жүнлес, маймылдай бәдбешер, дәўдей биреўди көрип „ўай, ўай, апа!" деп, есикке қарай жуўырды. Есик жабылды. Бул кирип келген маймыл түс Абдулғазы ханның өзи еди, асаў қыздың „ўай, апа!" деп, шыңғырған сестинен ләззетленди ме, „ҳаҳаҳалап" ларс-ларс күлди. Бул күлки қыздың есине ийт ырылдысын салды. Өсик кара мүртлары арасынан ханның сойлақ сары тислери көрингенде, қыз „мени шайнап жиберетуғын бәле шығар" деп, дийўалға арқасын берди:

— Ата, суўпы ата, қайдасыз?

Қатынек суўпының „ҳе, ҳе, ҳе" деген ҳәкке күлкиси еситилди.

Қыз астыңғы ернин тиследи.

— Атың ким?—деди хан жуўасып.

Қыздың ала көзлери уясынан шыға жазлап тур еди, ханның жуўас сорағына өршелениўди пайдасыз деп билип рас атын айтты.

— Алмагүл?! Ҳа, ҳа, ҳа! Үйинде бир шылым уны жоқ адам қызының атын Майдабийке қояды екен. Мәкаисыз қарақалпақ елине алманың гүли не қылып барып, саған ат болған?

Қыз оның қасымай гәпине, түсинбеди ме, ямаса ел атына келген намыслы гәп арын келтирди ме:

— Бизиң елде де алма өскен,— деди.

— Алма өскен... Ҳа, ҳа. Алмада қәйерде өсетуғынын билмейди. Тилсиз, мийсиз жемис. Жоқ, қыз! Сен оны қой, Алмагүл саған жараспайды. Бүгиннен баслап Майдабийкесең!

Оның бул гәпти не ушын айтып атырғанын қыз түсинбеди.

— Мениң атымды Майдабийке дединиз бе? Жоқ, жоқ. Ал-

магүл едим го̄! Ата-анам, туўысқанларым Алмагүл дер еди. елим Алмагүл дейди, деп зар-гирян болып жыламсырады. Хан және ҳаҳаҳалап күлди.

— Көп еркелеме, саҳрайы қарақалпақ қызы! Сүйиўдиң мәнисин билмесең керек. Жылағаның кел дегениң бе?—деп қызға жақынлады. Қыз кейин шегинди, бирақ ылай дийўал оған жол бермеди. Көзди ашып-жумғанша Алмагүлдиң айдай жүзине дәў денели ханның тебендей муртлары шаншылды. Жараған түбениң табанына тап болған шымшықтай Алмагүлдиң шырылдап «ата, суўпы ата!» деп бақырғанын еситер қулақ болмады... Көздей тесиктен сығалап турған қатынек суўпының көзи гә жасарды, гә күлди, порриқтай аппақ денели, өзиниң бир қолы шелли ғана нәрестениң үстинде боталақтай шөккен бәтбешер ханға қызғанышлы қарап, тисиниң суўын сорыды.

Алмагүл естен танды.

Шырқырап, бозлап ханға қатын болды...

18

Маман бийхуш болып атырғанда Абылхайырдың адамлары қойнынан Уллы үмит қағазын әкеткенин билген емес еди. Сонлықтан, Жарлық қойнынан сыптырылып түсип әлле бир қуўыста, я бир түбирге илинип жатырғандай көринип, Маман бий көп атлылар менен излеўин даўам етти. Оның жер баўырлап жылысқан сүрдеўин, оннан бери неше рет жаўған қар, әллеқашан бүркеп таслаған. Тек шама менен көп жерлерди қыдырды, талай шоқалақлардың қарын түсирди, талай түбирлердиң асғын тинтти. Алдынан некен саяқ атлылар шықса, тап усылар алған деген ой менен сораўға тутады.

Көкирегинде үмит ушқынлап, Жарлықты таўып әкетип елин қуўандыратуғындай, кеўилли кеткен Маман жүдә қапа. Елден әдеўир шығынып кетипти. Жете алмай жүдә салпаўсып киятыр. Петербургта көргенлерин, орыс елиниң ең алдағы мәдениятын, кийген-кийимлерин, жүрис-турысларын, оқ-жарақ ислейтуғын устаханаларын еслеп бармағын тиследи. «Неге орыслардан қаламыз?...» Қыялы алўан-алўан болып кетти. Қарақалпақ сорлы ел болды, ертеңи не болады? «Усы барысында жоқ болады. Неси қалды? Енди бир даўылға ушыраса, қырманын суўырады, биротала үпелек болып ушады, өзин ушып жүрип, табанлы болғанына биреўди исендир, сорлы ел! Кеткенлерди қайтарып, я қалғанларды олардың изинен көширип, қалай жыйнаў мүмкин? Қайткенде биригӣди? Бириктириў?! Иске аспайтуғын

ғәрсе, Хорезм жақын болсын, ал Қытайға кеткени? Бухара ханын паналағанлар, Афған елине асып кеткенлер қайта ма? Әелден дуўа кетип, тарыдай төгилген сорлы ел. Буның бәри кимнен? Ханнан ба?... „Есенгелди Гайыпханды сол ушын өлтирген бе? Жоқ, жоқ, шайық дурыс айтты, „ханды өлтирмеў керек еди. Бәри бассызлықтан болды. „Басшысыз аламан шопансыз қой". Егер, халық өз ханын өзи өлтирмегенде, бүйтип поспас еди. Ол ҳәм ханды өлтирди, ҳәм өз урыўын ертип көшип, елди ыдыратты. Посыўға бас болды. Ооо, елди постырыўға бас болды! Бул ой кимниң ойына келмесин! Қарақалпақ бийи өз елин постырыўға бас, ал бириктириўге?.. Жоқ, жоқ, бириктириўге бас болыў керек! Әй, Маман, сандырақлама, Қытайға, жунғарларға, Бухара менен Афғаныстанға қарай посқанларға да сол айыплы ма?... Қалай-ә? Әлбетте, сол айыплы, Ақыры хан халықтың басы, бас кеткен соң геўде қайда тасланбайды. Бул ел биригӣўи тийис. Орыс патшасынан үлги алып, жаўға қарсы күш топлаў керек. Халық-халықтан батыр, халықтың—халықтан артықмашлығы жоқ. Басқалар усап неге отырықшы болмаймыз. Қала-шаҳәрлер неге салмаймыз, неге қорған салмаймыз? Былай шықсаң дүнья қанша кең. Дүньяда қанша-қанша халықлар бар екен. Орысият, украин, Ҳиндистан, Мысыр, Рум, Қытай, Түркия... Бәринен үйрениў, бәринен ҳөнер билиў ел ушын не деген бахыт болар еди. Бизнки бәрҳа арқаланыў, посыў-посыў. Бул дүнья ким ушын паянсыз? Тек аўзы ала қарақалпақлар ушын!...

Ханның өлтирилгени мақул болған. Журтқа бас болған менен, өзбасы геўек сыяқлы еди. Журт оны қалақ бас деп бийкар лақап бермеген шығар. Өлсин, нәлетий! Егер, халықтың халықтан артықшылығы болмаса, жаўдан жеңилип посқан елдиң гүнасы өзинде. Халықта не гүна бар?—Гүна ханында. Өлсин нәлетий! Еле ҳәм кеш емес, ҳәммениң басын жәмлеў керек. Бул ушын заманның бағытын билиў зәрүр. Заман қайда баратыр? Илим-ҳикиметлиниң изинен. Илим-ҳикиметли ким? Орыслар! Орыс патшалығы! Дүньяның төрт бурышынан қолы бар. Басқа елден адам шақыртып бала оқытады, басқа елге бала жибереди. Олардан тәлим алыў керек. Сөзсиз алыў керек. Бизде не бар? Ҳештеңе, ҳештеңе! Ең болмаса, үст кийим өзиники емес. Көйлеги ноғайдики, дамбалы ҳиндтики, бешпенти башқырдики, нағысы украиндики, тоны қазақтики. Орыска қайери усас еди? Қайсарлығы. Тайғақлығы ше? Өзиники. Қалпағы ше? Өзиники. Қара болғаны ушын, матам кийим болғаны ушын өзиники. Илим-тилиши? Өзбектики. Айдар-

тулымы ше? Түркмен менен арабдики. Неси бар бул соры елдиң? Хештеңеси! Басында азасы, минезинде тайғақлығы бар. Ҳақыйқатын алғанда, усыған ким себепкер? Қарақалпақ баласы кимнен кем? Ырас-ә қарақалпақ баласы кимнен кем? Адам ҳәмме жерде адам. Елди күшлилер қатарына көтериў керек. Бүлдирип постырғанлардың үстине барып, неге пай ала алмаймыз? Алыў керек! Баланды жылатқанның баласын жылатпаҳақ, көзиңнен жас кетпейди. Өзгелерге де халықтың кем емеслигин биллиремиз! Күш пенен! Кисиниң баласын жылатқан қандай болатуғынын билсин, исенсин!...

Ол усы ойға келгенде тисленип, сондай күш пенен ғужырланды, ҳәтте атын камшылап-қамшылап шаўып кетти. Қара көрим жерге барып өзине ай берип, атының жүўенин тартты. Басына келген дужырымлы ойды жолдаслары менен ортақласыўды мақул көрди.

Изине ерген он атлы Маманның неге өйтип кеткенинен бийхабар, уйқыдан қалып шаршағанлары аза қалпақларын көзлерине түсирип мүлгип киятыр.

Маман атының басын бурмай жолдасларын күтип артына бурылғаны сол, жүрегине шай тартқандай сылкынды. Ер үстинде мисли тасқа айланғандай, көзлери аларыўы менен қатып қалды. „Уллы үмит қағазы...“ деп сонша күн жар салдырғандағы жыйналғанлар усылар, он атлы! Булардан күш болдыма? Бул ийнисиз адамларға, аз санлы атлыларға арқа сүйеп бола ма? Сонша ләшкерли Минин менен Пожарскийге, Богдан Хмельницкиге журттың аўзының суўы неге қурымасын? Усы он атлыдан жаў қорқа ма, өш алына ма? Ҳәм аз, ҳәм дәрмансыз бул атлылар менен Ғайып хан не қыла алатуғын еди? Әттеўир ғана жандалбас хан болып жүр екен. Бийшараәй! Соннан келген оны журт күстаны қылып, қанша түрли ат тақты. Қызық, ол қандай адам еди? Арық па, семиз бе, ақыллы ма, ақылсыз ба? Зулым ба, жайдары ма? Жоқ, онда нәзер жоқ, еди... „Хансыз күнлеримиз бултсыз күнлерге усап кетти“ деген ким?... Атақлы Есим бийге шекем хан өлгели көйлегиниң сәдеплерин жаздырып, аяғына кең етик кийгендей. Ырастан да солай ма? Солай. Мейли, менің саҳрайы халқым усылай бостанлықта жасап көрсин. Жоқ, жоқ, елге басшы керек. Ойласқандай, басшы керек. Қой баслар қошқар керек, жылқыны үйирер айғыр керек. Киши жүздиң ханы ше? Жоқ, енди Абылқайыр ханға барсақ қазақша сөйлетеди. Орысларға қайтадан бет алсақ, өзи лаплап турған хан алысып, биротала тухым курт қылады? Бир ақшамда Едилге қарай көшкенде

неқылады? Әй, бассыз Маман, баланың ойын ойлайсаң. Бир ақшамда көшкендей елиң бар ма? Көлик қәне, күш қәне? Ең баслысы бир адамның айтқанына жүретуғын аўыз бирлик қәне? Аўыз бирлик?!...

Аманлық Маманның бир нәрсе ойлап өз-өзинен ғужырланғанын түсинип, әстен киятыр еди. Оның отырғанын көрип, ойына селтең бермеў ушын төмен қараўы менен тусынан өте берди.

— Аманлық,—деди Маман бирден.—Жаў шапқан күнлери Кеўлимжайлардың не қайыры болды?

— Төгилгенди жалады, таланғанды талады.

Маман басын шайқап, астыңғы ерини тиследи де, алдына дүзиўленип отырды... „Халық, халықтан батыр“ деген гәп қайдан шықты? Бородин айтты ма? Петербургта патша сарайының билгишлери айтты ма? Бул еситилген ўақытта жүдә рух бериўши гәп еди. Енди ше? Атка минерлери бир-бирин мүнжисе жалаң аяқлары жығылғанның басына тепсе, усы елшилик, усы инсанлық па? „Төгилгенин жалайды, таланғанын талайды, бул қаралы халық. Жоқ, халықтың аты халық. Халық көп... Гүнә Ғайып ханда. Ол бириктире алмады. Қарны соның ғарбыздай емес пе еди? Аўа, ғарбыздай еди. Тек өзи тойғанға мәсирип, журтты жәмлемеди, қайтама өшегистирип қойды. Оныда өзи билип емес, куўыршақ еди... „Қарақалпақ баласы кимнен кем?...“ Сонда мынаў он атлы елди қайда апарады? Ҳеш қайда! Бәлким бир тумғуйыққа. Жоқ, Аманлық усап Кеўлимжайлар да атқа миниўи керек. Сонда төгилгенди жалап, жығылғанды теппейди. „Аўа, аўа...“ деди өз-өзинен гүбирленип. Бул ақыл басына қалай киргенин өзи де билмей, қуўанып кетти.

— Аманлық, Кеўлимжайлар нешеў?

Аманлық сораўға түсинбей күлди.

— Елде сондайлар нешеў?

— Бес алты мың бар шығар.

— Олар атқа минсе не қылар еди?

— Ақудайлап, қуўанады.

— Жаўға шаба ма?

— Әлбетте, бийим. Астына минген атынан айырылғысы келетуғын адам бола ма? Оларға ат қайда?

— Оларға ат қайда?—деп қайта сорап Маман ўаҳалап күлди. Ярым мезгиллик жол асқанша бир аўыз сөйлемей киятырған атлы жигитлерде жанланыў сезилди. Тақымларын қысып атларын қамшылап, жүўенлерин қағып, заңгилерин

сықырлатып бәри Маманның изине жетип алды, шоғырығпақланып жүрип кетти. Маман жол бойынша не ойланғанын, неге күлгенин оларға айтпады. Аўылға жақынлап ҳәммени үйли-үйлерине тарқатты да, Аманлық пенен Кеўлимжайларға кетти.

Бектемирди қараўыл қойып бәри уйықлап атыр екен.

— Күпә-күндиз бул не уйқы?—деди көзлерин уўқалап манаўсырап турған Кеўлимжайға..

— Қудайдан тасаланып отырғанымыз,—деп Кеўлимжай қолларын тарашлап турып керилди.

— Урлық етесиз бе?

— Басқа не талап болсын бийимиз?

—Ҳалсиздин талабы усы, елимиз де ҳалсиз болып қалды,—деп сөйленип, Маман аттан түсти.—Мә... Бектемир атты байла. Кеўлимжай, сизлер менен сөйлесейик деп киятырмыз. Ишкерилеңлер.

Уйқыдан жаңа оянған балалар бир урлығының изинен келди ме деп қәўипсинип, қорқысып тур еди, жайдарылыққа бәри қуўжынласып сала берди. Ишкериледи. Қостың ши ҳәр қыйлы кийизлер менен алашаларға толы, бәри төселген еди.

Маман таңланып боса ғада иркилди.

— Бл посты десек, сизлер байыпсыз?

— Қудай биреўден алып, екиншиге береди.

— Буның орнына ат, жарақ тапқаныңызда ел қорғар едиңиз.

Кеўлимжай Аманлыққа қарап «не демекши?» дегендей бир көзин қысты. Аманлық ҳештеңе билмегенсиди.

— Отырың, жигитлер, сырласайық. Атлы болыўдың жолын сөйлесейик.

Үйиўли жатырған кийизлер жылдам-жылдам төселип, ортадағы ошақты айнала ҳәмме моллам-дөгерек отырысты.

19

Қыстағы шабыўыл Айғара бий менен Седет керейдин аўылларын да онейи қылып кетпеди. Табынлар менен керейлердин қарақалпақларға болған көз қарасын түсинген Абылхайырдың көп нөкери жол-жөнекей алғанын алды, алмағанын аўдарып төңкерип кетти. Тек узақ қыслаўлардағы маллары ғана аман қалды. Сонда да олар қаны аралас қарақалпақлардан қол үзбеди. Бар малларын берип жиберип, бираз үзилген беллерге дәрамат болды. Қалай да, бүлингенниң аты бүлинген. Бузылғанларын, сынғанларын, аўдар-төңкер болғанларын жазға шекем дүзетиў менен ҳәлекленди. Базы аўыллар қыслаўларын таслап жайлаўларға көшип, қоныс аўдарып жатты. Өз гүмирашылықларының бәнтлиги—посып, ос-ойран болған қоңсылары менен байланысты ўақытша үзиўге себепкер болды. Әсиресе, мийлерин айландырған нәрсе күн жылытқаннан уры—өтириктиң көбейип кеткени. Бир топар малы әлжиўазлаў патириктиң көбейип кеткени, падашы да қайтпайды, маллар жер жуткандай жоғалады. Жылқыманлар көп шағынатуғын болып кетти. Түнде биреўи көз илиндирсе болғаны, тап қасқыр киби аңлып турған баспашы жоқ жерден жылқыларға шаўып, ишиндеги жүйрик биреўин мине қашады. Оны куўса жолдаслары иннен шыққан кумырысқадай көбейип, қалған жылқыларын мине-мине кашады. Сол ушын биреў-ярымнан айрылса, ҳеш гәп, дейди де, жылқыманлар алдындағысын дүркиретип айдап, аўылларынан қашықламайтуғын болды.

Тонаўшылар кимлер? Бул сораўға шопанлар да, падашылар да, жылқыманлар да бир жуўап береди.

— Қарақалпақлар!

Жуўап Айғара бий менен Седет керейдиң өзлерин ишандырмайды. Мүмкин емес!

Бирақ изи ада болмады. Адамлары шағынып келе береди. Уры қарақалпақ жигитлериниң пәтеңкисине шыдамаған Седет керей, олардың басшысына барып жүз қызартысқаннан көре, Айғара бий менен мәсләҳәтлескенди мақул тапты.

Мийман дос Айғара бий өзине тән киши пейиллиги менен, алыстан алдынан шығып атын жылаўлады, жас бийдиң шырайынан, қасына ерткен жоўласларының кейиплеринен қандай ашыў-гийне менен киятырғанын укты. Бирақ алды менен өзи гәп басламады. Өйтсе, өз аўылының шағымын айтып, жылағанның алдынан өкирип шыққан болады. Олай еткени—еки урыўдың даўысын қостырып, қарақалпақларға қарсы ыза отын алыстырғаны. Сонлықтан түкиригин жутынып Седет керейдиң өзи сөйлеўин күтти. Жас бийде қызбалық жоқ еди, сол ушын ол да бирден гәп баслмады, ҳал-жағдай сорасып, қадимгисинше сөйлесип отыра берди. Ара-тура өз теңлеся Мырзабек пенен дегишип, әлле қандай күлкили сөз табады да, жаңа денип киятырған ашыўды булттай тарқатып жибереди.

Гәп Абылқайыр хан үстинен даўам етти.

— Қарақалпақлардан басып алған қара малының өзи жигирма мыңнан артық екен,—деди Айғара бий тамсанып.—Билмедим, бул не қылғаны. Әндамлы қудамдаллы ел едик.

— Ханымыздың табаны ғыжлаған қоз үстинде-аў, деп шамалайман. Табанлары үлбиреп күйген күни және кимнен жәрдем сорар екен?

Седет керей өзин толқытқан бул сораўды ортаға салып, түлки тери тумағы астынан көринген уйпа-жуйпа өсик шашын сыйпады, қыйық ғана көзлерин, алдындағы қара чай қуйыўлы, кеседен алмай, ойлы қалды. Айғара бий ол өз ойын айтып отыр екен деген қыял менен жуўап бериўге талапланбады. Мырзабек ақыллы бийлерден сөз үйренгиси келип, еки қулағын олардың әңгимесине берип, тыныш отыр.

От жағар кирип, далада бир жылқыманның қос ат урлап баратырған еки урыны тутып әкелип турғанын хабарлады.

Урылардың кимлер екенин бурыннан билетуғындай-ақ Айғара бий албырамады. Мийманның тынышын алып гәпти бөлмеў ушын.

— Төледе сақлай турыңлар,—деди.

— Қарақалпақлар ма?—деп салды Седет керейдиң жолласларынан бири шыдамай?

— Дәл үстинен түстиңиз?

Айғара бийдиң маңлайы жыйрылды.

— Жақында да еки жигитин тутып жибердик. Бийшаралар не қылсын? Бул түлки заманның изинен жетиў ушын тазы болып атырған. Жеткерсе бул заман? Жеткермейди, Седет, билесеңбе, жеткермейди. Еситиўиме қарағанда, олар барлық, аш-жалаңаш жетимлерге ерк берип, көрингенди талай бериң деген. Ҳәр ким өзи мингендей ат тапсын деп буйрық берген. Дана Маман бийи буйрық еткен.

— Сонда...

Седет керейге соңын айтқызбай Айғара бий даўам етти.

— Сонда бизиң менен не жумысы бар демекшимисең? Албыраған үйрек алды-артынан сүңгий береди. Не қылсын? Әскер топлайжақ. Елин жыйнайжақ. Хансыз—бассыз қалды. Есенгелди деген жүўернемеги ханын өлтирип, урыўын көширип әкеткен. Седет шырағым, келгениң жүдә жақсы болды. Дана Маман бийи жүдә қорланып келген дейди. Ақ патшадан алған жарлығын Абылқайырдың тонаўшыларына алдырып, өзи өлим ҳалында елине қуўысқан дейди. Барып ҳал-жағдайда сораса алмадық. Билесең бе, адам албыраса шалшық суў да теңиз болып көрине береди. Киши жүз елин шапқаны ушын оларға барлық қазақ бәле көринеди. Жалаң аяқ жетимлери мынаў табын ямаса керей, әлим ямаса жағалбайлы, ямаса адай екен, тиймейик, ал мынаўсы Абылқайыр хандики

екен, бассалайық деп сайбағыслай ма? Аты қазақтың бәри жаў көрінип жүрген. Екеўимиз елине барайық, ақылласайық, Озса нөкерлерине он-онбестен ат берейик.

Бул ҳақ кеўиллилик, көкиреги кең жомартлық отырғанлардың ҳәммесин де әлле қандай аянышлы сезим оятты. Айғара бийге деген жақсы интизамлылық пайда етип, ҳәмме өзинше рәҳәт тапты. Жас үлкенлери мақуллап бас шайқады. Седет керейге де намақул түспеди. Көзлери ойнақшып, жаңа тутылған урыларды ҳәзир босатып жибериўди өтингиси келип отырды.

Айғара бий оның ойларын көзлеринен уқты. Урыларды ҳәзир алдына әкелиўди буйырды.

Қоллары артына қайрылып байланған, тамырлары тарамыс-тарамыс еки жигит қосақласыўы менен үйге кирди. Қулақлары аткулақтай табырайған тандыр бас, қысықы көзли, жиликлери қап-қара, кир-кир аяқлары маладай алдыңғысы онсегиз-жигирма жасларда, екиншиси еле онеки-оғүштен аспаған бала. Киширси шаршаса ҳәм аш болса керек, жас үлкенининң иинине өсик шашлы басын сүйеп, төмен қарап турыпты.

— Сизлерге не керек еди?

Седет керей жаслық етип Айғара бийден бурын сораў берсе де, жас үлкен бий минлемеди.

— Айтыңлар, не керек еди?—деп ол хошлап қойды.

— Ат керек.

Пикиринен қайтпай бирден жуўап берген жигит қазақ бийлерине ұнады.

— Атың ким, үлкен уры?

— Атым Кеўлимжай. Биз уры емеспиз, урласақ өз малымызды урлап жүриппиз. Сизлердиң зорлық пенен әкеткенлериңизди қайта урлаймыз.

Бийлер бир-бирине қарасып, көзлери менен пикир алысты.

— Ҳәр қайсысына бир ат миндир,—деди Айғара бий, ергенекке сүйенип турған жылқыманға.—Кеўлимжай, аўылына айтып бар, келеси пийшембиге шайыққа сәлемге барамыз. Седет пенен Айғара келеди де.

Күтилмеген ақыбет ҳәммени таңландырды. Өз қулағына өзи исенбей Кеўлимжай кесиртке көрген таўықтың қарасы менен мойнын созып, Айғара бийге бир шекелеп қарады, қасындағы жолдасы күнге қараған айғабағар гүлиндей ашылып, жерден Кеўлимжайға күле қарады.

Олар шығарылды.

* * *

Маманның ойлап-ойлап ақыры жетимлердің қосына баслап келгени нәтийжесиз болмады. „Қарақалпақ баласы кимнен кем? Бүлдиргенлердің үстине барып бүлдириў керек. Билсин, халықтың халықтан кем емеслигине исенсин!..“ Оның бул ызалы, рух бериўши гәплери ҳаммесин де белгисиз күш пайда етти. Кеўлимжай бирден қуўанды:

— Урыксат болса ат таўып минемиз,—деди.

Басқалары оның жуўабын тәкирарлап... „аўа, аўа...“ деп жабырласты. Жақында ғана олардың өзгелерди таламаўы, урлық етпеўи ҳаққында пикирлесип нәсиятлап кеткен Аманлықта сол сапары өзгерди. Қара-пәрең жүзи күлимлеп, Маманның пикирлерин қуўатлаған түр билдирип, ҳәр гәпине бас ийзеди.

— Сизлердің бир нәрсеңиз ушын, ҳәм исенемен, ҳәм қуўаяман,—деп Маман жүдә кеўилли кейипте.—Сизлердің урыўсурыў менен исиңиз жоқ. Урыў-қыз алысқанда сорасылмаса, керек емес. Ең баслысы, бәримиз аза қалпағын кийген бабалар әўладымыз,—деди.

Үйлерден үйлерге барып қайыр сорағанда, тамақ ушын қоқтасынлы адамлардың жумысын қылыўға барғанда, қарны тоқлар урыўын сорап, билмегенлериниң қулағын бурап, бәрҳама қаға бердиге ушыраң жүрген балаларға дана бийдиң гәпи майдай синди.

— Дурыс айтасыз, бий аға. Басымызда қалпағымыз жыртылған менен ызасы көкирегимизде қалған,—дести.

Үй-дәскелилердің көбиси қорасы менен үйи арасында малының тезегин тазалаўдан басқа, ямаса жап бойынан жер қыйтақлап қол сериппеден бир-еки тақыя тухым шашыўдан басқаға пәми алыспайтуғынын Маман түсинетуғын еди ҳәм олардың көпшилигине қәдик пенен қарар еди. Ҳеш нәрседен бийғарез, аўылма-аўыл гезип, ақыллы, ақылсыз гәп айтқанлардың аўызларына үқилип жүретуғын бул жетимлердиң терең мәнили жуўабына ырза болды. Көп жасағаннан көп гезгенниң көбирек билетуғынына бурынғысынан да беккемирек исенди. Олар менен бирге отырып қақ гөшлеринен ислетип жеп, елдиң басына дөнип турған кәўипти көбирек түсиндирди. Петербургта, қайтысын жолда көргенлерин мақтады. Орыстың Ломоносов деген бир балықшысының баласы пайыў-шияда неше күн жол жүрип, үлкен қаласына оқыўға келип, атақлы адам болғанын еситкенин, оның ҳәтте Сыр бойына келмекши болғанын да айтып, балалардың аўзынан суў ағызып тамсандырды. Сөзиниң арасында Петербургтағы Петро-Павлов тас қорғаны ҳаққында айтып, ўәдесин орынламағанларды, өз халқына қыянет етиўшилерди аяўсыз жазалаўдың зәрүрли екенин ескертип қойды. Балалар Петро-Павлов қорғаны ҳаққындағы гәпти, демлерин ишине тартып, жүдә қорқынышлы тыңласа да, Маман бийдиң ҳәзирден баслап-ақ сол Петро-Павлов үлгиси менен Жаңакент әтирапынан ямаса илгериде Бородинлер қамалған үңгирден тас қорған салыў нийети барма деген қәўип пенен, бетине жалт-жулт қарасып отырды.

— Қорқынышлы—ә?—деди Маман олардың ойларын түсинип.

Дана бийдиң жайдары жүзинен сүйсинген балалар „жаксы“ я „жаман“ деўдиң орнына тек ыржыйысып күлисти. Маман ол ҳаққында қайтып гәп қозғамады. Қозғамаған менен ҳәммесинде әлле қандай қәўипли сезим оянды. Маман сөйлесе, ҳәр сөзин даналық деп түсинип, басларынан реҳимли алақан сыйпап атырғандай, гәсине таңланып, гәсине қозғалысып, тамсанып отырған балаларға ендиги айтылған ҳәр сөз, басларын сыйпап өтип турған қырлы тас кесектей елеследи. Соңынан өз елиниң бир кесегин орынсыз қозғамаўға, узақ аўыллардан, жүдә узақ аўылдан ат урлаўға, ат ушын жүрип, қолайлы олжаға тап болып қолға түсирсе, тапқанларын әменгерсизлерге бөлистириўге, ҳәзирги бар гөшлерин көп балалы аш үйлерге өзлери бүгин-ақ апарып бериўге ықырар етисти.

Маман келеси күни бул ислери жөнинде Мурат шайық пенен кеңесип еди, ол бираз наразылық билдирди. Әсиресе, оны наразы қылған нәрсе ҳәммени урлыққа ийтериўи болды.

— Басқа илаж жоқ, ата,—деди Маман.—Бул түлки заманда қасқыр болыўға талапланбасаң, күн жоқ көринеди.

Шайық өз пикиринде қалды, бирақ қарсыласпады. Сөйтип Маман барлық жаслардың урлық етип ат таўып миниўине урықсат берип жиберди.

Ел ханысыз қалып, биротала пытырап кетпеўи ушын шайық пенен Маман кеңесип, сол күни-ақ Хелует тарқан, Есим бий усаған кәткуда жас үлкенлерди жыйнап ел аралаўға, кимлер көшкенин, ким калғанын, кимниң өли-тирисин анықлаўға шықты. Өлген бийлердиң орынларына балалары болса, балаларын, болмаса, аўылы қәлеген адамларды бий қойып шықты. Қоныраттың көшпей қалған урыўлары басында бурынғы бийлери қалды. Урланған Ырысқул бийдиң орнына улы Төреқулды, Сүйиндик бийдиң орнына иниси Шамураттың абырайын көтерди. Ең үлкен бийи Дәўлетбай бийдиң өлиминен соң басқы

тапқан Қытай урыўының да биразлары жоқарыға-Сырды жағалап, биразлары Есенгелдилер изинен Хорезм тәрепке көшипти. Деген менен басым көпшилиги қозғалмапты. Оларға да қоныратларға қолланған әдисин қолланды. Дәўлетбай бийдиң орнына, Курбанбай атлы баласы ер жеткенше, деп, кәткула кәйўанҳ ҳаялы Шәрийпаға пәтия берилди. Кенегеслердиң көшпей қалғанларына Нуралы бийдиң улы Тохта-полат сайланды. Ҳәмме урыўлардың табақлысы, бирликлиси „табақлы" лар болып шықты. Өткен урыста тең жарысы жоқ болып он бес шаңырақ аман қалыпты. Тирилеринен басқа жаққа көшип сепсигени жоқ. Урыўдың жас үлкенлери ел бирлигин бузбаймыз, ата шынжырын үзбеймиз деп урыста қаза тапқан Юсип байдың орнына емизиўли улы Маманды бий деп дағазалаўды талап етти. Жалайырдың Есим бийинен басқаларының орны да солай толықтырылды. Ябылардың дерексиз кеткен, бенде болып кеткени де биймәлим Әлий бийиниң зүрияды болмағаны ушын Маман бийдиң тилеги менен Аманлық бий деп дағазаланды.

Өмир ушын тартыслар, әдаўатлар тоқтамады, Бурынғысынан бетерирек даўам етти. Жетимлердиң, жаслардың басқа жақларға бирликли түрде урлық етип турыўы ҳәр урыўдың гилең таза бийлерине тапсырылды. Ҳәммесине әдил басшылық етиў Маманның жумысы болып қалды. Ол бәрине де көйди. Базы ақшамларда қасына еки-үш жигит ертип алыс аўылларға, орта жүз таманларға кетип, жекке-сийрек атлыларды, жолаўшыларды тонаўға қатнасып жүрди.

Деген менен ойларының иске асыўы жүдә шаққанласпады, ис тосаң бара берди, не илаж, шыдаў керек. Қазақ далаларында булардан басқа да уры-саяқ көп. Тапқанларын өзинен зорларға алдырып, еки бармағын мурнына тығып бос қайтыўшыларда болып турды, тутылып бир мүшесинен айрылып майып болғанлар да табылып турды, ара арасында урлықтан өлгенлер де болып турды, бирақ буның менен ҳешкимге тоқтамады. Маман бийдиң „тулки заманда қасқыр болыўға талапланбасаң күн жоқ..." деген гәпи ҳәммесине жоллама жарақ болып, ҳешким түлкиниң алдында таўық болғысы келмеди, ҳалының келгенинше қасқыр болыўға урынды.

Сөйтип үлкен, бийреҳим шабыўылдан соңғы пайда болған үнсиз, әдаўатсыз күнлерге тыйым салынды. Аўыллар арасында жанлы шаўқымлар пайда болды, сырттан тиңлағанға биреў менен биреў урысып атырғандай емес, ал ашықтан-ашық жүдә кеўилли кеңесип, бир-бирин хошаметлеп атырғанға усайды...

Түнги шабыўылынан ҳеш нәрсе түсире алмай, бос қайтқанлығы ушын кеўилсиз шаршап киятырған Маманның алдынан Кеўлимжай шықты. Астында шубар ат. Ер-турманы дүзиў. Қасындағы онеки жасар Бөрибайдың да арық ғарры торысы бар. Кеўлимжай мәс. Узақтан шаўқымлады:

— Маман аға, ҳа, Маман аға!

Маманның уйқыдан қалған көзлери шайдай ашылды:

— Оң болсын!

— Әўмийин! Мени әлжуўаз дейди-аў, Маман аға. Әлжуўаз дегенлерге өшегисип, мына осырақ Бөрибайды ерттим. Ырасын айтыў керек, бул баланың аты бөри болған менен жолдасы—ағасы бөрилик етти. Қазақтың ортан қолдай еки жигитин бир өзим аттан аўдарып байладым, мени Алпамыс дең, я Қоблан дең. Қәне, Маман аға, өз аўызыңыздан айтшы. Алпамыс... Қоблан, қәне, қәне...

— Алпамыс!—деди Маман кеўилли.

— Әне, осырақ, саған айттым, менде Алпамыстың күши бар,—деп Кеўлимжай атын өкиреңлетип барып, ғарры торыда куяштай күлип отырған баланы қамшы менен түртти. Ол сарғыш тислерин көрсетип куўанышлы ыржыйғаннан басқа ҳештеңе демеди.

Маман, Кеўлимжайдың күлки ушын мақтаңып атырғанын түсинип, ишиндегисиниң барлығын ақтартыў ушын атын бурды.

— Айда, Алпамыс, Бектемирдиң таўып әкелген атын көремиз.

— Айда!—деп кеўилли Кеўлимжай жолдасының атын өзиникинен бурын урып, алдына салды.—Маман аға, расынан келейин, Айғара бий дәрьядай кең пейилли адам екен. Жигитлерине тутылып едик. Босаттырды ҳәм ат миндирип жиберди....

— Гүллән қазақ сондай болғанда ма?!

* * *

Аманлық ябының бир кәләта аўылына бий деп дағазаланды. Аманлық бий!... Ҳәм таңланғандай, ҳәм инанбастай ҳәдийсе. Ҳәмме ҳайран. Жақында ғана мойнына дорба асылып жүрип, бүгинлиги атқа минип бийлик дәрежеге жеткенине өзи де инанбайды. Көкирек қуўанышын Ақбийдайға айта алмады, инанбаўы мүмкин. Бәлким, түси шығар! Инанбай ойлы жатыр, аяқларын айқастырып шалқасына жатыр. Ылашықтың дүткешинен ара-тура ағып өтип турған ақ бултқа қарап, баладай шөп шайнап жатыр. Зайыбы оның күндегисинен өзгеше кейпин

анлап я куўанарын, я қыйналарын билмей мойнын сәл созып карады, ерининң аўзында шөп, еки езиўинде күлкининң изи.

— Бегим, бийкештен хабар жоқ па?

Аманлык оған Алмагүл жөнинде де ҳеш нәрсе есине салмаўын ескертип қойған еди, шыдамады. Бийшара не қылсын, сағынған. Ең жақын сырласы еди. Ол „кише" деген сөзди сондай нәзиклик пенен, әллеқандай жумсақ қылып айтқанда, Ақбийдайға „кише" деген сөз „апа" дегендей еситилип, баўыры елжиреп сала берер еди. Аманлықтың жоғында екеўи бир-бирине ес, дүньядағы ең жоқ нәрселер ҳаққында әрман етисип, қумырыдай жуғырласып сөйлесер еди, шаш жуўысып, бир-бириниң шашын өрер еди, бир-бирине айна болар еди. Сол бийкеш жоқ. Оның үстине Ақбийдайдың кеўли жаралы. Жаралы болғанда ҳешқашан ҳешким ем таппас жара... Сорлы усыларды еслеп қанша қысынады, қанша демигеди, жүреги зәрдеге толып, аўлағында өзине-өзи пышақ салып, я асылып өлгиси келеди, әттең, жаны татлыма, ямаса Аманлықтың шын муҳаббетин қыймай ма, сирә өле алмайды. „Пал ушын уў-зәҳәр... күлки ушын көз жас жаратқан... Гүлин сүйген адам тикенинен безбейди.." Аманлықтың усы гәплерин қайта-қайта тәкирарлап, гүбирленип, өзин-өзи жубатса да, кеўли бәрҳа кеңесгей излейди, қәне, сол кеңесгей? Бийкеши жас еди, жас та болса ақыллылығына қарап „кудайым кемпирди қыз кебине салған ба" деп ишинен танланатуғын еди. Қәне, сарсықлы демлеринде бийкеши болып, жүрек зәрдесин сығысса, ирицин ағызса... Ойлана-ойлана, бармағын тислей-тислей, жүрегинде қанша ириң топланды, қанша мәдде жатыр. Тек билдирмейди. Бунысы әбден жанын жеп, күннен-күнге шөп болып азды. Аманлық оның азып баратырғанын көрип жүрсе де, илажсыз. Зейнине тиймеўге тырысады. Жатса тур демейди, турса отыр демейди. Ақшамы менен басына қолын дастық қылып оның көзлеринен аққан жас шығанағын жуўып жатса да „жылама шабазым" деўдиң орнына, екинши қолы оның жипек шашларын сыйпалайды...

Ҳаялының берген сораўы Аманлықтың тәнҳә ўақты хошлығын тыйды. Жалмап атырған шөбин түпирип, тикейип отырды.

— Хабар жоқ, шабазым,— деди.

Өз жүрегининң жарасын ғана емес, Алмагүлди де еске салмаў жөнинде ерине ўәде қылған келиншек ерининң өңи өзгергенин көрип, қалт-қалт ете қалды. Өзин сәл гүналы сезсе, дир-дир ететуғын бул ҳаялға Аманлық не қылсын, тек „пай, шабазым, пай" дер еди. Бул сапары оның дирилдегенине мәни бермеди. Асықпай отырып ғайыптан бахыт қусы қонып бий болғанын айтты.

— Бий?!—Ақбийдайдың езиўинен күлки изи көринсе де, еки көзинен пырт-пырт жас сорғалады.—Қутлы болсын, бегим.

Бийлик жетискенине кеўли алып-ушса да, изине ерген жалғыз сиңлисиниң усы бахытты көрип, бирге қуўана алмағаны ушын ишине шеребе қуйылғандай ашыды. Алмагүл қайта-қайта көз алдына келеди. Лекин, бунысын сыртқа шығармайды. Онда Ақбийдай қыйналып қалады—Әззи жан!... Далаға шыққысы келмей, кудайдың көзи—қуяшқа қарағысы келмей, кешке шекем ийне жутқан аш иттей буратылды да жатты. Бул үнсиз жатыс Ақбийдайға жақсы тәсир етпеди. Оны ой басты. Бирақ кеўлинде не гүптикей пайда болып, не нәрселер ойлап атырғанын сораўға батына алмай, жатар алдында, өз болжаўын ортаға салды.

— Бегим, мениң атамның мынадай гәпи бар еди. Жигиттиң жамбаслар көпшиги, арқа сүйер дийўалы, атқа салар ери—қатыны болады. Жигиттиң атын шығаратуғын да, жигитти қор қылатуғын да қатыны. Қатын жигиттиң өмирлик жолдасы ғана емес, мақтанатуғын асқар таўы. Асқар таўдың басында муз жатса жаман. Қайўақ-бирўақ ерийди, етегин сел қылады. Сениң асқар таўыңның басында пайда болған муз бар, алдын алыўды өтинемен, бегим. Бахтың ашылсын, алла разы болса, мен разы, басыңа дәўран келипти, бир қыз ала гой, бегим.

Ақбийдайдың көзлеринен жас шықпады, бирақ, ерининң қаны тартылып, кардай болып кетти. Еске алса жүрек қытықлап, шеке тамырға бизиң қадайтуғын ҳәдийсе және еске алынған менен Аманлыққа ең әўелги еситкениндей тәсир етпеди. Ҳаялы сөйлеген гезде өзин қалай тутып, қалай тыныш тыңлаған болса, изинде солай ғана жүдә суўық қанлылық пенен сөйлеп тамамлады:

— Неге еки айтқызасаң, шабазым? жаман күнлерди умытайық демедим бе? Сарсылма, қамықпа. Өмирдиң гәрдишине ишимнен көнгенмен.

Бул сөйлесиклер сол күни олардың екеўин еки төсекке айырмады. Қәдимгисинше бир төсекте жатты, қәдимгисинше бир-бирине билеклерин дастық қылысып, шаш сыйпасты. Бир арқанның еки талындай есилисти...

Азанда да күндегисинше өмир ғалма-ғалы даўам етти... Жетимлерге, атсызларға тапсырма берилип, ҳәр ким өзине ат

табыў машқаласына түскенде, ҳәмме бийлердиң шаққаны, сол иске белсене қызыққаны Аманлық болды.

Өткен ақшамдағы атланысында Бектемирди атлы қылғанына мәс. Аманлық Ақбийдайдың жамбасына шығанақлап, терлеп-тепшип чай ишип отырғанда, даладан Маман даўыслады.

—Аманлық бий, бармысаң?

—Барман, аға.

Ол терин сыпырмастан қояндай атлығып сыртқа шықты.

—Таярлық көриплер, қонақ күтесиз.

—Кимлерди? Билдиресиз бе, аға?

—Шайық атамлар менен ойласып-ойласып сизикине түсириўди мақул көрдик. Пийшембиге Айғара бийлер келеди.

Ақ жаўлығын бүркенген Ақбийдай есиктен суўырылып шығып, Маман бийге мират қылды:

—Уллы бий, атқан түсиниз, суўсын ишиниз.

Маманның Ақбийдайды көрмегенине көп ўақытлар болған еди, оның азғын шырайын көрип, «сен зулым жигит екенсең ғой» дегендей Аманлыққа түксийип бир қарады да, Ақбийдайға бурылды. Алмагүлди сорағысы келип өзин ирикти.

—Суўсын алып шыға ғой.

Ақбийдай ылашыққа сүңгип кирип, бир зерен шалап алып шықты.

20

Алмагүл есине келгенде Абулгазы хан әлле қашан шығып кеткен еди. Болған ўақыяға енди ғана түсинип, бирден өкирип жиберди. Түнек ылай дийўалдың ләрзем алыўына сәл қалды, егер, оның даўысы, қатынек суўпы қарайтуғын көздей тесиктен шығып турмағанда күшли өксиктен ылай дийўалдың пақсалары уярап сөтилетуғыны да сөзсиз еди.

Қатынек суўпының пәлледей аўзы ашылып, шек-силеси қатып, тым-тырыс күлип тур. Оның ишектей жиңишке бармақларын бириктирип турған қақпаш алақаны жаздырылып кетсе, Алмагүлдиң өксигин тыйыў имканияты бар. Соған да батына алмай, суқ бармағы менен, қан-жини тазаланған қарындай мырзым-тыржым бетин сызып, бас шайқап қойды, терлеп-тепшип күледи. Қыялыпа, күлкиси—мынаў мениреў қаралы дийўалдың сүтини сыяқлы. Алмагүл көз жасқа күлкиден сүтип барлығын билмеди. Қатынектиң демин жутып шықылықлап.

турғанын да көрмеди. Жылай берди. Қара шапларын жайып, еки бетин тырнап жылады, түргелиўге шамасы келмей, басын пәр дастыққа қайта-қайта көтерип-таслап жылады, мушы менен маңлайына урып-урып жылады, усы күнге тап қылған Бұхара саўдагерине нәлет айтып жылады. Қудайдың атын айтып, налынып жылады, нашар болып жаратылғанына жылады, бәрине жылады, тығай жылады...

Қатынек суўпы кейин бәсип, асханаға кире сала, тайын таўық сорпадан сары ала ағаш зеренге қуйып әкелди.

— Ханымша, сорпа ишиңиз, жазыласыз.

Еле солығы басылмаған қыз:

— Әкет, кет!—деп бақырды. Қатынек суўпы зеренди бас ушына қойды:

— Мейли, уялсаң жалғыз отырып ише ғой.

Алмагүл зеренниң бир шетинен услап, шығып баратырған қатынектиң изинен шықытты. Зерен қапыға былш етти. Қатынек суўпы узын бөз көйлегиниң етегин айналдырып көтерип, ғырра изине айналды.

— Өйбей, өйбей! Хан еситпегей, адам еситпегей. Сени аяйын, тилиме ғана баспайын!...—Қатынек суўпы усылайынша шиқ-шиқ сөйленип, гүбирленип қақ бөлинген зеренниң сынықларын жыйнап етегине салды. Паласқа еле сиңбей тилкилдеп атырған сорпаны көрип дүстеменине жатты:

— Өйбей, ханымша, сен курыдың...—деп тили менен паласты бир жалады...—мен де қурыдым,—деп тағы жалады.—Екеўимиз де қурыдық, кел сенде жала...—деп еңбеклеп жүрип, сорпа шашыраған жер болса бәрин жалап шықты. Алмагүл оған қарамады, қараса, тоңкайып палас жалаған қатынектиң ҳәрекетлерине күлер ме еди, әлле-қәйтер еди. Қатынек пышықтай секирип ҳәмме жерди минтаздай етип, сорпа көбирек сиңген жерлерин ерипбей сорыды.

— Әне, ханға өзиң де айтпа...

Қыз оның сөзлерин еситпеди. Тек еки көзине күши жетип, үш күн тамақ ишпеди. Бирақ бул өжетлик узаққа созылмады. Қатынек суўпы гижиң-гижиң мийин айландырды.

— Күл, қуўан, ханымша, ханға бириниш мәртебе етегин аштырған қызға дозақ оты ҳарам.

Ол ҳәр күни ҳәккедей шықылықлап келип, усы гәпин мың қайталаған шығар. Қыз инанды ма, азғана кеўлин басып тынышланды. Тамақ ишти.

Ҳәптеден соң бағқа шығарылды. Жақты дүньяға жаңа шыққандай енди бир кең нәпес алды. Күн де бир ағаштың саясын-

да отырып жан-жаққа көз жиберип, тық-тықлайды. Базда хан сарайындағылар өлип қалғандай тым-тырыс, базда ийттиң кетегиндей улы-шуў. Түсинбейди. Оның сыртынан бақлап жүрген қатынек суўпы аспаннан түскендей қәпелимде пайда болып, гәпке айландырды:

— Бүгин шаўқым жоғына ҳайранбысаң? Ҳайран бола ғой, хан жоқ. Хан жоқта усындай ғана ғаўырлы болады...

Көкирегине пайда болған жумбақларды тез түсинип жуўап бере бергени ушын ба, қатынек супыға үйренисти, бирақ ҳеш сөйлемейди. Ишқысталық аздырды. Сабағынан үзилген гүлдей солый баслады.

Кәйўаны канизлердиң бири сыртынан бақлап жүрген еди, суўпының алыста жүргенин билип қасына келди. Тәжирийбесиз нәрестениң запырандай шырайын көрип тез-тез ақылландырды.

— Ой, сорлы сиңлим, бүйтип ойланып, бүйтип азып, ҳәлексең. Мен бул ханның әкесиниң ўақтында келгенмен. Қатынның зарын қудай еситкенде, бул сарайға жасыл түсирер еди. Онан да ҳәзлигиңе қаш та жүре бер. Сулыў екенсең, ханға қәпирлисең. Етиниң қызғыны барда ханның ояқ-буяғына шығып, өзиңийң келе болыўыңды гөзле. Өйтпесең, не илаж? Қудай әзелден тәғдириңди усылай жаратқан. Денеңниң қызғыны қашса, бул күнлерге де зар боласаң.

Бул кенес жас, бос жүректиң және де қатайыўына жәрдем етти, тәўбеге келди. Жайына киргеннен кейин „не илаж? Қуда тәғдириңди усылай жаратқан...“ деп өзине-өзи ҳай берди, басылды.

Хан келсе, оған жараныўдың жолын изледи. Бирақ қалай жараныўды ҳәм хан қайткенде унататуғынын билмейди, тек болғаны—хан келсе, аспаннан үзилип түскен гүлдей алдына жыйылып, жадыраўға тырысып, ақ гүл гумшасындай тислерин көрсетеди. Ханға бул унаса керек, қара жүнли жарғақ тислегендей өсик муртлары астынан қызыл-көгис ерinлери түрилип, „Майдабийке, кейпиң жақсы ма?“ деп келеди. Алмагүл әўелги күнгисин умытып, Майдабийке, басқа канизектиң аты шығар деп пәмледи. Ханның кеўилли гезинде „Ханымыз, мен Майдабийке емеспен, Алмагүлмен“ деди. Хан селк-селк күлди: „Сен Майдабийкесең. Қарақалпақлар жасаған жерлерде алма гүли болмайды демедим бе? Умытқаның—халқыңа ҳүрметиң, умытпасаң, өз халқыңды масқара қылғаның“.

Ханның ең биринши талабы келе сала басына еки көпшик қойып, пәр төсекте шалқасына жатады да, арыстай узын аяқларын Алмагүлге қарай созады. Бул „аяғымды қыс“ дегени. Алмагүлде ерк жоқ. Ири жүнлес балтырларды алма гезек көтериp уўқалайды. Ханға бул жағады. Соң он еки мүшесиниң ҳәммесин уўқалаўды буйырады. Балықтай жас нәрестениң ҳәлсиз бармақлары оған қандай ҳәз беретуғыны намәлим, бирақ оның алдында мисли өликтей жатып, пышықтай „пыр-пыр“ уйықлайды. Оянса, оның келте ғана бурымларынан өзине тартып, „қойсаңыз да, реҳим етиңиз де...“ дегенине қарамай, дастықка жығады.

Кем-кем ханның қызығыўшылығы кемиди, келиўди сийрекletти. Әстен-әстен көнлигип киятырған қызды бул таңландырды. „Не болғаны екен?“

Бағқа шыққанында өткен сапардағы кәйўаны канизди көрди. Ҳал-жағдай сорасты. Қыз ырасын айтты.

— Олай болса және бир бийшара әкелинген,—деди каниз

— Енди мени не қылады?

— Жақсы көре ме еле? Шарық берген жоқ па?

— Келгени—жақсы көргени шығар, шарық берген жоқ.

— Олай болса ғамыңды же, сиңлим, мен әкесинен алданғанман. Бул да әкесине тартқан. Неге алдандың де. Мени биреўге сарқыт деп бережақ еди, балалық етип, „бармайман, сизди көрип жүремен“ лермен бе. „Мейли“, деп қалларды. Ықласыма көре соннан бир айда бир көринсе болмай ма, басымды тырнай-тырнай қала бердим. Көргеним-билгеним пахта, шарық болып қалды. Егер бул ханның кеўлине жақсылық кирип, „сени биреўге беремен“ десе, „өзиң бил“ де. Ханның қатыны болып иш қысталықта жүргеннен, бир жаланаш пайыңа тийсе, малханада жатқаның абзал, сиңлим.

Канизек дурысын айтты ма, я күндеслик етип жаманлық қылмақшы ма? Алмагүл ойласарға басқа адам таппады, бирақ, үлкен ойға шүмип жүрди.

Хан бир келгенинде тәўекел ескертти де:

— Ханымыз, мен сизди сийрек көрсем сағынаман.

Хан, даўысы қарлыққан ийттей, ларс-ларс күлди.

— Ерkек сағынсаң биреўге берейин.

Алмагүл каниземтиң кеңесин еследи, бирақ „яқшы“ деп те, „жоқ“ деп те айталмады.

— Сен бир жүни жатық жыллы пышық едиң, ара-тура қойныма алып турарман. Сол ушын реҳим етемен,—деп хан оны бурынғысынша шешиндирип денесин уўқалатты.—Я кеткиң келеме? Онда бизиң бир ат сейис бар. Сеның менен бир уялас қаннан, қарақалпақ. Соған берейин бе?

Қыздың ишинде әлле қандай үмит ушқыны жылт еткендей болды.

— Ханымыз, „пыш" десеңиз де, дәнханаға куўсаңыз да өзиңиз билиң.

Хан басқа сүйгиликлеринен бундай сөз еситпегени ушын ба, я бурыннан еситилип жүрсе де, акыллы, нәзик қызды көзи қыймағанынан ба, және дастыққа жығып:

— Ҳәзирше бола бересең,— деди.

Алмагүлдиң ишин жылытқан ыссы лепке суўық суў бүркилип, тек сыңсыды.

Сол күни кеткенинен хан қайтып айналмады. Бир ай да, еки ай да өтти. Қызды зерикти деп ойлаған қатынек суўпы:

— Күлип жүр, ханымша, хан ел жаўлаўға кетти,— деди.

„Ел жаўлаўға" деп қыз ишинен гүрсинди:

— Ели аз ба?

Қатынек суўпы „ой, ладан ханымша, ой ладан ханымша" деп шиңк-шиңк сөйленип, алдына думаланып ойнады. Төбесинен асырылып тоңқалақ асты. Бөз ыштанының балағын түрип, бас жиби шешилген бузаўдай, жайдың ишинде жуўырып ойнады. Алмагүл буған түсинбеди, бирақ ишек-силеси қатып күлди. Оның биринши күлиўи еди. Сол ушын ба, енди қатынек суўпы киргенде, бурынғыдай жоргалап келмейди, басынан тоңқалақ асып, самал айдаған қаңбақтай думаланып киреди, ҳәр сапары бир ҳөнер менен киретуғын болды. Базда тусаўлы ешектей секирип киреди, базда бир аяғын мойнына асынып ҳәкке болып келеди. Қулласы Алмагүлди күлдириўге урынады. Барабара бул көринислер қызда күлки туўдырмай қалды. Аўлагында, хан айтқан ат сейис қарақалпақты излеп көриўди ойлады, таныс канизектен сорап көрип еди, ол ондай сейис ҳаққында еситпепти.

— Мен де өзиңдей бир қазықты айланған тусаўлы байталман,— деди, ол.

Алмагүлдиң ши-баўырын өртейтуғын үлкен ҳәдийсе басланды. Бул туўысқан әжағасы менен жеңгесиниң көз алдынан кетпеўи. Әўелги күнлери оларды көп ойлап, көп жылар еди, түсине енсе, ақшамы менен зарланып, азанда қабағы исип шығады. Жекке бастың қайғысы базда-базда оларды умыттырады да, бирақ хансыз еркин күнлер Аманлық пенен Ақбийдайдың ҳәр демин де көз алдынан шығармады. Қапы ашылып кетсе, әжағасы кирип киятырғандай, есикке жалт бурылса, үйренишикли қатынек суўпының жымыңлап турысы. Жүрегине чай тартқандай мурнын жыйырды.

Келгели неше күн, неше бәҳәр көрди, есаптан жаңылысты. Гүлге малынған алма ағашына сүйенип отырып зарлы ыңылдады:

„Тозаңлы көшеге көз жасым серпип,
Қара шашым сипсең қылай әжаға.
Ҳаслы нашар демей излесең мени,
Қас жаўына қалқан болай әжаға..."

Бағды мәканлаған барлық қус әўлады қыздың айналасына ушып келип, зарлы үнге қосылып өз тилинде „әжаға" деп сайрады. Бүлбил менен жарыса сары шымшықлар, карлығашлар сайрады. Зар епкинине, алма гүллери ушып түсип жатты. Қарсы алдындағы шақаға қонған әлле қандай бир шымшық оның дыққатын бөлип, орынан тикейтти. Бундай шымшықлар Түркстанда тек бәҳәрде ғана пайда болар еди. Хан бағында бундай шымшықты еле көрмегенликтен, таңланды. Қайдан келген шымшық? Шақадан шақаға ушып-конып жүрипти. Тап усы ғана сары шымшықтың ябы аўылының кубласындағы жетим еменге конақлап, шақалардан шақаларға тап ҳәзиргидей секирип жүргенин талай мәртебе көрген. Усламақшы болды, сары шымшық пырр етип ушып ушқы шақаға қонды.

Усындай айралықта қустың қанатына сәлемнама жазып жибергенлер ҳаққында ертеклерден еситкени бар еди. Түркстаннан сәлемнама әкелди ме екен деп дәмеленди. Шымшық ҳақыйқатында дәмелендирди. Өзинше „шық-шық" сайрады.

— Түсинбеймен, жаным, жақын келип сайра,— деди Алмагүл жалбарынып.

Сары шымшық оны түсингендей шақалардан шақаларға атлап, төмен түсе баслады. Қыз еки қолын көксине қойып егилип жалбарынып:

— Меннен Түркстан елине сәлемнама жеткер, жаным, әжағама, кишеме сәлем де. Шайқымызға сәлем де. Әжағамның арқа сүйери Маман бийге сәлем де...

Сары шымшық әлле нәрседен үркип, пырр етип ушып кетти. Алмагүлдиң еле айтажақлары көп еди, және келетуғын шығар деп күтти, сары шымшық қайтып оралмады, ушқан жағына қарап күте-күте көзлери талды. Мойын омыртқасы сал болып, орынан әстен ғана тикейди. Дийўал-ҳәремниң үстинен сары аскабақтай сары қураш көринди. Оның жанлы адам басында екенин ямаса ағашқа кийдирилген қарақшы екенин аңламай қыз қарап қалды.

— Ханымша, даўысыңнан билдим, қарақалпақсаң ғой,— де-

ди қураш астынан адам даўысы. Қыз басқа биреўдиң көрип қойыўынан қорқып жан-жағына бир қарап алды да.

— Сиз кимсиз?—деди.

— Мен де қарақалпақпан.

— Кәриниз не?

— Ханның ат сейисимен.

— Толық неге көринбейсиз?

— Мен сени жарықтан көрип турман. Жассаң. Сулыўсаң. Көргин келсе жақынла, бойым жетпейди.

Алмагүл және жан-жағына қаранып қурашқа жақынлады. Көзлери күлдей нурсыз, бетиниң алмасы асқабақтың пәлегиндей тыржыйған, сақалы, мурты ақ жағал сейисти шалалаў көрди. Гарры сейистиң яркилип, сөйлеспей, неге қаймығып баратырғанына ҳайран болып артына бурылса, қатынек суўпы киятыр екен.

— Ханымша, болар енди, бүгин хан келеди,—деди де, ол қолынан сүйреп әкетти.

Алмагүлдиң кеўлинде қуўаныш пайда болған сыяқланды. Неден? Өзи де түсинбейди. Бәлким, өз елиниң сары шымшығын көрип, онан салемнама жибергени ушын шығар, бәлким, гарры сейисти көргени ушын шығар, бәлким, „хан келеди" деген хабардан шығар. Деген менен қуўаныш...

21

„... Бир дәрьяны жағалап қонған еки ел бир тонның еки жағасы. Тең қаўсырылып, тең илинбесе, ондай тон қызғынсыз. Қызғынсыз тон пайдасыз. Бир дәрьядан суў ишкенлердиң, бир табақтан ас ишкен бир атаның улларындай, бир-бирине меҳрийбанлықтан басқа сумлығы болмаўы тийис..."

Қазақтың атақлы бийлери менен қарақалпақ бийлериниң арасындағы жыллы-жыллы әңгиме усы тақлетте болды. Биринің барымына бири барып, аўыз бирлякли таркасты.

Оларды Амангылықтикине түсириўдиң сыры—себеп пенен Айғара бийге күйеў баласының иргесин көрсетиў еди. Сүйикли бийлер бул келисинде алай урыўының да бир ақ кеуил бийин ертип шығыпты. Қазақ байларына, бийлерине тән минезде боп-са етип, алыстан бадабат салмай-ақ келди, қонақ ийелериниң бары-жогын минлемей жайдары қайтты. Қарақалпақ бийлериниң нөкер таярлаў жөниндеги пикирлерине жүдә ғана дослық пикир қосысты.

— Дурыс. Бул заманда киси қорқытқандай мушың болсың,—деп Айғара бий және үш ат инам етип еди, Седет керей менен адай бийи де қалыспады. Жуп-жуптан жылқы беретуғын болып кетти. Усы күннен баслап ҳәммеге тәртип берилди.

— Абайлы болыңлар, аты қазақ болса жаў емес! Табын, Керей, Адай аўыллары таманда жылаған бала көрсең, көз жасын тилиң менен жалап кептир, мөңиреген малын көрсең, от апарып салыўға еринбе.

Буның менен әўелги тәртип босанласпады, баслаған кәсиплерин тоқтатпады. Топ-топ болып елден бир неше күнлик алысларға кетип бурынғысынша жолаўшы талады. Ат жыйнады, күш жыйнады, нәренжанлары өткен-кеткенге қол жайып, кеўип кеткен нан жыйнады, қуллары, ели ушын, өзлери ушын артықаспай өмир жыйнады.

Күн-күннен күш көбейди. Отызлаған ат жыйналды. Енди бир өңкей жигитлер сайланып атқа миндирилди. Маманның өз басшылығында ата билмес алысларға шабыўыл жасалып турылды...

Олар, мине, нәўбеттеги шабыўылдан қайтты. Кең далада думан-думан шаң уйтқытып, еки салтаң ат жетелеп, бес-алты карамал айдап, онлағаны алдыларына қой өңгерип кеўнли қайтып киятыр. Асығып киятыр.

Көз ушында қос атлы көринди.

— Олжа!—деп бақырды бири. Маман алақанын маңлайына тутып сығаланды.

— Көзиниз илди ме? Атларының жүги бар. Қашалмайды. Аманлық бий, шап!

Салтаң киятырған Аманлық пенен үш атлы бөлинип шықты. Маманлар тобын бузбай алға қарай жүре берди. Намәлим қос атлы таманнан мылтық даўысы гүрп етти. Кең даланың үсти гүңиренип кетти. Маман гилт тоқтап, Аманлыққа ерген үш жигиттиң бири аты менен оммақазан атып жығылғанын көрди.

— Басың!—деди жигитлерине. Жигитлер өңгерген қойларын жерге атып-атып урып, мылтық атқан қос атлыға гүў ҳүжимге өтти. Ок жетер жерде жүрислерин босаңлатып, қазан ошақтай қаўсырыла, таба тутты. Жанлар қыл үстинде, ҳәммениң қалиги күшейди, мылтық аўзы қалай, кимге қаратылғанына ҳәмме тең қарап, сығаланып киятыр. Бир мылтықтың аўзы Маманның өкпе тусына қаратылған. Ол албырамай еки қолын серпеп „алға" деп баслап баратыр. Жолаўшылардың екеўи де тең атыўға қолайласып, мылтықларын дәл гезлеп турыпты.

Жақынлатып атажақ. Бир ўақытта биреўи тисленe бадабат салды:

—Тоқтанлар! Ким енди бир атласа өледи!

Қарақалпақша араласқан орысша даўысты Маман шалалаў еситти. Сорады:

—Бородин ағамысаң?

—Маман?!!

—Жигитлер, аттан түсиңлер!—деп Маман атынан ғарғып түсип, Кузма Бородинге қарай жуўырды. Қушақласты. Күтилмеген әжайып ушырасыў болды. Қапа сақаллы Кузьма Бородин Маманның кең жаўырынына дүрс-дүрс урып тур.

—Жигит болғансаң, сүйегиң қатқан, қасқыр! Ҳақыйқаттан да қасқыр деппең, жол болсын?

—Түлки қуўып жүрмиз, Бородин аға.

—Жарайды, жарайды. Өйтпесең, түлкиниң қуйрығы узын жеткермейди,—деп, аты менен оммақазан атып жығылған жеринде жата-жата үстиниң шанын қағып киятырған жигитке бурылып күле шырайланды.—Сум екең. Жаўын тынған соң турып киятыр. Мен тек атын аттым.

Жигитлер күлисти.

—Қәне, Маман бий, аўылына басла. Бизиң ат шаршаған, жүгин жениллетсеңиз жақсы болар еди.

Маман аттан жығылған жигитке өли атының ер-турманын жайдақтың биреўине салыўды буйырып, өзи Кузьма Бородинниң атының жүгин түсирмекши болды. Қозғалта алмады. Кузьма Бородин күлди.

—Аўыр ма?

—Не өзи, аға?

—Сизлерге сыйлық.

Еки кийизге орап артылған бул жүк—мылтық, оқ дәри еди. Көлемине, салмағына қарап Маман шамалап билди.

—Ҳақысынан бинай өмирде қутыла алармыз ба екең?

—Қалыс. Баспүкил. Көз жаслардың төгилиўине себепкер болса да, сизлер ушын әкелдим. Елиниз бўлинди, посты деп еситтим иним.

Маман қуўанғанынан Кузьма Бородинниң аяғына жығылып етигинен сүймекши еди, ол Маманның желкесинен услап тикейтти:

—Қой, жарамаслық етпе, иним. Табанымды сүйдирейин деген нийетим жоқ, дослық кеўлимди билдириўге әкелдим. Мылтықларды жигитлерине үлестир.

Жигитлердиң көпшилиги мылтық даўысын еситсе де, услап

көрмеген. Бар мылтыққа таласып, қолы жеткенлер әўеле маңлайына тийгизди, соң, бирден мәртлик көрсеткиси келгендей аспанды гөзлесип көристи.

—Маман,—деп Кузьма Бородин қасындағы жолдасына ийек нусқады.—Таныслылар, мениң улым Владимир. Темирши уста!

—Ассаламалейкум! Дәл өзиң, Бородин аға!

Владимирдиң аппақ тислери жалтырап, қызғыш жүзи қуяштай күлимлеп. Маманға қолын созды. Маман изине ерген жигитлериниң арасында тек өз алақанының үлкенлеўине ишинен мақтаныш тутатуғын еди, Владимир менен қол қысысқанда, ишки мақтаныш бирден-ақ өзгерип, оның менен көкирек тиресип қатты қушақласты.

Маманның жолдаслары басшысының ҳәрекетин тәкирарлап Владимир менен бирим-бирим қушақласты.

Енди Маман ҳәрекетин шаққанластырып, жолда шаршаған Бородинлерди қула дүзде иркип телезите бермеў ушын бес жигитине олжа малларды айдап изден келе бериўди ескертти де, тикке аўылға жол баслады.

Кузьма Бородинди елдиң соңғы жаңалықлары қызықсындырып Маманға жол-жөнекей сораўлар берди.

Маман, тап өз әкесине шағынғандай егитилип, өзи Петербургқа халқы атынан кеткенде, елиниң қалай тарқап, қайларға посқанын, урыс баслар алдында Абылхайыр ханның сумлық пенен ен әўеле қоңыраттың атақлы бийи Ырысқул бийди бенде қылып урлатқанын, нағыз ғажжа-ғаж урыс гезинде бираз бийлерди бийдәрек бенде қылып әкеткенин, ҳәзир олардың қайерде, қандай ҳалатта екенин билмейтуғынын талай сапар түнлерде шабыўылға барып бенделерди излеген менен устағанлы жуўмақ шығара алмағанын сөйлеп, қамсығып киятыр.

Кузьма Бородин Маманды бөлмей тыңлап, елиниң өзиниң басынан кеширген аўыр мисиўбетлери ушын аяса да, аўыр өтмишти еслеп өзиниң диңкесин қурта бермеўин ескертти. Изине ерген жигитлерди айнымас мәртликке шыныктырыў ушын оларға өтмишти емес, келешекти әңгиме қылыўды, елине, өзлерине тек жақсылық келтириўдиң жолларын айтыўды арман етиўге үйретиўди мәсләҳәт етти.

Оның Санкт-Петербургқа барып патша менен, канцлер Бестюжев пенен әңгимелескенлерин мақуллады. Усы ўақытқа дейин Петербургтан жәрдем жетпей атырғанының себеби түрклер менен урыстың бел үзди қылып турғанынан деп жубатты.

—Мениң жәрдемимди уллы орыс мәмлекетиниң жәрдеми деп түсин, иним. Ал бийдәрек бенделер жөнинде ғам жеме,

орыслардан жәрдем келгенин еситсе, сум Абылхайыр хан-ның өзи қайтарады,—деди, соңында.

Халқы алдында орыс патшасын мақтап-мақтап, қуўанар-лық жәрдеми болмағанына жигиттиң ийни түсип, ишинен қу-рып жүр еди. Кузьма Бординиң гәпи белине белбеў буўғандай болды.

Усы күни кештен-ақ аўыллардан аўылларға атлылар шабы-сып:

«Орыс патшасынан жәрдем келди... Кузьма Бородин келди..., темирши уста келди, илим келди!...» деп даўырық салды.

Кең қарақалпақ даласында қулақтан-қулаққа өтти. Оған қарсы Кузьма Бородиниң өзин көрип таныўлардың арасы-нан: «баяғы қолда бенде болған Бородин орыс алдаўлығына ҳәммени қырып кетиўге келипти» деген өлпең жел де ести. Күн өткен сайын күшли даўыл өлпең желди басып, қорқыныштың думанларын тарқатыўға қарады.

Бородинлер этияждан тери көрик-әм әкелген екен, ертеңи-ақ Владимир оны қурыўға орын сорап, қасына онлаған жәрдем-ши алып ис баслады.

Буны көргенлер Маманның орыс патшасына барып жәрдем алып қайтқанының ыраслығына тақыйық исениўге қарады.

Елге ең керекли бел, кетпен, балта, орғақ соғатуғын, ат вал-лейтуғын, ҳәтте жаў-жарақ, шойыннан пытыра қуятуғын те-мирши орыс устанын хабарын еситкенлер, аўылынан алыс-жу-ўығына, атлы-пиядалығына қарамай устаны көриўге, Маманға нөкер болыўға тилек билдирип, келе баслады.

Қулағына хабар тийиўден Айғара бий-әм қуры қалмады, өзине тәбия жигитлерден бир топарын атландырып Мырзабек-ти басшы қылып жиберипти. Мырзабак душпанына алыстан дө-йыр урыўдың ҳақыйқый шебери екен, ол мылтық жетпегенлерге дойыр бериўди, бирақ ҳәр бир дойырдың ушына қорғасын қуйып бериўди өтинди, Владимир бул исти де демде меңгерип қолға алды.

Бул жағдайлар Кузьма Бородинди күтә шад қылса да, узақ қалыўға жағдайы көтермейтуғынын, киши улы Петрди аға-ны усталығына шәкиртликке апарыў муддети жақынлағанын, оның үстине кетерде ҳаялы аўырып қалғанын айтып, Владимир-ди елде қалдырып өзиниң қайтыўына урықсат сорады.

Владимирдиң қалыўы ада болмас қуўаныш, ҳәтте елде бир адам емес,, пүткил бир орыс елаты сыяқлы, өзлерин күшли се-зип, Маманлар өз-ара ойласық қурды да, орыс аўыллары, адам-

лары менен туўысқанласыў ушын кең пейилли Кузьма Бородин-ге бала қылып, жетим Бөрибайды қосып қайтарыўға келисти. Шаққан Бөрибай бул айбатлы, ақыллы орыс адамына бала бо-лыўдан жаның аямайтуғынын айтып қуўана-қуўана оның менен жолға раўана болды.

Кузьма Бородинди Бөрибай менен узатыў салтанаты Ма-манларды Петербургқа узатыў салтанатынан кем болмады, пүткил ел дерлик шықты, ҳәтте Мурат шайық та аўылдан қа-ракөринмге шекем Кузьма Бородинниң атын жылаўлап узатты.

Маман өзинен илгериги әскербасылар, урыўбасылар ҳақ-қында көп еситкени ушын, өз жигитлериниң минез-қулық-ларын жақсы билетуғын болғаны ушын, изине ерген нөкерлерди қалайынша бирликли тутыў жөнинде көп бас қатыратуғын еди. Ал бурын Кузьма Бородиннен еситкени бойынша орыс әс-кер басыларының усылларын да қолланғысы келеди. Бирақ үйлестириў қыйынлаў, сол ушын көпти көрген Кузьма Бороди-нен бир кеңес алып қалғанды мақул көрип, Мурат шайық шар-шаған гезде орнына Кузьма Бородинниң атын жетелеп, кеўли-ндегисин сорады.

—Жигитлерди келешек ҳаққында, жақсы келешек ҳақ-қында ойлайтуғын етип тәрбиялаў керек,—деди Кузьма Боро-дин.—Ҳәр нөкерге «ерлик не менен питиўажа болады?» деген сораў қойып, «ерлик ел ғамын ойлаў менен, ертеңги жақсылықты қорғаў менен питиўажа болады» деген жуўап алыўға ерис, «урыста нөкердиң дастығы я мушы, я дүмпек жер емес, дастығы—душпаны» екенин, «дастықсыз нөкер—ер емес» екенин уқтыр. Әлбетте, буған жетиўдиң жолларын өзиң табатуғыныңа исенемен.

— Бородин аға, уллы патша Елизавета Петровна ҳаққын-да нендей пикирлериңиз бар?

—Уллы патшаға баҳа бериў, биздей адамларға қыйын. Бирақ оның буйрықларына, ислерине қарағанда ақыллы! Сөйтсе де, уллы Россияның шын улларын, шын жанашырларын бәрҳа-ма түсине бермесе керек, ҳәтте, жаманлық та етеди. Бул жағы өкинишли.

Маман ишинен қыйналды, сөйлемеди. Ал аўылға қайтып келиўден-ақ Мырзабек пенен бирге жигитлерин әскерий маш-қыға үйретиўди қолға алды. Бундай етип урысқа таярланыў-дың ақыбети неге шөгеди. Кимге жақпай, кимниң қытығына тийип оятады, оған жуўап излеген киси жоқ, бирақ Маман-ға ериўшилер күн санап көбейе берди.

Нөкерлер де күшлерине исенип, өз-ара шад. Бирин бири

көрсе қуўжынласып, күлисип, кимниң мылтықты қалай ата-туғынын, атта қалай отырып найзаны қалай уратуғынын, кимниң қайқурлым алыстан дойыр силтеп, дәл тийгизетуғынын бас әйгиме болып қалды.

Олар жөнинде ел ишки дуў-дуў гәп. Аўыл араларын тозаңғытып шабысқан өз атлыларын, бирин бири қуўып жуўырысқан топ-топ пияда нөкерлерди көрсе, өз-ара таңлай қағып мақтанысады:

— Әне бул ис!

— Әне, уллы орыс патшалығынан келген илим, күш!

22

Адамға ең аўыр мусаллат тең қурбыдан айрылыў. Өзинен соңғы жас әўлад пенен енисиў оғада аўыр, сонлықтан жасаў баз-баяғы қыйынласады.

Ел басына түскен мүсийбет Мурат шайықты көп қатар-құрбысынан, қәдир-билислеринен айырғалы әбден жүйкеси құрып, базда бирли ярым ғаррылар менен ушырасса, жаслардың еситип қалыўынан қорқып, ақ сәллели басын шайқай-шайқай былай гүрсинетуғын еди:

—Кисиге бул дүньяның қызығы тең-құрбылары менен екен, көп ўақытлар болды, мени о дүньядағы досларым шақырып турған секилли.

Ақыллы дин ҳәзиретке ақыл берип нәсиятлаў қыйын, сол ушын оған ҳеш ким ҳештеңе дей алмас еди.

Қарақалпақлардың басына түскен қайғылы ҳәсиретти еситип, елдин кешеги тутқыны Кузьма Бородининң өш алыў орынына жәрдемге келиўи, темирши уста улып елге қалдырып кетиўи, шайықты биротала өзгертти, үстиндеги ең аўыр гөне кийимин шешип таслағандай болып жеңил сезди.

—Әзизлерим,—дейтуғын болды аўылласларына.—Неге екенине көзим жетпей тур, бирақ кең пейилли орыс халқына сүйиспеншилигим артып баратыр, Маманның даналығына исенимим және де күшейди.

Ғарры шайық Владимирди күтә өзимсинип бир гәпинде «әзизим Бектемир уста» деп еди, журттың бәри ушын ол «әзиз Бектемир уста» болды да қалды. Владимир қатаң қарыўлы, наятый мийнеткеш жигит екен, күнниң шығыўынан батыўына шекем устаханада төс темирге «шық-шық», «жаң-жаң» урылған балға даўысы сембейди.

Устахана пүткил елдиң зыяратханасына айналды. Жургуста көрмей жабығып қалған екен. «Әзизим Бектемир жан, маған анаў керек... Әзизим Бектемир жан, маған мынаны соғып бер», деп келиўшилердиң исин питкертип «раҳмет, әзизим деп кетиўшилердиң изи үзилмейди.

Мурат шайық азанғы ҳалқасын асығыс ише сала, түўры устаханаға келеди. Соннан кешке дейин устаға, жәрдемши көрик басыўшылары менен көмиршилерине «ҳай бәркелла әзиз балларым», «ҳай бәрекелла, әзиз азаматларым» деп отырысы-отырыс. Күнниң суўығында да, ыссысында да қара терге шомылып, сыпырыныўға пурсат таппайтуғын уста Владимирдиң қара көмир аралас маңлай терлерин, жуўан билеклерин басындағы ақ жипек сәллесин шешип сыпырады.

—Әзизим Бектемир, кәсибиңнен камал тап, улым,—деди. Кеште үйине баратырып, босқа ойнап жүрген балаларды көрсе, «ертен устаханаға келиңлер, орыс баласынан ис үйреңиңлер» деп кетеди.

Соннан ертеңине устаханаға келген жаслардың басларынан бирим-бирим сыйпалайды.

—Балаларым, көп жәбир шеккен аз-санлы елимниң ертеңлери,—лейди аталық меҳир менен кеўли елжиреп.—Мине, көрип турсызлар, елде орыс уста пайда болды да, ел дүзелиўге қарады. «Усталы ел дүзелер» демектиң мәниси де усы. Мен билген әлемде орыслар усталыққа, ҳәр қыйлы өнер-кәсипке шебер халық, олар урыс ҳөнерин де жақсы биледи. Ким елин сүйсе, орыслардан үйренсин, бирақ жалықпай парасат пенен үйрениў керек. Ҳөнери менен бирге орыслардың турақлылығын, шыдамлылығын, әпиўайылығын бойыңызға сиңдириўге тырысыңызлар!

— Шайық ата,—деди жас жигитлерден бири.—Орыслар турақлы болса, бизлерге неге көбирек жәрдем жибермейди?

—Мине, мынаў да үлкен жәрдем, балам.—деп шайық қып-қызыл төс темирге балға урып атырған Владимирди ийги менен көрсетеди.—Ал, патшасының болса, түрклерди бийреҳим басқыншы султанына қарсы саўаш менен басы қатып атыр.

—Ой, налетий жаўыз Түрк султаны!

Көп урыстан зәребелери үйирилген жаслардың көзлери уяларынан атлыға жазласа да, шайықтың салмақлы, парасатлы гәплеринен кейин Владимирге бурынғыдан да бетерирек меҳир менен қарасады, ислерине зейин салысады.

Владимир сирә шаршамайтуғын секилли. Ертеңине де кешегиден көбирек ислейди. Бундай ўақытта шайық кеўил қуўанышын жасыра алмай, пүтин турпаты менен келип: «Әзизим Бектемир, балам, қарақалпақтың қәлеген қызына ийек ат, эперемен» дейди. Бул гәпке устахандағылардың ҳәммеси

күлисип „ойланба, қарақалпаққа күйеў бала бол, уста“ дейди. Владимирдиң қара тер сорғалап турған қызыл еринлери арасынан қашаўдай ири тислери жалтырап көринип: „Азғана ис көрсетейин, соннан соң қыз излеймен“ деп күлимсирейди.

Нөкерликке басын тиккен жигитлердиң күши менен Қуўандәрьяның бойына егилген егинлердиң де зүрәати мол болып, журттиң қолы узарыўға каралы...

Жаралардың орны питип, кемислер толысып, жаслардың ойын-заўығына урықсат етилди. Бурынлары жасырын, бир-бирине қыпсаланып жүретуғын жаслар енди еркин ойнады, еркин қосық айтты, еркин күлисти. Ақшамына қарай бас жиби шешилген баспақтай шапқыласқан балалар көшелерди толтырады.

Бул куўаныштың ақыбети қайырлы болмады.

Бәҳәрде, Мурат шайық устаны үйине қондырыўға апарған күни, ақшам Владимир ушты-күйди жоқ болып шықты. Елдиң үстине және бир қайғы булты пайда болды. Нөкерлер менен аўыл айналасында машқыда жүрген Маманларға хабар жетип, жән-жаққа атлан-шап атлылар кетти. Маманлар кешке таман Владимирди урлап қашқан қос қара атлыны тутып, екеўин бир шылбырға қосақлап сүйреп келди, оның пайдасы не, изинен куўғыншы көрингеннен-ақ қаракшылар Владимирди буўып өлтиринти. Олар буннан үш жылдай илгери жалайыр аўылының малын куўып баратырғанда елиниң ойлы-бәлентин көриўге атланған, Маманларға жолыққан қара атлылар—еки геллекесер гәззап екен. Владимирдиң өлими ушын оларды кимниң қалай урыўына ерк берилди. Ким қулағын кести, ким тилин кести, ким көзлерин ойды, ким етинен ет кесип, буўынларын балталады, гелле кесерлер ийегинен жан шықканша барлық азапларға шыдады, бирақ кимниң тапсырмасы екенин айтпастан өлип кетти.

Мурат шайық үйине қондырған орыс устасының түнде нәмәлим жоқ болғанынан баслап, қанта-қайта гүрсиниў менен өз маңлайына өзи қос қоллап урады. Бирақ оның менен, сеңдей соқлығысып, көп күн аранға қамалған танадай туўласқан адамлардың оған гүманы кемимеди. Сол ушын ба, ямаса басқа себеби бар ма, бәҳәрдиң бир азанғы шымыры самалы менен:

— Мурат шайық өз көзлерин өзи нйне менен шаншып ағызыпты,—деген суўық хабар аўыздан-аўызға өтти.

Буған ел таңланды. Шайық не ушын солай силеген? Сырын адам бендеге айтпады. Ҳәтте ол өз улы Хелуетке, Мамай бийге де ҳештеңе билдирмеди. Маман бий ашыўланды. Изли-

ғынан оңбаған ҳәрекетлерди ойлап лебизин жая берген Абылқайыр ханға сыртынан тисленди, ашыўланды. Ҳәтте ашыў менен Абылқайыр ханның бийғам ләшкерлериниң бир шетинен тиймекши болып жигитлерге шақырықта қылды. Бирақ ҳәсеси менен жер шукылаған Мурат шайық пайда болды, әйле-пәйлеге қарамады. Жигитлерге қарата бар даўысы менен сөйледи:

— Өз көз жасымыз тыйылмай жүрип басқаның көз жасын төгиў инсанлықтан ба, ерлик пе, әзийзлерим? Не деп шабасыз? Киши жүздиң бизге, бизиң киши жүзге қарсы атланыс жасаўымызға саңлақ жоқ. Лебиз шыққан аўыздан жан шығады. Орысларға биз доспыз дедик пе, дедик, олар доспыз деди ме—деди.

Енди қазақлар менен сағасы бир, қуяр теңизи бир Сырдәрьямыз, бнлсе, түбексиз Абылқайыр хан кийген тонның еки жағасымыз. Және көнишлер, нәмәртлик бизден болмасын, достық бәржай болсын.

Бул гәп жигитлерге иреў салды. Маман ойланып-ойланып, ғарры шайықтың кеңесине көниўге мәжбүр болды. Бирақ бурынғысынан қаталланды, аўылма-аўыл ат қойып, қырағылықты күшейтти.

Ел тағдири—суўы гә тасып, гә тартылған Сырдәрьяның ылайлы ағысына мегзейди. Қарыўлы темиршиниң төсине түсип салмақлы балғаға тап болған суўық темирдей, ериксиз қызып, суўық суўға тасланғандай биресе ўажылдады, биресе балға күшине шыдамай ушқынланып унырап кетти. Ыссы суўық пенен, суўық ыссы менен көз аштырмай, алмасқан турағы жоқ түсиниксиз заман болды...

Жазға қарай қайғылар және умытылып, елге және қуўаныш ағаласты. Өткен урыстағы бийләреклердиң бәри Абылқайыр ханның әскерлерине бенде болып түскен екен. Тирилерин лөк қайтартыпты. Солай етип жаз ҳақыйқат жаз болды, аспаннан қуяш жадырады, ханнан күтилмеген бостанлық келди. Тартылған аяқлар созылды, тири ғайыплар ел арасын апақ-шапақ етти. Ең ҳайран қаларлығы—Ырысқул бий тири келди.

Ырысқул бийдиң шырайы гүзги жапырактай сарғайып, еки бетининң алмасы сөги төгилген шанаштай мыржыңланған, азған. Бирақ кеўил сарайы баяғысынша. Сағы сынбапты.

— Ханның бир жалпылдағы келип „орысларға дос болғаныңыз ушын ханымыз босатың деп пәрман берди“ деди. Алам исенеме? Мениңше, Абылқайыр хан жарылқап босатпаған, әлле қандай күштен қорыққан,—деди ол қалай босатқанын со-

раганларга. Елге Бородин келгеннен соңғы жаңалықларды еситкенде:

— Қарақалпақтың дастықсыз өлмеўине ант еткен нөкерине дастық бериўден қорыққан екен ғой,—деген жуўмақ шығарды.

Ешейинде кем сөйлейтуғын бий сөйлемшек болып кетипти. Басына тийип-қайтып денесин жуўлатқан әжел қылышлары ҳаққында көп гәп қылды: Юсип байлық тойынан келген күни ақшам аўыл аралаўға жалғыз шыққанында, көлеңкедей еки адам бирден пайда болып, аўзын басып гүбирлетиўи менен капқа салады. Оннан соңғы өткерген күнлериниң бәри тил жетпес қайғылы. Қапқа пышық салып косып сабатқан. Талай дойырдың пәти менен теректей сулаған... Соңғы ханның бийге қойған талабы: ябы уриўына шабыўыл жасатыў, кенегеслерди талатыў, қытайларға Есенгелдисин бий етиўге талапланыў...

— Соннан хан не өндирмекши дейсиз бе? Көп нәрсе өндирмекши екен. Өзимизди өзимизге талатып, шүйик болған гезимизде мойнымыздан қысып-қысып ылақтырып, кеўлине не келсе, әўладымызға соны қылдырмақшы екен. Түсиндим. „Жаўда да бир үйин болсын" деген. Хан хызметинде табынның бир жигити бар екен, хан аўылына апарылған ақшамы басыма караўыл болып, ханның бузық нийетин сол сыбырлады,—деп Ырысқул бий ҳақ кеўилли ҳақыйқый дос қазақ жигитлерин күтә мақтаныш етип сөйледи. Тамақ бериў қадаған етилгенде қалтасына пискен гөш салып келген базыбир хан караўылларын еслеп, оларға „алла рәҳмети жаўсын" деп қояды. Табын жигити бир сапары қашырмақшы болғанда, оннан соңғы басына түсетуғын мүшкилди көз алдына келтирип, қашпай қалғанын айтқанда, тыңлаўшылардың биразы таңланды:

— Қашыў керек еди,—дести.

— Биреўге күлки, екиншиге көз жас. Өзим күлип кетип оның көз жасына қалғым келмеди,—деди Ырысқул бий.

Тири келген бийлер аманлықтағы өз орынларын алды. Әлий бийдиң бийлиги өзине қайтарылып, Аманлық нөкерликте қалды. Ырысқул бий орнына жалғыз улы Төреқулдың бий болғанын еситкенде ишинен ғым етип „изинде бар оңалар деген усымекен" деп куўанып турды да, улының жарымеслигин еслеп, соры қайнаған мөмин халық, ағашқа бағын десең, бағына береди" деп, астыңғы ернин тиследи. Бунысын ҳеш кимге уқтырмаўға тырысып, астыңғы жука ернин жалаған болып, кетик тислери менен бир қамтыды. Ҳәр истің изине бағыўды ойлап, ҳештеңе демеди де. Бирақ, елге келгендеги белин

бүккен ҳәдийселерге қосымша Мурат шайықтың өз көзин өзи шаншып шығарғаны ҳаққындағы хабар аўыр ойлантты. Соншама қатал саўашларда бели бүгилместен, путкил елдиң туўы болып алда жүрген адам не ушын усындай әззилик етти? Не мүддәҳәси бар екен? Алжыған ба? Терис қайтып сатқынлық етпекши болды ма екен? Тәсил менен устаны мийман қылып, ислер исин ислеткениен кейин арты ашылып қалыўынан қорққан ба? Өз гүнасына өзи ҳаўлыққан ба? Ел дүмпиўине шыдамай, өзин-өзи жазалағаны ма? Мүмкин, солай шығар. Ақыры, ашыў үстиндеги халық тутып алып әйле-пәйлесине қаратпай көзин ойса, таажип пе? Бизиң халық өзгеге илаж ете алмаған менен бир-бирин жазалаўға тепериш. Қарақалпақтың минезин шайықтан жақсы билетуғын адам жоқ. Әлбетте, солай..."

Ырысқул бий соңғы пикиринде токтап қалды. Мурат шайықтың ҳалын сораўға бармады. Бир күни далаға шығып турғанда, ҳеш қандай дәблебесиз, есигиниң алдында аттан түскен шайықты көрди. Ат косшысы Сейдулла дәў баяғысынша изинен жүриўдиң орнына алдында, қамшысының бир ушынан услап жетелеп киятыр. Киршиксиз ақ басына бәрҳа сулыў оралатуғын сәллеси кирлепти, бир шекесине аўыпты. Шайықты көрсе, узақтан сәлемлесетуғын ғарры бий тура берди. Ҳүкимдарын хабарландырыў мәкситинде Сейдулла дәў биринши сәлем берди. Ырысқул бий қабыл етип, шайық пенен кол алысты. Соншә ўақыт көрмегенине шайық қамсықса да, Ырысқул бийдиң мириўбети бурынғыдай болмады. Үй ийесиниң даўыс толқынына қарап, „ишкерилең, хош келдиниз" деген сөзлериниң кери мәнисин ҳәр бир ақыллы адам аңлағандай еди. Шайық ҳештеңеге мәни бермеди. Қаптал бетке төселген ақ кийиздиң үстине сакка жүгинди. Аманлық-есенлик сорасты. Ырысқул бий бул сапары өзин әбден қысты. Жадырамады. Көп сөйлемеди. Шайықтың көзлери көрмесе де, Ырысқул бийдиң азғын шырайын, бүгинги миймандослығын, жүреги менен көрип отыр. Бирақ минлемеди. Ақыры шыдамады.

— Әзийзим, Ырысқул, бий,—деди алдындағы чай кесесин қармаланып отырып:—Өзгергенсең. Мен де өзгердим. Мине кесени табалмай отырман.

— Жаныңаслық қылсаңыз керек, шайқымыз.

— Келгениң жақсы болды, әзийзим. Болмаса, ишимде әпкетежак гәпим бар еди. Айтайын саған. Мениң өмир жолым өзиңе аян. Бар ақылымды, бар күшимди, матам қалпағын киийип „қарақалпақ" аталған елди ел қылыў ушын жумсадым. Бул дүнья ашшы айранға толы бир ширик мес екен, бир

жағын йитесең, екиши жағы тесиледи. Жақты дүнья бәрҳәма шебекейине қарады маған. Ең соңында үйимдеги әзиз мийманым, сүйикли орыс уста Владимир урланды. Ҳақ елим, халыққа тирилей масқара болдым. Илаж қанша? Дүнья қылапқа, бир-биреўге қаслыққа зор екең. Түсиндим. Сөйтип ҳәрамылыққа, урлық-ғарлыққа толы бул жақты дүньяны талақ еттим. Көрмейин, күймейин дедим, әзизим. Сейдулла болса маған пысық. Сен де азыў мүжилген ғарры арыслансаң. «Мурат шайық бул дүньядан солай-солай ўаз кешип талақ етипти» десе, бизден соңғы жаслар инанып, қыйынлықтан қорқып жасаўдан ўаз кешип жүрер, түнилип жүрер. Бул жақты дүньяның ләззети менен заҳметин ҳәр ким өз көзи менен көрсин. Сол ушын усы гәп усы жерде қалсын, әзизлерим.

Ырысқул бий өзиниң Мурат шайыққа қылған өкпе-гийпесине, гуманына пәнт жеп, астынғы ерин қатты тиследи, мүжилген тислердиң не күши болсын, шанашы шыққан астыңғы ерининде аралары еки ели еки тистин батқан изи қалды.

Қонып, азанда, қәдимгисинше дегишпе менен қайтқан Мурат шайықтың, кеш болғанда, қудыққа жығылып өлгени ҳаққында хабар келди...

—Ўақ, жалғаншы дүнья! Жақсы болып жүрсең де, жақсы ат пенен өлиў жоқ екең,—деп сарсылды, Ырысқул бий.

***

Аманлық бийликтен босағанын Ақбийдайға айта алмай исинип жар салыўға сәл қалып отыр.

Ақбийдай оның ашыўын байқап, қылпылдап хызмет қылып жүр еди, шыдамады. «Жаў қолына түсип наҳақлық еткеним қайтадан ядына түсип отыр ма» деген қыял менен, даладан бир қақ жыңғыл әкелип оның қапталына қойды, жаўырынын ашты.

—Ўр, бегим, ашыўың тарқасын. Менің де гүнәм жеңилленсин!

Аманлық қақ жыңғылды услап, урыўға қолайласып турды да қайырып бырш еткизип сындырып, отқа таслады.

—Бегим, билесең бе, усы үйдиң қуяшы сенсең. Жүзиңди бултқа бастырсаң өз үйиң қаранғыланады...

Аманлық жуўап орнына суўық демин алып гүрсинип, бир қапталына қыйсайып қаялына дастық әпер деместен, панасыз күнлериндеги әдети менен алақанын дәстанып жатты.

Ақбийдай ерининң неге қапа болғанын ертеңине, үйине

келген кемпирлердиң сыпсың гәплеринен еситти. Енди ғана бир уўытын таўып ерине тәселле берди.

— Гүрсинбе, бегим. Менің көкемниң бир нәсияты бар еди. Адам бүгин өзиниң қай зәңгиде турғанын билгиси келсе, кешеги зәңгисиз күнин көз алдына келтириўи керек...

Бегим, қудай көпсинбесин, перзентҳөрежақсаң.

Аманлық куўанғанынан сөз таппай, ҳаялын баўырына қатты-қатты қысып, маңлайынан, еки бетининң алмасынан шорп-шорп сүйди...

Таң алдында, „Мурат шайық өзин қудыққа таслап өлипти" деген хабарды еситип, екеўи бирден, төсегинен жылан шыққандай, секирди. Босағасын атламай-ақ Ақбийдай сыңсып, Аманлық „ўайўайлап„ жылаўы менен, шайықтың үйине қарай жуўырысты. Шайықтың өлимине жыламаған маклук қалмаған дай уў-шуў.

Ҳәр ким ҳәр жақтан бир көлге қуйған булақтай үзликсиз ағып киятыр.

Есиктиң алдында келиге отырған Маманның еки қолы маңлайына тиреўли. Солқ-солқ жылап отыр. Оның ҳеш қашан, бүйтип жылағанын көрмеген Аманлықтың кеўли бузылды. Ақбийдай да жылады. Олардың сеслери улы-шуў қым-куўыт сеслерге шүмип кетти...

23

Алмагүлдиң куўанышы бир майданлық куўаныш екен. Ханның өзин көргенде, қасқыр көрген қозыдай, қатынек суўпының қолтығына тығылды. Пайдасы не? Хан ларсылдап, қатынек суўпы шықылықлап күлди.

— Наз, наз! Сениң басқалардан усы назың артық,—деп, хан жабадай қолларын созып, Алмагүлди өзине тартып, қатынек суўпының қулағына сырт еткизип шертти. Жалаң пут қатынек суўпы төбесинен бир шөңкерилип түсип, жас ханның ишек-силесин қатырып, шығып кетти.

Шаршап келген бе, ямаса күле берип диңкеси қурыған ба, хан ҳалдан кетип қара суў болып терлеп, өликтей созылып жатты.

— Қәне, аяқ-қолымды қыс.

Алмагүл қәддин тиклеп отырды.

— Ҳәмме жеримди уўқала.

Хан тилеги бәржай етилип атыр...

Хан сәскеде түргелип кетти. Түни менен көзи илинбеген қыз енди мызғып алажақ болып, цастыққа бас қойғаны сол, қатынек суўпы жаңа шарық, бир жумақ пахта менен кирди.

— Мине, ханымша, сағаи әдейи соғылған. Ийиресең.

Қыздың жүреги суў етти. „Әне, енди бизиң де көргенбилгенимиз пахта. шарық болайын дегени"...Ойы ырас шықты. Хан ҳәптесине я айына бир келсе келеди, келмесе оның хабарын алатуғын адам жоқ. Есигин қатынек суўпыдан басқа жел ашып, жел жаппайды. Талабы кешке шекем пилте басыў, ярым қараңғы төрт дийўалға қысылып, шарқ айириў, зарланыў, гүрсиниў... болды.

Бул аңсатқа түспеди. Иши дүткешке айланып, ҳеш жерге сыймайды. Ели, әжағасы, кишеси көз алдында турғаны... Базда-базда қатынек суўпының урықсаты менен бағқа шыға қойса, еки көзи жаўтаңлап ат сейистиң сәлле асқабақтай қуращын излеп, дийўал таманға тигиле қарайды. Ол да батқан күндей. Жоқ, жоқ... Дийўалдың жарығын сыбап жиберипти. Үстинде олай-булай шапқыласқан пышықлар жүреди, топ-топ болып жуғырласқан шымшықлар отырады. Палапанларын ерткен шымшықлар оның жүйкесин қуртты. Елине сәлем тапсырған шымшығына усас шымшықлар ушып жүреди... „Көрмейин, күймейин, сары шымшық елиме сәлем әкетти деген исенимим жақсы" деп, соң бағқа шыққанды да тоқтатты.

Усылайынша төрт бәҳәрди ысырып салды. Кәмалатқа жетти. Енди ғана ўақты хошлық қылатуғын еркек күседи. Бирақ бәри қасақанасына. Ханның мәўсиминде бир көрингени болмаса, келиўди биротала тоқтатқан есабы. Бети ун сыпырадай қатынек суўпыдан басқа еркек әўлады көрипбейди.

Көзлери тынып шарыққа маңлайын тиреп аўыр ой үстинде отырған Алмагүлди қатынек суўпының „Майдабийке" деген даўысы шоршындырып жиберди. Дәрриў жумысына киристи.

— Тоқта, Майдабийке, сен азат болажаксан.

Алмагүл өз қулағына исенбей, суўпының аяғына жығылды.

— Қайтадан айтыңыз, ата.

— Азат болажаксаң.

— Сатты ма? сарқыт қылды ма?

— Ол жағын билмедим. Қәне түргел, изиме ер.

Олар дизилисип бағдың екиниш жағындағы бир есиктен кирди. Бетине жаўлығын түсирип, аўзын алақаны менен басып турған қыз көз астынан қарап үш адам көрди. Бири Алмагүлди тақыядай лаген толы теңгеге сатып алып қалған ўәзир. Сондағы куўыршақтай кийими. Өзгертпепти. Екиншиси теңиз

көлли, сары қаслы, сары шашлы, қырық бес жаслардың шамасындағы орыс адамы. Кәрўан басы. Үшиншиси сол орыс адам тәклетте кийинген қара көзли, қара шашлы, қара қаслы ой алты-оп жетиниң шамасындағы жас жигит—орыс саўдагериниң дилмашы Бөрибай Қарақалпақов—Түркстаннан Кузьма Бородин ертип кеткен Бөрибай еди.

..Бөрибай күтә зейинли бала шықты. Бородинлердиң үйинде тез күнде-ақ орыс тилин билип алды, орысша жазыўды да үйренди.

Кузьма Бородинниң аяқлары аўырып жатқанында ҳәм кәсиплес бир досты кәрўан тартып шығыс еллерине кетермен болғанын айтып келгенинде, оған Бөрибайды таныстырып, дилмаш қылып әкетиўин өтинди. Саўдагерге бул оғада қолай түсти. Сөйтип, жас бала қандай жағдайда да өз халқының атын умытпаўы ушын оған «Қарақалпақов» деген лақап берди.

—Балам Бөрибай—деди Кузьма Бородин оны узатарда туўысқан әке кейпи менен.—Биз орыс адамлары, ҳәр бир жас перзент халқына бәркулла керекли азамат болып өсиўди ойлаўы тийис, деп есаплаймыз. Бул ушын өң әўели жүдә көп-көп ел-журт көрип, өз ана журтыңды басқа еллер менен салыстырыў дәрежесине жетиўиң керек. Сонда ғана елиң қай шоқықыда я қай шуқырда турғанына көзиң жетеди, сен көп еллерде боласаң. Хиндстан, Афған еллерин көрип дана Маман бийге ақыллы жәрдемши болып қайтасаң.

Бөрибайға қос қанат питкендей қуўанып, саўдегерге ерди...

Мине енди ол Хийўада... Ол өзиниң кәрўанбасысы менен орыс тилинде кеңесип алып қызға бурылды:

— Атың ким?

—Майдабийке,—деди әстен, ҳәм жыламсырады.

— Жылама, Майдабийке. Елге қайтыўды қәлейсең бе?

— Қәлеймен, ҳәзир кетемен. Усы қалада бир атсейис қарақалпақ бар қусайды.

Бөрибай Қақақалпақов ҳәр сөзин өзиниң кәрўанбасысына түсиндириўи керек еди. Қыздың жуўабын түсиндиргенде «хо, хо, моледен, живая» деп қояды кәрўан басы.

— Әне, Майдабийке, хожайыным сени мақтап атыр. Шақкан тирише қыз екен деп атыр,—деди. Соңынан қысқа сөзлер менен өзин таныстырды.

Булардың әңгимеси ўәзирге биресе жақпай, биресе кәрўан басыға, биресе Бөрибай Қарақалпақовқа қарап алып, нәзерин қызда тоқтатты;

— Ханымша, уятты бил, көп сөйлеме.

Алмагүлдиң таңлайы тилине тыгылып, көзлериней сорғалаған жас еки бетиниң алмасын жуўған қәллинде, ағаш болып сәррийди. Бөрибай Қарақалпақовтың ендиги сораўларына, жаўлығының мушын тислеп турып, „аўа", „жоқ" дегеннен бас қа жартыўлы жуўабы болмады.

— Ким менен қайтады?—деди кәрўан басы Бөрибай Қарақалпақовқа.

— Жаңа өзи айтқан сейисти шақырып сөйлесип көрсек қәйтеди?

Кәрўан басы ўәзирден сейисти алдырыўды сорады. Өз пикирине, дәстүрине, тутқан жолына беккем ўәзир орыс кәрўан басысының өтинишине қарсылық етпеди. Сейиске шақыртыўшы жиберип:

— Ханымша кете берсин,—деди.

— Әне, енди елиңе қайтасаң, қызым,—деп орыс саўдагери орнынан тикейип Алмагүлдиң басынан сыйпалады. — Жүдә шаққан қыз екенсең. Менің де сендей қызым бар. Аты Марья. Сен де Марья. Бөрибай, Марьяға айт, бул азатлық орыс патшасы менен қарақалпақтың бас бийи Маман бий арасындағы сөйлесиктиң ақыбети. Маман бийге сәлем айтып барсын. Патшаның өзи, ләшкери келмеген менен патшасының лебизин орыс адамлары орынлайды, жүрген жеринде орынлайды екен деп барсын.

„Маман бий" деген ат аталғанда Алмагүлдиң қулағы ербеңлеп, сол аттың қайта-қайта айтыла бериўин аңсап, аўзы ашылып турды. Бөрибай Қарақалпақовтың түсиндиргенинен кейин қыздың тула бәдени босасып орыс саўдагериниң аяғына жығылды:

— Мәңгилик, ол дүньялық қызым дең, орыс ата. Бөрибай сиз, айтың, Маман бий саў-саламат келген бе? Менің әжағамды билесиз бе?

Қыздың не ҳаққында айтып атырғанын түсинбеседе, аяғына жығылғанын аңып, орыс саўдагери қыздың бурымынан сыйпалап жоқары көтерди.

— Кете бер, қызым.

Бөрибай қыздың сораўларына қысқа-қысқа жуўап берип, буннан үш жыл илгериги аманлық хабарды айтты. Қыз аўзына тислеген жаўлық түсип, бети толық ашылды. Ол азғын еди, сонда да, жайдың ишинде он төрт күнлик ай туўғандай болды. Ўәзир, усы ўақытқа шекем қызды оңлап көрмегендей, түпиригин жутып, қылғынды. Бундай жағдайдың изи жақсылыққа шөкпейтуғынын билген Бөрибай Қарақалпақов қызды асықтырды:

— Қапаланба, шығып тура ғой! Ҳәзир сейиске тапсырамыз. Биз Ҳинд елине баратырмыз. Қайтысын жолығамыз. Үзеден кешиксек кете берерсиз.

* * *

Алмагүлдиң көзине бир ирет көрине сала қарасын батырған сары шөгирмели адам Қудияр сейис еди. Сейис деген лақабы усы хан сарайында берилген, бурын тек Қудияр жылқыман дер еди.

Қудияр жылқыман Алмагүлдиң әкеси Дәнияр жылқыманның туўысқан иниси. Екеўиниң арасында еки жас ғана парық бар, болмаса екеўи бир түслес, егиздиң сыңарындай усас адамлар еди. Егер, ҳәзир Аманлықты Қудияр менен катар отырғызып, бири улы, бири әкеси десе, ҳешким таңланбайды. Қудияр да узын, арық, қара киси, бирақ сақал-шашы жағал ешкиниң жүниндей, ағы басым, узын кир мойны қуўрайдай тозып, тамырлары ийретилип турыпты, жабадай алақанлары бираз киширейейин деген. Ол үйленбеген еди. Сырдәрьяның жоқарысында ағайинли екеўи маңғыт урыўының бир байының жылқысын бағар еди. Екеўи тапқанын жәмлеп, еплеп-сеплеп байға жалынып, жас үлкен Дәниярды маңғытлардың бир қызына үйлендирди. Оннан соң көп узамады, әлемге машҳур Жунғарлар шабыўылы болды. Шабыўылдан соң халық „ак табан шубырынды" атанып, ҳәржаққа бөлинип көшкенде, Қудияр алды менен өз байының жылқысын алып кашты да, ағасы Дәнияр көшке ере алмай, ағайинлерине қосылды. Сырдәрьяны ықлап көшти. Буннан соң еки туўысқан бир-бирінен хабар еситкен емес, излеўге қайсысының қайда кеткенин билмейди. Өрлеп Жунғар ишине кетти ме, қытайға қарап көшти ме, Бухара тәрепке қашты ма, билиў ушын өмири бойынша излеўи тийис. Оның үстине оларды жүрт билетуғын атақлы бай емес, я отырыклы, үй-дәскели адамлар емес, бәрҳа тоғайларда, таў араларында, кум асыўларында жылқы бағып, отлақ куўып жүретуғын адамларды табыў қыйын. Сол ушын олар бир-бирин қайтып көриўден пүткиллей наўмит болып, еске түскен гезде, майлы тамақ ишсе, изинен бир-бириниң жолына дуўа оқып, қудайдан, ол дүньяда жәннетте ушырасыўын тилеп кояды.

Қудияр жылқыман бирге кеткен маңғытлар Әмудәрьяның

аягына таман келип, бир жағын теңизге берип жайласты. Аўыл жаңа келе болып, бой тиклеп, тойынып киятырғанда, ҳәзирги ханның әкеси Елбарыс хан ләшкер алып барып, аўылды шапты, „бағынбайман“ деп бас көтерген жигитлериниң аяқ-қолын байлатып, дәрьяға ылақтыртты, маңғытлардың бас бийи Шердалы бийди қылыштан өткерип, аўылды басшысыз қалдырды. Көл етегинде жайылған малларын, жылқыларын хан ғәзийнесине алдырды. Усы Қудияр сейис, сонда зорлық пенен, өзи бақкан жылқыны Хийўаға айдап келди, хан әмелдарлары оның жылқыларды айдап кашып кетиўинен қорқып, сарай сейислерине жәрдемши қылып алды. Солай етип Қудияр қашыў мүмкиншилигинен айрылды. Бирақ жырымсыз ҳадал мийнет, жылқыларды жақсы билиўи, оны абырайға жеткерди. Ол бақкан бедеўлердиң ишинен қара қасқа яўмытысы түркменлердиң бир тойындағы бәйгиде бас байрақ алып, Хийўа ханының даңқын бир басқышқа көтерип таслады. Сонда Елбарыс хан шақырып алып оған:

— Бәрекелла, сейис, саған сарқыт аўыстырып қатынлы қыламан,—деген еди.

Жалғыз өзиниң тапқаны ҳештеңеге жетпейтуғынын билгенликтен ол қатын алыў жөнинде ойлағанды пүткиллей тоқтатқан еди, ал, ханның ўәдеси, өшик көкирегинде азғана йош пайда етти, хан сарқыты екенине ол ўақытта түсинбеген еди, басқа сейслерден сорап, соң билди.

— Ханның әдети—сарайға әкелинген бенде қызларды екиўш жылдан артық қатын қылмай, жақсы көрген адамына сарқытқа береди. Хан тилине басылып, оң көзи түскен сен де бахытлысаң, — дести басқа сейислер. Көп узамады, Елбарыс хан өлип кетти. Сарайда талай өзгерислер болды. Бирақ сейислер сол күйикке қалды. Оннан соңғы ханлар да ондай ўәде де болған жоқ, сейистиң көкireги тағы ешти. Сарайға бир қарақалпақ қызы әкелингенин еситкенде, оның менен тиллесиўге, сырласыўға, елинен хабар сораўға қуштар болды. Сәлле асқабақтай сары шөгирмесин кийип алып хан бағының сыртқы дийўалын жағалап, жарықлардан сығалап жүриўиниң себеби де усы қуштарлығынан еди. Ақыры жарықтан көрди, азғана тиллести. Оннан соң оған жол тыйылды, көре алмады, оннан хабар да болмады.

Күтилмегенде ўәзир шақыртты. Бул шақырық оны бир жағынан қорқытты да. Өйткени ўәзир әнейилик пенен шақырмайды. Сыйлық береди ямаса жазалайды. Сыйлық бере қояды деўге, соңғы гезде исленген әжайып өзгерис жоқ, қара

қасқа яўмытыдан басқа бәйгиден озатуғын ат пайда болмай атыр. „Жазығым болғанды, бireў сыртымнан сайғанды,—деп гүманланды.—Бәлким, улы әкесиниң ўәдесине опадарлық етип, мендей тулға сарқыт аўыстырса таажып емес. Қарақалпақ қызын төрт жыл сақлады. Көп мүддет. Соны сарқыт етер ме екен? Ол уўыздай жас ғой... „Ертип кет“ десе, „алла зыят етсин, қатын алыўдан қалғанман“ деймен!...

Ўәзирдиң миймаханасы алдында күншуўаққа бетин берип тамға сүйенип отырған қатынек суўпы менен Алмагүди көрди. Танымағансып өтип кетти.

Ҳәр қашанғы әдети бойынша босағаны атлаўдан дүс-төменине еңбеклеп, маңлайын ҳәр жерге бир тийгизип киятырған Қудияр сейисти көрип, Бөрибай Қарақалпақовтың иши жанып кетти. „Түргел“ деп айтпайсыз ба дегендей, өз хожайынына жалынышлы қарады. Күн шығыстың талай ханларын, адамаларын көрип көзи үйренген орыс саўдагери оған дыққат аўдармады. Қудияр сейис датқа жайға келип-маңлайын жерге басыўы менен дүстөменине жатты.

— Қәне, Қудияр сейис, басыңды көтер, айт,—деди ўәзир жалын рең узын сақал-муртын сыйпалап, — орысият елинен келген төремиз, сизди елине қайтарыўды қәлейме екен, деп сорайжақ. Биз, қайтқысы келмейди дедик. Өзиниз не дейсиз? Бөрибай дилмаш, мениң Қудияр сейиске не дегенимди төреңе түсиндир.

Орыс саўдагери ўәзирдиң сорағанын айыпқа санамады, „орынлы, орынлы“ деди.

Қудияр сейис елине қайтыўды әлле қашан әрман етер еди. Нуры сөне баслаған қызыл көзлери жасаўрап, аларды, не қырарын билмеди, „бәлким, сынаў ушын сорап атырған шығар, кетемен десем, Хийўаға наразымысаң, деп, изинен гелле қылса...“

— Айтыңыз,—деп қыстады ўәзир.

— Ол жақта мени сағынатуғын әменгерим, туўысқан-туўғанларым жоқ, уллы ўәзир.

Ўәзир мардыйып, мыйық тартты.

Бөрибай Қарақалпақов шыламады.

— Азыўы сынған доңыз,—деп салды.

Жас жигиттиң кейисиниң аўырлығы емес, таза қарақалпақ тилинде айтылғаны Қудияр сейистиң жүрегине ништердей қадалып, бул кәрада әлле қандай сыр барлығын байқады. Бирақ айтқан гәпин шаймалай алмады.

— Мейли, қайтпасаңыз усы жердиң топырағына торқа бо-

лын, бирақ, хан сарайына түскен бир қыз бар екен. Төремиз қунын төлеп, азат етти. Соның тәғдири саған бериледи. Өзиңниң жолыңа салма. Биз келгенше сақлайсаң, — деп оған не айтса, бәрин төресине түсиндирди.

— Бизиң жолымыз асыўлары көп жол, нәбада, гүзден кешиксек, булар сарғайып, отыра бермесин,—деди орыс саўдагери. Бул гәптиң мәнисин Бөрибай көбирек сөйлеп, ўәзирге қарап, төресинің атынан бул сорлыларды елине қуўыстырыўға жәрдем сорады. Ўәзир сөйлемеди, бирақ „якшы" деген мәниде бас шайқады.

Кудияр сейис урықсат алып далаға шыққанда, Алмагүл менен қатынек суўпы еле сол орнында отыр екен. Қатынек суўпы ғарғып турып, қыздың жиңишке билегинен тартып жетелеп келип, Кудияр сейиске услатты. Шиңк-шиңк күлди.

— Ханымша, маған ырза бол. Хе, хе, хе... бап түстиңиз, бир-бириңизге минәсипсиз. Күп жарасасыз, хе, хе...

Кудияр сейиске де, Алмагүлге де бул ўақыя түстей көринип, жетелесип баратыр. Алмагүлдиң мойнынан шеңгел буғаў алып тасланғандай, бойы жеңил, қәдемлери шаққан. Хан сарайының дәрўазасынан сыртқа атлағанда, әлем енди кең көринди, ҳаўа жүдә-жүдә ғана таза сияқланып, көкирегин кернеп, тола таза ҳаўа жутты.

— Үҳ,—деди. Соның менен жалын лебин дәрўазадан иште қалдырғандай, артына қарамастан, Кудияр сейистиң жетегинде кетти.

24

Киши жүз хаңлығы үстинен силпилеген булт қосыўыс қаракалпақ аўыллары үстинен сел болып өтеди. Бийғам, параҳат жыллар сирә көпке созылмады. Бәрҳа қаўып, бәрҳа басабас, жаўгершилик. Киши жүзде бундай бола беретуғынының бас себеби—ханы Абылқайырдың өзинде. Қурт излеген алатоғанақтай турақсыз, шақадан шақаға атлағаны атлаған. Тынымсыз, қанаатсыз. Бийикти күсейди, сөйтип жүрип, талай-талай ирет табаны сыпқанап кетип атыр, арғысында жок. Қысынбайды да. Тахтынан, мәртебесинен қәдиги зор. Оны алатоғанаққа усатып қойған да сол қәлиги. Көбинесе орта жүзден қаўыпленеди. Орысларға жанапайлап, аманатқа ул берип, патшасына салғырт төлеп отырғандағы максети де, қазақтың барлық жүзлери үстинен үстемлик етиў. Ол максети өзи ойлағандай иске аса бермеди. Иван Нефлюев оның

барымына бармады. Орь қаласында Орта жүздиң Батыр, Барах атлы султанларын иркип, бағындырып бермеди, аманатқа тапсырған улы Хожахметти Шыңғыс атлы улына алмастыраман дегенде, өтинишин орыламады. Бул жағдайлар оның Иван Нефлюевке гийнесин артгырды, орыс патшалығынан шийткитти. Енди ол тиректи Нәдир шахтан изленди. Бундағы пайдасы—Хорезмге үстемлик етип, улы Нуралы азғана ўақыт Хийўаға хан болды. Жаралы қасқырдай ҳәр қуўысқа бас тығыўдан арсынбалы. Елиниң ата душпаны жунғар ханына қызын берип, ҳәмдамлық етти. Ҳәр жаққа тамыр жайғанына исенип, айналасына зықын өткерди. Ләшкер жиберип қоңсы-қобаларын талатты. Оның менен мәртебеси артпады, ханлық әззиледи. Себеби тийкарғы күш, соңғы досларында емес еди. Орта жүз көтерилди. Абылқайырдың қас душпаны—Орта жүздиң шекти урыўынан Батыр султанның Ғайып деген улы Хорезмге хан болып кетти. Бул оның жүйкесин қуртты, әбден қуртты. Ҳәр жақтан тумсығы уўылған, сақты сына баслаған хан әўелги қол берген досқа қайта оралыўға—уллы Россия тәрепке қайтадан мойын созыўға мәжбүр болды.

1748-жылы Орь қаласына орыс патшасынан ўәкил келип, Абылқайыр хан менен Нифлюев арасындағы аразлықты жумсартты, жарастырды. Аманатқа тапсырған улын екиншi улына алмастырып алды. Бул келисимнен сон бир ай өтпей-ақ, Абылқайырдың және күшейип кетиўинен қорыққан Орта жүздиң Барах султаны, Батыр султаны бас болып, көп ләшкери менен Киши жүзге топылыс баслады. Олардың таярлығы мол еди. Киши жүздиң ханлығына қаўып туўды. Киши жүз қазақларының атақлы бийлери астыртын Жаңакентке мәсләҳәтке жыйналды. Буған Ырысқул бий менен Маман бий де шақыртылған еди. Тутқында саўлығы нашарлап, еле қалдын дүзей алмаған ғарры бий баралмады. Бул гезде Маман бий қум арасында атлы жигитлери менен әскерий машқыда еди. Ырысқул оны шақыртып алды:

— Улым, екеўимиздиң атымыздан Жаңакентке барып қайт,—деп тапсырды.

Маман бий жас үлкенниң бетине тикленбеди. Сол күни Жаңакентке атланды.

Дәстүр бойынша ҳәр ис ақыллы бир жас үлкенниң нәсияты менен исленгени жақсы. Сонлықтан Мурат шайық өлгеннен кейинги елдиң жас үлкени Ырысқул бий болып қалды. Маман қазақ бийлериниң ойласығында түйилген түйиниң сырларын қалдырмай баян етиў ушын Мурат шайықтың улы Хелўет

тарханды ертип, Ырысқул бийдің үйине келди... Бели ийилген ғарры бий дастыққа бир жамбаслап жатып, Маманды дыққат менен тыңлады.

...Абылқайырдан бурынғы қаттылық қалып, дөгерегиндеги бийлерин кеңеске шақырып кеңесип, соң тапсырма ҳәм өтинишлер менен алыс-алыс аўылларға атлылар жоллаған. Ырысқул бийди тутқыннан босатыўға талапланып, ашыркағанда нан әкелип берген, Абылқайыр ханның бир жасаўылы — табын урыўына жиберилипти. Аўылларында жыйналысыўға мүмкиншилик таппай, дийдилегенлерин Жаңакентке жыйнаған. Қазақ бийлериниң алдында жалғыз ғана мәселе турды:

— Киши жүздиң ханлығын сақлап қалыў керек пе, жоқ па?

— Керек!

— Олай болса, Абылқайыр жәрдем сорайды. Барах султан менен Батыр султанға қарсы урысқа шақырады.

Киши жүзде ханлықты сақлап қалыў нийети үстинде ҳәмме бир түйинге бириксе де, „Абылқайырға жәрдем" деген сөз барлығының басын қасытты. Бас қасыў менен мүшкил жеңиллеспейди. Барах султан менен Батыр султанның қолына қарап қалса, Киши жүздиң сандалғаны. Бийлер сандалмаўдың түйини түйисип, урысқа шығыўға бел байлады.

Жайлаўға мал жайысып, Киши жүздиң ашшы-душшысын бирге татысқан, бир жайлаўда мал бағысқан, бир дәрьядан суў ишискен қарақалпақ ели не қылар екен?

Бийлер Маманның аўзына қарады.

Айғара бий жүдә ашыныўшылық кейипте. Илаж қанша? Оған да аңсат түспейди. Орта Жүз үстемлик алса, алды менен гилең сондай байларға, бийлерге салмақ салады, тоз-тоз қылады. Сонлықтан Айғара бий Маманға дәмели көзлери менен қарады. „Еки көзди бир-бирине жаў қылған қулай,—деди Маман ишинен гүрсинип.—Биз буларға арқа сүйеймиз десек, бир қазақты бир қазақ шабады. Сырдың сағасынан аяғына шекем толайым жайлаған кең пайтах ел. Бул қылығынан бизге усап тозып-тозып азаяды ғой"... Ол көп ўақытқа шекем тил қатпады.

Қазақ бийлери оның не ушын сөйлемей отырғанының себебин түсинер еди. Жақында ғана Абылқайырдан азап шегип бўлинген, таркасқан ел, бүгинлиги жәрдем бериўге қалай жүрексинеди? Жаманлық еткенге жақсылық ҳәр кимниң қолынан келмейди. Ол ушын адамларында қарапайым адамлардың жүреги емес, өзгеше, пүткиллей өзгеше жүрек болыўы керек!

— Маман балам, аңсат саўда емес, қыстанба, елиңе, жигитлериңе, Ырысқул бийге ойлас,—деди Айғара бий...

Маман бий усылар жөнинде, Ырысқул бийге баян етип, қазақ бийлерине жәрдем бериў ушын, ел атынан тәўекел ўәде етип қайтқанын айтты:

— Қайтейин, бий ата. Өзиңиз билетуғын досларымыз, күйип кетейин деп тур. Ең баслысы, Кишки жүз орыслардың досты. Достымыздың досты болған ел менен дос болмасақ, достың басына шыбын қонғанда желпимесек бола ма? Бәрин де билдим. Аңсат емес. Абылқайыр салған жара әле питпей атыр. Жигитлер де наразы болды. Кеше бизди талаған екен десек, Орта жүзге тилеклеслик жәрдем берген боламыз. Душпаннан дос излеген инсан, достын душпан қылып алады. Мен буны Абылқайыр ханның ханлық тәсирлеринен көрдим. Биресе орысларға, биресе Иран шаҳына, биресе жунғар ханына қол берди. Ҳеш қайсысы менен беккем ҳәмдам бола алмады. Ақыры айналып душпанын көбейтти. Бизге не қылғанын артымызға салайық, дослықты бәржай келтирейик деп ойладым, бий ата.

Билеклериниң тамырлары шертилген Ырысқул бий дастыққа жамбаслаған ҳалында жағын таянды. Ойланды, ойланды. Маман бий оны асықтырмады. Оның бирден шапшымай узақ ойланыўынан дәмели. Өз кеўлинен шығатуғын нәтийже күтип, жүдә бийғамлықта кесесин асықпай үплеп, чай ишип отыр.

— Балам, Киши жүзге жәрдем бер деп орыс патшалығы айтса екен. Сонда достың сөзин сындырмаў бир күп.

— Ата, айтқанда ким жәрдем бермейди. Ҳәрким жаман болса кудайдан тапсын, дослыққа дослық бәркулла қалыс болғаны жақсы емес пе, санасқан дос—жулынсыз омыртқа. Геўдирек келеди.

Маман бий бул ўақыялар жөнинде Хелўет тарханға әдейи айтпаған еди. Ол тынлап отырып жигиттиң батыл ҳәрекетлерине ҳайран қалды. Өзине тархан атағын бергизген орыс патшасының адамларына ыразы болған менен Абылқайыр ханға жәрдем деген сөз шымбайына батты.

— Маман бий, өйтип Абылқайырдың қазақларынан қарызымыз жоқ ғой,—деди.

— Уллы тархан, олай демеңиз. Адам-адамға өле-өлгеншe қарыздар. Түсинген адамның адам баласынан қарызы ада болмайды. Адам күни адам менен...

Көзлерин перделеп еле ой теңизине шүмип, қардай ақ басын сыйпап отырған ғарры бий әллен ўақытта ийек көтерди.

— Мейли, балам. Ҳәр ким жаман болса қудайдан тапсын. Жигитлериң көнсе болды.

Хелўет тарҳан үнсиз келисти.

* * *

Қум арасында жигитлерди әскерий машқыға үйретиў иси Кузьма Бородин кеткеннен соңда салпаўсымаған еди: Басшылықты Маманның өзи қолға алды Машқыны бурынғыдан да катал, шыйрақ, жүргизди. Олар Қызыл қумның етегинде шатыр қурып жататуғын еди. Ҳәр күни таң азаннан жигитлерди екиге бөлип ат шабыстырады, нияда жуўырыстырады, қумның үстинде гүрестиреди, ҳәр жерге шом байлатып соларды ат үстинен найзалатады, шаўып баратырып қылышлатады, дойыр ургызады. Қулласы тыным бермейди. Босаңларын, ислей алмайтуғынын күни менен ашқа байлап, атының үстине терис мингизип ерге таңады, сөйтип аўыл аралатады. Буған әўелги күнлери көнбегенлери болды, жәнжелде шықты. Бәри бир, соңынан ҳәмме келисип, бул бир дәстүрге айланған, әдеттеги ис болып кетти. Бирақ олардың азығы жолларында еди. Өзлери менен өзлери болды.

Маман бий Жаңакентке, қазақ бийлериниң кеңесине, шақыртылғанда, орнына Шамурат бийди қалдырып кетти.

Сүйиндик бийдиң туўысқан иниси Шамурат бийдиң Маманнан он жастай үлкенлиги бар, сумлықлы адам еди. Ағасының тирилигинде енписине наразы болып ишинен тутикпеген ўақты кем. Бирақ онысын өз ағасы түўе алам бендеге билдирген емес. Сүйиндик бий өлгеннен кейин оның жаўдан аман калған дәскеси түўе, басқарған урыўы қол астына өткенде, оған бул да аз көринди. Көшпей қалған коңырат урыўының гүлләнине басшылық ойы туўды. Себеби ол Ырысқул бийдиң улы Төрекулдың пәмсизлигинен пайдаланып, алаканында ойнатыўдың жолларын билетуғын еди. Тутқын болған Ырысқул бийдиң қайтып келиўи оның ишки сарайынан шықпақшы тутининиң жолына қақпақ болды. Және иши өртениўде калды. Елге тәртип болғаны ушын, пүткил ел Маманды ҳүрметлегени ушын, илажсыз көнликкени болмаса, оның менен биркәлле көриў ниети бәрҳа жолдасы. Маман Жаңакентке кетип, лийкин қолына тийгенде, езиўинде азғана күлки ойнап, ишинде пысқыған түтин дем берип, сыртқа шыққандай болды.

— Жигитлер, мен сизлерди ийненин үстине қоймайман. Емин-еркин дем алыңлар, аўнаңлар,—деди.

Жигитлердиң күткени де усы еди. Ҳәмме атларын кисенлеп жиберди. Ким қумның үстинде уйқыға жатты, ким өз-ара асық ойынына киристи. Кеўлимжай бир топар жигитлерди үйирип, Бектемирдин жаўырнына урып отырып, қызық әңгиме баслады. Шамурат бийдиң өзи Төрекулды ертип кийик атыўға кетти. Төрекул мергенликке шорқат еди. Алдынан қашқан кийикке оқ үзген гезде Шамурат бий қосыла оқ үзип, кийик аўнап түсти.

— Жигитсең, Төрекул, жигитсең,—деп қойды.

Төрекул әкесиниң орнына бий лақабын алып атқа мингени менен әкеси келген соң аттан түсип еди, бирақ оның аўырженилге ой жибермей ҳалласлап баратырған қыялын бел үзди кылды. Ырысқул бий оның көп қылықларына күйинип, аўлағында кейип, ҳәтте урып алатуғын еди. Әке, әке емеспе. Ол қайтып тилге келмейди. Сол ушын соңынан нәсиятлап, және жибереди. Питкен ақыл болмаса сүрткен ақыл не болсын. Былай шықты, әке нәсиятын умытады. Егер, сол күнү Шамурат бий менен гезлесип қала қойса оның марапатына елигип, өз әкесине жек көриўшилик қыяллары пайда болады.

Атқа минсе, тақымы бос, гүрессе, тек қара күшке салғаны болмаса, ҳийлесиз, сөйлесе, гүдибузарлық етип, оқ атқанда, оқты көбирек зая қылатуғын сол Төрекул еди. Соңлықтан ол Маманның да дықкатын көп тартады, көп кейиснамаға қалады.

Ол ҳәзирги оғының бир дегеннен кийик қулатқанына исенбей, көзлерин уўқалады. Қуўаныштан аўзы ашылып:

— Ырас меники ме?—деди Шамурат бийге.

— Ырас, сеники.

— Олай болса...

— Түсиндим, Төрекул бий, қыялың, Маман бий сени қорлап жүрипти. Билесең бе, сеннен қәўпи зор. Себеби, сен коңырат ханының баласысаң. Сени ақыллы десе, сени мерген десе, журт сениң изиңе ереди.

— Маман бийдиң айтқанын ағам да айтады ғой.

— Аўзыңның сарысы кетпеген палапан түсинбейсең. Әкең тутқында болып, мийи аўылжып келди. Ҳамалпурыш болып келди. Сени қағаберди қылатуғының себеби сол. Ядыңдама, әкең келместен бурын қандай еди. Ал ҳәзир?... Якшы, қояйық. Кийигиңди сой.

Төрекул аттан түсип кийикти сойды, қанжығасына байлады.

Шамурат бий, қайтысында, оның мийине курт болды. Коңырат урыўының ширип баратырғанына күйинди. Ширитпеў

ушын дуз кереклигин айтты. Ол усы пикир есине келгенде шеннен тыс куўанды да.

— Төрекул, елдиң дузлығы—бийлери. Сен бир татымлы дүзсан. Қоңыратты ширитпе, бириктир. Аўзына қараймыз.

Төрекул ат үстинен Шамурат бийге жуўас ғана бала нәзери менен бурылды. Оның ҳеш нәрседен қәтерсиз, төмен қарап сөйлеп киятырғанын көрип, ғужырланды.

— Айтың, не қылайын?

Шамурат бий жамбасына урып бир күлди. Оның жүдә мәс шақалақлағаны Төрекулды езип жиберди.

— Неге күлесиз?

— Жаңа жолға түскенинше, қоңыраттың мендей жигитинен кеңес сорағанына қуўанып күлемен. Төрекул бий, жаңа түсиндиң. Қоңыраттың жигитлери ябылардың гүўенинде байлаўлы. Ҳазир ким атақлы? Ябы. Журт кимди тәрийплейди? Ябыны. Сениң алжыған әкең ким менен ойласады? Ябы менен. Бул күнде елдиң дузлығы Маман болып қалды. Ал Ябы деген ким? Үлкен қыпшақ урыўының бир ғумалағы. Сумлық пенен қыпшақты пәске түсирди. Қоңырат та пәске түсти. Пәске түсиў түўе, елеберин қоңыратты умытасаң.

— Шамурат бий, көп сөйлей бермеңиз. Не қылатуғынымды айтың. Кеңес берің.

— Олай болса кеште қоңыраттың азыўлы жигитлеринен бесеўин ертип бөлек шығасан.

Төрекулдың әкесин сыйлайтуғын, өзине мин тақпайтуғын жигитлерден бесеўи емес, оны шықты. Бөлек от жағылды. Төрекулдың кийими исленди. Шамурат бий сөйлемеди, тек, Төрекулдың аўлағында айтатуғын гәпи барлығын ескертип, оның сөйлеўине жол ашты. Төрекул Шамурат бийдиң жолда үйреткени бойынша ябының гүўенинен жырылып қоңырат урыўының ҳәммеге үстем болыўы кереклиги ҳаққында сөйлеп, Шамурат бийдиң айтқанларын сол турысында тоты кустай тәкирарлады. Кешеден бери Мамансыз еркин дем алып қалған жигитлер бәрҳа усылай бола береди деген қыялда, оның гәпин уйып тыңлады. Төрекулдың үзик-үзик гәплеринде Шамурат бийдиң де, бала гезлеринде аталары жағып жүретуғын оттың ушқынлары сәл-пәл жылт-жылт етисти.

Бул әңгиме ертеңине қайта жаңарды. Бул сапары көбирек жигитлер қатнасты. Соңғы күни қоңырат урыўынан нөкерликке қосылған жетимлер шақыртылды.

— Бул Маман бийге қылаплық емес пе?—деп салды Бекмурат.

Жигитлер, ўйқыдан суўық суў серпип оятылғандай, бир бирине жалт-жалт қарасты. Төрекул да албырады. Шамурат бий сынын бузбалы. Ол асықпай сөйлеп, басқа биреў түўе өзлери анығын билмейтуғын Кеўлимжай менен Бектемирлерди ябы урыўынан деп шығарып, Төрекул бийдиң атынан, қоңыраттың арына дақ түсиргиси келген Бекмуратқа бир дүрре урыўды буйырды. Төрекул ойланбастан:

— Урылсын!—деди. Ҳеш ким дәрпенбеди. Өз буйрығын өзи орынлады. Ҳәмме жым-жыртланды.

— Усы ойласықты сыртқа шығарған адамның тили кесилсин,—деди Шамурат бий. Төрекул және тоты болды. Буннан соң ким ерикли, ким ериксиз, усы антты тәкирарлаўға мәжбүр етилди...

Маман бий ояқ-буўғы еки ҳәптеден кейин Аманлық пенен қайтты. Нөкерлериниң аўыз бирлиги қашып, бәҳәрги муздай ыдырай баслағанының үстине келди. Ол бирден-ақ абайлады. Жигитлерге бир нәрсе болған. Себеби қоңырат урыўының жигитлери бурынғыдай емес, басшысы келгенин билдирип жыйнақласпады да. Маман ҳеш кимнен гүманланбаўға, сыр бермеўге тырысты. Оларды бир жерге топлап, Жаңакентке не ушын шақырылғанын баян етти. Қандай ой менен келгенин хабарлады. Шамурат бий бирден шамырқанды:

— Жаўға жәрдем етеди деген не сумлық? Бизге салса, қазаклар бирин-бири қырсын!

Маман бий бас шайқады. Жигитлер де жанланды.

— Маман аға, бул инсапсызлық емеспе?—деп салды Кеўлимжай. Оның усылай дейтуғынына кеўли исенбейтуғын Шамурат бий капталындағы Төрекулдың буйирине түртип жиберип еди.

— Бармаймыз! Маман бий, қара басың кете бер,—деп бирден тикейди ол.—Қәне, қоңыраттың жигитлери, тикейиңлер!—Әдебинде ҳәмме тым-тырыс еди, баслап Шамурат бий тикейди. Буннан соң ҳәр жер, ҳәр жерден нәкәнсаяқ жигитлер көтериле баслады. Төрекул отырғанларына алма-гезек қол шошайтты.—Ҳә, сен не, қоңырат емесписең?..—Төрекулдың қол шошайтқанлары бирим-бирим түргеле берди.

— Маман бий, көргиш единиз, кеўил шырағыңыз өшкен,—деди Шамурат бий.—Кеўил шырағы өшкен адамға ақты ақ, қараны қара дегизиў қыйын.

Енди қоңырат жигитлери пәтленди.

— Сатқынсыз,—деди олардың арасынан бир даўыс.

Маман бийдиң кеўлин сумлық жайлап, ағасынан гүман-

ланды. Ырысқул бийдиң „жигитлериң көнсе болды" дегенин есленди, дебдиўи сыртқа шықты:

— Эҳ, ғарры жолбарыс!

Оның ким ҳаққында айтып ғүрсиингенин түсинген түсинди, түсинбегенлер мәнисин сорамады.

— Қәне, Төрекул, өз халқыңды сүйесең бе?—деди Маман түргелип.

— Өз уры̆ымды сүйемен.

— Әй, халқы жоқ, заңғар!

— Өйтип атасына тил тийгизбе,—деп Шамурат бий пәзне басты. Маман бий өзин-өзи ақлаўға урынбады:

— Жигитлер, орыс Кузьма Бородинниң өз халқын сүйген адам халықты сүйеди дегенин умыттыңыз ба?

— Бородин орысыңды үйине апар, бизге сөзи де, өзи де керек емес!

Төрекулды бүйтип қызады ҳәм Маман бийге дәсме-дәс жуўап қайтарады деп ойламағанлар тек тыңлаўшы сыпатында қалды. Оның менен қапталласып турған Шамурат бий „дурыс, дурыс" деп, басқаларға билдирмей тек өзине еситтирип сыбырлады.

— Төрекул, жигитлер, бәриңизде мылтығыңызға ўқылыңыз, қорғасыны орнында ма, қамшылардың ушларын түўеллеңиз, қылышыңыздың жүзлерин көриңиз.

Әскер басының ҳәрўақ-ҳәрўақ қайталанатуғын бул буйрығы үйреншикли буйрық, үйренген әдетлери бойынша ҳәмме қолларындағы жарақларына ўқылды, шаң басты деп гүманланғанлары шалғайлары менен сыпырды. Басқалар қатары Төрекул да мылтығының қундағын қолтығына салып ысып-ысып жиберди.

Буйрығының тәрк етилмегенинен Маман бий дәмеленди:

— Не байқадыңызлар?

— Ҳештеңе!—деди Төрекул кескин.

— Қайта қараңлар, жарағыңызда орыс Кузьма Бородинниң күшли қолларының изин көресиз.

Түсингенлер жым, түсинбегенлер ийнилерин қысып ҳайран болысты.

— Жарақ берген, күш берген халықтың достын неге қорғамаймыз?

— Маман бий, бүлдирме журтты,—деп Төрекул мылтығын ийнине салып кейин бәсти.—Қәне, қоңырат жигитлери, атланыңлар. Болды, енди ябының гүўенин үземиз,—тикейип турған жигитлердиң топты бузып айрыла баслағанына Төрекул йошланды.—Қәне, Маман бий, мәрт болсаң, жаў майданына шық. Я қоңырат, я ябы?

Олар бөлинип тез-тез атланды. Маман бийдиң баяғыдан бери урыўлар арасындағы алаўызлықты сапластыраман деген ниети пуш болып, атланбай қалған жигитлерге бурылды. Оларға да алағадалық түскен еди.

— Маман бий, минген шоққым бийик болсын десең, Төрекулға жуўап бер,—деди биреўи. Маман бийдиң қаны қайнап кетти. Атланды:

— Тоқта, Төрекул!

Шамурат бий Төрекулға „иркил, ўәдеңе опалық ет, қоңырат арысланы" деп сыбырлады.

Төрекул атының басын кейин бурып, мылтығын атыўға гөзледи. Оның анық ататуғынын билип Маман бий найзасын жиберип қалды. Төрекуллың мылтығы қула далаға гүрс етип, өзи аттан қулады.

Қоңырат жигитлери өлик көрген ғарғадай Төрекулдиң үстине шоғыртпақласты. Маман бийдиң оны өлтирейин деген ойы жоқ еди, найза менен қолынан мылтығын түсирмекши еди. Дийдинен сәл алжасыпты; көкиректе найза қадалған Төрекул шалқасына жатыр. Маман бий өкинишли, ҳеш кимге билдирмей ийегин тиследи. Найзасын суўырып алмақшы болып сабынан услағаны сол, Төрекулдың қулындағы даўысы шығып шыңғырды.

— Қане бәсиңлер!!

Маман бийдиң ашыўынан сескенип ҳәмме кейин серпилди. Шамурат бий мени көрмесин дегендей, басқалардың артына тығылды. Маман гүреске түскен палўандай ортада билегин сыбанды:

— Және ким бар?

Алға ҳешким дәрпенбеди.

Найзаның ушында балықтай туўлап атырған Төрекулдың қасына барып, бетине ўшылды. Еринлери қақ-қақ жарылып, өли шырай енип қалған екен. Найзаның сабынан қос қоллап услап, тартып жиберди. Найза менен қосыла қан бурқ етти. Төрекул таўланып-таўланып тым-тырыс болды. Үзилди. Маман шып-шып терге түсти. Төрекуллы бара қушақлап, баладай көтериўи менен атына қарай жүрди.

— Ат!—деди Аманлықты көрип.

Төрекулды отырған ҳалында қушақлаўы менен ерге мингизип, өзи бөктериўинде аттың жүўенин бос жиберди. Адым-адым жүрип баратырып жигитлерге буйырды:

— Жетиңлер, Ырысқул бийге барамыз.

Енди үлкен ойқан болатуғыны сөзсиз. Буны ҳәммениң иши биледи. Олардың базылары өз-ара қас-көзлери менен ымласып, пикир алысқаны болмаса, үндеспеди. Ерди. Қоңыраттың жигитлери сәл изиректе топарласып киятыр.

Ырысқул бийдың аўылына жақынлағанда, Маман бий иркилип аттан түсти, орнына Аманлықты отырғызып, өзи Аманлықтың аты менен алға озды.

Ырысқул бий күнпламада төсек салдырып, үлкен самарды сапырып қатық ишип атыр еди. Көз ушында топарласып киятырған жүзлеген атлыны көрип, қасығын қоя сала, маңлайына колын тутты. Сығаланды. Атлардың биразы өзине таныс болғанлықтан, және өз қәддинде қатығын сапырыўды даўам етти. Маман басқаларды изде иркип, жекке келип, Ырысқул бийге ат үстинен сәлем берди. Оның даўысынан албырағанлықтың изин сезип Ырысқул бий шийге жаўырнын берди:

— Балам, даўысың алғаў-далғаў шығады. Жигитлериң көнбеди ме?

— Ата, мен сизден бир нәрсе сораўға қайрылдым.

— Сора.

— Май айныса дуз бар, дуз айныса ени не болар екен?

Усы гезде гилең қоңыраттың жигитлери алға шығып гүў басып киятыр еди. Ырысқул бий оларды көрмей, төмен қарап азғана ойланып алды да:

— Қайсы елдиң дузы айныса сол елдиң күни тутылғаны,— деди.

— Елдиң күни тутылмасын деп, жалғызыңыз Төрекулды өлтирип келдим, ата.

— Ҳа!!!

Ғарры бийдиң ашшы даўысы ҳәммени турған-турған жеринде қалдырды. Жердиң жүзинде ҳәрекет токтап қалғандай, бир кесе чай ишим тынышлық шөкти. Самал еспеди, шөп қыймылдамады, атлар оқыранбады, жер тебиспеди, төбеден қус ушпады, ҳәтте биреўдиң деми биреўге еситилмеди. Мойын омыртқасы шорта сынғандай төмен қарап қалған ғарры бийдиң буйрығын күтип ҳәммәси лал Қоңыраттың жигитлери, ғарры бийдиң „басың!“ деген буйрығын еситсе, Маманды қоршалап найзаға илдириўге қайымласып, жақын турыпты. Ырысқул бийдиң гүллән өмир жолы көз алдынан өтип атыр... Маман бийдиң ақыл зийреклилигин, халық ушын жанын пида қылып жүргенин, бунан көп илгери Маманға баҳа берип „маған алпыста келген ақыл буған жигирмасында келди“ дегенин есте

леди. Өзин күшли тутып тикейди. Көзлерин жеңи менен сыпырды:

— Жигитлер, жақынлаңлар!.. Басшы елиниң қулы. Қул ийесине ҳақ хызмет етемен деп сүрниксе—сүйеў, қәтелессе, кешириў—бабаларымыздың жолы. Елдиң күни тутылмасын, кеширдим!.. Киши жүздиң жаўына атланыңлар!

Ата ушын бала өлимин кешириў аңсат саўда емес. Ырысқул бий ҳәр сөзин сәдде-сәдде қылып айтып, тентиреклеңкиреп ийнеўге сүйенди.

Маман бийдиң көзлеринен жас шығып кетти. Аттан қулап Ырысқул бийдиң аяғына жағылды.

— Ырзаман, ата, ырзаман ата...

Төрт-бес жигит көтерип Төрекулдың денесин үйге киргизди.

Нөкерлердиң үйли-үйлерине тарқап бир түн түнеўине урықсат етилди...

* * *

Аманлық уллы болған еди. Идиралды перзентиниң атын Маман бийге ойласты. Ол Аманлықтың қуўанғанына қуўанып „жақсылық!“ деп еди. Уллың аты Жақсылық атанды. Ерли-зайып бул атқа ҳәлден тыс шад: Аманлық! Жақсылық!..

Ақбийдай, бәркулла бенде болған күнлерин еслеп, сарсылыў менен, көрпегеннен жүз жасырыў менен-ақ азып баратыр. Аманлық талай нәсиятласа да, сирә етке шықпайды. Базда перзент көретуғының еслеп қуўанып, жас босансам бәри умыт болар деп ойлайтуғын еди, умыт болыў қайда? Түслеринде шорпынып шығады. Енди ол нәрестеси Жақсылықтың алдында гүналы секилли. Оғанда туўрылап қарай алмайды. Ол да „ана сең, гүна ислегенсең“ деп бетине басатуғындай. Намыс қысқан үстине қысты. Бирақ улын жерге тасламайды, не жумыс қылса да, бәрҳа жаўырында.

Бүгин әскерий машқыдан елге келип бир ғана ақшамға мәўлет алған Аманлық даладан „Ақбийдай Жақсылық!“—деп даўыслап, үйине күле кирди. Әташтанның, басы тил менен жалағандай. Ошақта дүмше қайнап тур. Аманлық таңланды:

— Мениң келетуғынымды қалай билдиң, шабазым?

— Билиў шәртпе, бегим? Қатының ошағы бәрҳа ийесин күтиўи лазым.

Ол Ақбийдайдың күшағынан Жақсылықты көтерип алдына алды. Бәпе еле уйқыда. Түсинде емип атырма, еринлери бүлк-

бұлк етеди. Ол улына жүдә шынтлап, ырзаласуғ қылып қарады. Өзин айнада көргендей. Кулақлары үлкен, мойны узын, кара бала болажақ. Жумып атырған мушын жаздырып, өзкиниң жабадай колына салыстырды, усас!.. Аманлықтың шарпаған жүзинде күлки изи көринди. Ақбийдай ҳәр бир қыймылында ерине нәзер таслап, оның кейиплерин бәрҳа бақлап отырар еди, олардың қайда атланажақлығы туўралы аўыл арасындағы сыпсыплардан еситип билсе де, ериниң улына суқланып қараўынан гүманланып, өз аўзынан анығын билгиси келди.

— Парахатшылық па, бегим?

— Қамырынды ийлей бер!

Ҳақ кеўилли Ақбийдайдың көзлерине жас қуйылып, камырына тамшылап атыр. Бирақ үндемейди. Кеўли қорқынышта. Әлле нәрседен кәўипсинеди.

Аманлық жөнин айтпады, ақшам да айтпады. Азанда атын ертлеп келип Жақсылығын қолына алды, шорп-шорп сүйди. Ол онша өйтип телезимейтуғын сыяқлы еди. Барлық ҳәрекетлери қайтып келмейтуғын адамның ҳәрекетлерине усап кетти.

— Бегим, Абылқайыр хан жаў емеспе? Қылышы сынған қандар жаўға қылыш берип күшейтиў қалай болар екен? Жаралы мойынды және қылышқа тутыў болмас па екен, бегим?

— Не айтып отырсан?

— Жаўға кетежақлығынды айтып атырман, қорқаман, бегим.

— Гәпиңди азайт!

Ақбийдай қайтып сөйлемеўге тырысты. Аманлық атланды.

— Бегим, жолың болсын. Жақсылығымыз жақсылық көрсин!

Аманлыққа соңғы гезде пайда болған бир әдет—атлана сала атына бир қамшы урып, бирден секирип кетиў еди.

— Жолымды кеселеме, шық!—деп, атына қамшы силтегени, ушы зәңгилигине басын қойып турған ҳаялдың маңлайына шырп етти. Сызатланып қан шықты. Ҳаял енди жыламады, сабақтай сызатланған қанды сыпырмады. Бирақ ериксиз аққан көз жаслары қанға араласып, бетин жуўыўы менен, Маман бийдин сәркардалығында аўылдан топар-топар шығып баратырған атлыларға қосылған ери көзден ғайып болғанша қозғалмай, ақ жаўлығының шашағы менен қосыла, майда бурымлары самал епкинине желкилдеген ҳалында, баласын қушақлап қатып қалды.

Ата-анасының айралығын енди сезгендей бөпе бирден шырр етип жылады. Ана аўзына емшек салды.

— Жылама улым, жылама, әкеңниң жолына кес болаған, қудайым әкеңди аман қуўыстырғай, қуўанғаймыз,—деп жағасына қайта-қайта түкирининп, және узақларға телмирип қарады.

25

Қудияр сейистиң сарай хызметкерлери болып арттырған дүньясы төрт дийўалы бар қарабахана там. Оны да қасқа яўмыты озып келген соң хан инам еткен. Ортаға от жағылады, әйнек орны геўек, қыста сабан тығады, жазда самал кирип турады. Оннан тысқары пәтикте дүткеш бар, түтин соннан шығады, бултлы күнлери гүңгирт, ашықлықта көзи үйренген киси иште не барын еркин көреди. Өли дүньядан—жалғыз сабаяқ, әбден тозыўы жеткен соң хан сарайынан шығарып тасланған сабаяқ, үстине бир қара кийиз бенен асты-үсти бөз бир жыртық көрпе жыйып қойылады. Дастыңы етиги менен үст кийимлери. Бир қуманы, тақыядай ғана бир қазаны бар. Набада биреў келип қалса, керек болады деп, ағаш табақты, тас кесени жуўтан-жуўтан қылған. Чайниги жоқ, чайды қуманың өзине демлейди. Базы күнлери бүрсеңлеп, суўыққа қатқаннан, пәтигин бастырып от жағыўдан тамның төрт қанаты да төбеси де қазанның күйесиндей қап-қара ыс. Ҳәтте төбедеги арғыттың қандай түстеги ағаш екенин, дүзиў-қыйсығын айырыў қыйын, куўысларындағы қарлығаш уялары да билинбей, ҳәмме жерин ыс басып, теп-тегис болып кеткен. Арғытқа кесе тасланған қадалар бар ма, жоқ па, билиў мүмкин емес, қап-қара күл менен бир тегис сыбап қойғандай. Сонлықтан сейистиң көзлери де қызыл. Алмагүл көрмеген еди. Ең бириниши көргени ханның сарайы. Онда ҳәмме нәрсе орынлы орнында сыяқлы еди, ал мынаў жайдан унтақ күлдиң қалай төгилип кетпейтуғынына таңланып, жоқары бир карады да, Қудияр сейистиң сабаяқтың үстинен алып төсеген қара кийизинин шетине отырды. Гөне шерим геўишин шешпей отырды. Қудияр сейис оған пәлен-төлен демеди, қуманды ошаққа қойып от жақты, чай демледи:

— Қысынба, ал, чай ишқызым.

Алмагүлдиң еситиўге қуштар сөзи усы ма, запыранлай сары жүзи гүлдей жайнады. Қап-қара төрт дийўалға пәтиктен нур төгилген секилли, жайдың ишы бирден жақтыланғандай

болды. Геўишин енди шешип таслап, сәл жайғасып отырды да:

— Ата, өзим қуйып берейин,—деп қуманды алдына алды.

Жас гезинде анасынан басқа ҳаял адамның қолынан ҳеш қашан чай ишип көрмеген ғарры сейистиң қолы дир-дир етип, қуманды қыздың алдына қойды.

Екеўи дым үндеспей чай ишти. Терлей келе сорасты. Алмагүл басынан өткенлерин сөйлеп берди. Әжағасы Аманлықтан Қудияр деген ағасы бар екен деп еситкенин айтқанда, Қудияр сейистиң күл рең нурсыз көзлериниң ағы пахтадай ағарып, қабағы қатты, тили гүрмелиўге келмей, әллен ўақыттан соң өкирип жылап жиберди.

— Онда туўысқаным болдың, шырағым, туўысқанымнан туўған туўысқаным! Алла, өзиңе ырзаман, алла, алла...

Көкиреги қуўанышқа толы Алмагүл жыламады. Қайтама көкиреги бос ағасын жубатты.

— Жылама, Қудияр аға,—деди ол жайпарахат кейпин бузбастан.—Сиз жылағанда мен не қылыўым керек? Жыламаң. Перзент көз жасын ата қолы сыпырады. Жыламаң. Тәғдирге қайыл болың.

Қыздың мәртлик гәпи сейистиң көз жасын тыйды. Еки көзин еки жеңи менен алмагезек сүртти.

— Олай болса қойдым, шырағым. Мениң бул қаладан арттырған бир досым бар. Шақырып келейин, қуўанышта бирге болсын.

Қудияр сейистиң адамлар арасынан арттырған ең исенимли досты усы қаланың Матьякуб шарбақшы дегени. Қоңсы. Жазда үстине көйлек киймей жалаңаш етине қайыс буўып жүретуғын жапакеш адам. Ол сол турысында келди. Ўшып турған Алмагүлдиң қәдди қәўметин көрип „Түпәләм, түпәләм“ деп төсекке шықты.

Қызғын гәп басланды. Алды менен Алмагүлди сөйлетип, бүлинген қарақалпақ ели ҳаққында сорады, Матьякуб шарбақшы көрмесе де, Қудияр сейистен талай еситкен еди, Мурат шайық, Оразан батыр, жас Маман бийлер ҳаққындағы қызлың бунан бес жыл бурынғы хабарларына жүдә қызығып, ықлас қойып тыңлады. Қызың, Қудияр сейистиң қалайынша азат болып, Абдулғазы Мухаммед ханның „ақыл қалтасы“, „яд қалтасы“ атанған қуўыршақ ўәзирдиң қалай баўры ериген еситкенде, Матьякуб шарбақшы таңлайын тықылдатып, бас шайқады.

— Табаны музда турған соң аңсат келискен,—деди.

Көп базаршыларға хызмет етип, көпшилик әҳмесин тыңлайтуғын шарбақшы ҳәмме нәрседен тақыйық хабарлы екен. Айтқанындай-ақ көп узамай сарай ишиндеги аласапыран болды. Абдулғазы Мухаммед тахтан қулады. Көшеме-көше жаршы жүрип, қазақтың Орта жүзинен Батыр Султан улы Ғайыптың хан болғанын дағазалады.

Қалада жаңаша тәртип орнады. Кириў-шығыў қадағаланды. Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба да сонынан жүреди. Ғайып хан да данқ қумар болып шықты. Арадан көп өтпей-ақ бәҳәрде той берип жарысқа ат қостыраман, жақсы бедеў таңлаттыраман деп, Қудияр сейисти таптырды. Тойға түркмен, қазақ араларынан, бухара жақтан атлар келетуғынын айтып, егер, аты озбаса, жаңа ханның душпаны деп, ески ханның сейисин гелле қылатуғынын ескертти.

Бул хабарлар Алмагүлди қуўантпады. Маман келгенин еслеп еди, Қарақалпақ елинде қой үстине торғай жумалап, әжайып жақсылық болып атырғандай түйилди. Ол усы ойын Қудияр сәйиске талай мәртебе айтты да.

— Аўа, аўа, Қудияр аға, орыс адамның айтқанына, қылған мийрим-шәпәәтине қарағанда солай солай,—дейди ҳәр сапары.

Олар гүзди күтти. Бөрибай Қарақалпақовлардан дәрек шықпады. Қыс та өтти. Хабар болмады. Бәҳәрде олар өз-ара ойласып, Матьякуб шарбақшы менен мәсләҳәтлести.

Ол асықпай кеңес етти:

— Қус уясына ушады, ҳайўан үйирине асығады, адам елине талўас қылады, Қудияр жора. Түсинемен. Кете берицлер. Жәрдем болса аямайман. Әмиўдиң аяғында бир топар Қоңырат урыўы да бар дейди. Соларды тапсаңыз—елиңизге қосылғаныңыз.

Қалай кетиў керек? Жаңа ханның пәрманына муўапық излеринен қуўғынши қуўса не қылады? Олар усы сораў үстинде көп бас қатырды. Ақыр соңында жүйрик қасқа яўмытыны минип қашыўды мақул тапты: Бир ақшамда талай жолды асады, ҳеш ким қуўып жете алмайды.

Олар усыған тоқтады. Шарбақшы жол азыққа тақан таярлатты. Солай етип, бәҳәр айының бир жылымық түнинде, Қудияр сейис басқа сейислерге билдирмей, қара қасқа яўмытыны алып шықты. Матьякуб шарбақшы менен қушақласып, хош-аллияр айтысып, Алмагүлди артына мингестирди. Өзиниң он жылдан аслам жасаған түнек тамына соңғы рет қарап:

— Хош, қаралы Хийўа, хош, қарабахана баспанам. Алдымызды алла ашсын,—деп, ат саўрысына шырп еткизип қамшы

урды. Қара каска яўмыты мингесиктиң салмағын писент етпей, ойнақлап алға шапшыды.

Күндизги жибиртик түнге қарай қатар еди. Қатқалақта яўмытының аяқлары тақылдап қаладан асып баратыр. Ғарры сейис те, қыз да ишлеринен алланы ялдап, қайта-қайта дуўа оқып баратыр.

Сейис базда-базда артына қарайды. Алмагүл оның белинен қапсыра қушақлап алған. Аяқларында зәңги жоқ, қызыл бояўға боялған бөз балағы түрилип, шерим геўиш аяғының ушына зорға илинип киятыр. Күдияр сейис аттың бир бап жүрисине қанәәт етпей, саўрысына қамшылап жибергенде, қыздың бир геўиши түсип кетти. Алға қарай тасланған ҳәр бир қәдемди бахыт қәдеми деп түсинген қыз „геўишим түсти" демеди. Екинши аяғындағы геўишиниң түсип қалыўынан қорқып, көтерип қолына алды.

Түн жарпы аўған сайын Күдияр сейис асығады, атты қамшылайды, ол күйинип ат урғанда, қамшы ушы қыздың аяқларына шырп-шырп тийеди, бирақ сөйлемейди, тек болғаны „алла, алла, елге аман жеткер" деп қамшы тилген аяғын сәл көтерип, қанын сыйпалап жибереди.

Таң қулан ийек болды. Еле Әмиўдәрья узақ. Олар Әмиў дәрьядан қалай өтиўди ойласпапты, дәрьяға жеткенде билди. Дарға өткере ме ямаса екеўи теңнен аттың қуйрығына асылып жүзе ме, ойланып билмеди, жетер жерде дарға жоқ. Суў қаймағы муз.

— Ыққа кетсек ел жақын,—деп гүбирленди сейис. Бул оның набада қуўғыншы шықса, жол тасламақшы болғаны, ығрақта Хожа елиниң тусында Әмиўдәрья жиңишкереди соннан жүземиз ямаса дарға табармыз деп ойлады.

Таң атты. Салқын самал ести. Қуяш шықты.

— Аға, артымызда шаң көринеди!—деди қыз.

Сейистиң диңкеси қурып, аттан жығыла жазлап, бойын зорға тикледи, артына бурылды, ҳақыйқаттан да қуўғыншыларға усады. Енди ол қара қасқаның басын тоғайға бурып, бас-көз демей қамшылады. Ат бар күши менен жортты. Бирақ мингесикке әлле қашан болдырған еди, мамырлады. Сейис пенен қыз үмитсизленбеди. Ербекей тораңғыллықлар, жыңғыллықлар, шенгелликлер кийимлерин илип жыртып, аяқларын тырнап қанатса да, қарамады. Сөйлеспеди.

— Шырағым, белимнен беккем тут,—дейди сейис болғаны.

Қалын тоғай иши менен Әмиўдәрьяны жағалап, Хожа елиниң тусына жақынлаған жерде күтилмеген алаңлыққа гез

келди, бул жаман болды. Еки атлы қуйынлатып келип алдын кеселеди.

— Меҳрийбаным, қурыдық. Тири қалсаң, мениң елиме сәлем айт. Бахтың ашылып маңлайыңа қуяш түсетуғын күн болса, мениң жолыма бир ийис писир, қуран оқыт. Тири қалып адассаң, қуяшқа қарап жүриўди умытпа...—деди сейис.

Қыз оған жуўап берип үлгерген жоқ, қуўғыншылардың саўыт кийген, муртлы, ҳәр бети аўырықтай биреўи келе сала ғаррыға найза урып жоқары көтерди. Бийшара ғарры, найза ушында аяқлары селтеңлеўи менен, „ўай, сиңлим, елим..." деп зорға айтып үлгерди. Саўытлы қуўғыншы оны шанышқыға илиген балықтай қылып дәрьяның ийримли қайтпасына силкип жиберди, ғарры сейис самбыр етти, болғаны, ҳә демей-ақ қайнаўытлаған суў үстине бурк етип қан көтерилди, сәлле асқабақтай сары шөгирме қан аралас суў үстинде қалқып, ығып кетти. Бул көринис Алмагүлди ақыл-ҳуўшынан айырды, аттан қулады. Екинши қуўғыншы оны шанышпады, аттан түсе сала жылан ургандай қылып, қолындағы найза сабы менен кериле бир урды. Қыз суўдан жана алынып қырға тасланған балықтай бир шапшып, дүстөменине жер тиследи. Аўзы мурнынан локсыған қан қара жерди бояп жатты.

Саўытлы қуўғыншы, сейис қайтып шығатуғындай, суўға қарап турып-турып изине айналды. Гезегине қызды түйремекши болып оқталғаны, екиншиси иреў берди.

— Тийме. Бирин суўға таслап балықлардың пәтиясын алдық. Буғысын қырда қалдырып ғарға-қузғынның пәтиясын алайық. Қарап жибер, тислери тилип кесип кетипти. Анаў қараўытқан тилиниң ушы емес пе? Бәрибир өледи. Айла!

Саўытлы қуўғыншы қара қасқа яўмытыны жетеледи.

Олардың қарасы батыўы мәттал, Алмагүлдиң төбесинде бир топар ғарға пайда болды...

26

Киши жүз үстинде урыс... кескинлескен... ғажжа-ғаж...

Қудай қырыңды алса, душпаның сырыңды алатуғын әдети. Барақ султан топарының топылысы Абылқайырдың тәрепдарларын шыдатпады. Киши жүз елиниң шада-пада маллары, сүриў-сүрнў қойлары айдалып атырғанда, жаўға төтепки берип иркиў былай турсын, Абылқайырдың нөкерлери „жан саўға" айтысып кейин бәсип, хан шатырына тығылып киятыр.

Хан кос өркешли үлкен куба нар үстинде тикейип, урысты бақлап турыпты. Нөкерлериниң басқы тауып бәсип киятырғанына шыдамай, даўысының жеткенинше қыйқыў салды:

— Мениң суңқарларым, ортаңызда мен турман, атыңызды яркиңлер! Жаўға қарай алға! Ур! Қыр! Барахтың нөкерин, найзаланлар! Қылышланлар! Кашпанлар!..

Хан даўысы ири еди. Ат аяқларының дүрсилдилерин, қыйқыў-қыйғырықларды басып ҳәммеге еситилди. Алда басып киятырған нөкерлер атларының басын тартып, турған-турған жеринде яркилди. Излерине бурылып, қўўсырып келип қалғанларға қылыш урып калқан тутты, найза салды...

Аласапыранлық туўды. Орта жүздиң әскерлери иннен шыққан кумырысқадай көбейип, алдында бөгет болып турғанларға аяўсыз қылыш силтеди, ғырш-ғырш найза урыў, „аллалап" қылыш силтеў, биреўди аттан аўдарыў қызып кетти. Ханның жалғыз өзи нарда, хошеметкөйлери жерде, Нардың төрт аяғы менен тең, хан не айтса соны тынлап, қуўанса қуўанып, жекиринсе жекиринип, қыйқыўласа қыйқыўлап турыпты. Хан оларды касақана нарға мингизбей, урыстың барысын көрсетпей, оларға өзи хабар айтып тур. Қандай жағдайда да олардың кейпин түсиргиси келмей, нөкерлериниң жеңетуғынына исенимми мол екенин қайта-қайта тәкирарлады. Хошаметкөй бийлер түйелерге минип караўға ханнан баталмады. Ханның аўзында „Женис" сөзи изли-изинен тәкирарланған менен, оларда исеним кем сыяқлы. Деген менен қыйқыўын жеткерип атыр. Хан шыдамай нар үстинде тепсинеди. Шыр-пыр, әлле кайдан жәрдем күтеди. Базда аспанға қарайды, тас төбеде самал менен қалқып баратырған қаралтым булттың жауып қалыўынан ба, ямаса булт астынан қуяш жарқ етип, күтилмеген жақсылық етиўинен дәме ете ме, гә йошланады, гә тисленеди, гә мушын түйип кейинеди.

— Бәрекелла, азаматлар! Ҳәр бириңизге бир гелле сый, басыңлар! Шабыңлар! Бийлерим, киши жүздиң мәрт бийлери, ҳәр нөкерге сарпай таярланлар! Әне бизики урды, әне бизики шапты...

Хан шегинбегени ушын ҳеш ким шегинбеди. Ыңқ-ыңқ қан төгиспе болып атыр. Қанғыған атлар, калпақтай ушқан нөкерлер менен ҳеш кимниң иси жок. Атлы ат үстиндегиге топылады...

Хан оң қаптал тәрепинен бир бөлек булттай атлы көрди. Жүреги суў етти. Ишинен: „булар бизди қоршалаған екен" деди. Анықлап қарап-қарап, алдында киятырған Айғара бий

менен Седет керейди таныды. Тағы да алысырақ көз жиберди. Ушиниш атлы Маман бий еди. Ханның тула бәдени қалтырады. Әне, қандарлар енди киятыр. Жаў жағадан алғанда ийт шалғайдан асылады. Әззилегенимизден пайдаланып, қысыўға киятыр.

— Бийлер!—деп төмендеги бийлерге карады.—Қарақлар, анаўлар кимлер?

— Бизге жәрдем!—деп шуў етип қуўанысты бийлер.

— Ханымыз, кеширесиз,—деди бийлердиң бири.—Сизиң атыңызды сатып қарақалпақлардан жәрдем сораған едик.

— Жәрдем болмай шықса не қыласаң, ладан!—деп жекиринди хан.

— Албырамаңыз, ханымыз,—деди әўелги сөйлеген бий.—Улыңыз Нуралы менен ойласқанбыз.

Хан сөйлемеди. Еки жүзлеген атлысы менен киятырған Маман бийди баслап келген Айғара бий Абылқайырға қыска сәлем бөрип:

— Елиң постырсаң да дослық жүрегин қолына услап Маман бий келди. Жаўыңызға карсы шабыўылға урыксат етиңиз,—деди.

Абылқайырды намыс қысты ма, ямаса қуўаныштан ҳуўышы кетти ме, аяғына тик тура алмай жығылды. Жерге шүй төбеден қулайжақ еди, куба нардың аяқларына сүйенип, коршап турған бийлер ханды қақшып алды. Бири келип ханның бетине суўық суў күйды, хан тез-тез көзин ашты, қайта нарға миндн. Ҳалықлап сөйледи.

— Айғара бий, айт, қарақалпақ мәртлери мени кеширсин!

— Айтылған!—деди Айғара бий.

— Маман бийдиң орыс патшасынан алған жарлығы менде, жеңис пенен келсе, ақ көкирегимди ашып кайтып беремен,—деди хан.

Ханның жаны көзине көринип, жандалбаслықтағы илажсыз ўәдеси екенине ҳешким баҳа бермеди.

— Жигитлерим, дослық ушын қан төгиў—сауап ис,—деди Маман бий өз нөкерлерине қарап.—Басыңлар алға!

Көпшиликтен Кеўлимжайдың „хан, ийтке сүйек тасладым деп ойлама" деген даўысы шықты. Ҳәмме дуў күлисти.

Маман алға, жаў үстине қарай шапты. Изинен жигитлери түў ат қойды. Киши жүздиң нөкерлерин жүдә көп жан қыймай-ақ баспалатып баратырғаны ушын жаў әркайын еди жәрдем келгенин көрип шыйрақласты. Урыс қайтадан шийе-

ленисти. Мылтықлар атылды. Аттан ушып түсиўлер жийиленди. Ийесиз қула далада басын алып қашқан атлар көбейди.

Жаў басқы тапты. Кейин бәсти. Айғара бий менен Седет керейге дерек жигитлер Маман бийдиң атлылары менен араласып жаўды қуўып кетти.

Хан бул көриниске жүдә мәс.

— Түйелериңизге минип қараңлар!—деп буйырды жердегилерге. Бийлер шалт жуўырысып, тайын түйелерге үшеў-төртеўден минди, жаўдың қалай қашып баратырғанына жүдә қызығыўшылық пенен қарасты.

— Халық халықтан батыр деген усы, ханымыз,—деди хан менен қатар турған нардың үстиндеги бийлердиң бири,—дослықты бәржай етиў ушын ортаға көмилген шеңгел ҳәремниң тикенеклерин маңлайы менен ысырған қарақалпақ бийлерине рахмет. Бул ушын өзимиздиң ақылы зийрек Айғара бийимиз бенен Седет керейди қалай сыйласаңыз арзыйды. Өзиниз тәрепинен қарақалпақлардың көзине суғылған ийнелерди усталық пенен ала билген қазақтың дана бийлериниң алдына бас ийерсиз, ханымыз.

Хан еситпегенсип, маңлайына алақанын көлеңке қылып, тура берди. Ханды тырнап сөйлеп турған бий хан тәрепине бурылмады, душпанларды қуўып баратырған тәрепдарларынан мақтанышлы нәзерин аўдармады.

Олар усылайынша алға қараў менен, арт жағынан гүўлеп киятырған мыңлаған атлыны абайламады. Бири көрип қалып:

— Анаў қайсы атлы?—дегенде, ҳәмме албырасып қалды. Қорқақлары нарларынан секирип түсип, қырғый көрген шымшықлардай жыңғыллықлар арасына бүгеңлеп қашты.

Келип қалғанлар Барах сұлтанның мың атлысы еди. Оларды танып жаны көзине көринсе де, тәрепдарларына сыр бермеў ушын Абылқайыр хан қашпады, қолына туўды алды.

Жаў атлылары Абылқайыр ханды қоршап алды, хан менен бирге нарларынан түспеген бийлер де қоршаўда қалды.

— Абылқайыр, жық туўыңды!

Абылқайыр хан үндемеди.

Буйрық екинши мәртебе тәкирарланды.

Абылқайыр және үндемеди.

— Соңғы рет буйыраман, Абылқайыр, өз қолыңнан жық туўыңды!

— Ханның туўы—ханның геллеси, жығылмайды!—деди Абылқайыр хан нық.

— Жигитлер, көтериң найзаға!

Абылқайыр хан туўын қушақлаўы менен, жигирма-отыз найзаның ушында, аяқлары сәллеңлеп, „Жигитлер, туў еле жоқары да“ деп, бақырды...сап болды.

Абылқайыр ханның денеси Султан Барахтың алдына тасланды. Султан Барах геллесин кесип ат дорбаға саламан дегенше, Абылқайырды паналап қалған хошеметкөй бийлердиң де биразы найза ушларында бир баў пишендей аяқлары сәллеңлеўи менен, марданға тасланған балықтай бир шуқанаққа суўынлана берди.

— Жәнибек тархан, анаў бийбастақ атлыларға бар, аяма!

Султан Барахтың буйрығы менен Жәнибек тарханның басшылығында бес жүзлеген атлы бөлинип, қарақалпақ атларына қарай шықты.

Жәнибек тархан менен Маман бий бир-биринен хабарсыз еди. Олар үшиниши күни хан аўылынан бир күнлик жолдағы гөне сайдың бойында ушырасты.

Маман бийдиң жарақлы атлыларын көрип Жәнибек тархан ләшкерлерине „тоқтаң“ деп буйрық берди ҳәм бир түрдеги ақ ат минген қос жигитти елшиликке тайынлады.

— Өтетилиў тархан,—деди Жәнибек тархан ақ атлының бирине,—Қарақалпақларға айтып барыңлар. Жарағына исенбесин, туўын жықсын. Буйрықты қабыл етпесе, қарақалпақ болып туўылғанына пушайман жейди. Абылқайырына исеними бар болса, геллеси Султан Барахтың ат дорбасында, ерининң басына қыстырыўлы дегейсиз.

Айғара бий, Седет керей, Маман бийдиң жигитлери еле бирге еди. Қарсыласып киятырған бийесап атлыларды көрип иркилди ҳәм олардың қандай етип топылыс жасайтуғынын узақтан бақлап, жигитлериниң азлығын билдирмей, жан-жағынан топылыў ушын оларды қалай бөлшеклеўдиң жолын гөзлеп тур. Ақ жалаў менен киятырған қос атлыны көрип, күтиўге мәжбүр болды.

— Сөйлесейик, дурыслық болса, келисермиз,—деди Айғара бий.

Ақ ат минип ақ жалаў көтерген қос елши атларының басын шекшийтип тартып, қатар турған Айғара бий, Седет керей, Маман бийлердиң қарсы алдына он қәдемдей жерде иркилди ҳәм Жәнибек тархан не деп жиберген болса Өтетилеў тарханы соны айтты.

„Қарақалпақ болып туўылғаныңызға пушайман жейсиз?...“ деген ништерли гәпке Маман бийдиң буўынлары сырқырап кетти.

— Балабат салып, көпляғине исенбесин,—деди.

— Жәнибек тарханның бул сандырағы өлим алдындағы сандырағы болса керек,—деп Айғара бий Маманның кеўлин жубатты.

— Ақылсыз буйрық—жан қаслық. Урыс майданын белгилесин!—деди Седет керей қызып.

— Әй, казақтың саткын қузғынлары.—деди Өтетилеў тархан,—Сизлерге не жоқ? Жыласа, қарақалпақтың баласы жылайды, өлсе солар өледи. Султан Барахтың ҳамирин тәрк еттирген сиздей намыссызларға қазақ ели күлмей ме?

— Қазақ ели сиздей адамгершилик ҳужданы жоқларға күледи,—деди Айғара бий.—Пүткил Киши жүз қазағының малын айдап, баласын жылатпаға келгени қазақтың қазаққа дослығы ма?

Елшилериниң кешиккенлигине парасатсызланғанлықтан ба ямаса оларға исенбеди ме, омыраўлы көк жал бедеўин ойнатып Жәнибек тарханның өзи жетип келди. Жигирма қәдемдей жерде иркилип елшилерин қасына шақырды. Дем алыўға кеткен Султан Барахтан Абылқайырдың геллесин сорап алып шыққан екен, дорбасы менен найзаның ушына көтерип:

— Қалай қарайсызлар?—деп мактанышлы сорады.

— Асықпаңыз, Жәнибек тархан. Өз геллеңиздиң дорбаға түсиўине көп ўақ қалған жоқ,—деп салды Маман.

— Маман бий бизиң кеўлимиздегини айтты,—деди Айғара бий менен Седет керей даўыс қосып.

— Сизлерди гелле қылмай тынсам, атамның төли емеспен,—деп Жәнибек тархан көк жал бедеўин жедел менен изине бурып, шаўып кетти.

Арадан көп ўақыт өткермей есапсыз атлы менен қайтып келди. Урыс қайтадан қызды. Бир-биреўди аяў болмады. Киши жүздиң басқы тапқан ләшкерлери қайтадан жанланды. Биресе Киши жүз қуўды, биресе Орта жүз қуўды. Тыным жоқ. Түнде де тыным кем болды... Киши жүздиң халқы қанша бүлинсе де шыдап бақты-намысты қолдан бермеди. Баласынан ғаррысына шекем урыс майданында болды...

Султан Барақтың ләшкерлери таярлықлы еди, ақыр-аягында жеңиске еристи. Бирақ Киши жүзди толық бағындыра алмады. Бағындырған жағына шекти урыўынан Ералы дегенди хан көтерип, қайтты. Урыс тоқтады... Киши жүздиң жарты жағы өз ханлығын сақлап Абылқайырдың улы Нуралыны хан көтерди.

Солай етип, Киши жүзде еки хан пайда болды.

Айғара бийлер. Седет керейлер, Маман бийлер Нуралы ханға қутлы болсынға келип, әкеси Абылқайырдың берген ўәдесин ортаға салды. Маман бий „уллы үмит қағазын" таўып бериўди өтинди.

— Ҳәр ким өз тусында хан, мениң ўәдем енди басланады,—деди Нуралы, болғаны.

Маман бий шыдамай, бас бармағын тислеп, тырнағы менен қоса қан түкирди, бирақ оны сезбеди. Буннан Аманлық ғана хабарлы еди. „Бийшара, алжасқанын жаңа түсинди. Жазықсыз геллелердиң обалына қалып баслап келди, я қолында „уллы үмит қағазы" жоқ, я әкелген жигитлери түўел емес. Қыйын..."

Исенген Нуралы ханның солай дегенин еситкен қарақалпақ жигитлериниң бәринде алаўызлық басланды. Басшысы Маманға қарамай қайтпақшы еди. Аманлық оларға кеңес берген болды:

— Жигитлер, өз бармағын өз тисине қыйдырған жигиттиң баўырына курт болмайық, шыдайық.

Олардың абыржыўын сезген Айғара бий менен Седет керей келип, ҳәммеге қол қаўсырып бас ийди:

— Әпиў етиңиз, жигитлер. Әўелги дегершиктиң изинен соңғы дегершик жүретуғынын билмеппиз. Хызметиниз ушын алла ҳүрмети. Өлсек бир шүқырмыз, тири болсақ бир төбемиз, қарақалпақ азаматлар. Менин сөзимди барлық саҳрайы пухара қазақтың ыссы жүрек сөзи деп түсиниңлер. „Уллы үмит қағазы" деп алжастырған болсақ, кешириңиз, сизлер ушын алдыңызға өз геллемизди қоямыз...

Айғара бийдиң бул ғәплери тас баўырларды жибитти.

Қарақалпақ жигитлери өз-ара көз қараслары менен пикирлесип:

— Әпиў еттик,—дести.

— Туўысканлық жәрдеминиз бенен Киши жүзде бул курлым ярым ханлық қалғанына шүкир. Түбинде бар оңалады. Ийин тиресемиз еле.

Жақсы сөз-жан азығы. Жигитлер мийнетинің баҳаланып қазақтың атақлы бийинен алғыс алғанына кеўилленди.

Маман бий тислеп алған бас бармағын ақ шүберек пенен таңлырып изиректе тур еди.

Айғара бийдиң жақсы сөзине жигитлердиң кеўиллери жибискенин сезип алға шықты:

— Айғара ата, қалай деген менен қолдан жарақ таслайтуғын ўақыт емес.

— Усындай қәўиплерге ким айыплы екен?—деди Седет керей.

Айғара бий иркилместен жуўап берди:

— Хәмменің көкирегине жақсылық нурын тең куймаған, бир қудайдың өзи айыплы.

— Сонда қудайға не түседи екен?—деди биреў. Бул сораўға хәммеден алдын Кеўлимжай жуўап берди.

— Соның ушын да ол қудай. Егер әдил болғанда қудай, қудай болмас еди...

— Жақсы, жигитлер, көп бәсекиден пайда жоқ, тарқасайық,—деди Айғара бий.—Абылқайырдың баласы Нуралы хан алдай берсе, адамгершилигимизди көрсетемиз.

— Көрсетемиз,—деп Седет керей оны хошлады.

Хәмме қайтты.

Айғара бий, Седет керейлер өз жигитлери менен аўыл-аўылларына тарқасты.

Маман бий өкинишли болған менен, жигитлериниң жәмлескен күшине, азда болса көп ләшкерге төтепки бере билгенине куўанышлы еди, жасырмады:

— Жигитлер, таң қаларлық күш көрсеттиңиз. Айбатыңыз Жәнибек тарханның астында ернин тислеткенин көрдим. Енди жан-жақтағы шашырап жүрген қарақалпақларды жыйнайық.

Маманның бул пикирине жигитлери қарсылық етпеди. Ишкирне, өжет Шамурат бий де „мақул“ деди.

Данқ деген нәрсе—бул адамның душпаны. Оған жетиў ушын Абылқайыр хан, Султан Барахларға шекем де талай-талай жан қыйылып, геллелер кесилген. Оның үстине данқтың өзи келмейди, биреўлерден келеди. Абылқайырдан данқты тартып алыў ушын Султан Барахлар канша гелле қыйды, қан төкти, өзлери де жулған таўықтай болып калды. Пәр шығып қәддине келемен дегенше көп ўақыт керек.

Қарақалпақ бийлери мине усылар жөнинде әңгиме қылысып, ҳәзирше жаў топылалмайтуғынына исенисти. Оның үстине бәҳәр таҳалып қалды. Өмир ғалмағалы хәммени күтип тур. Маман бий жас үлкен, жас киши бийлерди жыйнап Ырысқул бийдиң үйине ертип келди. Қарақалпақларға тән қәдимги ўарра-ўарра басланды. Лекин бул сапары ўарра-ўарра жыйнақлы басланды. Елдиң ертеңи ойласылды. Әўселе, ҳәр жакка пытырап кеткен қарақалпақ аўылларын көширип әкелип бир жерге жыйнаў жөниндеги Маман бийдиң пикири бас мәселе болып ортаға салынды. Ҳәр бийдиң пикири тыңланды. Бәлким, иште бүкпей сақлап қалғанлары болған шығар, бирақ көпшиликтиң

дүмпиўине наразылық билдирген адам болмады. Ҳәр тәрепке атлылар белгиленди. Хорезмниң қарақалпақларына барып қайтыўды Ырысқул бий өз мойнына алды, ат қосшылыққа Алиф Қарабай Қара баҳадырдың улы Гайып баҳадырды сорады. Бухара тәрепке Есим бий бас болып барыўға келисти. Сыр дәрьяның жоқарысына—Жунғар қол астындағы қарақалпақларға Хелўет тархан баратуғын болды.

Елдиң басшылығы Маманға тапсырылды. Ҳәзирги күнде елдиң басында ғайбар жигит турмаса болмайтуғынын дәлиллеп, буған тилек билдирген Ырысқул бий:

— Егис келди. Қуўандәрьядан жап шығармаса болмайды. Оның үстине, бул саҳрада жаралы қасқыр көп...—деди.

...Нөкерлердиң тәғдири ҳаққындағы ойласық жүдә көпке созылды. Биреўлер оларды биротала тарқатыў тәрепин жақлады, екиншилери қарсы шықты, үшиншилери бала-шағалы, шаңырақлы жигитлерди жыл ўмитинен бос қалдырмаўдың тәрепдары болды, пикир айтыўшылар көбейди. Неликтен де, ким сөйлесе де гәпиниң изине бәнт баспай Маман бийге жалт қарап, өз пикириниң бәнтин сол басыўынан дәмеленди. Ҳәттеки, Ырысқул бийге шекем шешимли ҳеш нәрсе демей, Маман сөйлесе, соның пикирин дужырымлы ой деген жуўмаққа келейин деп отыр. Усыны билип Маман сөйледи:

— Пикирлериңиз дурыс, төрелерим,—деди ол. Оның даўысы ириленип, қалың қара мурт шыққан еди. Муртын сыйпалады.—Шыбын аңқаўдың аўзын аңлыйды деген гәп бар. Аўызға шыбын қонса, қустыратуғынын бәриңиз билесиз. Сол ушын елиў нөкер қалдырайық, басқасы тарқатылсын. Жыл ўмитинен бос қалмасын.

Қайшы пикир айтылмады.

Келеси күни нөкерлердиң баспанасы барлары үйли-үйлерине тарқатылды. Астына ат тийип жетимнен нөкер болғанлардың көпшилиги қазыўға белдар деп саналды, еплилери бир-бири менен шериклесип бәҳәрги егиске жер таярлап, уўытын таўып егин ексе урықсат етилди. Жетимлерден ҳәм бий, бай балаларынан қайнақай азыўдай елиў атлы елди жаралы қасқырлардан қорғайтуғын гүзетши болып қалды.

Елиў нөкердиң мәкан жайы Жаңакент болсын деп келисилди...

* * *

Ақбийдай Аманлықтың қайтып келиў-келмеўин уўайымлап және азып кеткен еди, оның қара ат үстинде ыржыйып күлип киятырғанын көрип алдына қустай қанатлап ушты:

= Сағыпдыңба, бегим, мен сағындым!

Аманлық аттан түсип ҳаялын қушақлап, ири қоллары менен жаўырынын сыйпалап, өсик муртларын бетине басып аймалап атыр.

— Ендиги жағы парахатшылық болармекен, бегим.

— Аспаннан қашанғы курбақа жауар дейсең, болар, шабазым, болар. Жақсылық қалай, күлеме? Ҳаў, мынаў маңлайыңдағы не тыртық?

Кетерде өз қамшысының ушы тийгенин ол умытқан екен, Ақбийдай есине салмады.

— Жыңғыл түбирге сүриктим, бегим,—леди.

— Әҳ, нәлетий түбирлер!—деп ол ҳаялының алдына түсип ылашығына баслады.—Жақсылық қайда?

— Ҳәзир көзи илинди, бегим, отын майдалаўға шығып едим. Қарасам, жаныўар қара атың, үстинде сен! сен!..

Гөбелеклеп жүрген ҳаялдың ҳәрекетлери Аманлықты йошландырды. „Қап колласатуғын ҳаялым бар екен" деп ойлады.

Есиктен кириўи мәттәл, әкесиниң аяқ лүрсилин сезгендей Жақсылық шоршынып шырр етти. Ерли-зайып теңиен асылды. Екеўи тең отырып, былқылдап атырған бөпениң бир қолын әкеси, екинши қолын анасы услап, ҳәр ким пайына тийген жағынан нәрестени шорп-шорп сүйли. Ҳәр сүйген сайын Ақбийдайдың қаймақ еринлери дирилдеп, көзлеринен пыртпырт жас төгиледи. Қуўаныш жасларының көп аға бергенин қәлегендей Аманлық оған тәселле бермеди.

Ертеңине Аманлық аўыл еркеклери менен Қуўан дәрьядан сағa алатуғын Жаңа жаптың қазыўына кетиуге таярланды. Қәне әсбап табылса! Елде жетиспейди, Аманлық атлы кетип қоңыратлардың гөне журтынан қырғыштай бир кетпен таўып, биреўлерге жалбарынып бел әкелди.

Ерининң ҳәр бир қыймылына бағып, бет-әпшеринен ишки қыялын оқыйтуғын ҳаял оның усы қуўанышы үстинде Алмагүлди еследи: „Әттең, куўаныш ярым, қайғы пүтин шығарылған. Ошақ басымыз түўел болғанда ма?... Бийпара шексиз қуўанар еди". Оның бул ойы ишинде қалды...

Жақсылықты шетке шығарып, арқандай есилип уйықлап атырған ерли-зайыпты таң алагеўгимдеги Маманның даўысы оятты.

— Адамлар, турынлар! Күн шығып кетти!

Күн шыққаннан соң турған адам, қудай ырысқы бөлистиргенде кешигеди деген раўаят пенен ҳәр күни усылай жаршы қышқыратуғын еди. Бүгин өзи бақырып жүрипти. Ерли-зайыплар ушып-ушып түргелди. Тез-тез жумысларына тарқады. Аманлық белин тақымына басып ат үстинен улын бир сүйип, қазыўына жөнеди. Ақбийдай өйтип-бүйтип үй гүмирашылығын тамамлағанша күн шықты. Жақсылығын жаўлығына салып арқасына таңыўы менен, тоты ысылған қырғыштай кетпени аҳанғы қуяшқа жалт-жулт етип, жер ашыўға кетти...

27

Аманлық пенен Ақбийдайдың қуўанышын ярым қылып кеткен Алмагүл Әмиўдәрьяның Хожа ели тәрепиндеги жағалаўына жығылған жеринде қыймылсыз еки күн жатып көз ашты. Аўзы-мурнынан локсып аққан қанды шоқып атырған ғарғалардың дүрлеп ушқанын көрип, ҳаўлыққанына не болғанына түсинбей және есинен танды. Нешинши күн екени өзине намәлим, сәске гезинде сәл өзине келди. Жер таянып тикейди. Жан-жағына қаранды. Дүт тоғайды қақ жарған үлкен дәрья бойындағы кең алаңлықта жатыр. Түргелип, жалтыраған суўға қарады. Тамырлары шошайып ығып баратырған бир тораңғылды көрип қорқып кетти: Қудиярсейис есине түсти. Көзин басты. Оның соңғы нәсият сөзлери қулағында гүўилдеди: „Меҳрибаным курыдық... Тири қалып адассаң, қуяшқа қарап жүриўди умытпа..."

Ол жаңа ғана ғаз-ғаз аяқ басқан баладай қалт-қалт етип, еки көзин қуяштан алмай аспанға қараўы менен апыл-тапыл жүрип кетти... Тораңғылларға дүкти, шеңгеллерге сүриктн, томарларға абынды, түйесиңирлерге оратылып жығылды. Бирақ бағытынан қайтпады, қуяшқа қарай кетти...

Азанда күн шығыска, түсте қублаға, түстен кейин күн батарға қарай баратыр, баратыр... Қанаты сынған қырғаўылдай басын тығарға пана таппай, жампаңлап баратыр, баратыр...

28

Некенсаяқ уры-өтириктиң хабары еситилгени болмаса, 1750-жылға шекем, елди гүйзелиске түсиргендей ғаўға, лаўжәнжел сырттан да, иштен де болмады. Быйылғы жылдың төрт мәўсими парахат өтти. Қуўан дәрьядан алынған жап суўлы болды, қысынып-қымырыла гүзге жеткенлер нәраўан қыс азық алды.

Маман бий бурынғы гүрең атын өзгертти. Мурат шайық-

тың ақ бозының тухымынан бир дөнен минди. Ақ боз дөнен менен ел арасында шабысы-шабыс. Гә дийханлар арасында, гә шарўалар арасында.

Ол, әсиресе, Жәнибек тарханлардан қәўипленеди. Журттың қолын суўытып алмаў ушын ол туўралы ҳеш кимге айтпаған менен, уўытын тапса Жаңакентке шабады. Бул жерде Ғайып ханның бурынғы жайын мәканлаған нөкерлер арасында болып, олардың қырағылығын арттырыў ушын ҳәр сапары бир жаңа гәп таўып келеди. Олардың тек ел қорғаўдан басқа ис пенен машқул болмаўын ескертеди. Сораўлар береди:

— Елге не қәўипли?

Әўелги күнлери нөкерлер бир аўыздан „ашлық қәўипли" дейтуғын еди, енди „биллирмей келген сырткы жаў қәўипли" дейтуғын болды.

Маман бий олардан бүгин де усы жуўапты алды, бирақ, Жәнибек тарханнан қәдиги барлығын жасыра бериўге шыдамы жетпеди.

— Есиңизде ме жигитлер, өткен саўашта Жәнибек тархан не деди? „Сизлерди гелле қылмай тынсам атамның төли емеспен!" деди. Қазақтың бир сөзли өжет султаны кайўақ-бирўақ оралады.

Бул нөкерлерди Шамурат бий басқаратуғын еди, Маман бийди ишинен жек көрген менен қарсы даў айталмайды, себеби өз нөкерлерине исенбейди. Олардың арасындағы Кеўлимжай, Бектемирлерден айбынады: „Жаланаштан кийингенлер кудайға сыйынбаса да, Маманға сыйынады". Ол өзиниң усы ойына оратылып, Маманның сөзин сөйлейди. Нөкерлеринен бурын Маман бийге дәсме-дәс жуўап береди.

Олар Жәнибек тарханнан туўатуғын қәўип жөнинде пикирлесип, нәўбеттеги машқы ушын Жаңакенттен атланып баратырғанда, қарсы киятырған Ырысқул бийге дуўшарласты. Ғарры бий бурынғысынан да азғын, аты да болдырған еди, жигитлердің томп-томп аттан түсип атырғанын көрип, ат үстинде өзин қуўнақ тутты, қол қаўсырып келген Маманға ат үстинен қол узатып:

— Жигитлер, ҳәммеңизге, ҳәммеңизге Хорезм шуқырының қарақалпақларынан сәлем, — деди.

Қара баҳадырдың улы Ғайып баҳадыр узақ сегбирден шаршап киятырғанына қарамастан, атынан ырғып түсип, жигитлер менен алма-гезек қушақласып шықты. Олар бүгинги машқыны қойып, топары менен изге, Жаңакентке кирди. Нөкерлердің жайда қалғанлары чай, суўсын, аўқат келтирип атыр..

...Ырысқул бий Ғайып баҳадыр менен Хорезм ханлығы қол астында, бурын Сыр дәрьяны жағалаған, Жаңа дәрья бойларын мәкан еткен қарақалпақ тайпаларының көпшилигинде болды. Есенгелди бий Шердалы бийдиң урыўы менен қатнас жасайды екен. Қонысласқан жерлери де қолайлы. Үш жағы теңиз, дәрья, бир жағы құрғақ. Жаў жылдың төрт мәўсиминде тең қәўипли емес, құрғақ тәрепке гезен құрғызып нөкер қойса, жаў келе алмайды, тек қыста қәўипли екен. Ырысқул бийге бул мәкан унады, бирақ Есенгелдидеги, басқа жас үлкенлердеги өзгерислер унамады. Олар ҳәзирги қонысынан табжылмаў былай турсын, Хорезмше кийим кийиўге еликлепти. Матам қалпағы орнына көбиси қураш кийген. Тиллеринде майлылық бар сыяқлы. Көп ҳәрекетлери жорта исленип атырғандай түйилди. Сонда да Есенгелдилерди Сыр бойына қайта көшиуге, бирликти сақлаўға үгитледи.

— Көшпеймиз, Ырысқул ата, — деди Есенгелди бий кескин. — Өрге түпире берип өз бетимизди өзимиз жағаллап болдық. Хийўаға бараман, елге баспана аламан.

— Хийўа хан түпиремен десе, бетиңди жуўып тутасаңба? — деди зилли Ырысқул бий.

— Өрге қарап түпирмеўге серт айтқан адам қалай барса, кейпи геллесинде.

Ырысқул бий оны әне үгитледи, ең болмаса үлкен мәканға жаў тошылғанда жәрдем етип турыўды сорады. Есенгелди бийден нан писире алмады. Жаңа дәрья бойларын жайлаған Убайдулла бий аўылында көп күнлер мийман болды. Бул ел бираз қурғынласқан. Убайдулла бий Орынбай атлы жалғыз улының атына қала салдырыпты. Убайдулла бий Ғайып ханның өлгенине жүдә куўанышлы екен. Абырқайыр ханның өлгенин еситип әбден шад болды. Усы мәканнан өзгермей-ақ төменги қарақалпақ елине жәрдемин аямаўға, егер, Есенгелди бий айтқанына жүрмесе, Шердалы бийден қалған маңғытларды жыйнап, керек ўақтында жаўына қарсы нөкер жибериўге ўәде етти...

Ырысқул бий усы болған әңгимелердің ең жақсы таманларын гәп етип, Есенгелдиниң жарамас сөзлерин ишинде сақлап отыр.

Ғайып Баҳадыр жаслық етип Ырысқул бийдиң бәрин айтпағанына шыдамай, шыбыжықлап, үлкен бий жигитлерге рух бериў мәқсетинде, оларды көбирек мақтап, Хорезм қарақалпақларынан болатуғын жәрдемди бөртириңкирей отырғанларына хөшеметши болайын дедиме:

— Олардың мәканы биз сыяқлы поскан ғәрип-қәсегге қолай мәкан екен,—деп салды.

— Былшылдама!—деп жекиринди Ырысқул бий.—Өлместен бурын өлип, елинен шығынған нәмертлердиң изинен көшиў—суў көрмей етик шешкен, жаў көрмей аттан жығылған қатынердиң иси.

Ҳәмме жым-жырт болды. Шамурат бий Ғайып баҳадырға бурылып „соң сөйлесермиз" дегендей ым қақты. Ырысқул бий ойланып сөйлеп, көп үмитли гәпин даўам етти, бирақ Есенгелдиниң гәпин ел басшыларынан жасырыў—олардың арқасын бәҳәрги муз дийўалға сүйеген менен барабар болатуғынын билгенликтен, кеште Маман бий менен Шамурат бийди ерек шығарып, ырасын айтты.

— Есенгелди өзгерген. Өрге түпиргиси келмейди, олжақтан исеним кем,—деди.

Маман бий күтә ашыў менен бас шайқады, тисленди, қайта-қайта муртын сыйпап, бир нешше мәртебе қозғалып отырды.

— Өрге түпириў, өрге түпириў!..

Шамурат бий оның усы сапарғы тисленгенинен айбынбады.

— Бир есаптан Есенгелдиники дурыс,—деди.

Ырысқул бий оны шайнап таслағысы келгендей көз алартты. Маман бий ашыў менен қабақ шытып, Шамурат бийди алакөзлери менен атқылап, үстине от баскандай қылды. Шамурат бийге булар кәр етпеди, сонлықтан қарсыласпады. Ўәделесип қойғандай-ақ, ертеңине Есим бий пайда болды. Бухара қол астындағы қарақалпақлар да қолынан келген жәрдемлерин аямайтуғынын айтып жиберипти, лекин елин қозғамаўды өтинипти.

Олардың келиўинен дәмеленип, көп үмит пенен жүрген жигитлерге бул хабарлар күш берген менен, қазанға түспеген астан ишемен деп дәмлегендей, тек тамақларын кептирди.

Бирлик артыўдың орнына, қысқа қарап Шамурат бий ҳәк ашты. Қоңыратлардың арын арламай, Есенгелди бийдиң сыртан сайып күстаны қылғанлар менен жәнжел көтерди.

— Маманды тыңламаймыз,—деп шықты.

Соры қайнағанның қаўынын бәрҳә күяш урып, қасқа қыла береди екен. Алаўызлыққа төреллик берилип үлгермей, елдиң тынышлығы бузылды... Таңға жақын Жаңакентти үш мыңлаған жаў нөкери қоршады... Булар Жәнибек тархан нөкерлери еди. Ел басына және күн туўды. Кала менен әтирапының халқын жәмленемен дегенше, нөкерлери жаў алдына шығарыў орнына, Шамурат бий ыклап калалан шықты. Өзине дәрек урыўды

көшириўди баслады. Ырысқул бул қорлыққа шыдамады. Ғайып баҳадырды қасына шақырып, ҳәммениң көзинше Шамурат бийдиң аяқ-қолын байлап әкелиўге, урыс питкенше даруазаға байлап қойыўға буйрық берди.

Ғайып баҳадырдың жас болғаны ушын ҳәлсизлик ететуғынын билип бул буйрықты Маман бийдиң өзи бежерди: Шамурат бий Жаңакент қаласының даруазасына таңып тасланды.

Ҳәмме жаўға атланды. Ырысқул бий баслады.

— Әй, Жәнибек тархан, азғана ўәжлесейик,—деп алыстан бадабат салып, капталындағы Маман бийге сөйлеп баратыр:

— Маман балам, бир нәсиятым бар, усыннан жеңилсеңиз, копаға кеттим деп арсынба, елди Хорезмге қарай, Есенгелдиниң изинен баслай гой. Басқа илаж ҳәзир жоқ. Пүтин бүйреклилик жақсы. Сонда орысқа елди пүтин қосасаң. Биз орыстан жаманлық көрмедик. Орыстың мылтығы халықтың атын шығарды, бизлерди бендешиликтен азат қылды. Айтарым: алдындағы қойына қаскыр шаптырмай түўел баққан шопанды журт жақсы шопан дейди, өсирип баққан шопанды дана шопан дейди. Бул заманда дана болыў аўыр, жақсы шопан болыўға талаплан балам. Басыңа қанша зүлмет түссе де, тирилердиң басын бузба, елди, өзиң жарлық алған орыс патшасына түўел тапсыр, досты-достына қос, балам. Базда елиңе тириден өли пайдалырақ. Қоңыратыма қәдирим қашқан адамман. Әгәйинлерим, туўысканларым қашырды. Усыннан өлсем, көбиси өкинеди, табытыма барлық қоңырат ереди. Егер, жазатайым пайманам толып қазалансам, Қоңырат елине „Ырысқул бий өлди!" деп атлы жибер. Ғайып баҳадырды шаптыр, изин көресең...

Ол сөйлеў менен жаўға жақынласты. Мыңлаған атлысын баслап турған қос атлының бири Жәнибек тархан, қартаң қоңыр атын ғырс-ғырс жорттырып киятырған Ырысқул бийди көрип, алыстан қыйқыў салды:

— Ғарры қошқар, бизге Маманыңның геллесин өзиң кесип берсең, сарпайымыз бар...

Ырысқул бийдиң тула бәдени дирилдеп, атының жүрисин босаңлатпаўы менен Жәнибек тарханға найза ылақтырды. Гөзлегени кәте кетпеди, қос атлының бири қулады, бирақ бунысы Өтетилеў тархан еди. Жәнибек тархан жигитлерине қыйқыўлап алға тәп берди. Көк жүрмелиниң пәти менен келип Ырысқул бийди атынан аўдарып алдына өңгерип әкетти.

Урыс қызып кетти...

Маман бий әлле қашан-ақ Аманлық пенен және үш жи-

титти ябы, қытай, кенегес, жалайыр аўылларына атландырған еди. Ғайып баҳадырға даўыслады:

— Шәп қоныратлыларға!...

Ғайып баҳадырдың думалақ қоңыры қайшы қулағын керип қулдыраўы менен көзден ғайып болды.

Урыстың үшинши күни барлық ел тик аяққа минди. Қытайларды баслап Шәрийпа келди... Ырысқул бийдиң айтқанындай пүткил қоныратуллы бийиниң қәдирине енди жеткен бе, көкирегинде жаны бары гүўлеп жаў алдына шықты. Кимде таяқ, кимде балта, кимде бел-. Қоныратуры ҳәр бир түп жынғылына шекем келген жаўдың көзин аштырмай шырпылдап тийди...

Бир ҳәптеге бармай жаў кейин шегинди.

Жеңис қолға кирди

Шамурат бийдиң қолы шешилди...

Маманның түсинигинше жеңистиң еки түри бар: тосыннан жеңис, күш пенен жеңис. Ол усы сапарғы жеңисти әўелгисине жатқарды.

Шабуўылшылар бәскен менен олардың және оралатуғыны тақыйық. Енди топылса, халыққа келтиретуғын апаты, ақыбети де мәлим. Сонлықтан Маманның бул жеңистен кейин де кейин дүзелмей, бурынғысынан да ойшыл болып қалды.

Ендиги бирден бир жол—Санкт-Петербургқа қайта барыў керек. Өйтпесе, елиниң тағдийри қыл үстинде тура береди. Деген менен Уллы патшалықтың өзине тийисли ғалма-ғалы да уллы. Елизавета Петровна ўәдесине садық болған менен, мыңсан түрли ислер, аз санлы елге берген ўәдесин есиннен шығарса да, тәәжип емес. Егер уллы патша өзи берген «уллы үмит қағазының» жоғалғанын еситкен болса, бәринен де аўыр. Өзи аз санлы, әззи халық бола тура, дослықтың, уллы патша меҳриниң қәдирин билмейди екен деп айыплаўы да, дыққатынан биротала шығарып таслаўы да итимал.

—Жоқ, кетиўим керек! Санкт-Петербургқа барып бул ўақыяларды айтыўым тийис!...

«...Барлығын айтыўым тийис!... Кетиўдиң және жаман жағы бар... Жаў қайта шабады... Енди шабылса көп урыўлы алаўыз елим, мәнгиге келе болмастай халға түседи...»

Ол усылайынша, өрмекшиниң аўындай шым-шытырық ойларының қайсысына бас жип тағарын билмей жүргенде, Жуңғарлар арасына жиберилген Хелўет тарқап келди...

Жуңғарлар арасындағы қарақалпақлар «бизге тийменлер, сизлер менен айрылысқанымызға отыз жылдан асты, енди қайта қосылыў қыйын, ҳәзир дәстүримиз өзгерди, ҳәтте тилимиз жуңғарлар менен араласып кетти»—депти.

Хабар Маманның жети жүйресине қадалған найзадай тийип, ишек-баўыры өткә басылғандай ашыды. Илаж қанша? Бухара ҳәм Хийўа ханлықларының қол астына кеткен қарақалпақлар айнымағай. Отыз жылда жаңа әўлад өсип шығады... егер олар да «бизге тийменлер!» десе, шарасы жоқ енди, ең болмаса, өзи менен бирге жасап атырған урыўлардың басын бузбаўы тийис. Егер ол және Санкт Петрбургқа кетип, 1743-жылдың ҳәсирети қайталанса, ел биротала тарқасып, сонында, дүньяда «қарақалпақ» деген халық жасағанына биреўди исендириў мүшкилге айналады.

Оның ығбалына, Бухара ҳәм Хийўа қарақалпақлары менен қатнас жақсыланыўға қарады. Ара алыс болыўына қарамастан, топар-топар атлылар келип, елге көз алартқанларға айбат болып жүрди. Ара-тура сырттан болған шабыўылларға Жаңадәрья бойының қарақалпақлары көкирек тутысып, төменги қарақалпақларға талай-талай қолқа болысты.

Қазақтың Айғара менен Седет керей басшылығындағы урыўларынан басқа да көп урыўлар ел әззилеген гезинде белбеў буўысып, мал-дәскеден де жәрдемин аямады.

Бәри бир, Маманның еки көзи Россия тәрепте, бүгин-ертең уллы орыс патшалығынан жәрдем келетуғындай. Оның ойынша патша Сарайында әллеқандай жаманлық жүзберген...

Ол Нефлюевтен ҳештеме күтпеди. Оренбургта, оған айтқан гәпине қарағанда, Абылхайыр менен биригип кеткен Гладышевтиң қайтып келмегенин де Нефлюевтен көрди...

Сонда да Россия патшасына исенимин жоғалтпады. Арқадан киятырған саўдагерлер өтсе, алдынан шығып, уллы патша Сарайынан әллеқандай да жаңалық билиўге тырысады. Ҳеш бир жаңалық оны қәнәәтлендирмейди.

Усылайтип шыр-пыры шығып биймазалықта жүргенде Оренбургтан қайтқан саўдагерлер:

—Орыс патшалығы менен Пруссия деген патшалық арасында ғажжа-ғаж урыс басланыпты: —деген хабар айтты.

Маманды бул хабар бираз тыншытты; «патша ўәдесин умытпаған, урыстың аты урыс! Елиниң басына аўыр машқала түскени ушын бизлерди ойлаўға ўақыты жетпей атырған».

Орыс патшалығының жениске ерисетуғынына Маман исенетуғын еди. Сонда да жаны төзбей, анық хабар билип қайтыў ушын Аманлықты Оренбургқа атландырды.

Аманлық Оренбургтан еки айда қайтып келди, бирақ жаман хабар әкелди.

—Маман менен сөйлесик жүргизген канцлер Алексей Бестюжев Патша сарайынан қуўылыпты!

Маманның жүрегине пышақ тығылғандай, турған жеринде жығыла жазлап, канцлер Бестюжевти сарайдан тап Аманлық қуўып келгендей. бирден ашыўлы үйликти:

—Өтирик! Мүмкин өмес!

—Узақтың хабары, әлбетте, қосымтасыз болмайды,—деди Аманлық суўық қанлылық пенен .—Балким, бул хабарда да бергтириўлер бар шығар. Бирақ Бестюжевтин сарайдан қуўылғаны анық, ҳәтте қамаққа алынған-быш!

—Урыс қалай басланыпты? Бестюжевтиң неңдей гүнасы болыпты?—деди Маманның ҳәўлирген кеўли басылмай.

Аманлық Мамапда бурын болып көрмеген жан толғанысын сезсе де, өзинин суўық қанлылығынан өзгермей түсиндирди:

—Австрия деген елаттың патшасы ҳаял екен. Аты Марьям Тәрези (Марья Тереза), дейди. Ол бурынырақта өз қоластынан кеткен Силизия деген жерди қайтарып алыў ушын Прусия деген патшалыққа қарсы урыс ашыўға нийетлепгенбиш Сол Пруссия деген елдин патшасы Фридрих екинши дегенди Орыс патшасы да жек көреди екен. Сөйтип еки ҳаял патшанын мақсетлери бир жерден шығып, тил бириктиреди. Буны алдын ала сезген Пруссия патшасы Орыс патшалығына қарсы урыс баслап жиберипти.

Маман өкинишли сарсылып басын шайқады:

—Санкт-Петербургта болғанымда Пруссия деген мәмлекеттин күшли ләшкери бар деп еситкен едим.

— Оренбурглылардың айтыўына қарағанда Пруссняға қарсы көп еллер күш бириктиргепбиш.

—Көпшиликтин талаплары да ҳәр қыйлы, урыс узаққа созылмаса...—деп сарсылды Маман.

—Урыстың ақыбетине оренбурглылардың да көзи жетпейди. Бирақ көпшилиги Бестюжевтин сарайдан айдалғаны мақул болған, дести. Себеби ол Англие елиписинин тәсирлис өтип, Пруссия патшасына қарсы урысты басқарыўшы Апраксин деген үлкен әскер басыны жолдан аздырғанбыш.

—Егер бул ҳақ гәп болса, наятый жаман сатқынлық!—деди Маманның қаслары керилип.—Канцлердин бизге ўәдесин умытыўына себеп бар екенде! Енди күтиў...—ол азмаз ойланып алып басын шайқады.—Бестюжевтин сатқынлық еткенине кеўлим қанбайды... Патша уллы Петрдин қызы болатура елинин

ҳақыйқый жан ашырларының жүрегин толық түсинбейди дегенди-әм ееситкен едим-аў...

Аманлық онын жан сезимин түсинди, бирақ үндемеди.

Маманның жан ийнине от түсип тынышы кетти. Көп күнлерге дейин жалғыз жүрип, ужыбатлы бир ақыл табыўға талапланды. Сондағы баслы мақсети—Санкт -Петербургқа барып. Уллы үмит қағазы—Жарлық жөнинде еске салып қоймастан, изине жигитлер ертип кетип, орыс патшалығының жаўы Пруссняға қарсы урысқа қатнасыў... Бирақ бул ойы кем-кем оған бассыз-аяқсыз тынғыйық сыяқланды: «Санкт-Петрбургқа кетиў —жақты излеп жүрип өзин отқа урған гүбелекке айналыў емес пе?»

Енди ол орыс патшалығының жанашыры сыпатында Пруссня менен урысының женисли тамамланыўын сарғайып күтиўши -бир адамға айналды...

Женис гүўралы еситсе, қуўанады, сәл сәтсизликлер ҳаққында еситсе, ишине дузлы шеребе қуйылғандай... Ўақыяларды өзинин ой елегинен өткерсе, бәри де түсиниксиз өмир ғалмағалы секилли. Елин таслап кетиўден қорқады...

Базда ойларға шүмип отырып, гә өзин айыплайды, гә душпанларын айыплайды...

Кеўиллерди ғул-ғулаға толтырып мәўсим изинен мәўсим, жыл изинен жыл өткерип сала берди, сирә урыстың тамам болғаны ҳаққында хабар ееитилмеди... 1861-жылдың ақырларында Елизавета Петровна қайтыс болып, орнына мийрасхоры Петр III тахтқа отырғанын еситип, және кейпи түсти. Және бир хабардан Петр үшиншинин Пруссия менен келисимге келип орыс ләшкерлериниң женисин бир пулға шығарғанын еситкенде, бурын болмаған дәрежеде налынды, бул дүньяда базы ақмақлардың өзине кен гүзар жол таба беретуғынына да ашынып сөгинди.

Бирақ бул сөгис оған бир демлик дебдиў тарқатыў ғана еди. Жан сезимин шырылдыўға салатуғын ҳәр қыйлы қыяллар басында қайтадан быжнады.

Не болса да Санкт-Петербугқа атланыў керек!

Усылайынша ең соңғы шешимге келип ертен биллердан мәсләҳәтин өткериўдин жөн-жосағын ойлап жатқанында, ярым ақшам пайытында, Жаңакентке қыр дөгерек от тийди... Ҳәкисине, бул ақшам әри самаллы, әри суўық ақшам еди, қалаға тийген от, мисли пахтаға тийген оттай, жалынлап, үйлерден үйлерге тез өтип, лаўлады. Шағырайысқан жулдызлы аспанды

түтин қаплады. Көп үйлерден уйқыдағы адамлар шығып үлгермей, жайларының төбелери, үйлерининк шаңырақлары үстине құлап пышыр-пышыр жанып жатты.

Бул ҳәдийсе кимди төсекте, кимди жолда, кимди далада, кимди үй жақлаўына сүйендирип, ҳайранлықта қалдырды...

Ел Жанакенттиң өртин өшириўге жуўырыса алмады, өз үйлери жанды, қоралары жанды. Төртсан қарақалпақ елатының ҳәр бир аўылы үстинде қызыл жалын ҳүким сүрип, ҳәр бир аўылға от тийди. Жалын артынан гүзги даўылдан пайда болған шаңғыттың думаңы көтерилди. Бул шаңғыт думаның пайда еткен күш ат туяқлары еди. Орта жүздиң султаны Абылай баслаған жигирма мың ләшкердиң атларының туяқлары еди.

Жаў бақайына шекем қуралланып, тосаттан келгенине қарамастан, Маман пүткил елди тик аяғына тургызбақшы болып, түтин арасында гүбелектей ушты... Бирақ, оны бир таныс атлы таўып алып тоқтатты. Бул атлы Айғара бийдиң шабарманы еди, түтинге шақалып тез-тез сөйледи:

—Маман бий, бул күшке төтепки бериў қыйын... Булар кеше Айғара бийди өлтирди. Мени Мырзабек бий жиберди.

—Неге? Не деди?

— Илажын таўып халқына баспана излесин деди.

—Қаяқтан?

——Басқа жақтан, Маман бий!

— Сәдет керейлер қайда?

—Оның аўыллары да көшип атыр. Адай, Әлим уруўлары да қозғалаң тапты!

—Гүллән Кишп жүз гүйзелди десеш!

— Солай, Маман бий! Хош, мен де үй көшириўге асығаман!

—Досларға сәлем...

Мырзабек кирпик қаққанша-ақ көзден ғайып болды.

Маман бий түс көргендей аң-таң, дымарсыз лал болып бир майдан ойланып алды да, алды-артына қарамай астындағы ақ боз атын қамшылады. Аўыл зараларында қуйындай шаўып, бәрҳа қыйқыў салып баратыр:

—Досларым, қаналасларым, көшиңлер! Арал теңизин жағалап, Хорезм таманға көшиңлер!.. Ески сүрдеўди қуўалап көшиңлер, жәмлесип көшиңлер!

Маман бийдиң ҳаўазы даўылдан күшлә болып, аўыллардан аўылларға жетти. Ҳәмме үй жықты, ҳәмме мал айдады.

Жаў ләшкери араласып үлгерди. Жығылған үйлер өртелди, жыйналған маллар Орта жүз тәрепке қарай қуўылды. Маллардың шетке шығарып үлгере алмағанлардың бәри қол жуўып қалды. Халық және шуўласты, және жыласты. Атасын шақырған баланың, анасын излеген қыздың, „перзентим!" деп қыйқыўлаған ата менен ананың, қулласы гүллән халықтың зарлы үнлери бир-бирине уласып, үлкен мүсийбет басланды. Ат дүбири астында аянышлы сыңсыўлар, хошласыўлар, ырзаласыўлар жер солқылдатады.

Маман бий түтин, думан арасын қақ бөлип бир жерде жарқ етип көринсе, көзди ашып-жумғанша және бир жақта пайда болады.

— Ырза бол, меҳрийбаным!

— Хош, қаралы баспанам!

— Хош, кийели ата мәканым!...—деген сөзлер үзиликсиз еситилип, ызыңлаған суўық самал менен кем-кем күшейип, әлемге жаңғырды. Қайғылы жаңғырыққа сес қоспаған жанлы мақлуқ бул этирапта қалмады. Таўлардың жүйи сөтилмеген менен гүңиренди, аспаннан тынбай епелеклеген қар көшкенлерди оммалатып, жолларын бөгеди, барлық жапырақлары түсип сыптай болған таў өсимликлери қар суўырған дүбелейге шыдамай бас ийди, „биздей жалаңаш қалсаңыз да, бәҳәрде кийингейсиз" дегендей ызыңласты, қайғыға төтепки бере алмай мортылдасып сынды.

Ғарры аспан бул бәлайы ғәзебетке көзин ашып қарамай, тынымсыз жылады. Бирақ, жас орнына ақ кирпиги жарпақ-жарпақ болып үзиликсиз төгиле берди.

Пүткил халық жүрегинен шыққан 1743-жылдың зары, Сыр дәрья бойынан Әмиўдәрьяның қуяр ашаларына шекем быйыл да тынбай гүңиренди:

Бабам жигит болып мамам қыз болған,
Түркстан топырағы биздеп хош енди.
Төрт сан елдиң жүрек-баўырын қан қылған,
Бийреҳим мәкан жайлар хош енди...

Үстинен ешекли, маллы, пияда арқаланған ызық-ызық адамлар өтип атырған далалар менен шоқалақ кумлар, таў кәнарлары, ҳәттеки аяқлар астында сынып атырған шөп-шәрлар да усы мунлы қосықты тәкирарлап „Хош енди..." деп жатты. Ашлықтан, кеселликтен, ғаррылықтан қатарға илесе алмай, жол бойлап топ- тобы менен қулаған өликлердиң рухы дүнья менен хошласпай, ата журты менен хошласыў қосығын мәңги айтып атырғандай. Муңның үзиги жоқ...

Ел таслап көшкен қыслаўларға мал айдаған Абылайға дәрек байлар көшип келип, гөне қора-қопсыларды ийемленип жатты...

Маман бий ақ боз атынан түскен емес. Неше түнлерди уйқысыз өткерип жибергенлерин умытты. Орта жүздиң маллы байлары ийемленген қыслаўлар бойлап шапты, халқын излейди, олар жыллы қыслаўлардан әллекашан қуўып шығылған, шет-жебирдеги ылашықлар менен жарты жағы жанған қыслаўларда қалған майыплар, көп балалылар, ғарры-кемпирлер ушырасады. Ҳасасын ийегине тиреген бир ғарры оны ирикти.

— Маман, нешедесең, балам?—деди.

Маман бул ғаррыға аң-таң болып қарады. Таныды. Жетим Аллаярды атқа сүйретип қула далада жалғыз турғанда қасына келип нәсиятлап „көп жасаўға талаплан, алғыс ал" деген Сейдулла дәў. Ҳәзир бели сынған оқ жайдай бүгилип, ҳасаға сүйенген ҳалында еки ийнинен дем алып тур.

— Не дей жақлығымды уқтың ба, балам? Бул изи қарабахана дүньяда мендей болып жетпис жасаўға талапланба, демекши, едим, балам...

— Балаларыңыз қайда?

— Көшти. Үлкен улым мени арқаламақшы еди, орнына аклықларымды арқалатып жибердим. Билесеңбе, Мурат шайық неге соқыр болды, неге өлди? Бул дүньяға гийне қылды. Ҳарамылықларды көргиси келмей, бул дүньяны тәрк етип өлди. Мен де тәрк еттим. Неге ойланып қалдың? Иркилме, нақызық дүнья бул, бар, атыңды қамшыла, соң түсинесең...—деп Сейдулла дәў бир жағы қулаған гөне ылашыққа қарай бурылды.

Маман алға шаўып кетти....

29

Жыллар өтти... Аманлықтың улы Жақсылық он төртке шықты. Үй машқаласы жеңилип дүзелип киятырғанына қарамастан көп сарсық, ишлей күйинип Ақбийдайды жиңишке жапсаққа тап қылды. Түнлерде көзи илинбес. Ларс-ларс жөтел.

Үйдиң ендиги барлық машқаласы он төрт жасар улы Жақсылықтың мойнына минди. Отын, суў, анасына дигирман қолласыў, кели түйисиў, ат оты орыў...

Егин-тегин жыйналғалы Аманлық Жаңакентке көп қатнайтуғын еди, ҳаялының кеселбәнтлиги ушын нөкерлердиң изинен азық апарып көбинесе конбайтуғын еди. Қасакана жаў келген ақшамында ол Жаңакентте қонып қалған еди, нөкерлер

жатқан жайға жаў от-берип, ҳәмме иште қалғанда, буныңда жүрими болып, арғыты, пәтиги пышыр-пышыр жанып, алатүтин қаплаған жайдың қапысын зорға таўып аман-есен шықканлардың ишинде ол да шықты. Далада шақалып, қусып отырған Бектемирди көрди, Кеўлимжай шығар ма екен деп күтип еди, тамның үшеги қулады. Кеўлимжай иште қалды.

— Құдай, күлкиден айырдың!—деп бир гүрсинди, қайтып ҳешким менен хабарласпай аўылына ҳайт қойды. Жолда шаўып жүрген Маман бийдиң даўысын еситип, атын қаттырақ қамшылады. Үйине келсе, (қайын атасы былтыр ғана жаңа отаў тиктирип берген еди), есигиниң алдындағы үйиўли отынның үстинде бийтаныс төрт жигит отыр, жүреги суў етти. Соңда да сыр алдырмай, аттан түсиўи мәттал, отынның үстиндегилердиң бири аттың дизгинин услады, қалған екеўи еки найза көтерип Аманлыққа жанаса ишке кирди.

— Қәне, қазақ қызы, күйеў бала келди. Қарасық усындайақ болар. Көтер гиркиренли!—Пышақ услаған төртиншиси Аманлықты түртти,—Жол азық ал да тарт салдаўыңды! Неге бурыласаң, қарыңдасымызды апқалмаймыз. Ерт изиңе. Бизден саўға.—Усы мәҳәлде сыртта ат жайластырып қалғаны ишке бақырды:

— Неге иркилип атырсыз? Киятыр!

Аманлық сырттан жәрдем киятыр ма деп дәмеленген еди, иштеги үшеўдиң ҳаўлықпай, тек асыға бергенине қарап жәрдем емеслигин түсинди: „олжаны бир биринен қызғанып атырған!..."

Бири найзасының ушы менен жүкти аўдарды, екиншиси керегениң басындағы сөк шанашты алып Ақбийдайдың мойнына илдирди:

— Босатыңлар үйди!

— Сизлер босатыңлар!—деп қарсыласты Аманлық. Оның шеке тамырлары шертилип, сақал-мурты ның ҳәр түги ийнедей шаншылып тур еди. Ақбийдай истиң насырға шабатуғынын түсинди. Мойнындағы шанаштан сөк саўылдаўы менен ерини аяғына жығылды.

— Өйтпе, бегим, жалғыз улың жетим қалмасын, бегим! Жақсылық, қолымнан тарт, балам. Ағайлар, кийеўиңизге ашыўланбаңыз, биз кетемиз.

Жаракты жаў олардың ҳәйле-пәйлесине қаратпады. Атабала қолына илингендей ол-пулды ийинлерине тырмыслап, нәренжан, аўырыў Ақбийдайды ортаға алып сүйеп, үйден шықты. Ел ызғып баратырған уллы көш сүрдеўине түсти...

Поскыншылардың көпшилигинен булардың жағдайы жақсы еди. Шыққан пәтте жолды өндирди. Ақбийдай ерине де, улына да азар бермей, өз бойын өзи тиклеп жүриўге талапланды. Дизлик қарды тең бөлген сүрдеўди жағалап дем алып отырғанлардың талайынан озды.

Елден алыслай келе жол бойында шаршап отырған халық жийилди. Ҳаттеки, өликлер пайда болыпты. Кем-кем олар да көбейди. Өли анасының көкирегине басын тыққан майда балалар жатыр. Ҳәр жер-ҳәр жерде қар үстинде жалаң аяқ жуўырысып жолға таласқан балалар изде киятырғанлардан қайыр сорап, қол жайып турыпты.

Әўелги гезде булар қайыр сорағанлардың алақанларына бир қысым сөк, шаппаттай нан салып көрип еди, соң өзлериниң аўҳалы қыйынласатуғын болғаны ушын бәринен көз жумып өте берди.

Азық түўесилди. Көзлери көңгейленип, аяқлары аўырласты. Ушы-қыйыры көз жетпес майданға келгенде, жүрислери әбден тосаңлады. Бул даланлықтың ҳәр жерине қослар дүзетилген, түтин шығып атырғанлары бар. Қослардың әтирапында байлаўлы маллар да көринеди, шөгип атырған түйелер де бар.

„Алды менен көшкен тәсилпаз байлар болса керек" деп ойлады Аманлық. Оларға иркилмей, жүрисин даўам етти. Ашлыққа қосымша үргин көз аштырмайды. Напака түўесилиўге қарағанда улы ушын өзиниң пайын гизнеп, ҳеш нәрсе жемеген Ақбийдай бирден қуларды, ҳәтте, лоқсытып қан қусты. Аманлық қапсыра қушақлап, максетли жерге жетпей-ақ, төне шеңгел түбирге илиниген қаңбақтай, иркилетуғының түсинсе де, Ақбийдайды еки қолына жатқарыўы менен алға жүрип бақты. Жол бойында малдас қурынып нан жеп отырған үш адамды көрип, Ақбийдай тамсанды, ерине сыбырлады.

— Иркил...бегим...дем ал.

Аманлық отырды. Жақсылық та отырды. Ата-бала анаў нан жеп отырғанларға нәзер салмаўға тырысты. Бир ўақытта олардың суў орнына қар асап және жүрип кеткенин көрип, Ақбийдай ерине қол узатып сыбырлады:

— Түргелейик, бегим, анаўлардан қалмайық.

— Оларға жете алмаспыз, шабазым.

— Пай, бегим, түсинсең нетти? Биреўи жана жегенин қусса, жер едик...

Аманлықтан ерк кетип, көзлеринен ашшы жас мөлт етти... Сүрдеўдиң шетиндеги бир төбешик қумға Ақбийдайды жатқарып, ығының қарын ысырып, қара жер ашты. Жән-жақтан

бийик жыңғыл сындырып келип, пана қылды. Улына ақпас жулдырып төсек қылды, ортаға от жақты. Алып шыққан топпы казанын асып, ишине кар әкелип салып суў қайнатты. Ҳәм ашлықтан, ҳәм суўықтан, ҳәм кеселден қалжаўрағаи ҳаял отқа жақын жатып, аз ғана бойы қызды, ерининерине қатқан қан жибип өз-өзинен „сорпа!" деди.

Қәне сорпа?

Аманлық жыңғыл костан сүйретиле шықты. Есик-төрли жердеги ақбастың түбинде бир ак коян жатыр екен, „ҳәссени!" дегизди болғаны, көзден ғайып болды. Изде мезгилник жолда қалған қосларға кетти. Муштай ет таўып кешке оралды.

Ақбийдайдың көзи илинген еди. Баласы от жағып отыр.

Аманлық етти казанға салып, Ақбийдайдың бас ушына шықты. Ағы басым жипек шашларын жүдә нәзикник пенен сыйпалап отырды...

Азанда Аманлық улын сүрдеўге шығарып, өткенлерге қол жайыўды сыбырлап, қосына кирди. Түндеги сорпадан азғана қалған еди, жылытып Ақбийдайға уртлатты.

— Бегим, кете бериңлер,—деди ҳаял ыңырсып.—Менің келе болыў үмитим жоқ, көзим жетип турыпты, иркилсеңиз усы шуқанақта сизлер де қалып көрсиз деп қорқаман.

— Өйдеме, шабазым. Келе боласаң, ара жақын қалды.

Ақбийдай өзинше „ара жақын қалды" деп, әстен ғана гүбирленди. Бирақ ерининн қандай аралық ҳаққында айтып отырғанынан бийхабар еди, қайтып сөйлемеди, тым-тырыс жатты.

Аманлық та жолға шықты. Күн жылытқан екен. Мал жетелеген биреўлер өтти. Бир жағынан ол қуўанады: „Елде болса еринге тийеди".

Көп балалар арасынан улы Жақсылықты тапты. Жол жағалап дизбе қатар турған балалардың қатарында оның да қолы жайыўлы. Ҳәммелен дуғыжым, күшли, салдамлы, ири, ақыллы көринди көзине. Өзиниң жас гези есине түсип, көзлерине жас куйылды.

— Шынжырма-шынжыр қол жайыўдан шығармаған, алла,— деп налыс етти.

Көз ушында еки түйели көринди. Үстинде ҳаял, балалар отыр. Ешекли биреў жетелеп киятыр. Изинде онлаған сыйры бар. Оларды көрген балалар қуўжыңласып:

— Әй, алға өтпе!—десип бирин-бири кейин тартты.

— Таласпаңлар!—деди Аманлық оларға жақынлап.

— Қойсаңа сақалы кесилгир,—деди бир бала.—Алдап өзиң алмақшысаң.

Аманлық ол балаға пәлен-төлен демеди, баласының басын қолтығына сүйеп ҳәмме балалардың изинде турды.

— Жолыңыз болсын, мырза!

— Көп жасаң!...

— Балаларың биздей болмасын...

Ҳәр ким ҳәр нәрсе айтып шуўласты. Түйе үстинде байдың баласы музлаған бир жилиқты кемирип киятыр еди. Қол жайғанлардың ортасына ылақтырып жиберди. Аш балалар бир-бирин жибериспеўи менен жилик түскен жерге өңменин атып жығылып, үсти-үстине мингесип, топ болып калды.

— Әй, ғарры, сен неге аш ийтиңди жибермей турсаң?— деди ешекли бай Аманлыққа.—Ийтиңнің, бас салса бәринен басып алатуғын күшин сезбей турсаң ба? Жибер, сыпайылықтан тирилик пайда.

Сакал-шашы тоғай болып ғаўлаған Аманлықтың жасы қырыққа жетпей-ақ „ғарры" деген сөзди биринши еситиўи еди. Ашыўланбады. Ол ҳаққында ойламады да.

— Ийман жўзли адам, ҳаялым өлим ҳалында жатыр еди. Жәрдем етиң,—деди.

— Баланды сат,—деди бай.

Аманлық жўўап орнына лал болды.

— Әй, ғарры, түсин! Үш күнинен кейин балаң аяғынан тик баса алмай калады. Тасланған сүйекке жўўырмағаныңыз ушын диянатлы тухым көрип айтып атырман. Болмаса, қара тамағына хызметкер көп,—деп, бай көшин баслап алға кете берди.

Аманлық улы менен сүйенисип калды.

— Аға, таныйсаң ба оларды? деди Жақсылық.

Аманлық „жоқ" дегендей бас ийзеди.

— Олай болса мени сатың. Апам аман калсын,—деди бала.

Аманлық не қыларын билмей бирден өкирип жиберди. Жақсылық матам тыслы қой тери калпағын қолына алып байдың изинен бақырды.

— Әй, шәпәҳәтли адам, тоқтаңыз!

Бай иркилди.

— Аға, жўўырың, буннан калсаңыз апам өледи,—деди Жақсылық изине бурылып.

Аманлық ҳеш нәрсе ойланып жетпеди, көз жумып байдың изинен жўўырды.

— Әне, ақылына келгенсең,—деди бай.—Ҳаялың аман калса, бала қолдан келетуғын нәрсе, жас көринесең. Мал бериў кудайдың иси. Балаңа не сорайсаң?

— Бала сатып көрмегенмен...

— Анаў буғаны бир қойдың саны менен қыркағары тарыға алдым,—деп изде он сыйырды айдап киятырған енгезердей жигитти нускады.—Ал, сенің ақыллы балаңа бир қойдың жарты ети менен он сери басалай ун беремен.

Қанша нәрсе берсе де, баласына баҳа болмас еди, бирақ көп саўдаласа берсе, байлың кетип қалатуғынына көзи жетип тур. „Усыннан қалсақ бул сырданда үшеўимиздиң де өлетуғынымыз тақыйық, ең болмаса қарар көзимиз жер басып тири қалсын" деп Аманлық қысқа қыялынан өткерип:

— Берің. Атыңыз ким? Айтып кетиң-а...!—деди.

— Сондай шәрт пенен: Атымды айтпайман. Ҳешқашан баланды излеп бармайсаң.

Бул шәртке жўўап бериўден қаймығып издеги баласына қол былғады. Жақсылық бәрин еситип тур еди. „Апамды көрип шығайын" деп қосқа қарай жўўырып кетти.

„Анасына айтып салып, ҳалын төменлетпесе болар еди" деп қорықты Аманлық. Жақсылық көп иркилмеди. Келди. Баланың шырайы кеўилли еди. Әке ҳайран болып тур. „Бизден қутылғанына қуўанышлы ма екен"?

Әкесиниң қыялын түсингендей баласы қулағына жақынлап сыбырлады:

— Аға, апам тәўир. Кететуғынымды айтпадым. Жолға шығаман, тапқанымды әкелип тураман, дедим. „Аўзымызға ас салатуғын болғаныңнан айланайын" деп сүйди, күлди. Тез жазылатуғын шамасы бар. Мени таўып аларсыз.

Аманлық сөйлемей, мақуллап бас ийзеди.

— Мә, өзиң тойып ал, бала,—деп түйе үстиндеги ҳаял Жақсылыққа бир тары зағара таслады. Жақсылық зағараны қақшып алып әкесиниң қолтығына тығып: „апама апар" деди.

Бай екинши түйени шөгирип жүгин шешти, бәри сур гөш, жол азығы екен. Ўәде еткенин Аманлыққа берип, түйени тикейтти ҳәм Жақсылыққа буйырды.

— Тарт түйени!

Жақсылық түйениң алдына шықты.

Аманлық улына қапталласып маңлайынан кайта-қайта сүйди де:

— Артыңа қарама, алдыңды алла ашсын, балам,—деп көз жасын сыпырыўы менен изине бурылды.

Улының да еки бетин жас жўўып кеткен еди, әке нәсиятына опадарлық етип, артына қарамады. Түйе тартып баратырып:

— Аға, апамды қәдирле, тәўир болсын,—деп бақырды тек.

Аманлық та сол бурылғанынан изине айланбады. Қосына келди. Қой ети менен басалай уның шалдуўарға жасырып ишке кирди.

Ақбийдай бетин есик бетке қаратып жатыр екен.

— Келдиң бе, бегим?—деди.

— Тәўирмисең, шабазым?

— Тәўирмен. Бизиң Жақсылық аўзымызға ас салыўдың ғамын ойлайтуғын болыпты.

— Мине, саған жибергени,—деп қойнындағы зағараны шығарып берди. Ақбийдай муздай зағараны маңлайына тийгизди, соң қойнына салып жатты.

— Же,—деди Аманлық.

— Өзиме ысытып беремен, бегим.

— Өзи тойды. Аўысқаны.

Ақбийдай бир тислемин аўзына салды да, қалғанын ерине усынды.

— Сен жей ғой, бегим.

Аманлық та бир тислем сындырып аўзына салды.

Қалғаны желинбеди. Ана қайтадан алып көйлегиниң ишинен көкирегине басты. Көзин жумды. Аманлық оятпады. Кешки аўқаттың әнжамын жеди. Жасырған етинен бир асым кесип әкелип қазанға салды.

Сорпа таяр болды. Ақбийдай көзин ашпады. Ярым ақшам аўдарылғанда „Жақсылық...“ деп сөйленди. Аманлық аўзы менен оның еринлерине сорпа тамызды. Тек жалмаған болмаса, жутпады. Көзлерин бир аўдарып, бир нәрсени қадала сорағандай болды. Аманлық тынышсызланды. Не қыларын билмей ҳаўлығып, ҳаялының басын дизесине койды.

Сол жатыстан Ақбийдай үш күнге шекем көзин ашпады. Денеси биресе жанды, биресе суўыды, төртиншн күни таң алдында Ақбийдай тамам болды.

Аманлық өз маңлайына өзи ғарш-ғарш урып артына қулады. Әллен ўақытта өзине келип қостан шықты. Қумның басына минип бақырды:

— Жақсылы-ы-ық! Ҳә, Жақсылы-ы-ы-ық!!!

Таў, тас, ушы-қыйырсыз дала, қар баскан қум „Жақсылы-ы-ық! Жақсылы-қ-ық!!!“ деп тәкирарлады.

Ол және шақырды, айнала оның ҳаўазына және сес берип „Жаақсы-лы-ық!..“ жаңлады. Улын қой етине сатып жибергени бирден есине түсип, қыспанын түбине жасырған етти арқалай жөнелди. Жол бойынша бақырып баратыр: „Жақсылы-ы-ық!!! Жақсылы-ы-ық!!!“

Бир топар жас жигитлер менен егеде адамлар аштан буратылып жолда отыр еди, бир қойдың жарты етин арқалап бақырып баратырған Аманлықты көрип:

— Тутың, анаў аўмесерди!—деди биреўи.

Гилең ҳалдан кетип отырғанлар жер таянып тикейисти. Қасларына жақынлаўдан Аманлықты гүў басты.

Аманлық еттен айрылды, бирақ „Жақсылы-ы-ық!!!“ деп шақырғанын коймай, сыбай-салтаң жуўырып кете берди. Шийки етке тойып алған өжет биреўи, Жақсылық Аманлықтың баласының аты екенин билмей, изинен:

— Ҳәйййй!! Қайт изиңеее!! Жақсылық о дүньядааа!!!—деди.

Жолдасларына да унап қалса керек. Бәри үн қосты:

— Жақсылық о дүньядааа!!!

Аманлық изине айналды. Және еңкилдеп жуўырыўы менен басқаша бақырып өтти.

— Ақбийдайййй!!!

Етин басып алып тойынғанлардың өзине келгенлери ўаҳаҳаласты.

— Мынаны жин урған екен, арпаға жарымай жүрип ақ бийдай излеўи неси?—дедн бири.

Аманлық оларды тыңламай жыңғыл қосына қарай өтип кетти. „Әўмесердиң және бир нәрсеси бар шығар“ деп ҳәмме изинен жуўырысты.

Өли ҳаялдың үстине бойын таслап еңк-еңк жылап отырғанын көрип, бәри аңырайып турып қалды.

Аманлық көз жасын сүртип тикейди. Жақсылық берген зағара ана қойнынан түсип атыр еди, арманырақ көкирегине ысырып қойды. Оған анталасқанлардың ҳешқайсысы да тиймеди.

Көштен адасқан жекке-жарымлардың напақасын басып жеп күнелтип киятырған бул гилең аш ғәззаплардың басшысы Бектемир еди. Жақакентте түтин жутқалы саўлығы бираз нашарланған. Оған қосымша ашлықтан көзи көрмей Аманлықты танымаған еди. Ҳәзир ғана аш өзекке жеген шийки ет буўынына түсип, орнында буратылып жатып қалған еди. Еплеп түргелген соң жолдасларының изинен келип, жыңғыл қоста ақбас төсенген өли Ақбийдайдың бетине үңилип, ағаштай қатып турған Аманлықты енди таныды. Еки қолы менен серменин ҳәмени кейин ысырды. Өлиниң үстине жығылды. Әллен ўақытта тикейди. Ҳештене айта алмай биразға шекем ийеги кемсеңледи, даўысы қарлығып, еситилер-еситилмес сөйледи:

— Аманлық, Аманлық, сенбисең, еле? Жылама! Ушқан уяңа қайтып келдиң, басла бизди, басла, кудайдың сокыр көзине сыйынамыз...

Аманлық оның жүнли теридей кап-қара бетине қабағын үйе қарап, кейин шегинди... Әлле қандай күш оны уллы көш сүрдеўине салды, азғана гидиристеден соң есине енди келгендей, изине қайтып барып жыңғыл косты бузды. Ақбийдайды жатқан орнына жерледи.

Түске таман ҳәмменің алдында, Хорезм таманға бет алып, жолға рәўана болды, жолдаслары қол усласып, гәде үзилген шынжырдай бөлек-бөлек тентиреклесип ерди...

* * *

Көштиң алды, шөллеген пададай, Хорезм шукырына қулап Әмиўдәрьяның куяр аяғына—Арал теңизиниң жағаларына жүгин таслап, өлместиң ғамына кирисип, муз ойып балыққа илме қурып отырғанда, изи Сырдәрья бойларынан еле жылысып болмаған еди. Маман бий, соңғы көшке шекем, қыс ыққанша, елин таслап кетпей, ак боз атын қара терге шомылтып бәрҳа аўыл аралады. Көшкенлердиң қыслаўларына қоныс басып атырғанлар ушын жаны ашыйды, аўлағында базы-базыларын атка сүйреткиси келеди, илажы канша, елине қаўип. Деген менен шайнасыўлар жоқ емес. Үйреншикли ата мәканды ҳешким қыйып кете алмайды. Куўыс-қолтыкларда таяқласыўлар, былша-былш төбелеслер болып атырғаны.

Сейдулла дәў усаған көп ғаррылар, алдында мықлы әмеңгери жоқ мешеў, аўырыў адамлар, көп балалар қалып қойды, қақаман суўықта оларды қозғаў—өлини гөринен шығарып, жанынан дәметкен менен барабар еди.

Маман бий ғужырланды. Көштиң алдына жетип, белгили қоныс қыдыраман деген ой менен сүрдеў бойлап ат шаўып кетти. Қуўан дәрьяға жетпей-ақ жүреги қан болды.—Үзиги жоқ халық, оның халқы, еле шожып баратыр, жыласып баратыр, жер солқылдатып гүңиренип баратыр... Жалбарынып жәрдем сорап, қол созған аталар, аналар, балалар, аўырыўлар... бәрин аяйды, бәрине жәрдем еткиси келеди, бирақ қайсы бирине үлгереди, жалғыз ак бозына неше мингесик алсын, найлаж көз жумып, найлаж қулағын тығып, ҳәммеңиң үстинен шаўып өте берди.

Жана дәрьяға жақынлағанда, жол шетиндеги, қасына бир ешек байлаўлы, костың жанында, жолды бөгеп қатара малдас

қурынып отырған жети егеде адамға жолықты. Олардың пейлакпалын жаман көрсе де, Маман атын ирикти. Үсти өрим-өрим, аяқларына көрпе жыртығын ораған, қара сақаллы дәпең биреўи Маманның атын жылаўлады. Көзлери жасаўрап, ириңлесип кеткен адам ат үстиндегининң, әўеле ким екенин билгиси келип, бир шекелеп тигилди.

— Ҳә, Маман биймисең? Әне, керек адам! Халықтың қандары! Түс аттан! Жаның барда түс!

Бул дәпең Сейдулла дәўдиң улы Бегдулла қара сақал еди. Оның күшли қолларын жулкып кетиўге ак боз ат та димарсыз. Маман көп ойланбай аттан түсти. Бегдулла оны таныса да танымағанға салып, сақал-шашлары дирилдеп, аш көзлери шатнап турыпты.

— Былай жүр,—деди арт бетиндеги жыңғыл қосты нускап ҳәм бурылып баратырған Маманның бөксесине ылас аяғы менен бир тепти. Маман бий артына бир карап турды да, еки ийнинен ентиге бир дем алды, тил қатпады. Қосқа кирди. Алты ҳаял менен онлаған үрпе-шүрпе буйра шаш бала ошаққа бетлерин тутып дастықтай сулап атыр. Бәринде де жан бар, тек кирпиклерин қағып атыр. Маман бий шыдамай далаға шықты, жети жигиттиң үшеўи ак боз атты әлле қашан сойып таслапты. Маманның қабағынан қан жаўажақлығын билген әўелги дәпең Бегдулла қарасақал, ак боз аттың ноқта-жүўени менен оның қасына келди.

— Үскиниң куйылмасын. Басшысаң—биздей халқыңа қулсаң. Ийеси қулына не қылса, ерикпе. Сал басыңа ноқтаны, өзиңди минемиз. Неге сөйлемейсең? Неге қашпайсаң? Якшы, биз кеширимли ийемиз. Әй, сизлер, тезлетиңлер,—деп ешектиң қасында турған екеўине олыйды. Олар ешекти шешип әкелди.—Мин, Маман бий, терисине мин! Болмаса, қәриңди қыламыз.

— Ийем буйырса илажым не?—деп Маман бий бир сөйледи де, ешекке минди, олардың ҳәмирин тәрк етпей, жүзин ешектиң артына терис қаратып минди. Бегдулла қара сақал ҳәйле-пәйлесине қаратпады, ак боз аттың жүўени ҳәм арқанлаў шылбыры менен Маманды ешектиң ерине беккем шанды. Жолдасларының бирине ым қақты, ол аттың жарты сан гөшинің қанын ағызыўы менен әкелип Маманның бөктериўлигине байлады.

Бегдулла қара сақал Маманның өсик мурtларына қолының қанын жағып, басын кублаға, Хорезм таманға бурды, баланың геллесиндей мушы менен ешектиң саўрысына дүрс-дүрс урды:

— Бар, жоғал! Еле де ийең кеширимли. Сол ушын аяғың жерден төрт ели жоқары. Көринбе, сөйлеме, кет, кет!!!

Маман бир аўыз сөйлеместен сүрдеў бойлап кетти. Жәнжағына да қарамады. Қараса, өзи сулап жатып күлип „Анаў Маманға қара... тамаша!... қызық!..“ деп қол шошайтқанларды көреди, кейис-сөгислерди еситеди.

Ийеси—халқы, қалай жазаласа, соған қайыл бий бийлигинен, елинен журдай болып, көк ешек үстинде терсекей отырыўы менен, ишинен гүңиренип, қан жылап кете берди... Бир инсанның реҳими түсип, жаздырмаса, өзлигинен босаныўы, егер ешеги сүрингип жығыла қойса, тикейтиўи тўўе, өзиниң тикейиўи мүмкин емес. Нелер ислеп қателескенине, енди не менен дүзететуғынына ой жиберип, түсинбейди. Ешек өз байдалына отлап кеткен жерде тирилигинен хабар етип „ҳық-ҳық“ лап, шайқатылып баратыр.

Екинши күни сәскеде атлы ҳаял баслаған көшке илести. Бул ҳаял Дәўлетбай бийдиң жесири Шәрийпа еди. Ол Маман бийди танып аттан түсти, еркеклерге „Маманды шешиң“ деп буйрық етти.

— Ҳеш гәп, тийменлер,—деди Маман бийдиң даўысы өлпең.—Ийем усылай етти, тәғдир шығар.

Шәрийпа, оның „ийем“ деп ким жөнинде айтып турғанын уқты.

— Бир ийеңиз байласа, және бир ийеңиз шешеди. Жолыңыз болсын, арыслан тулғалы, лекин шаршаған, дана бий!

Қыстың бәҳәрге аўысқан күнлериниң еримегинен бе, ямаса төгилген қанлы көз жаслардан ба, жоллар гилкилдеген ылайға айланған еди. Маман бий ерде дүзиўленип отырып, ылай сүзип жолын даўам етти...

Бәлким, және бир күйикли бенде—„ийеси“, тутып алып ешегине зорлық қылып, өзин пияда айдар... Ол бәрине қайыл. Қулағына жеткен узын муртлары самал менен азғын жүзин ҳәммеден жасырып, ешекли бий алға баратыр, тек алға, көштиң басына, жаңа қонысқа!...

Әлиўли оқыўшым, енди сен де елдиң жаңа қонысына барасаң—олар қонысласа берсин, сен азғана тынығып дем ал.

Үшинши бөлим

Тозады екен, тозады екен бәри де,
Тек жулдызлар қалады екен мәңгиге...

(*Х. Улмамбет*)

1

Хийўаның ханы Ғайып хан (қазақтың шекти урыўынан жәдиге әўлады Султан Батырдың улы) ишки, сыртқы дүбелей-дүрсилдиге төтепки бере алмай 1757-жылы тахты таслап, қашқаннан кейин, орнына иниси Абдулла хан болып қалған еди. Ол бир жыл ғана дәўран сүрди, болғаны. Ханлыққа бухаралықлар араласты.

Хан сарайындағы сөзи итибарлылар қоңыратлы инахлар еди. Олардың иштен ириткиси қазақ ханларының қайтадан тахқа келиўине мүмкиншилик ашты. Сөйтип, биресе Абылқайырдың әўладлары, биресе оның душпанлары шекти—урыўынан Жәдиге аўладлары тахқа минип, сарайда „қан ойыны“ басланды.

Қарақалпақлардың соңғы, 1762-жылғы Түркстаннан посыў дәўири Хийўаның усы „хан ойыны“ дәўирине дус келди. Соның ушын ба, олардан қоныс қызғаныўшы да болмады. Баспанадан айрылған ел, шөллеген пададай, шубырып, Әмиўдәрьяның тармақлары менен Арал теңизиниң балықлы жайлымларына жанталаса жеткен жерлерине коқтасынлылары жүклерин түсирип, жарлы-жалаң аяқ, жетим-жесирлери түйиншиклерин таслап, жақты дүньяның, азғантай да болса, ләззети ушын қәдимги арпалысқан шайқасларын тындырмады. Сүрдеў бойлап айдалған малдай шубырған ел, асылысып, тармасып келиўин даўам етти.

Бул кәраның Сырдәрья алапларынан айырмасы—еки жағасын

шайып жуўып, жағаға өскен тораңғыллар менен ҳәрқыйлы өсимликлерди түп-тамырынан қопарып, асап жиберетуғын есер Әмиўдәрья, Арал теңизине қуярда, майда шақапларға бөлинеди. Булардан тысқары қазанша көллер көп. Дәрьясы да, қазанша көллери де балықлы, ҳәрқайсысы өз алдына өмир айдары. Және бир айырмасы—тоғайлар үстинен пәл-пәллеп ушқан ҳәр қыйлы қуслардың, айдын шалқар суў жағалап көгалай-көк теңизди толтырған үйрек, ғазлардың, шағалалардың шарқылдысынан басқа шаўқым келмейди, қулақсыз, тилсиз, меңиреў копалықлар, қолтықлар, ярым атаўлар, атаўлар, жекке жүрген адамның шыққан жерин қайтып табыўға гүмана дүт-тоғай. Тораңғыллары жаңа қоңыс басқанлар менен тәғдирлес сыяқлы. Путақлары ебетейсиз тиленшилердиң қолларындай, төбелери қус түткен қалпақтай, гыррыклары әрре-тәрре. Жуўанлығы жйлиқтей қаңыратпа жыңғыллар, наўқарағай камыслар тораңғылларға араласып өседи. Жыңғыллары түўе камысларын анаўмынаў киси сындыра алмайды, балыққа ойып суўға қанған жас жигитлердиң базда иси ериксе, тамашаға камыс сындырысады. Камыслар сондай шатнап шарт етеди, малдың сүйегин дизеге қойып сындырғаннан ҳеш айырмасы болмайды. Соның ушын да әўелги қослар, ылашықлар камыслардан соғылды.»

Ел елпилигин қылып көбейип, нығайып бегенлесе берди.

Ел көбирек мәканлаған ең жақсы қоныс „Көк өзектиң“ еки бойы еди. „Көк өзектиң“ усылай аталыўы суўы мисли көк шырша рең, табақка қуйғандай, төппелеме болып, жүдә әстеп, ийримленип ағады. Балықлы. Жазда жағасында отырып, қыста көк аспандай музын жапқан қарлы ысырып таслап үңилген кисиниң ҳаслан мийри қанбас, көзлери тоймас. Бәҳәрде көк қуўалаған палададай дүркин-дүркин балық бирин-бири қуўып, ойнап баратырғаны. Көзге көрингенге ҳийле мол. Жас балаға шекем қаст етсе, қысында үки ойып, илме менен, жазында суў астына сүңгип-ақ бирли-ярым балық тутыўына имканият бар.

Бул имканиятлар талай ашыўшақ пенен шыртылдақты парасатлы қылды, шәпенийлерди жайдарыландырды, кеселлерди жазды, көз жасларды тыйып, және күлки туўдырды...

Мине усы „Көк өзекте“ күни менен балық аўлап, үсти-басы малпақ-салпақ болған бир топар балықшы салын шетке шығарды. Табысларын тепе-тең бөлисип, ҳәрким пайын ашалы жыңғыл жормалларға илдирип кайтты. Өзлери жүдә мәс. Кеўилли. Бир-бирине гәп нәўбетин аўыстырғысы келмей ғаўырласып сөйлесип киятыр.

— ... „Көк өзекти“ неге теңлестиретуғынымды дал айтайын ба? Мисли бир ақ көкирек саўдыраған бала.

— Көкиреги айнадай бала де. Қойнында не барын жасырмайды. Егер балықлары көринбегенде, журт иркилмес еди.

— Ҳаслан иркилмес еди!

— Бир гәптиң майын шығаратуғын езбе болған екенсиз.

— Сыйыр сүзип өлтирген Қоңырат Айтуўған жасаўылдың жесирин ким биледи?.. Билмесеңиз билип қойың, Абадан ақ балтыр дейди. Өншең жесирлерди жыйнап, жалаң лут балық уўлайды-мыш.

— Шабақлардан қаўып етпей ме екен?

Ҳәмме дуў күлисип алды.

— Өзлери қай таманда екен?

— Арқаң қозды ма? Бизден өрде, Ғайып баҳадырдың аўылында дейди.

— Паҳ, сол аўылдың бойдағы болмаған екенмен.

— Бойдақ көрсе түтип жейди, дейди.

— Онысы қалай?

— Жетиспейдидағы.

— Ой, ой, ийи, маған тап боларма еди, бир өзим бесеўин...

— Мақтанба! Сендейлер көрпениң ыссысына-ақ аўзының суўын тамшылатып қояды.

— Туўып қойса, не қылады екен?

— Қайдан билейин, мен сол ҳаяллардың дамбалының аўызман ба?

— Басқасын қойың, Маман бий неге қатын алмайды, я бели жоқ па екен?

Ҳәмме бир демге ләммийимсиз қалды.

Балықшыларды баслап, ҳәммеден басы зыят киятырған дәпең, қарасақал Бегдулла буға қарас қылып, жолдасларына ашыўлы нәзер таслады.

— Бизлер көшип киятырып оны көк ешекке терис миндирип, ерге таңып жибергенде, шешкен ким? Дәўлетбай бийдиң жесири. Балық мийин жеп шаймий болмасаңыз, бели жоқ еркекке ҳаяллың реҳими түспейтуғынын билиң, ақыры.

— Ҳәзир Маман бий қайда?

— Басынан баҳыт тайған соң қашқаны.

— Мен де солай ойлайман. Бардамлылар нәмәрт болады. Аш болса қайтып тоймайтуғындай көреди.

— Және бузып баратырсыз,—деп Бегдулла карасақал екин-

ши рет гәпке араласты.—Маман бий нәмәртлерден емес. Қайда жүрсе де, елдиң ғамын ойлап жүрген шығар.

— Ким айтады, Маман бий ақыллы ма, Есенгелди бий ақыллы ма?

— Маман бий,—деди көп даўыс.

— Мениңше Есенгелди бий,—деди сораў берген даўыс.— Қарсыласпай тыңлап алың... Куты қашқан көлден бурын ушқан кутан болып мәртебе арттырды. Изине ерген ел аман қалды. Өзи үй-дәскели. Кешеден бери аўылында той. Маман ше? Жалғыз баслы жалғызак.

— Нурабылла, сеники дурыс,—деп салды бири.—Маман бий шыққан пәтте пәтли еди. Дизгини қолдан кетип өзиниң де куты қашты, бизиң де кутымыз кашты.

— Бул дүньядан ўаз кешип кетпесе, жақсы—деди Бегдулла гүрсинип. Ол усыны айтарын айтса да, Мурат шайх туўралы өз әкеси Сейдулла дәўден еситкенлерин, көшерде оның ырзаласып: „Хош, балам, мен бул дүньядан о дүньяға жақынман, мениң орнына ақлықларымды аркалап кет...“ дегенлерин есине түсирип, ийеги алқымына тирелди, қара қапа сақалы көкирегин жаўып, қамыслықты бөлген соқпаққа сыймай аяқлары шалысты. Алдына абынып барып, шеттеги шоқ қамыстан ұслап қалып, соқпаққа түсти. Жолдасларының көдирең әңгимелерине қулақ салмаўға тырысып, адымларын кеңнен-кеңнен таслады. Ол озып кетежак еди, кесе соқпақтан ўш-төрт жигит шығып қалды. Булар Аманлықлар еди.

— Сыралқы,—деди Аманлық Бегдулланың кейпиятын түсинбей.

— Қайдан қайттыңлар?

— Тойдан,—деди Бекмурат.

Оның Аманлықтан бурын сөйлегенин Бектемир жақтырмай, оған сүйкенген болып шыганағы менен түйип жиберди.

— Әстерек, палаўдың майын сықтың,—деп Бекмурат сыбырланып, калтасын ұслап кейинирек шегинди.

Есенгелди бийдиң таза отаў тиктирген тойы ҳаққында сыбыр-сыбыр гәплерден Бегдуллалар да еситкен менен аўылының тойға шақыртылмағаны ушын, (бий кеўил берип тойға шақыртылғандай бардамлы үй аўылынан табылмады) ҳешкимниң басы айналмаған еди. Булардың уятсызлық етип, шақыртылмай барғаның түсинди.

Балықшылардың бири кекесине ныкырғты.

— Шақыртылған шығарсыз, Аманлық?

— Қасы!—деди Аманлық шыдамай.—Бизди қайсы нәттиң артқы сыйрағы деп едиң. Бардық. Тойған мән.

— Арсыз көпеклер,—деп гүбирленди және бири.

Бул гәп Аманлыққа қатты батты, бирақ мойынлағанлық билдирип сөйлемеди. Бектемир оның қатал жуўап беркўин күтип, көп жерге шекем дәмели барды. Ақыры шыдамай Аманлықтың көйлегиниң етегинен тартып „изде қалайық“ деген белги берди.

Қорлықлы сөз еситип гәптен жеңилгеннен кейин бөлингенин абзал көрип Аманлық жүристи тосаңлатып еди. Бегдулла иркилип артына бурылды.

— Аманлық, жүре беринлер, үйге барамыз. Ертеңге қудай разақ, мына балықты бирге татысайық.

Сырдәрья бойында жасаған пүткил қарақалпақтың дин ҳәзирети Мурат шайхқа хызмет еткен адамның қарар көзи болганы ушын ба, ямаса оның өжет минезине қосымша күш-ғайраты менен бир сөзлиги ушын ба, қатар-қурбылары сөзин сындырмас, айтқаның айтқан, дегениң деген дер еди. Сол ушын да гилең басшысыз көшкенлер, соған ериң, усы „Көк өзек“ бойында және бир аўыл пайда еткен. Аманлықлар бәринен хабарлы еди. Иркилип қалыўға сылтаў таппады. Ерди.

Бегдулла аўылының „Көк өзек“ бойына мәканласқан көп аўыллардан бир өзгешелиги: жер төле жоқ. Өңшең қамыс қослар. Екиниши өзгешелиги—аўыл менен „Көк өзек“ арасын ени қырқ-елли адымлық жал қамыслық бөледи.

Бул жал қамыс әлле қандай сулыўлық сән берип турады. Сонлықтан ба, ямаса өмир қазаны,—„Көк өзекке“ жас балалардың түсип кетиўинен қорған болганы ушын „кәраматлы“ орын деп санай ма, бул қамыслықтан ҳешким бир шөп алмайды, қамысларын қайырмайды, сындырмайды. Ал Бегдулланың қосы өз аўылласлары менен тең—тегисликке соғылған менен, шалдыўары өзгеше нар қамыс аралас ерманы жыңғылдан. Өзгелердикинен сәл бийик. Буннан тысқары бул аўылдың басқа аўыллардан ең баслы өзгешелиги—жас балалары баршылық. Түтин түтеткен ылашықтан кеминде бир-еки бала шығады, Бегдуллада үш бала бар. Бәри қыпа-тайлақ жалаңаш. Анасы қасларынан бир майдан айрылса, ойнап кетип суўықта қалатуғын қыйлылары. Салқынлаў күнлери түйе таўықтай қуяшламаға шығып отырганы болмаса, алты ай қыс далаға шығып мурын симгирген емес. Жаздан бери еркин болып қалды. Кеште аш палапанлардай аўзын ашып шүйиркелесип, әкесиниң алдына жуўырысатуғын еди. Бүгин де сол

әдетин кылды: әкесиниң алдына жуўырысып мойнынан кушаклады. Аманлыкларды көрип, оларда жатырқаў орнына, бир тойыў ушын қайрылатуғын бундай келгинди-мийманлардың талайына сырлас балалар, анасының мирәтин тәкирарласты:

— Отырың, төрге шығың.

Бегдулланың езиўи жайылып ҳәр баласының басынан бир сыйпалады, жормалдан сытып үшеўине үш шабақ услатты, калғанларын қыршыў ушын ҳаялына берди. Қонақлардың зерикпеўи ушын аўқат писерге таман еки қоңсысын шақыртып келди.

Төсенгенлери шийт, шыпта, жамбаслағанлары иши топанға толы тери көпшиликлер болыўына қарамастан, қостың иши мазлап кетти. Ошақты айнала жамбас тасласылды. Қаңылтыр дүмшеден чай ишилип атыр. Гүртик салыўға көп ғәрежет болмаса да, қазанға салынған бир қысым жүўери уны сорпаны пал татытып жиберипти. Бәри тамсанысып, жаңа қонысты, бул жердиң балығын, сорпаны пал қылып писирген Бегдулланың ҳаялын қайта-қайта мақтап, аўыз бирлик пенен терлеп-тепшип аўқатланды. Әнгиме дүканы курылып, кешки аўқаттан соң да чай ишилиў даўам етти. Өткен күнлерден гәп қозғалып Мурат шайх, Ырысқул, Дәўлетбай, Сүйиндик, Байқошқар бийлер ҳәм Избасар баҳалыр, Оразан батырлар ҳаққында көп әңгиме болды. Ҳәрқайсысының аты аталғанда, олардың ҳүрмети ушын ҳәрқайсысы жанбасынан көпшигин ысырып қойып, тикленди, және жанбаслады. Балалар анасының жән-жағынан кушақлап уйықлап қалды. Ерлердиң әңгимелери ада болмады.

Маман бий ҳаққында гәп болғанда, олар көбирек „Уллы үмит қағазын", Кузьма Бородинди еследи.

Бул жердиң ҳеш жақ пенен байланысы жоқ бир атаў екени ҳаққында биреўи өкинишли айтып салса, қыял куслары және Сырдәрья үстин шарыклайды. Аўыллар үстинен ҳәрқыйлы затлар алып өтетуғын кәрўанлар ҳаққында айтып, орыслардың каласы жақтан көп ҳасыл затлар шығатуғынын мақтасады. Орыслардың оқ-жарағы менен аз санлы қарақалпақ ели жаў үстинен бираз үстемлик еткенин еске алысып, сол күнлерди әрман етип, таңлайларын қағып, „ўақ-ўақ" ласты... Ел басына конған ығбал кусы паянламай посқанларын еслескенде, „аҳ-уҳ!" шегип, әллекимлерге гижинисти. Сөйтип отырып, булкәраның жаў келе алмастай бир қопалық екенин айтысып, куўанысты да. Маман ҳаққындағы гәпке тағы оралып, Бегдулла

оны жолда көк ешекке терис-мингизгенине пушайманлық билдирип еди. Қонысларынан бири жубатты:

— Зыяны жоқ, Бегдулла. Маман бий гийнешиллерден емес. Егер оның атын сойып жемегенде, мыналарың аман жетпес еди,—деп, анасының үстине аяқларын таслап, ҳештеңеден қәўетерсиз пыр-пыр уйықлап жатырған балаларды нускады.— Булар ендиги ел ғой. Маман усыларды түсинеди. Жүдә түсинеди бийшара. Ол ели ушын туўылған бир арыслан ғой. Қәне ҳәммениң кеўли сонынидей болса...

— Аўа... Маман ҳақыйқат Маман-дана... Еле биржақтан келип қалады. Сөз жоқ, бир жаңалық пенен келеди. Әйтеўир халқы—биз ушын жақсылық әкеледи...

Олар үсти-үстине чай ише берип, чай сататуғын саўдагерлерди және гәп қылысты. Олар ҳаққындағы жақсы сөзлер Бегдуллаға жақпай, қызып кетип, еске салынбайтуғын бир ўақыяны қозғады.

— Жигитлер, саўдагерлерди мақтайсыз-аў,—деди сарсылып.—Олардың түйелерин, ҳасыл затларын, сатлыққа табылатуғын мүликлерин мақтайсыз. Не бир реҳимсизлери бар еди. Еслесем, төбе шашым тик турады, тислеримди ғышырлатаман.—Ол өз үйи екенин де умытып, аяқларын баўырларына тартыңқырап, шалдыўардан бир қыяқ сындырып алып, тисин шуқлаў орнына аўзына салып бырш-бырш сындырды.—Алмагүлдиң қалай жылап кеткени еле есимде.

— Бизиң Алмагүлдиң бе?—деп Аманлық тикейип отырды.

— Аўа, Аманлық,—деп ол бир гүрсинип даўам етти.—Ол жас кетти. Қандай ақыллы еди дең. Ҳәтте, Мурат шайхтың он үш жасар қызың ақылына қайыл қалып, Маман бий менен теңлестиргени есимде. Қыз сондай мәрт екен, ғайры елге сый болғанын биле тура я көзине жас алса, я шайх атама қарсыласса. Тек айтқаны: „әжағама, кишеме сәлем дең. Әжағам мени излер болса, жолын айтайын, шаңғытлы жол менен жүрсе тапайды, ызғар жоллар менен жүрсе алжаспай табады..."— деди.

— Ызғар жоллар менен жүрсе!? Онда бәрҳа жылап кеткени ғой жаным-ай!—Аманлық еки шекесин қысып сес-семерсиз тислерин ғашырлатты. Бегдулла карасақал кәте ислегенин енди түсинди, бирақ бийпайда еди, оның да мойны төмен ийилди.

Таң атыўға мейилленип, қоска жақты түсе баслағанда, ҳәр ким сол жамбаслаған күйинде тым-тырыс қалды, кимиси қорылдады, кимиси мурны желпинип „пыр-пыр" етти.

Өткен өмир жолын еслегиси келмейтуғын Аманлықтың бүгинге шекемги өмири бирме-бир көз алдынан өтип, иши-баўырына пышақ түйрелгендей ийретилип жатты. Таңға көзи илинбеди. Соң-соң төбеси бийик қамыс коста тарлық етип, сүйретиле есиктен шықты, маңлайына кос қоллап бир урды; дизесинен ҳал кетип шөккесине отырды..

2

Буршиклери теңлеп қырқылғандай, ушлары теп-тегис жыңғыллықлар үстинен гә басы, гә көкирегинен жоқарысы жалтжулт көринип, мисли терең жайлым суўдан бойлап баратырғандай, қыймылы тосаң, қара қалпақлы жекке адам киятыр.

Жыңғыллық таўысылған соң көлатлыққа аралассанша ярым шақырымлық ашықлық бар. Соған шыққанда, оның атлы екени, аты торы екени билинди.

Ол атынан әстен түсип, бөктергисиниң ояқ-буяғын айналды. Бөктериўде кесе жатырған толы қара қапты жыңғыл илип жыртыпты, жерден бир қысым көк шөп жулып қаптың тесигине тықты. Қайтадан атына минди, көлатлыққа кирип кетти.

Торы ат көк майса камыслықлар арасында қара торы ат секилленип, жол шалып баратыр. Ийеси, бөктергисиндеги қара қаптың тесигинен қәдикленип, тыққан шөплигин қайта-қайта сыйпап көрип баратыр.

Бул атлы Маман бий! Бийдәрек шығынып кеткеннен қайтып киятырғаны...

Ол сол жылы... посқан көштиң ең соңынан атланып, көп тентенекликтен соң көш басына жетти. Есенгелди бийдиң аўылын таўып алып, оның өзи менен бирге коныс карады. Макул түскени „Көк өзек" бойлары.

Үй-дәскели Есенгелди бий, „соңға қалып елге азап шектирдиң" деген мәнинде, Маман бийдиң ҳәрекетлерин талай гәплерине астар қылып, талай мәртебе көзинше, талай мәртебе сыртынан қустаны қылып, өзинше оның үстинен еркин үстемлик етип жүрди. Бул Маман бийге аўыр тийер еди, бирақ, бәрҳама елестирмегенге салды, гәп өлшемеди. Ол ол ма, көше-көште жол азабын шеккенлер менен туўысқан-туўғанларынан, ата-аналарынан, перзентлеринен айрылғанлар талай рет көзинше сөкти де, талай рет изинен кесек ылақтырды да. Бәрине шыдады. Себеби сиркеси суў көтермейтуғын адамлар менен ҳәзир тарысыў орынсыз. Соңлықтан қулағына пахта тыққандай, коныслар, қослар, ылашықлар арасында тынбай

ат шаўып, қалың қопалықлар арасында шашаў-шашаў мәканласқан елдиң жабайыланып кетпеўи ушын қамыслар менен жыңғыллардың басларын түйип, жол салып, бир-бирин тағлай адасқанлар ушын «оң тәрепте Айырша...», «Күн батысын Үш сай», Қублан «Жалайыр», «Пәленшелер, Көк өзектиң өринде»... «Пәленшелер Қара терең таманда», «Қара терең қаяқта дейсен бе?... Қублада!...» деп сүренлеп, гейпара орынларға өзинше ат қойып, гейпараларын бурын қонысласқан Шердалы бий урыўлары ҳәм Есенгелди бийлер қойған ат пенен атап, елдиң жаршысы болып жүретуғын еди. Бул бул ма, журтты жеделлендирип, билегининиң күши барларды әззилерге, нәренжанларға, әменгерсизлерге жәрдем бериўге нәсиятлап, үгитлеп, жалбарынып өтер еди. Орны келсе, аттан түсип, кеселбентлерге, дәртлилерге қамыс орысып, жыңғыл сындырысып қос соғыўға жәрдемлесер еди...

Ол усылайынша, жаңа мәканға тири жеткенлердиң есабын да алды. «Төменги қарақалпақ» атанып Сырдәрьяның көби-ақ қуўысыпты. Есенгелди бийге ойласып сарысылғанда:

—Бәри дана бийдиң даналығынан,—деген ҳәкис жуўап алып, өкиништен бармағын тиследи: «Не қылыўым керек?... Қайткенде урыўшыллық сапласып, ел биригеди? Бул гурысында жаў топылса, және... Ҳеш кимге сездирмей орыс патшасына кетсембекен?... Оо, ара қанша қашықлап кетти... Патша, Сарайында бизди билетуғынлар қалды ма екен?... Жоқ, елди таслап кетиў мүмкин емес!... Әўеле, бизди қоршаған қонсы елатларды көрейин!...» Сөйтип ол қонсы қалаларға, аўылларға атланды... Әўеле Қоңыратта болды. Хийўаға барды. Қайтысын Шаббазда иркилди... Ақырында алып қайтқаны анаў бөктергисиндеги бир қап бийдай. Ектириўи тийис!

Ол туп-туўры Аманлықлардың қосына бет алды. «Көк өзек» тиң ғырра жағасындағы бир дүмпешикке өскен шоқ қамыстың арасына соғылған қоста Аманлық пенен он бойдақ турады. Бәри бирегей, билеклери жуўан, жүнлес балтырлы, күшли жигитлер. Гүндени өзлери сүйресе де бир бәле қылып, мынаў қара қаптағы бийдай тухымды орынына шашыўға имканият табады!

Шаршаған қара торы ат ҳәр аяғын зорға көтерип басса да, ашқа шыдамай, төсин сыйпаған қамыслықтың айылдай енли жапырақларын патырлатып асап, ғырт-ғырт шайнап киятыр еди, «Көк өзек» бойында сөйленип жүрген бир ҳаялды көрип қайшы қулақларын алға тикирейтти. Иркилди. Боз гүписи пыррым-пыррым, қара жийекли қызыл көйлегиниң

стеклери қақ-қақ айрылған, басындағы айдыллы дөкенеси бузылып, ҳалақасы екеў болып кеткен бир ҳаял өз-өзинен гүбирленип, бир балтаны аспанға шығытып ойнап жүрипти. Төбеме қайтып түсип бир жеримди шабады екен демейди. Жүзин жоқары қаратып дин аспанға ылақтырады. Түссе, және алып және ылақтырады. Есаўас деўге жүрис-турысы онша усамайды, шөпликке түскен балтаны қарап таўып алады ҳәм қолына услап турып бир нәрсени гүбирлейди де, және аспанға шығытады...

Маман онын не деп жүргенин билгиси келди, атынан түсти. Жақыплады. Тыңлады.

—Ҳә, гөр кудай, сени шаўып-ақ өлтирейин!...

Күйикли ҳаял екен. Бундай күйиклилер аз ба, қайсы бирин жубатып болады? Кейин бәсип турды да, ойланды: жүрсе жүре берер. Усылайтип биротала ақыл-зайыл болып кетсе, тәәжип емес. Балким, тынар, бир нәрсе айтып көриў керек.

—Келиншек, қудай балта жеткендей жерде болганда адамлар әлле қашан туўрама қылар еди.

Ҳаял гилт тоқтады;

—Сен кимсең?!

Ол жалпақ жуқа жүзлиден келген ақ қуба ғана жас келиншек еди. Жасы да жигирманың ояқ-буягында. Бирақ көп жылағанлықтан ба, уйқысызлықтан ба, үлкен көзлери гиртийип, қабағы қатыпты, бетинин алмасы қалқыпты.

Маман оның сораўына жуўап бериў орнына өзинен сорады.

—Атын ким? Кимнин келинисең?

—Атым Бағдагүл. «Табақлы» урыўының келиннимен. Билесең бе, «табақлы» урыўы тамам болды! Бир өзим қалдым. Усыннан балтам қудайға жетпесе, бәри бир, тынбайман! Маман бийди таўып балталайман! Сенин балан бар ма?

Ҳаялдың қолындағы балтанын күнге шағылысқан жүзи ҳәзир-ақ жүрегин тилкимлегендей, усы ўақытқа шекем ҳаял алмағанына енди пушайман жеп, Маман селк етти. Сулыў Алмагүл есине түсти. Маңлайы жыйрылды:

—Сүйген адамым жоқ.

—Сонда сен неге балта алып шықпайсан? Әй, сиз, еркеклер, ненің қәдирин билетуғын едиңиз! Туяқсыз болсаң, саған атқа миниў не дәркәр? Бул дүньяда жасаўың не дәркар?

—Байың бар ма?

—Ҳа, сөз салажақсаң ба? Жолама, мийримсиз жан. Байым, балам ақшам өлди. Безгектен өлди. Тең жан тапсырды.

Бул әнейме? Неге адыраясаң? Мени жилли деп турсаң ба? Жилли емеспен. Сиз еркеклерде ар жоқ, ҳүждан жоқ. Оннан да балта әкел, бүгин бизиң урыўды жоқ еткен кудай ертең сенин урыўынды жоқ етеди. Арғы күни тағы бир урыўға дегиш қаратады. Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады. Мурныңызға қолыңызды тығып жүре беринлер. Бар, кет! Неге қозғалмайсаң?Қыялың бузылып тур ма? Берман жақынласаң мойнынды шабаман, бар атына миң! Егер Маман бийди көрсең алдарқатып алдыма әкел. Бирақ өзиң өлтирме. балта менен мойнын ғырш еттирип мен бир ҳәз етейин. Оннан соң әрманым жоқ, өзимди „Көк өзекке" таслайман.

— Үйиң қайда?

— Бәс кейин!

— Үйиңе ертип барайын, дем ал. Соннан соң Маман бийди ертип әкелемен.

— Дузағыңды басқаларға қур. Кетесең бе, жоқ па?—деп Бағдагүл алға қарай жылысты.

Маман бий кейин шегинди. Атын жетелеўи менен қамыслыққа кирип баратырып: "Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады"...деп өзинше гүбирленип еди, дәсесиниң димары кетип, тентиреклеп, атының мойнынан қушақлап қалды, көзлерине жас қуйылды.

— Ассалаўма әлейкум, бий аға!

Маман бий әстен артына бурылып Аманлық пенен бир коста жасайтуғын еки жигитти көрди.

— Ўәлийкум ассалам. Қаяқтан киятырсызлар?

Жигитлер бир-бирине қарасып жымынласып күлди.

Еки жағының сүйеги билинген адырақ көз, арық биреўи жуўап берди.

— Маман аға, ишимиз писип кетти. Жаңағы келиншекке аңсарымыз аўып, копалыққа кирсин...деп аңлып жүр едик. Сизди куўғанын көрип гүдер үздик.

— Мәссизлер, тоқсызлар, жалғызақлар. Аманлық қайда?

— Шикәсленип атыр.

— Басқаларыңыз аман-есенсизлер ме?

— Сиз кеткели еки жигитимиз өлди. Қоңырат жаққа урлыққа барғанда, мал ийеси тутып өлтирипти. Ой, ой, бий аға, сақал-шашыңыз өсип кетипти. Еки ийниңизде бас емес, қампайған жүк турған секилли.

— Аўа, жигитлер, бул бастың ишинеде жүк толып кетти. Жүриниз қосыңызға барайық.

Аманлықтағы ишқысталықтың аўырыўы еди. Қарындасы

туўралы Бегдулла қарасақалдан еситкели жанын қояра жер таппайды. Арадан неше жыл өтсе де, он үш жасар Алмагүл еле сол күйинде бәрҳәма ағыл-тегил жылап баратырғандай.

Маман қосқа кирип, төрги шалдыўарды сүйеўге көмилген ағашқа асыўлы қынаплы қылышты алып (бул әкеси Оразан батырдың Аманлыққа инам еткен қылышы) маңлайына тийгизип, орнына илдирди.

Көзлери қанталап кеткен Аманлық пенен көрисип болып капталға шығып отыражақ еди, қостың ишки жағдайы таңландырды. Қамыс шийлердиң үстилеринде еки ақ кийиз жатыр. Кайдан шыққанын өзиниле жойбарлады. Әлбетте урлық. Оның таңланып турғанын бирге келген алырақ көз аңлай қойды.

— Бий аға, отыра беринъ. Бизлер корага шабатуғын қасқырлардан емес.

Маман сөйлемей кийизге шықты. Бағанағы ҳаялдың гәплери кулағын еле гүўилдетип турыпты....„Бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады..."

— Бектемирлер қайда?—деди өз қыялын умытыў ушын.

— Кешке келеди.

— Аманлық, аязладың ба? Тумаўлатсаң керек, көзлериң қып-қызыл.

— Солай қусайды. Есенгелди бий той берип еди, соған түни менен от жағарлық қылып, алдым қызып, артым көл таманға қарап, аязласам керек.

— Не той?

— Отаў тикти. Мухаммед Әмин инах деген соқтырып берип жиберипти.

— Жүдә жақсы, жүдә жақсы. Мырзабек бийлер шақыртылды ма?

— Көре алмадым.

Маманның қабағы булттай болып, ашыўы көп сақланбай, тез жайдарыланды.

Қазанда жылытпа гөш бар екен. Биреўи жылытып әкелип Маманның алдына қойды.

Маман бий Аманлық пенен канша жолдас, канша сырлас болса да, оған сыр айтып шағынбаған еди. Бағдагүл менен ушырасқаннан кейинги ойлары тыным бермеди.

— Аманлық,—деди ол айтарында, айтпасын да билмей, жүдә суўықлық пенен, көзлерин ошаққа тигип отырып.—Сен Юсипбай „табақлы"ның келинин таныйтуғын ба еди?

— Баласында таныйтуғын едим. Сен орыс патшасына кеткен жылы түўылды. Оның да аты Маман еди. Соңғы жаўгершилик басланғанда ол усы ҳаялын алып, той берип атыр еди. Усы жаққа келип уллы болды. Бирақ бийшараның жүрими болмады. Кеше өзи де, баласы да бир күнде безгектен өлди деп еситтим.

— Өлип болдық, Аманлық...

— Не шара?!

— Юсип байдың жесир келини есиме кеп нәрсе салды. Жас болсада, ана дә, ана!..Елдиң баласы аз. Бул ертеңи жоқ деген сөз. Сол ушын гилең жесирлер менен туллардың қосылып шаңыра" болыўына, баланы көбейтиўине пәрман берсем деп отырман.

— Ол ушын алды менен өзиң ҳаял ал. Мен кетемен, бас алып кетемен.

— Қайда?

— Сорама, бийим. Қайда кетеримди билмеймен. Баламды излеймен бе, қарындасымды излеймен бе? Әкемниң туўысқанларын излеймен бе, ямаса тирилей-ақ Ақбийдайдың қәбирине киремен бе... Билмеймен. Алмагүлдиң қалай кеткенин Бегдулла қарасақалдан еситкели буўынымда күрт түсти.

— Еркек бүйтип сарсылса, ҳаяллар не кылады, Аманлық? Елде қанша жетим-жесир бар. Тәғдириңди солар менен салыстырып көр. Сонда тәўбеге келесең.

— Ҳаялдан да әззиледим, бийим. Кеңес бер.

Маман бий бундай жағдайда кеңес бермей қалыўды жақсы қәсийет деп есапламайтуғын еди. Оның ойынша, албыраған адамға кеңес бермей, өзиң бил деў, адасқан адамға биле тура жол силтемеў менен тең. Маман бий, сол төмен қарап отырған күйинде, жүдә аўырдан сөйлеп, бул елде баўыры пүтин адам жоқлығын, егер ҳәрким жоғын излеп кетсе, булкәрадан несибеси көтерилмейтуғын ийсан қалмайтуғынын айтты.

— Мейлиң, Аманлық,—деди соңынан.—Сен излеп көр. Өзиниң айтыўына қарағанда, балаң усы елде. Еркек бала бир жерден шығады. Излесең Алмагүлди излеп көр...„Әжағам ызғар жоллар менен жүрип излесин"...деген дейди. Буны еситкенде мениң де баўырым езилгени бар. Бирақ мен саған айтпадым. Ол жыллары сен пүтин шаңырақ едиң...

* * *

Кеште Бектемирлер келди. Еки жигитке басшы болып мал урлыққа кеткен екен, бос келди. Иште Маман бийдиң отырғанынан бийхабар сырттан сөйленип кирди.

— Нәлетий дәўран! Бир күн ҳәзлик көрмедик. „Уры" деген-

нен басқа жақсы сөз еситпей, өлетуғын болдық. Енди өлтирсеңиз де, аштан өлсем де бармайман...

Маман бийди көрип, айтқан гәпи ушын қысыныў орнына, көптен бери көрмей сағынғаны ушын „бий ага!" деп, қушағын жая умтылды. Маман бий оған майда-шүйде сораў берип мийин қатырмады, апақ-шапақ көрисип,күлисип отырды. Азанда ҳәммесин жыйнап қара каптың аўзын ашты.

— Мине, жигитлер, бийдай тухым әкелдим. Есабын таўып егиў керек.

Олар, қос өгиз қәне, гүнде қәне, мойынтырық қәне, пазна қәне, деп, ашықтан-ашық сорамаған менен, бир-бирине қарасып аң-таң болып тур.

— Қорқпаңлар,—деди Маман.—Бәрин екпейсиз. Билемен ойыңызды. Тоғай түтип сизлер жабайыланып кеткенсиз. Мийнеттен қашасыз. Ярым батпан ексецизде, бәрекеллә. Қалғанын Бегдулла қарасақалға апараман. Мениқше олар өгиз орнына өзлерин жегеди, лекин егеди.

Бектемирлер бул бийдайдың қосқа кирип турып әкетилетуғынын қызғанды, деген менен бийге илаж ете алмады.

Маман бий өз дийдиси менен сийсерийдей тухым қалдырып, каптың аўзын қайтып буўып қушақлаўы менен атының бектериўине басты. Атланды.

— Әй адырақ көз,—деди кешеги қос жигиттиң бирине.—Сен „Қара терек" жаққа Есим бийдиң аўылына барып қайт. Ертең кешке Есенгелди бийдикине жетсин. Мен сонда боламан. Бектемир, сизлер егис жер қараңлар. Тухым куўырмашқа зая болмасын.

... Бегдулла қарасақал Маман бийди жүдә ҳақ көкирек менен күтип алды. Тухым әкелгенин еситкенде, ҳәр баласын үйме-үй жуўыртып, аўылласларын жыйнады.

— Жигитлер,—деди ол аўылласларына қуўанышлы даўыс менен.—Бий бизге бийдай тухым әкелген. Айтыңлар, мойынға мойынтырық салыўға мәған ким тай болады?

— Мен,—деди кескен геллектей дугыжым, көкиреклери жүнлес биреўи.

— Мен,—деп әне бири тикейди.

— Мен...

Маман бийдиң бир ойы буларға тек жартысын қалдырып, қалғанын басқа аўылға әкетпекши еди. Ықласлары ушын үш батпан бийдайдың бәрин үлестирди. Қонды. Азанда олар менен жер көрип, гүнде, мойынтырыққа қолай тораңғыл шабысты, түстен кейин Есенгелди бийдиң аўылына қарай кетти.

3

Есенгелди бий аўылының өзгешелиги—үйлердиң, ылашықлардың аралығын я бир жал қамыс, я бир түп жыңғыл, я бир түп тораңғыл бөлмейди. Шаңлағы кең, тоғай алыс. Айналаға көз тасласаң, аўыл кең жайлым қамыс қорада жайласқанға тақәббил, сегиз тәрепи үзиликсиз дүт тоғай...

Усы аўылдың кубла жағынан, Әмиўдәрья тәрептен, суўы тартылған көл улыпындағы шабыраўыт қамыслы жол менен бир топар атлы киятыр. Олар, Есенгелди бийге Мухаммед Әмин инах берип жиберген отаўды әкелип, тойдың бас сақасы болған қоңыратлы мийманларды узатып салып қайтқанлар: жол баслаған дәпең, жүзи пискен зағарадай домбай қызыл, қара сақал-муртлы, қара қалпақлы адам Ғайып баҳадыр. Жанлы бир қушақ қара ябысына анда-санда бир қамшы тийгизип, найза бойлы алла баратыр. Шертилип кетип изгилерге тийеўи ушын зәңгилигин сыйпаған жекке-сийрек собырақ қамыслардың, жыңғыллардың ушларын қайырып шырт-шырт сындырады. Оның изиндеги; бийғам, қайшы қулақ қоңыр атының бир гез мойны жолдасларынан алға озып киятырған дүўқат шапанлы, жалын реңи әреби курашлы киси Есенгелди бийдиң өзи. Ол, узын жийрен сақалына ушып келип жабысқан гөне жылдың қамыс үпелегин ара-тура бир сыйпалап, тынымсыз сөйлеп, жолдасларын әңгимеге уйытып киятыр. Оннан тете; үпелек жүнли көк атлысы, Есенгелдилер менен әўелги топарда көшкен кенегеслердиң ҳәзирги бийи Аманкул бий. Ол Есенгелди бийден тслықлаў, көсенамай карасақал, қара курашы бир шекесине сәл аўып, сарғыш шапанның шалғайы бөктергисин жаўып, әңгимени жүдә ықлас менен тыңлап баратыр. Төртиншиси; шоқ ғана сақал мурты бар, олардың екеўинен де жас болған менен азғын сарғыш жүзли, бирақ көзлери ойнақшыған жигит—Дәўлетбай бийдиң улы Курбанбай бий. Үстинде күн қаққан түйе жүнинен тоқылған шекпен, басында мыжымырланған гөне төз кең қара қалпақ. Есенгелди бийдиң тойына кетерде анасы Шарийпа боғжамасынан шығарып „әкеңниң ийиси сиңген қалпақ, тасламай кий" дегени ушын басына кең болса да, ернегин сабакпенен тарттырып кийип алған. Есенгелди бийден басқаларына қарағанда астындағы төбел торысы бийиклеў болған менен, арықлаў, жабыўы қара ешки жүнинен тоқылған. Жас бий Есенгелди бийдиң узын-шубай әңгимесиниң гәсин еситип, гәсин еситпей, көл ултанынан дүрлүр ушқан қырғаўылларға, жол бойынан базда бир жылт етип

қашқан порсықлар менен сағалларға қарап, қыялында соларды қуўып, өзинше ойнап киятыр.

— ...Хийўалағы, „хан ойынында" қолы бәлентлер инах тухымлары. Бурын айттым ба, айтпадым ба, есимде жоқ, маған отаў жиберген Мухаммед Әмин инах Қоңыратты жайлаған араллы өзбеклерден хан сарайында сәркарда болған Умбай инахтың әўлады. Бундай кең пәйилли адам менен ҳәмдәм болганыма қуўанаман. Бул да қудадан бийҳүжим емес. Абайлайсызба, халқымыз кемейип баратыр. Бир жерде мәнгилик қоныс басып өсип-өрбиў ушын усындай ақыллы адамға ийек артканымыз—ығбалымыз. Муҳаммед Әмин инахтың ак көкиреклик пенен маған айтқан сырын қудай қуўатласа, хан тахтына шығады. Әне, соннан кейин сизлердиң Есенгелдиңиз ҳақыйқый Есенгелди болады. Халық бегенлеседи...

— Есенгелди бий, Түбиршик султан (дәреклерде Табурчук Султан) әпсанасын айтып берерсиз бе?—деди Аманқул бий.

Есенгелди бий ғарқ-ғарқ күлди.

— Бәлесең, Аманқул бий. Түсиндим, азғана илметоғанақ салып атырсаң, мейли... Буннан елиў-алпыс жыл бурын Түбиршик султан деген батыр бабамыз болған. Хийўа ханы басына аўыр күн туўғанда, оны ләшкери менен шақыртып, жаўын жеңдиргеннен кейин, енди оның күшинен қәўипсинип, алдаўлықта өлтирткен екен... Дурыс, Хийўа ханларында түсиниксиз қараңғы тәсил көп. Муҳаммед Әмин инахтың маған айтқан мынадай бир ҳикаясы бар. Бизлер посып келген жылы Хийўаның ханы хабарланып „барың, бақлаң, қаракалпақлар базардан не сатып алар екен" деп, Қоңырат базарына жансыз жиберген. Баспана таппай жүрген паянсыз, аш адамларда не болсын, үстилерине гилең гөне-көкси кийим, тамағына өңшең ишек-қарын, туяқ сатып ала беріпти. Сөйлессе, жөн сораса, гил аш-арық пенен сөйлесипти, солардан жөн сорапты. Бул аўҳалды жансызы ханына жеткерген екен. Хан: „Бул бир ҳеш нәрсениң мәнисин билмейтуғын пәс, көкиреги өли халық екен, ҳәзирше тойына берсин, басып алыў қыйын емес" депти. Енди биз, алданған Түбиршик султанның әўладлары, тәсилди Хийўа ханынан асырмасақ болмайды. Аманқул бий, билип қой, бул заман өжет пенен әқгөдектиң заманы емес. Бийдай қамырындай болыў ығбал. Аршыл болыў да манлайдың қаскасы. Өжетленип өрге түпирсең, үстиңди ойранлайсаң, өрге қарай жүрсең бес адым илгерилеген менен еки адымың кери кетеди... Әмин инах тахқа шықса, дизгинди қолына берип, алла

деп ердиң басына асылсақ, жығылмаймыз. Усыған бир нәўкя келисимимиз бар. Қурбанбай ниям, еситип киятырсаң ба? Әкең Дәўлетбай бий оғыры дана киси еди. Анаңа тартсаң билмеймен, әкеңе тартсаң, оңлы адам боларсаң.

Жас бийге көпшик былқылдақ тийип, тақымын сәл қысты, төбел торысы бир оқыранып Есенгелди бийдиң қоңырын жанапайлады.

Олар көлатлықтан шығып „Көк өзекти" жағалады. Өз-ара гүңкилдескен, күлискен, гижинискен балықшылардың биразы буларға мойын бурып, көз бенен узатып қалып атыр.

— Маман бий қайда?—деп бақырды бир топар балықшылардың арасынан бир даўыс. Қурбанбай бий жаслық етип, Есенгелди бийге жағатуғынын, жақпайтуғынын билмей жуўап берди.

— Маман бийди не қыласыз? Арамызда Есенгелди бий бар!

— Биз Маман бийди сағындық!

— Ҳармасынға тили келмейтуғын Есенгелди бий керек емес!

Есенгелди бийдиң әңгимелерине уйып, ағыстың ығына қарай калаш серппей жүзген балықлардай үнсиз, өзлеринше кеўилли киятырған атлылардың дәл ортасына жасыл түскендей, төмен қарасып қалды. Есенгелди бий албырамады.

— Бул халықты соқыр дейин десең де, герең дейин десең де өзиниң халқың,—деди.

Ол усыны айтарын айтса да, әлле қандай күштен қорққандай бирден парасаттан айрылып, зәңгисин тебинип-тебинип жиберди. Жол шалып киятырған аты жеделленди.

Есенгелди бийдиң көп әңгимелериниң астары Маман бийдиң ис ҳәрекетлерине қарсы қаратылатуғынын Аманқул бий бир бүгин емес, бәрҳә түсинсе де, түсинбегенге салып, оның „ерге түпирмеў" жөниндеги пикирин өзинше искә асырыўға ҳамал қылғанлықтан, үндемес еди. Жас Қурбанбай бийдиң шыдамы ала болды:

— Есенгелди аға, журт Маман бийди растан сағынатуғын шығар.

— Соның ушын айтаман, ниям. Оның өжетлиги ел үстине кан жаўдырды. Орыслар, орыслар деп атаны баладан, баланы атадан айырды. Соны түсинбей, бул пәмсиз халықтың, Маман бийге дийдары қурый бергенине ҳайранман. Посып киятырғанда Бегдулла қарасақал услап алып, көк ешекке терис мингизип, сазайын берген екендағы, сениң анаңның реҳими ояң-

нып, оңына мингизип жиберген.—Есенгелди бий қылғынып түпиркин жутты. — Жолбарыстың еркеги де, урғашысы да мал алған менен, урғашысының дәнияты, нәпсиси өзгеше, Курбанбай иним... Сорлы Маманның арғысында жоқ. Жаңадәрьядағы Убайдулла бийге келип жылап, ат сорап минип, әўелги жыллары ел аралап арман-берман шаўып көрди. „Орыс-орыс" деп таңлайы кеўип, тислери опырылып түссе де, тәўбеге келмейди, өзи әптада халықтың мийин айландырып және „орыс ели", „жарақ берген орыс", „Уллы үмит қағазы" деп аҳ шексе, аўзынан от шығатуғынын кәйтерсең. Бирақ бирден сөнди. Сөнбей не қылсын, халықты жарылқай қоятуғын я кудай, я хан ба, ақыр соңы басын алып қашты. Қоңыратқа барғанымда қаракалпақтың бир бийи Шаббаз бетте қәлендерлик қылып жүрипти, деп еситтим. Мәгар болса сол Маман бий. Әмин инахтың ҳикаясын еситпей, халықтың даңқын қор қылып, қара басының ғамын излеп кеткен адамды сағынған журтты ғерең демеске, соқыр демеске бола ма? Адамлардың карны тойса умытшақ келеди екен. Жақында ғана усылардың базылары Маманға ийт қосып қуўып еди. Изинен кесек атып еди. Енди оны сағынған... Және кара түнек булгты баслары-на әкелмекши бул халық. Айтсаң асқынлаған боласаң, бул жыллы қуўыс көлатты тапқан ким? Мен. Сизлер билесиз, мен! Маман деген ким? Көшке ерген қаңғы бас бир ийт. Усылай расын айтайын десең, бир елдиң калентар бийиниң дәўлети кайтты деп жаманлағандай болады. Бул азаматлықты Маман түсинсе...

Ғайып баҳадыр алда киятырған менен ара-арасында әнгимеге қулақ қояды. Ол, Есенгелди бийдиң жәрдеми аркасында ҳәзирги қоныста да Сырдәрья бойындағы ҳал-жағдайын тиклеп алған менен, Маман бий ҳаккында биреўдиң жаман гәп айтканын унатпайтуғын еди. Маман бий жөниндеги қыйқым гәпке тыйым салғысы келип ябысының жүўенин тартты.

— Есенгелди бий, ергелес казаклардың ең болмаса Мырзабек бийи тойға шақырылмағаны, сәл әнтек болмады ма екен?

— Әне, сизлер усылайтип меним қышымаған жеримди қасыйсыз,—деп Есенгелди бий даўысын ла, сөйлегендеги минезинде өзгертти. Журттың үстинен ҳүкимдарлық етип зықын өткеретуғын саразбан түсли салмақлы бий емес, наҳақ азап шеккен заладай қайнаўытлап сөйледи.—Елимизди постырған қазақтың, шекпенге жамылған жамаўдай, изимизден ере шыққанларына ҳүрмет миясар емес! Олар жансыз. Қорлыкты еле солар көрсетеди. Тап бар гой, күйесең, көтин қысып жүрмей, сол казақларға жақсы қоңыс көрсетип, ҳәм бир дәрьяны „Қазақ дәрья" деп атаған Маман бийди еслесем, биринши Маман бийден, екинши тезегимнен түқилемен. Аўа, аўа! Маман бийдиң ылайсаңлары пүткил елдиң маңлайының қарасы...

— Еситкўнимизге қарағанда, биразын көзимиз де көрди, олардың бизин елге жәрдеми аз болды ма? Мырзабек бийлерди, Седет керейлерди каракалпаққа жәрдем бердиң, қаракалпак менен ым-жымыңыз бир деп, Ералы султаны өз елине сыйдырмай куўғанын сиз де меннен кем билмейсиз.

— Маман бий менен өскен атызыңыз еки бөлек, бирақ мийўасы бир дарахқа усап кетесиз...

Изине ерген ҳәзирги бийлерге ғана емес, „Көк өзек" бойларынан Ак жағыска шекемги аралықта ҳаўазы бәлент, „кескир тилли" атанған Есенгелди бий айтар гәпин адаламай-ақ, Ғайып баҳадырдың аттан түсип атырғанын көрди. Ҳайран болып алдына қараса, Маман бий киятыр. Албырап жолдасларына бурылды. Олар да, Маман бийди көргенсоң, Есенгелди бийди умытып, атларынан ырғып-ырғып түсип атыр. Есенгелди бий бултгай түнерди. Ишки зердеси сақланып қалды. Жолдасларының пиядалап, жалбырақлап, атлы Маман бий менен қол алысып атырғанын бақлап турып-турып, атынан түспей, үлкен бийге өзи де сәлем берди.

Маман бийдиң даўысынан өкпе-гийненин изи билинбей, отаўына қутлы болсынға киятырғанын айтқаны үшын, Есенгелди бий алға түсип, үйине жол баслады.

* * *

Есенгелди бийдиң жаңа отаўы бул әтираптағы бурынғы қара үйлер, ылашықлар, қослар, жер төлелер арасында жулдызлы түнде туўған айдай бирден көзге түседи. Ҳәмме жағынан саз, сулыў баў-шуўлы.

Иште тарыс кетип атыр. Есенгелди бий күни менен өзине жолдас болғанлардан тысқары Қоңырат урыўының төрт-бес жас үлкен байларын шақыртқан еди. Тарысқа бәри араласып, сөз жетиспегенлери тек бас ийзесип, көбирек Есенгелди бийдиң сөзин жөплеп отырыпты. Есенгелди бий өз үйи болғаны ушын ийбе сақлап, мийманлардан төмен отырса да, гәп келсе пайын жибермейди.

Талас туўдырған мәселе елдиң ертеңи. — Маман бийдиң

есине Бағдагул салған гәп „...бара-бара маңлайы қара қарақалпақ сап болады..." Буған илаж табыў керек... Елде жесир көп, тул көп, бала аз. Жалғыз шара—сол жесир менен тулдардың ерикли-ериксиз қосылыўына пәрман берилиўи тийис. Сонда өсип өрбиў болады!...

Бул пикирди биринши болып Есенгелди бий айтқанында бир күп еди, Маман бий баслағаны ушын пикирлер қайшыласып, ўарра-ўарра созыла берди.

Маман бий Есенгелди бийдиң өз үйи болғанына қарамастан, гәптен қалмайтуғынына тийиспе қылып, отырғанлардың рәмәўизине қарап, Қоңырат урыўының ханы Ырысқул бийдиң өлер алдындағы кеңеслерин ҳәммениң есине салып та көрди. Оның менен ҳеш ким босаспады.

Маман бийдиң адамгершилигинде нуқсан бар деп ойлайтуғынлардың бири муқатыў мақсетинде:

— Өзиниз ҳаял алааласыз ба?—деп сорап қойды.

— Аламан. „Табақлы" Юсип байдиң жесир келинин аламан.

Ҳәмме үнсиз қалды.

Есенгелди бийдиң кас-қабағына қарап отырған Аманқул бий оның кеўлинен шыққысы келип:

— Өзиниздиң ҳаял алғыңыз келген соң ҳәммени сол жолға салмақшы екенсиз дә,—деди.

Есим бий менен Ғайып баҳадырдан басқалар дуў күлисти. Есенгелди бий көзлеринен аққан суўды жеңи менен сыпырып жиберип:

— Адамның өлиў ушын туўылатуғынына әси келемен деп қорықпай айттың-а, Маман бий?—деди.

— Адам баласы өсип-өрбиў ушын жаратылған,—деп Есим бий оған соққы бере сөйлеп еди. Қоңырат урыўының нәмен-тай бийлери менен байлары шыдамады:

— Арғымақлар жарысына ябы қоспаңыз Есим бий. Есенгелди бийдиң гәплери ой елегинен өткен, Хийўа хәзиретлериниң, инахлардың гәплерине метзейди,—деди бири.

Ҳәл салыспа, илмекли гәплер түўесилмеди. Және биреўи Маман бийди қағытып, Убайдулла бийдиң берген аты орнына не ушын жаман ябы минип жүргенин сорап, буннан да бир нәрсе табыўды мақсет етти.

Маман бий қызбады, ашыўланбады. Убайдулла бий берген аттың наятый жүйрик шыққанын, жүйрикке қумар шаббазлы Әўез бай дегенниң жалғыз баласына берип, усы ябысына қосымша үш ярым батпан тухым бийдай алғанын, себеп пенен Әўез байға таныс болып, керегинде, кандай болса да, жәрдем

етиўине ўәдесин алып қайтқанын айтты. Бул, хақыйқатлық та Есенгелди бий тәрепдарларының илиўине, үстемлик етиўине қолайлылық туўдырды. Маман бийдиң Әўез байын қоя берип хан сарайының сәркәрдасы инах әўлады менен ҳәмдәм болған Есенгелди бийди узақ мақтасып, бириниң гәпин бири даўам етип кетти. Маман бийдиң „пәрман" жөниндеги пикири көмилди. Енди оның шыдамы питти.

— Бул отаўды мақтап, өлимтик көрген шағаладай шарқылдасқанша, изинде керегелериниң көзлериндей есапсыз бәлеси бары-жоғын ойлап көриў керек. Дүнья-мал апат келтиреди. Атақлы Байқошқар бий-әм ел ушын деп шаўып бир гилем ушын тилин тислеп өлген. Сизлер айыпқа буйырсаңыз да мен кеттим.—Маман бий ашыўлы тикейип, керегениң басына илдирген камшысын алды.—Енди не десеңиз сол дең, сизлерсиз-ақ тул менен жесирдиң ерикли-ериксиз қосылыўына пәрман беремен, көнбегенин, қарсыласқанын тораңғылға асаман. Егер, елдиң ертеңи десеңиз, Хийўада ма, Бухарада ма, Петербурғта ма я Қазанда ма, оқып қайтыўға бала сазлаңыз. Пәрман жөнлескеннен кейин өзим алып кетемен. Бул да жақпаса, Есенгелди бий, отаўыңызға куўанатуғын Маман жоқ!

Есим бий Маман бийге ере шықты. Ғайып баҳадырда екленив пайда болып, есикке шекем ере барғанға жас Қурбан-бай бий шапшып турды. Қасындағы биреў пешинен тартып қалды, пәт пенен жығыла жазлап қайтып отырды. Олардан басқалар әкелип тасланғандай, орынларынан жылжымады. Үй ийеси Есенгелди бий, ашыў менен атланған бийлерге, түн ишинде қайда барасыз деп, тәўелле де салмады.

Иши қайнап буўлыққан Маман бийди тынышлатыўдың жолын ойлап киятырған ғарры Есим бий ярым жолға барғанда:

— Маман бий, капаланба,—деди.—Сен гүналы емессең. Халық еле саған исенимин жоғалтқан жоқ. Пәрман бере бер, орынлайды... Мен „Қара тереңниң" кубласына шығып көрип едим. Егиске колай жер көп екен.

— Бәрҳә суўға үнилгенше, жер тырнаған шеп емес. Сиз Шаббазға атлансаңыз жақсы болар еди. Жаман елатқа қонсы болмағанбыз. Мийрим-шәпаәтлилер көп екен. Әўез бай дегенди таўып алып меним атымды айтсаңыз, керегиңизди береди. Сиз туўралы да айтқанман.

— Мақул, иним...

Маман бий тан ата туўры Аманлықлардың қосына келип, ҳәммени оятты.

— Жигитлер, турыңлар. Елге меним атымнан мынадай пәр-

ман дағазаламаңыз, „Ели-халқым деген тул, ели-халқым деген жесир қайғысын умытсын, бир-бирине қосылсын! Өссин, өрбисин! Ким тул болып қаламан десе, ким жесир болып қаламан десе, Куда ғарғысы бар, Маман бийден қырқ дүрреден жазасы бар ҳәтте торанғыл дары да бар..." деңлер. Бектемир, түргел, екеўимиз Бағдагүлдикине барамыз. Жигитлер, жар салғанда Бағдагүлдиң үйи таманға бармай турың, ис питкен соң барарсыз. Аманлық, сен не қылатуғын болдың?

— Мен кете берейин, бий аға.

— Жолың болсын. Бухара қарақалпақларына усы пәрманымның жаршысы сен. Бизге карай көшемиз дегенлерине елдиң елшисисең. Басқа елдиң ханлығынан өз қәўимиңниң қойын баққан артықмаш. Сен оларға усыны жеткер. Жарлының өз малы өзине куўысса, қудай берип байығаны. Сыртқа кеткен жетим-жесирлеримиз қайтып келсе, толысканымыз. Толысамыз. Алмагүл биреўи менен кос дүзеп балалы болған болса, балаларын өзбек деп қалдырып кетпе. Ерсе, күйеўли-де алып кайт. Елге ел қосылса дәўлет... Өзиңде ҳаял ал көзиңди жасаўратпа. Журттың сендейлери ҳәзир дүньяның төрт бурышын айланып жүрипти. Хийўаға барғанымда орыс патшалығы атынан Афган елине барып киятырған Әрмен жигитлерин көрдим. Сә, шарпап, мой берген жигитлер емес. Сеңиң неге үскиниң қуйылып тур. Мойныңды көтерип, аякларыңды қайра-қайра басып кет. Бухаралы қарақалпақларға орыс елинен қол үзбейтуғынымызды айт. Ел толысқан соң орыс патшасына елши кетеди, „Уллы үмит кағазы" изленип атыр, табылады де, ҳеш кайсысы өмирден гүдер үзбесин! Бектемир болдың ба? Шық, чайды Бағдагүлден ишемиз...

4

— Дыққат, дыққат!! Еситпедим деменлер, Маман бий пәрман етти! Еситпедим деменлер, Маман бий пәрман етти!... Ели-халқым деген тул, ели-халқым деген жесир қайғысын умытсын, бир-бирине қосылсын! Ким тул болып қаламан десе, ким жесир болып қаламан десе Куда ғарғысы бар. Маман бий ден қырк дүрреден жазасы бар. Ҳәтте торанғыл дары бааар!...

— Дыққат, дыққат!!...

Аўыл ортасында айбарақ салған жаршының ким екенин билгиси келип Қурбанбай есикти әстен ғана көтерип, тасбақадай мойнын созып сыртқа сығалады. Ийнеўге сүйенип турған анасының жаршыны ықлас менен тыңлап турғанын көрип,

басын тартып-ак алды. Жекен, камыс, кызыл жыңғыл араластырып тоқылған аўыр есик сып етип жабылғанда, Шәрийпа улының басын көрип калды. „Улым жаман қыялға берилмесе болар еди" деген қыял менен үйге кирди. Улы Қурбанбай ҳеш нәрсе еситпегенсип, бийик пәр көпшикке басын қойып, шалқасына жатып улгерген еди.

„Дыққат, дыққат!..." — Қулаққа тал-тал келип, жүдә алыслап баратырған бул даўысты және тыңлап турып:

— Қурбанбайжан, еситтиң бе, бул не пәрман?—деди.

Есенгелди бийдиң ургашы жолбарыс менен еркек жолбарыстың парқын түсиндиргенин еслеп, анасынан гүманланды; „жесирлигинен қутылса, қуўанар ма екен?" Ол усы қыялымды апам түсинип қоймаса жақсы еди, деген намыс қорқынышы менен басын көтерди.

— Апа, еситтим. Усы пәрман жөнинде Маман бий Есенгелди бийге өкпелеп кетип еди. Үлкен бий ақыры айтқанын қылдырғаны ғой.

— Ғарры бойдақтың өзи не қылады екен?

Шәрийпа усы сораўды берсе де, улының сыр уғып қойыўынан қорқып, жуўап талап етпейтуғын киси усап, ошақтың отын көседи. Қурбанбай жуўапсыз қалдыра алмады.

— „Табақлы"дағы Юсип байдың баласы Маман анаў күни өлген еди ғой. Соның жесирин алмақшы.

Шәрийпа өзинин Маман бийге деген ишки ықласын улына билдирмей, усы ўақытқа шекем жасырып келсе де, әжимленген бети бозарып, әлле нәрселерге қыйналған тур менен, сүзилген көзлери қыймылсыз қалды.

— Мейли алсын,—деди. Оның даўысы зилли шықты. Наразылығын жасырмақшы болып гәпин созды.—Ҳайранман, балам. Усы еки бийдиң басы писпей-ак, журт сендей соқлығысып ығып жүр. Есенгелди бийдиң изине ерип келген соң, соның гәпин тыңлай берсе болмай ма екен?

Есенгелди бийдиң отаў тиккен тойына барғандағы әңгимелердиң бийнокаясын анасына айткысы келмей, „еркек жолбарыс" болғысы келип жүрген жигит енди барлық ўақыяны анасына айтып, оннан кеңес тыңлап көргиси келди.

— Апа, өзиң ойлап көрип маған бир нәрсе дермисең? Еки бийдиң қошқардай соқлығысканына мен де гүўа болдым. Маман бий шыдамай өкпелеп кетти. Изине ерген ғарры Есим бий болды. Биреўдиң ошағының басында дузын ишип отырып қалай пәнт берерсең. Бирден кетиў уят болып, Есенгелди бийдикинде мен де отырып қалдым. Ҳәмме калды. Есенгелди бий

Маман бийге жүдә кәҳәрленди. „Шабыты таўсылған бул тиссиз ат, жүйрик болғысы келеди. Ханлық пәрман бергиси келеди. Ел бары жоғынан айрылып, өзге журт кызыққандай әпшери қалмай, елеспесиз қопалыққа тығылғанға, енди жаў шаппайды, ҳешким хабар алмайды, өзим ханман деп жүрген ғой. Қудайдың мәркинде хан. Ата-бабасында ханлық жоқ, ханлықты келистире ме?"—деди. „Дәне бийдиң ақылы орталанған, усылайте берсе томарға сүрнигеди" деди. Оның гәпи отырғанлардың бәрине унады. Тек сөйлемей қалған Ғайып баҳадыр менен мен болдым. Басқалардың бәри Есенгелди бийдиң сөзин жөплеп: „Маман бий муз үстинде жорткан нәлсиз ат болып қалды. Енди пәрман ете алмас" десип еди. Өжет адам қусайды. Бәрин жоққа шығарыпты. Княтырсын, Бегдулла қара сақалдың аўылының үстинен жүрип едим. Барлық еркеги жер аўдарып атыр. Бегдулла менен және бир киси, атамның атқосшысы Омар пилтабанлық етип, улы Нурабылла менен өгиз орнына гүнде сүйресип, жер сүрип атыр. Ҳармасын айтып „не қылып атырсыз, бул жерде ат шокай болама?" десем, „бийдай егемиз. Маман бий тухым әкелип берди" дести.

— Қайдан алыпты?

— Сол ушын айтаман да, апа. Жақсы атын жаман ябыға аўмастырып үстине алған. Сонда да жақсы елатка коцсы болғанбыз деп жүрипти. Ҳайрансаң бул үлкен бийге. Өзи зорға таўып келген үш ярым батпан бийдайын карасақалларға егиң деп, ешейин берипти.

— Маман бийдиң және тамыр жаяйын дегени. Бағдагүлди алатуғын болғаны рас па?—Шәрийпа шыдамай және усы сораўды бергенине пәнт жеп,—Қурбанбайжан, усы бийлер, адамлар майдаланып, нәпсикаў болып баратыр ма деймен,—деди. Асының бир гәпин бир гәпи куўып кеткенинен-ақ, оның бурын Маман бийди неге жақсы көрип, ҳәзир не ушын ол туўралы жаман пикирде болып отырғанынан гүманланып, недерин билмей қалды. Шәрийпа отыра беріўге шыдамай, өзөзинен терлеп, орнынан тикейди. Кырқ беслерди алқымлап қалған ҳаял ғоддаслаўы менен қыз жүрис қылып есиктен шықты.

Қурбанбай оның изинен бас көтермей, жесирлер, туллар ҳаққында ойлады: „шамасы тул менен жесир кеўлинде әндийше көп болатуғын усайды. Усыларға пәм алыстырып пәрман берген адамның ақылын орталанған деў калай болар екен?.." Жас бийдиң үлкен абыржыўға түсип, аўыр жумбақлы ойлар үстин-

де бириншi бас катырыўы еди. Сырттағы анасының даўысын еситип, жым тыңлап жатты.

— Абадан кел, кел.

— Киятырман, Шәрийпа, апа. Сизге киятырғаным...

Абаданның даўысынан ҳаплықканлық билинип, бөлип-бөлип сөйлеп атыр.

— Жуўыра бердиң бе, терлепсең? Жүр, үйге кирип сөйлесейик. Курбанбайжан, атың отын жеп болыпты.

Курбанбай анасының бул ҳаял менен жасырын сыры бар екенин түсинип, керегеден орақты алды. Абадан менен сәлемлесип үлгерген жоқ, олар бул шыққан есиктиң екинши жағынан қабатласа ишке кирди.

— Сөйле, Абадан.

Шыптаның шетине аманат ғана отырған ҳаял маңлайының терин жеңи менен сыпырып жиберип, бурымына қосылмай маңлайына түскен шашын еки жаққа айырды.

— Шәрийпа апа, үлкен бийдиң пәрманын еситкенсизби?

— Не пәрман?—деди Шәрийпа жорта.

— Биздей жесир қандай тул менен сер бойдақты қәлеп тийсе, ерикли-мис... Қатын қырқында қайта гүллейди екен...

— Қырық бесинде де ҳәўириң басылмайды екен, сиңлим. Қалай, шөкелеп жүргениң бар ма еди?

— Бар еди. Пәрман да шықты, шөкелеп жүрген адамым өзин қәлемеген биреўди зорлап алыпты.

— Заманның өзи асаў аттай, сиңлим. Қурық тасласаң қашады, ығына жығылсаң, қағытып кетеди. Нәйлаж жүре бересең. Пәрманды еситип мениң де куўрап баратырған суйегим мәлҳәмлесип еди, енди „еситпедим" деп өзимди-өзим жубатып отырғаным. Шөкелегениңди мен танымаймба?

— Таныйсаң, Ҳәмме таныйды. Үлкен бий еди.

— Маман бий ме?

— Оннан басқа үлкен бий барма? „Табақлы" дағы өзине атлас адамның ҳаялын алыпты. Ҳайранман, Шәрийпа апа. Оның қәйерине қызықты екен. Жаслығына шығар. Басына түскен гирттай күйикти көтере алмай кудайға балта ылақтырып, жиллиси шығып жүрген қатын қәдирин билеме, үлкен бийдиң?

Шәрийпаның ишин гыжлатқан шоққа тамызық салғандай тула бәдени лаўлап жанды. Бий менен Бағдагүлдиң сыртынан сайып, кемсите сөйлегени ушын Абаданға жыллы шырайланғаны болмаса, бақталаслығын жек көрип, суўық демин алды:

— Сен де жақсы көрер екенсеңдағы?!

— Аўа, Шәрийпа апа. Бағдагүл оны жақсы көрмеген. Қай-

тама балта алып жуўырған. Усы еркеклердиң әўлийесине күлип қарамаў керек екен. Күлсең күлмейди, күлмесең күлип изиңнен қалмайды. Еркек дегениң шеп жағынан жататуғын өжет буға екең.

— Абадан, мениң ғой жигит болған балам болып диңкем қурып турыпты. Болмаса, бес-алты қатынды ертип барып сол бийге қатын алғызған сиңирин жулар едим.

Шәрийпа усы гәпи менен ишинде лаўлаған жалыннан сыртқа ҳәўир шығарып, азғана жеңиллик сезгени болмаса, қызыў менен Абаданға пәзне басқанын аңғармады.

Ашыўлы Абаданға, Ғайып баҳадыр келип, кимге болса да биреўге тийиўди мәслаҳат етип, ҳанл үндемей қалғаны ушын Бекмурат жетимди ертип келген еди: Бекмурат жетим қоңырат урыўынан, Аманлыклар менен бир қостың жасайтуғын еле сер бойдақ. Ғайып баҳадыр қоңырат урыўының бир жесирин жатқа жибергиси келмейтуғынын айтып „ҳәм пәрманды ҳәм мени сыйлап усы жигитке тий" деди. Абадан Бекмуратты жасынан билетуғын еди. Жарлының ҳайыры. Сол ушын „болмас, баҳадыр бала" деп кесип айтты. Баҳадыр ашыўлы кетти. Сол күни Маман бийдиң пәрманы екинши рет тәкирарланды... Бул Абаданға және түртки салды... Сөйтип шыдамай, Шәрийпаға кенесиўге келгени еди. Сүйген бийине қандай топылыс жасаў кереклиги жөниндеги мәслаҳат оған оң түсип, айтажақларының бәрин умытты. Жуўа-жуўа үлбиреген бөз көйлегиниң кең етеги долақлап, жыртықлары шаң үйирип, орнынан түргелди.

Қурбанбай кирди.

— Апа, жаңағы ҳаялдың көйлеги дүрилдеп, соқпағына самал турғызып баратыр ғой.

Шәрийпа баласының гәпине мырс етип күлди.

— Ол сондай ҳаял, балам. Самалы еле берин күшейеди...

5

Тан алдындағы шексиз тымырықта мүлгиген қамыслардың ләм үпелеклери бир жағына қыйсайып, қайыстай енли жапырақларында сақланған ақшамғы мәрүерт рең шық тырс-тырс тамып, әжайып бир сес пенен әлемге қозғаў салып турған секилли. Қыбырлаған жанлы мақлуқ бас көтере баслады.

„Көк өзек" бойындағы бир аўыл, тегиси менен қырылып қалғандай, еле уйқыда. Әне, биринши түнлик ашылды. Бул түнлик аўылдың „Көк өзек" таманғы шетине тигилген ақ шийли үлкен ылашықтың түнлиги. Тап усыны күтип турғандай басқа

қослар менен ылашықлардан да изли-изинен түтин көтериліўге карады.

Түнлигин биринши ашқан сол ақ шийли үлкен ылашықта жыллы төсегинен наз бенен суўырылған Бағдагүл керилип, еснеп, шыққан орнын қайта қымтастырып, ошаққа от жағыўдың әнжамына киристи. Ақшам ҳәзирлеп жатқан бир қысым камыстың белинен бир бүклеп сындырып, аяғының астына салып пышыр-пышыр езди де, ошақты геўлеп ыссы күлге басты. От алыса коймады. Бурымлары этештанның үстине жайылып, ошаққа биршыганақлай берип, үпледи. Түнде асығыс көмилген ат тезеги күлге айланып бола келипти. Ийнениң көзлериндей ушқынлардан жалын дөретиў мүшкил болып үплеп атыр, үплеп атыр...

Маман бийдиң өмиринде бүгин биринши рет ерли-зайып төсегинен оянығы еди. Әлле қашан жоқлаўы асқан өмир ләззетин енди таўып алғандай, кеўилли. Ярым белине шекем көрпени серпип таслап, өңменин дастыққа берип, еки жағын таяныўы менен Бағдагүлге қарап жатыр. Жаўтаңлаған көзлери ҳәр қашанғыдан нурлы, бирақ ҳәр қашанғыдан тойымсыз болып кеткен сыяқлы. Ошақтан көтерилип Бағдагүлдиң бетине жабысып атырған суўық күл оған жарасық ушын жабысып атырғандай көринип, көзлери күлип атыр. Бирақ ҳештеке демеди.

Бул жас келиншек үш күнликте ғана айбарақ салып, „үлкен бийге тиймеймен, өзинде дығым бар" деп қасына киси жолатпаған еди... Маман бий ертип келген Бектемирди адам екен деп тәўеллесине турыў былай турсын, консы-қобалары, аўылласлары жыйналып келип тәселле бергенде, ақылланғырғанда жәм жуўытса сирә. „Керек емес, керек емес!" деп өз қулағын өзи басып, асаў тайдай туўлап, қанша шатқаяқлады. Қайткен менен көпшиликтиң аты көпшилик, ақыры тынышытты. Анық сөйлетип ўәдесин ала алмаса да, бир нәўий келистирип, кеше кеште екеўин бир төсекке салдырды... Мине, сол асаў әлле қашан қолға үйренген ябы сыяқлы жуўас... Сыры неде?

Маман ақырына шекем ойлап үлгермей-ақ, Бағдагүлдиң ошаққа салған тамызығы бирден бызз етип, бетин жалын шарпый жазлап, тикейди, ерине бурылды. Көзлери-көзлерине түскенде, жымыйып бир күлди де, өзиниң барлық қыймылы бақлаўда екенин сезип, түргеле сала ериниң өсик шашларынан қасларына шекем сыйпалап өтип, „қарама, бий,уяламан" дегендей, төбесинен әстен ғана дастығына басты. Маман бий қарсыласпады, керисинше, ләззетленип, мыйығынан күлиў

менен оның нәзик қолына бағынды, маңлайын дастыққа қойып, оттың гүўлеп жанып атырғанын еситип жатты.

— Дыққат, дыққат!... Маман бийдиң нәрманы...

Ол қайтадан бас көтерди. Еки езкўинде еле күлки ойнап турыпты.

Таң азаннан бақырып өткен жаршы даўысы Бағдагүлдиң де дыққатын аўдарып, не екенин билмей ақырына шекем тыңлады ҳәм „сеники ме? Мақтанаман!" дегендей, ерине толықсыған айдай қарады. Енди уялыў гезеги Маман бийге аўысып, көзлерин дастықтың тасасына жасырып, жас бала ойынын қылды.

— Үлкен бий (ол Маман бийди усылай атайтуғын еди, ҳәзирде солай атайды) неге буқтың?

Маман оқ жыландай бирден бас көтерди.

— Еситтиң бе? Сениң кеңесиңнен соң пайда болған пәрман. Неге ойлана қалдың? Сениң менен „Көк өзек" бойында ушырасқанда, мени танымай айтқанларың ше? Бир урыў түўе халықтың сап болыўынан қорыққаның ше?

Бағдагүл өзин жүдә мәрдана тутып, жүдә алыслап семип баратырған сеске қулақ салды: „...ели-халқым деген бойдақ қатын алсын... ели-халқым... деген жесир байға тийсин"...

— Өзиң қатынлы болғанша ойлап тапқаның болмасын.

— Қалай ойласаң, солай. Бүгинги ақшам мени жигирма бестеги қәддиме қайта келтиргенин жасыра алмайман.

Бағдагүл назлы қыймылдап, жүдә нәзик даўыс менен „койшы" деп далаға шықты.

Маман түргелиўге еринип, бүгин аспан қандай болажақ екен деген қыял менен шаңырақтан жоқары қарады.

Бағдагүлдиң әўелги күйеўи Юсип байдың улы Маман пысық жигит еди. Баса-бас көшкенде, қәйерде де жазда өз саяманың, қыста өз ықтырман болсын деп, еки-үш сыйырға қоса өз атына усы ылашықтың сүйек-баў-шуўларын артып алып шыққан. Сырдәрья бойында буның аты отаў еди. Шаңырағы әкелинбеген соң ылашық болып қалды. Сырттан қарағанда басқа ылашық-қослардан көрикли көринген менен, пәс сыяқлы еди. Ҳәзир Маманның көзлерине, жүдә алыс-алыстағы ақ шарбы бултлар шаңырақлықты сыйпап өтип турғандай, қыялына ылашық оғыры бийиклеп кеткендей көринди.

— Үлкен бий,—деди сырттан Бағдагүл. Оның даўысында айрықша ҳаплығыў байқалмаған менен, даладан шақырыўына қарағанда, бир нәрсе болғаны мәлим еди. Маман дамбалшаң секирип турып, көйлегин кийип үлгермей-ақ, Бағдагүлдиң өзи

ишкериледи.— Сәл алжасық болған секилли, бий, атың жатыр.

Ҳаял өзин қанша сабырлы тутқан менен Маманның жүреги суў етип, бир жаманлық болғанын сезди. Ғабыр-ғубыр асығып кийинбеген менен, шалтласып ат байлаўлы қораға келди. Жалы бир қушақ торы ябысының төрт аяғы тулыпқа шанышкан таяқтай собырая керилип, алқымынан аққан қан қатып, қарны шәмпийип жатыр.

Басқалар атларының аяқларына кисен урып сақлық қылғанда да, Маман атын кисенлемес еди. Мине, ҳайран. Урланса да ҳеш гәп. Сойып кеткен. Не деген жаманлық! „Есенгелди бийден болған бәле емес пе екен?" деген ойға берилип турды да, өз ойынан өзи шийткип намысланды. „Патас кеўил қайда баратыр? Бундай иплас ислерди ислейтуғын майда емес ол!.. Сонда ким?.." Желкесин қасып, көп ойланып, көп зарланып турмады.

— Бағдагүл, қалай да бул ата душпанның иси емес. Тыйық пенен қан шығарып ҳадаллапты. Қоңсы-қобаларға хабар ет, етин бөлисип алсын.

Сабыр-парасаты бир-биринен асқан ерли-зайып сыртынан ҳеш кимди ғарғап-силемеди.

Аттың етин бөлисип атырған адамлардың қасында „Сизлердиң несийбеңиз шығар, аўа, сизлердиң несийбеңиз шығар" деп Маман көлегейлеп жүрди, болғаны.

Жалғыз аттан айырылыў—оны минген адам ушын ғана емес, сол шаңырақтың аза-ҳәсирети. Жүрис шабанласады, өрис тараяды. Маман бий қанша парасатлы болған менен ҳеш кимге билдирмей өзинше қыйналғаны соншелли, шеребе ишкендей иши ашып, ишеклери буралып сала берди. Тула бедени лаплап, көз-көреки жары өмири қысқарып қалғаннан кейин болмады.

— Бағдагүл, мен Бегдулла қара сақалдың аўылына қыдырып қайтсамбекен?—деди сәскеге таман.

Оның кейпи-ҳәрекетинен-ақ иши ҳәўирлесип ылашыққа сыймай жүргенин ҳаялы сезди.

— Барағой, бар, үлкен бий. Бәлким, олардың қасынан мөлдек салып қайтарсаң.

„Мөлдек салып қайтарсаң" деп Маман өзинше гүбирленип муртынан күлди. Көзлерин сүзип, ҳаялына күтә миннетдарлық түр менен қарады. Ол ерниң бетине тикленбей, алақанына түпирип, шапанының шалғайларына жабысқан қамыс үпелеклерин ыса берди, сары шерим етигиниң қонышына әлле

кайдан кан тийгенин көрип, дәрҳал отыра сала ыссы суўға шүберек басып сүртти. Жағаларын дүзестирип, белбеўин каттырақ буўдырды. Ҳаял тек ақшамында емес, бәрқулла изетли болатуғынын енди түсингендей оның жаўырынынан бир сыйпалап, „хош" деп сес шығарыў орнына, басын бир ийзеп шығып кетти.

Бегдулла қара сақалдың аўылына күн аўа келди. Олар үйлеринен табылмады. Аўылының кубласындағы көл жийегиндеги суўы тартылып, тапқа келген алаңлықта екен.

Аўзына қасық апарған жан, қумырысқадай қыбырлап, ҳәр қайсысы бир нәрсениң гүмирашылығында бәит. Ким жер аўдарып, ким гүндеге қосылып жер айлап, ким шөпликлерди күшақлап шетке тасып атыр, олардың дәл ортасында биреў еки пешин қайырып тухым шашып жүр. Оның изинде, аўдарылған атызлықлар үстинде, бир топар бала, гүўеннен босатылған ылақлардай, кеўилли шапқыласып, аспанда топ-топ болып гүўлесип, ғарқылдасып ушқан ғарғалардың биринде жерге қондырмай кесеклеўде. Атызлықтың дәл ортасында шақалары шөгирмедей үйилип ғыррықланған бир тораңғыл бар екен. Шақаларында суў, айран қабақлар, дүмшелер, түйиншиклер илиўли.

Сырдәрьяның төменинде дийханларға биринши тухым сеўип беретуғын Мурат шайх еди. Жаўгершиликке тап бола бергени болмаса, шайх сепкен тухым қалыўсыз көгеретуғын еди. Бегдулла қара сақалдың да, жыртық жүн шекпениниң пешин қайырып, шайхка усап жүргенин көрип, бийдай тухымды усыларға бергенине әбден сүйсинди.

— Азаматлар! Тухымға берекет, ҳармаңлар!

— Бар болың, Үлкен бий.

— Қәдемлериңизге кәсенет, Маман бий.

Пияда бий ҳәммени бир қатар көзден өткерип, улы менен мойынтырықласып гүнде тартқан Омар ғаррының қасына келди. Сәлем берди. Өзиниң аппақ шашы түслес көкирек жүнлери уйпаласып кеткен ғайбар ғаррының күнге күйреген жалаңаш жылтыр дәнесинен тер тамшылап, ентиге-ентиге сәлем қабыл етти. Маманның реҳими түсти.

— Қәне, Омар ата, күшеңиңизди мен кийип көрейин.

Ғарры шаршағанын умытып, кетик тислерин көрсетип үнсиз күлиўи менен, күшенди Маманның мойына кийгизди.

Маман қапталындағы қайрақ денели дөңгелек көз қара жигитти баспалата алға умтылғанда, жерге терең сүңгип турған гүнде қозғалмай, Маман бийдиң булшық етлери тиркис пенен қоса сиресип, гүнде жер айыра алға жылысты. Бир жылысқан соң сол қәдди менен жүрип кетти.

— Әне, адамлар, Маман бийге рахмет ден. Ел басшысы елиниң күлы екенин және көрсетип атыр,—деп Бегдулла қара сақал күнге карсы бир көзин қысып көпшиликке мәрдыйды.

Үлкен бийди бүйтеди деп ойламағанлардың аң-таңы шығып қарасып, оның иркинишсиз табанлап, алға өңменлеп баратырғанын көрип, бурын солғын қыймылдағанлары шыйрақласты. Ғажжа-ғаж ис гүжиди...

Усы пайтта, қамыслық жийегинде, қуяшламаға шыққан бир топ қырғаўылдай онлаған ҳаял көринди. Ата қораздай коқырайып, пәкенеси өпепишленген биреўи жүдә жеделли кәдемлер менен баслап киятыр.

— Нурабылла, қарап жибер, ылыққан қаншықлар киятыр,—деди бир даўыс.

Дәўлетбай бийдиң бурынғы атқошысы Омар ғаррының улы Нурабылла қапталындағы Маман бийге мойынтырықты аўдарынқырап, аяқларын жерге ширене ҳаяллар тәрепке қарады. Маман да бурылды:

— Алдыңғысы Айтуўған жасаўылдың жесири емес пе?

Нурабылла көзлерине тамған терин жүнлес билеги менен сыпырып, анықлап сығаланды.

— Танымай турман, бий аға. Егер сол болса, лақабы Абадан ақбалтыр. Жүдә ылыққан, тойымсыз қаншық деседи. Мени жиберип алярсыз.

Ҳаяллар Нурабылланың даўысын еситтиме, я Маман бийди таныды ма, буларға жақынлаған сайын, көпирге айдаған ешкилердей шоғыртпақласып, жиптиклесип, биринің арқасына бири бетин тасалап, келе берди.

Нурабыллаға:

— Солығынды баса бер,—деп ескертип Маман ҳаяллларға қарсы жүрди.—Келиншеклер, қәдемлериңиз қайырлы болсын!

Абадан еки қолын еки жаққа қанат қылып жайып артындағы жолдасларын ирикти:

— Маман бий, тоқтағанға неге иркилдиңиз? Жақынлаңыз!

Маман олардың әлле қандай жаман ният пенен киятырғанын сезсе де, тайсалмай қарсы карап жүрди.

Абадан қырықты алқымлап қалған менен еле жигирма бестегилер менен жүз жарыстырғандай ақ бозлақтан келген келбетли ҳаял екен. Изине ергенлер уўыздай жас келиншеклер. Кийимлери жыртық, көйлеклериниң етеклери алба-далба,

орамаллары жасларына ылайық емес демесең, көпшилигиниң жүзлери ушығадай қып-қызыл. Жүзлери солып, жасы жетпей қартайғанлары да бар еди, олар өзлерин тасаға алып турыпты.

Қабағы үйилген ашыўлы Абадан Маман бийди еки адым жақынлатып, ҳаяларға буйрық етти:

— Басыңлар!

Маман олардың күши жетпейтуғынына исенимли болғаны ушын ба, шегинбестен қалша қарап турды. Ҳаяллар шыбындай гүў басты. Ҳәрким ҳәржағынан тартқылап, мушлап, жулқылап атырғанда да Маман қызбады, ҳеш қайсысына муш силтемеди, тамыры беккем емендей тип-тик тура берди. Ҳаялардың оңлы күш етеалмай атырғанына ашыўлы Абадан барлық турпаты менен Маманның туў сыртынан қушақлап шалқасына жықты. Енди ҳаялларға оң түсти. Аяп қалып атырғаны жоқ, ким урып, ким тислеп, ким шымшып атыр. Маман бийдиң: „Не себеп? Неге? Не ушын?!" дегени еситкиледи. Оған қулақ асыў жоқ, ҳәр ким бир дүмбишлеп өзинше сөйленип жүр: „Бизди қорлап, пәрман ететуғын сен бе?", „Ел баслайман деп жылыўға салған пәмсиз", „Бизге бала туўдырып елди көбейтпекшимисең?"... „Олар және ғәреп болады", Сен ширкин ғәреп қыласаң!" „Сен ҳаял сүйемисең?", „Қарақалпақтың баласы көбейсин дегенде усылай етермедиң?", „Дана болғанда кимди сүйиўди билередиң".

Маманның мийи гүўлеп кетти. Бирақ суўық қанлылық сақлап, қулағын тығып қозғалмастан, сөйлеместен дүстөменине жатыр.

Ҳаяллар аямады, биреўлери тислеўге өтти. Енди Маман шыдамады, олардың реҳимсиз қолларынан айрылыўға ҳәрекет етти, талпынды.

— Ақта қылып ғана таслайын,—деп Абадан асыла бергени, Маман шыдамай, бар күши менен оны бир тепти. Бирақ ҳаяллар ҳәмме тәрепинен тутып турған соң ба, тепкиси күшли болмады, қайта Абадан оның аяғынан услап алды. Жука жерине қол узатты. Егер усы демде Бегдулла қара сакал менен Нурабылла жетип келмегенде, жас қатын алған бийдиң ҳалы қоржынға айланажақ еди. Нурабылла Абаданды қушақлап кейин ысырды.

Ҳаяллардың күши бөлинди. Маман гөне торға түскен арысландай ыңырсый таўланып, үстиндеги ҳаяллар шынжырын серпип таслап тикейди. Бет аўзының қанын жеңи менен сыпырып, Абаданды нәледи. Ол Нурабылланың күшли, кең қушағында тырп ете алмай, аяқлары жерге тиймей сәлленлеп тур.

— Қәне, Абадан, айт ўәззаҳаңды?!—деди Маман.

— Қатынлар, сизлер ше? Не қылып турсызлар, бәриңиз, тез айтыңлар!—деп Абадан айбарақ салып, туўлады.

— Бизлер пәрманыңа қарсымыз!—деп ҳаяллар шуў етип, сүзетуғын текелердей бир шекелесип, Маманға және жақынласа баслап еди. Маман қаҳәрли буйырды.

— Табжылманлар!!!

Әлле қандай күш ҳаялларды турған-турған жеринде қазық етти.

— Маман бий, буя буйрығыңды! — деди сырттан күшли даўыс.

Ҳәмме жалт бурылды.

Еки-екиден жупласып жол танабын қуўырған төрт атлы келип қалыпты. Нурабылланың қолы босасып, қушағындағы Абаданды жаздырды. Абадан долақлаўы менен Нурабылланы жулқып, ҳаяллардың алдына барып, Маман бийге қалша қарап қол шошайтты:

— Ҳәй, ғарры теке, жаман жесириңниң гәпине ерип, журтты ойыншық етпе! Жесирлерди аяғаның ба? Керек емес! Қатынлар шыдамаса, қолы менен қасып-ақ күн көреди.. — Ол жаңа келген төрт атлының басшысы Есенгелди бийге мойын бурды.—Еркелетпе мына пияда пәмсизди!

— Ҳәй, қатын, жап аўзыңды! Маман бий ҳәм еркелейди ҳәм пәрман береди!

Жумысларынан қол суўытып, екиленип турған адамлар даўыс шыққан тәрепке бурылып, Бектемир менен адырақ көз жигит баслаған бес бойдақты көрди. Ҳәр биринің қолында бир-бирден ала таяғы бар екен. Төбелеске таяр киятырған жигитлер ҳәммени таңландырды. Өзине тирек келгенине қуўанышлы Маман бийге шекем таңланды: Усы бийдай атызда усындай болатуғынын қайдан билген?

Журттың ар-сары шығып, кимди тыңларын билмей турғанда, Маман бийиклеў бир дүмпешикке көтерилди.

— Халайық, халқым десеңиз мениң пәрманымды тәрк этпеңлер! Пайдасы алдыңызда. Жигитлер, мынаў бийхая Абаданға мен пәрман еткен дүррени урыңлар!

Бектемирлер жем көрген аш бүркиттей Абаданға умтылды. Есенгелди бийдиң еки атлысы оларға жол бермей алдын кеселеди.

— Жигитлер, аттан аўдарыңлар буларды!

Бегдулла менен Нурабылла Маман бийдиң бул буйрығынла бәржай келтириў ушын алға секирип өтти де, екеўи еки

атты жылаўлап, ийелерине пәнже урып ерден қулатты. Және биреўлери Абаданды услап өз орамалы менен кундақлап таслады. Қолы жеткен урды.

Жыйналғанлар сендей соқлығысты. Өз-ара толқынланыў пайда болды. Есенгелди бий көпшиликтиң рабайын жаман көрип:

— Маман бий, бул бийшаралардың көрген қорлығы азбеди?—деди.

Аяқ-қолы байлаўлы Абадан даўысының, барынша пәтленип, тисленe ширенип бақырды:

— Халайық, ҳалқым, напәмнен напәм туўады! Тухымы жайылмастан бурын анаў реҳимсиз, Маман бийдиң аўзына топырақ қуйыңлар!

Абаданға барлық сөзлерин айтқызып үлгертпей жаўырынына Бектемирдиң ақ таяғы сарт етти. Бийшара ҳаял суўдан шығарып тасланған балықтың ең соңғы секириўин қылып, ҳәлсиз ғана, бир қапталына аўдарылды. Көзлеринен жас парлап, гүбирленип жатты.

— Реҳимсиз... Сүйиўди билмеген ақылсыз!..

Оны тыңлаған адам болмады... Диңкеси қурып ҳалдан кеткен қатын узынына сулк болып ортада жатыр. Бул көриністен басқа ҳаяллар ҳаўлығып, қасқыр көрген қойлардай бир-бирине тығылып турыпты.

— Және ким қарсы?—деди Маман бий төбешиктен түспей.

Ҳаяллар да ерлер де тым-тырыс. „Сен бе?" дегендей Маман Есенгелди бийге қарады. Қоңыр атына ғарш-ғарш суўлық шайнатып, жүўенин шекшийтип тартып турған бий, Маман бийдиң иәзерине төтепки бермей, әстен артқа бурылып, кетиўге мейилленди.

— Тоқта, Есенгелди бий!—деди Маман тисленип.

— Жерде турып ат үстиндеги арысланға шабаланбай, айтсаңа гәпиңди!—деди Есенгелди бий.

Маман бий жигитлерге мойын бурып, ым қаққаны сол, ҳәмме шырп етип Есенгелди бийди қашырмай тутып алды.

— Аўдарыңлар!

Есенгелди бий аттан аўдарылды.

— Айт, Есенгелди бий, пәрманға қарсымысаң? Бизиң атты ким өлтирди?

— Мен өлтирттим!—деди Есенгелди бий.

— Жигитлер, изимкеи сүйрең буларды,—деп, Маман бий өзи турған төбешиктен түсип, кең бийдай атыздың ортасында зеңирейген жалғыз түп тораңғылға қарай жүрди. Есенгелди бий

ҳәм оның жолдасларының ҳәр бири еки жигиттиң сүйеўинде сол тораңғылға қарай жылысты. Ҳаяллар қорықпанынан бармақларын тислесип, әстен ере берди.

— Бегдулла, Есенгелди бийдиң атының шылбырын әкел! Мынаў тораңғыл дар тораңғылы болсын! Шылбырды дар арқаны қылмаңыз!

Ертеңги күннің үмити—бийдай тухым шашылып атырған тақырлықтың үстинде, ушқан ғарға, шымшықлардан басқа, шүрк еткен жан болмады, адамлар жым-жырт. Тек Маман бий еркин, алды-артына шәпикке жүрип, шабан қаймылдағанларға жәрдемлесип, тораңғылға өрмелеп, беккем бир путағына дар арқанын өзи байлап, гүрмекли ушын салбыратып, көпшиликке бурылды. Нәзери Есенгелди бийде. Есенгелди бий қорқып қалтырамаған менен, бираз ҳәлсизленген еди. Сонда да сөзин алып қалмаўға тырысты.

— Қәне, Маман бий, кимди асасаң? Ас! Тез ас! Бирақ, бил, мен усы ел ушын сениң менен жунғар елшисин өлтирдим. Ғайып ханды өлтирдим. Елди жаў алмас атаўға әкелдим. Тыңла, бил, қарақалпақтың сүйегинде ханлық жоқ! Хансыз дар жоқ! Қопалыққа келип баспаналаған мәмин халықтың арасында өзиңди арыслан тутып, ойқаслама! Шап анаў дар ағашыңды!

— Есенгелди бий, мен сени өз сөзиңе садықпекен деп едим. Өрге түпириўге мейилленип, самалға қарсы көкирек тутқаныңды унатып турман. Лекин, сени асаман. Жигитлер, салың, гүрмекти мойнына!

Есенгелди бийдиң еки қолтығынан тутып турған еки жигит бираз қорқыныш пенен алға қәдем қойды. Ҳәмме ҳаўлығып турыпты. Омар ғарры ҳалықлап келип, Маман бийдиң аяғына жығылып жер сүйди:

— Бий балам, әпиў ет! Қәпелимде және ел жаўласпасын! Шашымның ағын сыйла, жасымды сыйла!..

Маман бий алдында жатырған ғаррының шаң басқан жуумалақ басынан сыйпалап, желкесинен көтерди ҳәм өзи қатарға қосылғалы еки урыў арасында пайда болған жәнжеллердиң халық тәғдирине зыянларын еследи. Ашыў менен Жанлос бийди, Аллаярды өлтирип ақыбетинде бармақ тислегенлерин... еследи. Қан қызбалық етпей ийи босасып, кейин бәсти. Ғарры апыл-тапыл түргелип Есенгелди бийдиң алдына жуўырды.

— Есенгелди бий, үлкен бийден кешириим сора. Жас үлкен бий менен тиреспе, елдиң баласы жылайды. Кешир де!

— Кеширсин...

Есенгелди бийдиң жыламсыраған секилли жүдә өлпең да-

ұысы Маман бийге оқтан кейін тиймеди. Артына бірден қайтып, үстіне дөнап-ақ барды:

— Ҳәй, пәс сүйекли адам!—деди ол тисленип.—Неге кеширим сорадың?

Мойны сынған қамыстай иймлген Есенгелди бийдің даўысы суў астынан шыққандай түсиниксиз, миңгирледи. Маман бийден басқалар ҳештеңе уқпай қалса итимал, еситиўге қуштарланып жақынлады, оның менен түсинбеди.

— Есимде, Есенгелди бий, сениң жақсы ислериңниң бәри есимде. Булқараға келип те жаман қоңсыларға тап болмағанбыз. Бирақ бәл, сениң бул ислериң ҳеш кимге миллет емес! Сен де елдиң бир басшысысаң. Басшы халқының қулы. Ол мақтаныўға ҳақылы емес!.. Адамның журтқа кереги көкиректиң тазалығы. Мениң атымды өлтирткениң рас болса, моғиниң тазалығы. Мениң атымды өлтирткениң рас болса, мойынлағаның да мәртлигиң! Бирақ, сен, тартылған ишек екенсең... Өрге өрлемегендеги ойың кимниң ғамы? Қара басыңның ғамыма, деп қорқаман... жигитлер, босатыңлар, атына мингизиңлер, бул қорқақ жанды!

Есенгелди бий бир аўыз сөйлеместен атына минди. Жолдасларына да урықсат етилди. Еки-екиден жупласып пәтли бадабат менен келген төрт атлы, ҳәзир ғана ең қәдирли адамын көмгендей, сес-семирсиз, иймлери түсип, тырна-қатар дизилисип қайтты.

Олар суўға батқан тастай қамыслыққа кирген соң да сол салпаўсыған күйинен өзгермеди. Бул өли тынышлыққа Есенгелди бийдиң ат қосшысы шыдамады. Атын жеделлендирип екиншi менен теңлести.

— Бий аға, бул исиңизди ел еситсе бетимизге перде түспес пе екен?

— Сен неге шыбын ешкейдей шыбыжықлайсаң? Мен өз лебизимде садықлық еттим. Ықка түпирдим. Енди, пәс сүйекли дегени ме? Айта берсин. Мениң әкем Байқошқар бийдиң бир гилем ушын өлип кеткенин еситкен, енди соны бетиме күйе қылып жақпақшы. Бурында да сондай еткен. Ырасында, мен Байқошқар бийдиң бел баласы емеспен. Ҳасылзада Жангелди дегениниң баласыман. Сол ушын да атым Есенгелди, уйқас. Лўа, түп дәрегим солай. Ол бийшара „Ақтабан шубырынды" жылы шейит қаза тапқанлардан. Байқошқар бий алып асыраған. Енедәрегине ой жиберсең, кимниң бабасы дүзиў. Султан байдың да түп әкеси Жандос бий емес, Хажыкелди деген дейди. „Ақтабан шубырынды" жылдың ойқаны ма, ким түсинеди? Бийшара ата-аналар бәрин жасырған, әўладларын-бизлерди күймесин, бир-бирин кемситпесин деп жасырған. Мен буны Түркстаннан посып киятырғанда өлеси кемпирден еситкенмен. Бул гап усы жерде қалсын. Ал енди мен усы сорлы халықты неқыларды билмеймен. Арғысында жоқ, Маман десе өлип тирилгенин умытады. Мейли, қолынан келсе елди Маман-ақ көбейтсин. Сизлер де жәрдем етиң. Бирақ менде ябының емес, қоңыраттың қаны бар. Еле сизлер Маманның уятсыз, арсыз бетине перде емес, нықап кийгизгенимниң гүўасы боласыз. Мухаммед Әмин инахқа тентене қылдырмасам...—Ол изин туйық қалдырып,—қаттырақ айдаң!—деди.

Атлылар жақынласып жуп-жуптан қатарласты да, қуў қамысларды пышырлатып сындырып алды. Артына қарамай кетти. Олар туўры Есенгелди бийдиң үйине келип аттан түсип атырғанда, бийдиң ҳаялы шығып:

— Арқадағы бай, улының атын қойдырыўға, саған шақыртыўшы жиберген екен. Сени таппай жаңа ғана қайтты,—деди. Бий ишке кирместен атына қайта минди:

— Атланың, жигитлер, Султан байдикинде бироғала дем аламыз,—деди.

* * *

... Олар кеткен менен топ бузылмады.

Абадан сол орында, тораңғылдың түбинде, сулқ болып еле жатыр. Есенгелдиден зорлық менен алып қалынған арқанның гүрмекли ушы геўмис тораңғылдың жуўан шақасынан салбырап үстине әжел дөндирип турыпты. Жыйналғанлар қасқырдың алдындағы қойлардай үрпейискен. Аң-таң. Көпшилиги дирилдеседи.

— Есенгелди бий ойлы кетти, енди қарсылық етпес,—деди Маман бий дар арқанына ҳәмменің дыққатын аўдарыў ушын жоқары қарап алып. Оның даўыс толқынынан азғана албыраўшылық ҳәм ҳәмирин тәрк етип Есенгелди бийди, аман жибергени ушын кеширим сораў белгисин сезип, адамлар сәл босасты. Базылары қыймылдасып кеңирек нәпес алысты. Базылары дар гүрмегин көрип жүреклери суўласып тур. Бий өзиниң әззиллигин түсинип, бирден қаталланды.—Қәне, келиншеклер, даў излеген келиншеклер, алды менен сизлерге нәўбет береййн. Мынаў жигитлерден өзлериңизге бай таңланлар!

Қарамық көзлери ойнақшыған, жуқа ғана гүлше жүзли бир келиншек ҳәйлларлардың алдында қалтыраклап тур еди. Жаўлығын маңлайынан сәл көтериңкирең, ызалы үн менен сөйледи

— Бий ага, қатын ишиндегисин айтын, дегенк болғанда, Абадан ана бүйтип жатпас еди. Билгениңизди қыла бериңиз.

Ҳаяллар бирин-бири шымшып, шыбыжықласып, уялысып, бетлерин сызысып, бири екиншисин алға ийтерип, өзи тасада, көлеңкеде калыўға талапланып атыр.

Маман бий мурtларын таўлап қойып, айбатлы нәзер менен жигитлерге бурылды:

— Нәўбет сизлерге!

Бектемир менен мудамы бирге жүретуғын адырақ көз, қуў жақ арық қара ҳәмменің алдында, анаў жуқа гүлше жүзге көз астынан қаранып, тамсанып тур еди. Оған қолай түсти.

— Бий ага, мен сол сөйлеген келиншекти қалеп турман,— деди.

— Биз қайыл,—деп гүлше жүз келиншек тәўелле күтпестен, тап бир уймадан суўырылып атырғандай, топарынан зорға бөлинди.

— Меня ҳаяллардың ғайбарлығы қуўантады. Ана ғайбар болмай перзент ғайбар болмайды. Перзентлериңиз өшик көкирек, жатық мийез болмасын. Ығбалыныз артсын, үрпе-шүрпеңиз көбейсин! Қәне, Нурабылла сен?—деди Маман бий.

Нурабылла жүнлес жуўан аяқларын салмақ пенен абайлап басып, узынына жатырған Абаданның бетине бир үңилип, „меники усы болсын" дегендей, Маманға қалпа қаран пәтия дәметти.

Нурабыллаға гезек берилген ўақытта ҳаяллар топарынан көзлери сәл қыйтарлаў, кемпир бет биреўи дәмеленгендей бир қыймылдаған еди. Бий оны сезип қалып қасына барды да, билегинен жетелеп әкелип Нурабыллаға услатты.

— Мынаўың баладан қалған болса, бул туўады... Ығбалыңыз ашылсын, үрпе-шүрпеңиз көбейсин...

Кемпир бет болған менен өзи жас екен, ойы иске асқаны ушын бетине қан жуўырып, көз көреки ашылысып жасарып сала берди. Бий мурtының астынан ҳеш кимге билдирмей, өзинише күлип, және суўық түси менен жигитлерге қарады.

— Бектемир, бәс кейин, қәне сен айт,—деп бий келеси жалаң аяққа нәўбет берди.

— Мен анаў ақ жаўлықлыны...

— Ығбалыңыз ашылсын, үрпе-шүрпеңиз көбейсин! Қәне, Бекмурат енди сен!..

Усылайынша дар арқанының астында, ҳешкимниң қәлеў-қәлемеўине қарамай, туллар менен жесирлерди жупластырыў кешке шекем даўам етти...

* * *

Геўгимлете Бектемирди ертип қайтқан Маман бий, оның кеўлин алғысы келгендей жаўырынына ири алақанын қойып:

— Бектемир, еле жесир көп, ҳәзирше ғойдақлығың керек!—деди жолда.—Айтпақшы, бул жерге неге таяқ алып келдиңиз?

— Аўылларға пәрманыңызды жеткердик деп айтыў ушын үйиңизге барып едик. Есенгелди бийлердиң сизди таппай, Бағдагүл жеңгейге әбешки сөзлер айтып баратырғанын еситип, ызынен ере бергенимиз еди...

— Аманлық не кылды?

— Бүгин азанда кетти.

— Бийшараға қыйын. Әй, иним, кимге ақсат?.." Ол да Бухарадан қарындасын таўып, биреўге тийген болса, күйеўин, жийенлери менен бирге әкелсе, қандай жақсы болар еди. Ел толысар еди!.. Сен де қуры шаўып күшиңди заялай берме, екн қатын алыўға талаплан. Ал, жақсы жатып, жақсы тур. Азанда кел, иним. Төрт-бес жигит болып ел аралаймыз, пәрманның нәтийжесин көремиз...

Бийдиң кеўилли кейпи оны қуўандырғаны соншелли, жасының биразға барып қалғанына қарамай, аўылына қарай айрылған соқпақ пенен қараңғыны қақ жарып, баладай жуўырып кетти...

6

Жандос байдың ортаншы улы Султангелдини ҳәмме „Султан", „Султан" деп, ақыры солай атанып кетти. „гелди"нин орнына „бай" қосылды. Себеби ол пысықлық етип Сырдәрья бойынан бираз мал айдап шыққан еди. Бул жерге келип те жаман болмады. Дәўлети асты: маллары егизден туўды, суўға жаман болмады. Дәўлети асты: маллары егизден туўды, суўға аў тасласа, қалегенинше балық алды. Әбжилликке ҳәм адамлардың кеўлин табыўға Есенгелдидей болмаған менен де, дәўлети оннан кем болмады. Тек оны сарсылдырып, бираз ўақыт қыйналдырған нәрсе агасы менен инисиниң үкиге кетип қайтыс болғаны. Өлимниң изинен өлим жоқ. Мәңги жылаў жоқ. Өлим қайтып келмейтуғын, тикленбейтуғын, базылар ушын тез умыт болып кететуғын бир мисиўбет. Султан бай да туўысқанларының өлимин умытты. Изли-изинен үш уллы болды. Үлкен улының атын атасының атына уйқас Айдос қойды. Оннан соңғылары онша турақламады. Үлкен улы Айдос он еки

жасларға шыққанда, туўылған бир улын „енди бегиссин“ деп, ырым ушын Есенгелди бий „Бегис“ деп атап еди, ҳәмме „Бегис, Бегис“... деп берген соң-да, бегисти. Сөйтип Бегис болып кетти.

Жақында және уллы болды. Ҳаялымның бели катсын деп, адам шақырмай жүр еди. Дийдилеген күни болыпты. Қоңыраттың көп ғана жас үлкенлери менен бирге Ғайып баҳадыр, Аманқул бий, жас Қурбанбай бийлер де бар. Ҳәммеден төрде Есенгелди бий. Басқалардың ҳүрметине кеўли толғанлықтан ба ямаса ҳеш кимге сыр бермеў ушын ба, жүдә кеўилли.

Қус тумсықлы, жийрен сақаллы Султан бай жөргекке ораўлы баласын қушақлап әкелип, бир қамшы менен Есенгелди бийдиң колына берди.

— Қоңыраттың мийрим-шәпәәтли бийи, баламызға исми-шәрийп берсеңиз.

Есенгелди бийдиң жүзи қуяштай ашылып, баланы алдына алды, бетине үңилди. Әллен ўақытта қара шөгирмели басын көтерди:

— Халайық, Султан бай, бул бала боласынлы бола екен. Лтын көтермелеп турқына сай қойсам, көз тийер, аты Мыржық бола қойсын.

Отырғанлар „мақул, мақул, бала көзикпесин“ деп ғаўырласты. Султан бай сары жүн шекпенининң еки пешин қайырып Есенгелди бийге тәжим етип, баласын қайтып алды. Мийманларға от жағып отырған үлкен улы Айдосқа:

— Мә, шырағым, қуўатың Мыржықты апасына апара ғой,— деди.

Мийманлар тил үйретиў мақсетинде және бир қайтара „Мыржық“, „Мыржық“... десип, мыйықларынан күлип отырды.

Есенгелди бий басқалардың бул ятты жақтырған-жақтырмағанына онша мәни бермеди. Муртларын сыйпалап қойып, тери көпшикке жамбаслады. Пышықтай, көзин жумып, аз ғана буйықты. Бирақ алғаў-далғаў көкиреги сөйленди: „төрге өтип үйренген аяқларың еле төрди күсейди. Сениң менен көрермен, Маман бий. Бул дүньяда екеўимиздиң биреўимиз калыўымыз керек...“ Айдос кирип бир дизерлеп отырғаннан кейин:

— Султан бай, балаларыңның бабасы ылаҳийда зор, мәрт адам еди,—деп гәп баслады.—Аўа, жигитлер, жас болсам да Жандос атамды билемен. Ябылардың қолтығына тығылып қарамықтың дәнимен дегеннен, өз еркиң менен бийдайдың сабаны болған артық дейтуғын еди. Усы Маман бийдиң әкесин де, өзин де сум деп, жек көретуғын еди. Биледи екен-аў, пай, сүйеги пырақ болғыр.

Султан бай балаларын тәрбиялаўға айрықша кеўил берип, олардың бийреҳим ҳәм бийдәўлет болып өспеўи ушын жүдә пысықлық ететуғын еди. Ҳәр бириниң жас үлкенлерден үйрениўи кереклигин бәрҳа шегелеп, үйине мийман келсе, басқа хызметкерлери болыўына қарамастан, Айдосқа от жақтырып гәп тықлатар еди. Улына өзиниң қайдан шыққан тарийхы емес, ал сүйикли атасы Жандос бай ҳаққында жүдә мақтаўлы әңгимелер айтса да, Маман бий арасындағы ўақыядан жик шығарған емес. Керисинше, Маман бий аўыллар арасында жақсы қылықлары менен кеңнен мәлим болғаны ушын, баласының ойын шалжалаға салатуғын қайшы пикир орнына: „Маман бий халықтың ғамы ушын дүньяның төрт бурышын гезип, орыстың ақ патшасы менен табақлас болған, ертектеги Макария Мәскеўди көрген“... деп, ел арасында ең жайған әңгимелерди қуўатлайтуғын еди. Усыннан кейин кишкене Айдоста Маман бийди көриў, сөйлесиў интасы оянып, ҳәтте, ол кисини түсинде қанатлы тулпар үстилеринде, ушқан дәстурханлар үстинде көре беретуғын еди. Бирақ ҳешқашан өзи менен дийдарласқан емес. Есенгелди бийдиң ҳәзирги гәпинен, оның дөңгелек көзлери жаўтаңлап, қаймақтай еринлери салбыраўы менен әкесине бир, Есенгелди бийге жалт-жалт қарады. Он төрт жасар баланың қыялын абыржыға түсиргенин Султан байдың өзи түўе, тынлаўшылардың бәри де жақтырмай қалды.

Есенгелди бий отырғанлардың кейпин бирден уға қойды.

— Айды етек менен жаўып болмайды,—деп тикленип отырды да, қәтесин өзи дүзетиўге урынды.—Маман бийдиң пәрмани жүдә жақсы ойлап табылған пәрман болды. Аманқул бий, сизиң аўыллар қалай қарап атыр?

— Жақсы табылған пәрман, Есенгелди бий. Көпке не сөз бар. Түсингенлер қуўанысып атыр.

— Ғайып баҳадыр, сен не дейсең?

— Аманқул бий дурыс айтады, көпке не сөз бар. Пәрманға дәрман бериў керек. Елде бала көбейсин!

— Қурбанбай бий, сениң урыўың ше?

— Бизиң урыў да солай...

Есенгелди ҳәммеден сорап, болып жуўмақлап үлгермей-ақ, даладағы биреўлердиң гүбирлисин, Маман бийдиң атын қосып бәләәтлеп сөгинип атырғанын, қулағы шалып қалды. Дәрриў ишке шақыртты.

Қара калпағы өзине күп жарасқан, кийимлери пүтин, шоқ ғана сақал-муртының дөгерегин искеклеп мүсиндей қылып қойған, еки бети бөтекедей қызыл, орта жаслардағы Сабыр сыйпаң деген кирди. Еки ийнинен дем алып ҳаплығып тур, маңлайының терин жеңи менен сыпырып жиберип, есикте төсеўли жатырған шыптаның үстине сақка жүгинди.

— Бийлер, Есенгелди бий, жәбир менен келдим,—деп баслады Сабыр сыйпаң ҳаплыққан күйинде бийлердиң жол болсын сораўын күтпестен.—Бүгин аўылымызға Маман бий келди. Пияда. Изине ерткен алты-жети саяғы бар. Бизиң ҳаялдың сегиз жылдан бери өкшеси қанамай киятыр ғой. „Неге туўмайсаң?" деди. Ол „байымнан шығар" деп еди. Көзимше ғана қосқа ертип киргизди. Ерткен саяқ жигитлериниң биреўи менен киргизди... Шаптырткан деп кәўиплендим... Аўа... аўа...

Тыңлаўшылардың биразының езиўлеринде мысқыллы күлки пайда болды, биразларында ыза.

— Ата, мен Маман бийге кетемен,—деп Айдос ушып түргелди. Әкеси ере шығып, әлленәрселерди нәсиятлайжақ еди, оған қарап турмай қазықтағы ерсиз атты шеше сала үстине секирип минип, жалынан қушақлаўы менен қуйынлатып шаўып кетти.

Сабыр сыйпаңның аўылы пәтли атлыға еки кесе чай ишим жерде еди. Айдос, аўыл арасындағы қозғалаңның суў серпкендей тынышланғанының үстине келди. Шеттеги қамыс қосқа жанаса өскен тораңғылдың түбинде гүйменлеп, бир нәрсе ислеп атырғанларды көрип солай бурылды. Олар тораңғылға асылған қара муртлас өлкни шешиўдиң ҳәлекшилигине түсип атырғанлар екен.

— Буның айыбы не болды?—деди Айдос ат үстинен.

Үшеўдиң жасыраҳ биреўи Айдосты танып, жыламсырады.

— Еле ҳаял алмайман десең, Маман бий сени де усы күйге түсиреди, қосшым,

— Маман бийдиң өзи қайда?

— „Қазақ дәрья" таманға қарай бет алды.

Айдос атының басын күн шығыска, „Қазақ дәрья" таманға бурып, камшылап-камшылап, камыслықтың арасына сиңип көзден ғайып болды.

* * *

Отырыспа тарқап, ҳәмме атланарда Есенгелди бий иркилип Султан бай менен жекке қалды. Қулағына жақын келип сорады:

— Балаң қайда кетти?

— Маман бийди излеп кетти...

— Нийети?

— Жақсы нийет пенен кетти. Маман бийди жақсы көреди.

— Ата қандарын-ә?!

— Олай демеўиңизди соранаман.

— Ладан! Шешең бузықлық етип, қоңыраттың қанынан дәремегенсең!

— ....

— Бил Султан бай! Менің инақтан қолым бар, Маман бийдиң қолы Шаббаздың қарапайым биреўинде. Менде қоңыраттың қаны, Маманда ябының қаны. Балаңа бек бол, бузылмасын. Орыслар тәрепке деп желиғип кетпесин!

— Маман бийди халық жақсы көреди.

— Билемен. Сол ушын биротала сап қылыў қыйын, әўеле атын өлтирип аяғынан айырдым, енди ҳаялы арқалы жүрегин эзизилетсем, тамам. Сениң менен соннан соң сөйлесемиз. Қолдаўлыман деп өзиңди бөлек тутқың келе ме? Түбимиз бир түбир, қоңырат, қоңырат! Қоңыраттың қаны жоқ өледдизиңә адам, бәлким, бул сырымды жәрия қыларсаң. Кейпиң гелленде. Кеттим.

Султан байдың димары қурып, қонақларын шығарып салалмай, шөкке түсип отырыўы менен қалды.

7

Буннан неше жыллар илгери теңизден „Қара тереңге" қуйып-қуйып батылы шығып қалған гөне жаптың шөп басқан рашы менен айналаға көз жиберип, изиндеги бес ешеклиге бир нәрселерди түсиндирип киятырған Есим бий алысыраҳта бир топ пияданы, изинен қуйынлатып қуўған жайдақ атлыны көрип:

— Қудайберген, анаў не әламат?—деди.

Алдыңғы сур ешекте отырған ала тақыялы, ала шапанының сыртынан бир ең бөз буўған адам жалаң аяқларын ағаш зәңгиге тиреп, Есим бий көрсеткен тәрепке қарап, жекке атлыдан басқа ҳеш кимди көрмегенин айтты.

— Пияданың алдыңғысы Маман бийге мегзейди, не болды екен?—деп ҳаўлықты Есим бий.

Қудайберген ешегиниң ерине минип тикейди.

— Ҳа, көрдим, Есим бий. Ҳаўлықпаңыз. Пиядалар бийғәрез, атлы арқайын. Қашқын менен қуўғынға мегземейди.

— Көзлерим гиреўгели, әдиўлим. Ғаррылық жеңип киятыр.

Соның арасында Маман бийлер дәшқа жақынлап қалды. Изиндеги жекке атлы Айдос еди. Ол да Маманларға араласа келип жетип, кирпик қаққанша болған жоқ, атынан ғарғып түсти.

Ҳәмме аңақ-шаңақ болып қалды.

Қудайбергеннің өз жолдасларынан өзгешелиги киймлеринде, ямаса орта бойлы пәкенелигинде, ямаса пәтирдей жуқа жүзлигинде емес, дөңгелек көзлерин сәл аспанға тутып карайтуғынында еди. Оны жатсырап, таңланып қарай берген тек Айдос болды. Басқалардың дыққаты Есим бий менен Маман бийде. Олар аталы-балалыдай қушақласып көрисип, ҳал-жағдай сорасып атыр.

Есим бий Маман бий силтеген Шаббаздың аўылларына барып, ҳәзир елге ертип киятырған жигитлерин бирим-бирим таныстырды. Ҳәммеси жапекеш адамлар екен. Өзлери тилеп киятырған... Олардың басшысы Қудайбергеннің ҳәм уста, ҳәм бағман, ҳәм жерге адамнан басқасын көгертиўге қудирети келетуғын дийхан екенин айтқанда, Маман бий:

— Әжеп елге қоңсы болғанбыз, келиң кеўли ашық азаматлар,—деп өзбек жигитлериниң ҳәр қайсысын бир қушақлап сүйди.—Жәрдем етиңлер... Үйретиңлер... Өзлериңиз жылынған отқа бизди де жылытыңлар... Жақсы ниетимизге ортак болыңлар. Бизден-әм үйрениңлер...

— Маман бий, биз сизлерге көп нәрсе алып киятырғанымыз жоқ,—деп Қудайберген ҳәр ешектиң үстиндеги ярым қап бийдай тухым менен кесе тасланған түйдек-түйдек қабықларды әсыңғандай бир қатара шолып турыпты.—Лекин бийдай тухымның ҳәр дәнесинде, аў токыўға, арқан есиўге әкиятырған қабығымыздың ҳәр талында аўылымыздың сизлерге сәлеми бар.

— Мәңги миннетдармыз, ағайинлер. Қәне кеттик,—деп Маман бий изге қайтып аўылына баслайжақ еди. Есим бий өжет бийдиң бағытынан қайтармаў мақсетинде:

— Ҳәзир бизикине барып дем ала турамыз, сиз жолдан қалмаңыз,—деди.

Маман бий азғана ойланып, өз жолдасларын бир қатара көзден өткерди. Ойы Есим бийдиң өзи келгенше, оның аўылында пәрманның орынланыў-орынланбаўын кадағаламай-ақ „Қазақ дәрьяға" шекемги аўылларда ис жүргизип болып, өзиниң көп ўақыттан бери сағынған досты Мырзабек менен

бир ақшамласып, туўры Жаңадәрьядағы Убайдулла бийдиң елатына жол тутпақшы еди. Бағытын өзгертиўге туўры келди.

— Басланыз, жас үлкен,—деди Есим бийге.

Айдос жалаңаш атын Маман бийдиң алдына кесе тутты.

— Мин ата, сениң менен бирге жүремен.

— Бий аға, танымасаңыз керек. Бул Султан байдың идиралды улы Айдос—деди Бектемир.

— Атты атаң берип жиберди ме?—деди Маман бий.

— Өзим, ата. Сени излеп шықтым, ата! Сени көп ертек биледи дейди. Қызық дейди. Солардан есите жақпан. Соған келдим. Бүгин бизикинде Есенгелди бий атамлар қонақ. Үкеме ат қойды. Сени олар да мақтады. Сениң пәрманыңа ләрман бериў керек дести.

Маман бийдиң көзлери нурланып, ерин-ернине тиймей тез-тез сөйлеген шаққан Айдостың басынан сыйпалап, оның ақ бөз көйлегиниң сәл қыйсайған қызыл жийекли дөңгелек жағасын дүзестирди. Өтирик сөйлеп турған жоқ па екен дегендей, ойнақшып турған қара көзлерине де қарап қойды. Үлкен бийдиң қолы басына тийгенге мардыйып турған Айдостың келбетинен ҳешқандай сумлықсыз, ҳақыйқый ҳақ кеўил баланы таныды. „Көп жаса балам" деп жалаңаш атқа ғарғып минди. Есим бийдиң аўылына қарай өзи жол баслады...

...Кеште бул аўылға ҳәр-ҳәр жерден адамлар шақыртылды...

8.

Шыпта төсеклер ҳәм шөкшектиң үстиндеги пахтасы аққан бөз көрпе менен (буны Нурабылла еки ҳаялы менен жамылады), жүни сыртқа аўдарылып тасланған гөне постынынан (бул Омар ғаррының ҳәм қыс кийими ҳәм жамылғысы) басқа ҳәйлеси жоқ кең ылашықта ошаққа абына малдас қурынған Омар ғаррының еки жағында еки келини, жарыспаққа шылымтал есип отыр. Ғарры екеўине таллап берип, ҳәр қайсысының көсилген аяғына оралған жиплерине қарап-карап қояды. Кишкене келиниң тағдирге әзели қайыл екенин билетуғын болғанлықтан, ол туўралы жаман ойы жоқ, ал үлкен келини Абаданның бурын бардамлы жерде жасап, дәўир гәрдиши менен әптадаланып қалғанын билсе де, ҳәмме нәрсеге қайыл екенинен гүманланатуғын еди. Кеше Нурабылла Есим бий аўылына шақырылып кеткеннен кейин, үлкен келиним ҳәк шығарып жатып алама деп гүдикленген еди, олай болма-

ды, қайтама, жас келиннен қалыспай, алаканына түпирип жиберип шылымталды ескенде, ғарры екеўине тең үлгере алмай албырап, қоқаңлайды. Еки келининиң ислегенине теңнен разы.

Песинге шамаласқанда Нурабылла кирип келди, аркасында ярым батпанға шамалас дән менен, төрт түйдек кендир кабығы бар. Жүклерин әстен ғана жерге қойып, аркасын шөкшекке тиреп отырып, маңлайының терин сыпырды.

— Және қандай олжа әкелдиң, балам?—деди ғаррысы дән салынған қара қапты қолы менен сыйпалап.—Ҳаў, бийдай ма?

— Аўа, аға. Есим бий әкелипти. Сол кәрада Маман бий де бар екен. Егиң, деди. Мынаў қабықты аў-дузақ қылыўға берди.

— Қайдан тапқан?

— Шаббаз беттен әкелипти. Бирге келген өзбек дийханлары да бар

Еки келининиң жаўтаңласқан көзи ерининиң шаршаған келбетине тойынбай, екеўи теңнен тигилип қуўанышлы отыр. Омар ғарры гәпти көп созбады.

— Тухым бүгиннен қалса ишилип кетеди. Тез егейик. Қәне, келинлер, шылымталды жыйнап бир-бирден гүлше көминлер,—деди ғарры.

Олар көп кешикпеди.

Омар ғаррының өзи гүндени басқарып, мойынтырықтың бир жағын улы Нурабылла, екинши жағын қос келини сүйреди. Кең бийдай атызында ис басланды. Бундай көринис ҳешкимге таң емес, керисинше, бундай бириккен күш биразлардың көзин қызықтырып, ҳәр ким усындай болыўды арман етер еди.

— Омар ата, қыйланбасаңыз, изинен мойынтырыққа биз ҳаялымыз бенен қосылсақ, басқарармысыз?—деп келди жаңа қосылған ерли-зайыплылардың бир жубы бир шекийне бийдай тухымын көрсетип.

— Жер таярлай бериңлер, мен шаршасам Нурабулла жәрдемлесер,—деп ғарры улы ушын жуўап берди.

— Қос қатынлы арыққа жәбир емес пе?—деди биреў тосаттан.

Бул Есенгелди бийдиң даўысы еди. Бәри жалт бурылды. Қоңырат урыўының бурынғы жесири болғаным ушын маған тийгизди деген пәм менен Абадан:

— Бизиң нарымызды қос қатын түўе төрт қатын да шаршата алмайды,—деди.

Үлкен ҳаялының жуўабына Нурабылла ырзашылық пенен

мардыйды. Киши ҳаялының терлеген қызыл жүзлери жадырап мойынтырық астында мырс-мырс күлди.

Есенгелди бий өрге қарап түпирмеўди мақсет еткели бир күнде еки рет сәтсизликке ушырамаған еди. Ҳәзирги жуўап оның бүгинги екинши сәтсизлиги болды. Ол азанда, үйинен атланғанда, үш күнликте Султай бай менен ашық сөйлесип, оған айтқан гәплери бойынан суўық тер жуўыртқаны ушын, өзин жубатыўды ҳәм Маман бийдиң сыртынан болса да, бир себеп таўып, көпшилик алдында муқатыўдың жолын мақсет етип атланған еди. Ол „Султан бай бәри бир ҳешкимге айтпайды, қаны нағыз қоңыраттың қаны" деп өзин-өзи исендирип көрди. Бул сайызлық етти. Себеби Султан байға „қолдаўлы" тийресиненсең деп, ашымайрық қылып қойғанынан пәктеди. „Солай екенине исенип жүрегине гүл-ғула түспесе жақсы" деп қәўипсинди.

Жас бий Қурбанбайдың да Маман бий тәрепине өтип кетиўинен қорқатуғын еди. Сол ушын оның ақыл қалтасы—анасы Шәрийпаны көриўге қыялланды.

Шәрийпа менен аўлағында тиллескени мынаў болды:

— Сиз пәрманды қуўатлайсыз ба?

— Қуўатласақ бай таўып алыўымыз керек.

— Ҳәўириңиз қалай?

— Бала туўмасам, лаплағаннан не пайда?

— Маман бий қақсалларды адам демейди.

— Нәлет, қақсал дегенлерге!

Есенгелди бий ҳәз етип ғарқ-ғарқ күлип еди, жолға шыққаннан кейин Шәрийпаның „нәлети" тикке өзине қаратылғандай түйилип, астыңғы ерини тиследи. „Қақсал қатын пәнт берди!"...

Есенгелди бий Бегдулла қарасақал аўылына Маман бийдиң жоғында барып, жайма-шуўақланып, ҳал-жағдайын өз көзи менен көриўге қызықты. Себеби оның ойынша усы аўыл Маман бий шығарған пәрманды, биринши қуўатлаған сағадағы аўыл, усы аўылдың кейпи-керақты менен пүткил аўыллардың кейпи-керақтын белгилеў мүмкин.

Мине, оның ҳәзирги бийдай атызында ушырасқан Нурабыллаға, ҳаялларына доқ урғанының себеби, оларды гәпке мантықтырып, изинен өзи шығарып алыўдың жолларын излемекши еди. Айтқаны болмаған соң табан тиресип турмады:

— Нурабылла, менң Маман бийдикине баслап барармысаң?

— Әжеп, бий аға,—деп Нурабылла Есенгелди бийдиң атын жылаўлады.

Олар Багдагүлге далада ушырасты. Ол отын майдалап атыр екен.

— Маман бий үйде ме?

Нурабылла таңланып Есенгелди бийдиң бетине қарады: „бийдиң жоқ екенин жолда айттым ғой...“

— Бий жоқ болса, шаңырағы бар, аттан түсиниз, бий,— деди Багдагүл жумысын тоқтатып.

— Түспей-ақ қояйық. Мен Маман бийдиң пәрманына дәрман ендириўшимен. Пәрман деген нәрсе басқа карапайымлар менен бирге пәрман берген адамның өзи ушын да пәрман. Сағасында туўрылық болғаны жақсы. Маман бий сеннен сораўға я уялып, я умытып шалалық жибермесин, деп келдим. Туўасаң ба, бий де туўдырғандай шама бар ма?

— Бизиң бий ҳештеңени шала қылмайды, бийғам бола бериң бий.

— Онда жүдә жақсы екен. Оз пәрманына әззи келмесе болғаны. Якшы, Нурабылла, саған урықсат. Еки ҳаялыңды тең туўдырагөр,—деп Есенгелди бий атын бурды.

Ол қандай сырлы ой менен бул үйге келди ҳәм не ушын қарсыласпай, үнсиз, бирақ кеўилли түр менен кетти? Нурабылла буған түсинбеди. Түсиниў ушын ойланып та көрмеди. Аўылына келип:

— Есенгелди бий жақсы ойланған. Үлкен бийдиң пәрманына пәрман ендириў жолында өзи шығыпты, деген хабар таратты.

— Басшығада ел керек ақыры,—деди Бегдулла қарасақал.

9.

Булкәрадан Бухараға туўры жолды ҳеш ким билмеди, бағытын күн шығар қублада деседи. Аманлықтың тири ғайып қарындасын табыў үмити, оны таң азаннан тәўекел жолға салды.

Әўеле жекке-сийрек мал сүрдеўи менен, былайырақ шыққан соң соқпақлар туйықланып, тек қуяшты белгилеп жүрип кетти, тәўекел кетти.

Асыў-асыў таўлар болмаған менен, базда-базда еспе қумлар үстинен оммалап баратыр. Қумлардан өтсе тегислик, бирақ калың өскен жыңғыллар, шаңырақ бойлы шеңгеллер зорға-зорға жол береди. Пышық мурны батпастай небир наўқарағай қамыслықларды жарып, жалғыз қасқыр болып баратыр.

Оның аўылдан шыққанда қорыққаны тек шөл. Сонлықтан Әмиў дәрьяны жағалағанды мақул тапты. Бул бир жағынан шөллетпесе, екиншн жағынан алған бағытынан алжастырмады.

Бул күнлер, Аманлықтың несийбесине, қоянлардың гөжеклеп, қырғаўыллар мәйеклеп, шөже шығарып атырған күнлери еди, конаса аш болмады да. Дәрья бойындағы қалың урықлықлар я қамыслықлар арасынан қырғаўылдың уяларына жолығып, кенепаттай мәйек жыйнайды, ямаса еки бармағын ернине басып, аш гөжек болып быйқылдаса болғаны, әтирапы шапқыласқан ана қоян болады. Биреўине тас жиберсе, сол жерде тыпырлап қалады.

Мойнындағы гөне қынаплы қылыш, Оразан батыр берген қылыш, күнине жарап киятыр. Тутқан аңын сояды. Бәринен де бетер, оны ҳаўлықтырмайды, көкирегине ҳеш қандай қорқыныш уялатпайды, жападан-жалғызлығын сездирмейди. Қасында күшли жолдасы бардай-ақ, қәдемлери нық.

Усы жүрис пенен ол, күнлер емес ҳәптелер өткерди, бирақ қанша жүргениниң есабын алмады. Алға қәдем таслағаны есап, жүрип баратыр, жүрип баратыр...

„Дүл-дүл“ атлағаннан өткенде, қайырдағы бир қопалықта күтилмеген бахытсызлыққа дуўшар келди. Жолбарыс уясының үстинен шығып калды. Ана жолбарыс күшигин қызғанып, адамға атылмасын ба, қәпелимде еки ортада жанталасы басланып кетти. Бирин-бири аямады. Жолбарыс Аманлықтың қынабынан қылыш алыўына пурсат бермеди, бапылдап, ырылдап, гә тырнады, гә тиследи. Аманлықтықтың бет-аўзынан қан жосты. Қәйткен менен адам адам емес пе, ҳийле тапты, қынаптағы қылыштың сабына қолы жетти... Жолбарыстың кегирдегинен қан атлығыўы менен гүңиренип, ыңырсып қапталына гүрс етти. Аманлық қосыла жығылды. Жолбарыс биротала сап болып қалған екен, алдыңғы еки аяғы арасында қолтықласып астына түскен адамға ҳештеңе қыла алмады, Аманлық әллен ўақытта есин жыйды. Тири қалғанына шүкирлик қылып қалдаўрап тикейди. Жағаға барып ылай суўға аўзы-басының қанын жуўды. Оң қулағын жолбарыс жулып алыпты, суў тийип орны ашып кетти. Ыңырсып, маңлайын жыйырып отырып көйлегиниң етегинен жыртып қулақ-шекесин таңды да, аяқларын еплеп басып, және алға қәдем қойды...

Әмиўдәрьяны жийеклей өскен сыйдам тораңғыллықтан шыққан соң аўыл көринди.

— Я, алла, шүкир,—деди гүбирленип. Сөйтти де, тентиреклеўи менен шеттеги пәскелтек тамның қалың ағаш қапысы алдында тоқтады. Сәл самал болса жығылажақ. Әстен даўыслады!...

— Пәлек гәрдиши қуўған қудайы мийманман!...

Иштен бир ҳаял менен он жаслар шамасындағы бала шықты. Бийтаныс әптәда адамнан екеўи теңнен үркип, кейин шегиниген еди, ҳаялдың нураный көзлери пәренжи астынан сығалап, Аманлықтың жығылыўға сәл қалып турғанын көрди де, бара сүйеди ҳәм ийнине асылдырып ишке киргизди.

Ҳаял Бухара әмирининң шабыўылда жүрген бир нөкериниң ҳаялы еди. Аманлықты төрги төсекке жатқарып басын қайтадан таңды. Палаў асып тойдырып, жыллы ғана уйықлатты. Ертеңине күни менен қозғалмады, кеште және күтти. Бирақ сол түни қораздың биринши шақырымында оятты:

— Өзге еки аяқлы бендеге көринбей, кетиңиз, әдиўли мийманым.

Ҳаялдың даўысында ҳәм қорқыныш, ҳәм шексиз нәзиклик сезип Аманлықтың ой-баўыры кесилди, оның жипек бурымларын сыйпалаўға нийетленип, қоллары қалтырады, бирақ өзин ирикти. „Жақсылық еткен жанның көкирегине ала-гулалық салып кетиў инсапсызлық". Ол түргелди. Ҳаялға үстиүстине рахмет жаўдырып, өз үйинен ериксиз қуўылып баратырған адам секилли, мойны артына бурылыўы менен босағаны зорға атлады.

Қараңғыны қақ жарған жалғыз көлеңке және күн шығысқа—Бухара шәҳәрине қарай жылысты.

Енди ол жеккесиреп, дүзде жатпады, қопалықларға тығылып қара жерди үйип дастық қылмады, мезгил сайын аўылларға гезлести, гәсинде түсленди, гәсинде конды...

Өзбек аўылларының өз аўылларынан айырмасы—ылай дийўаллы тамлар, үлкен-үлкен ҳәўлилери, ҳәўлилер менен тамларының әтираплары қыябан-қыябан бағ, егислик... Буларды көрип қыялы шартәрепти гезеди. Шыбыны, курт-кумырсқалары көп сасық суўлы көллер бойынан усыяқларға көшкенде ме? Буны неге Маман бий билмеген? Жоқ, жоқ, түпсиз қыялым қаяқларға кетти? Елим енди көшпегей, көшсин деген лердиң тилине күйдирги шықсын..."

Бухара шәҳәрине ол сәскеде келип кирди. Шәҳәр көп тамлы, қумырсқадай быжыған халқы көп, ақылға уғырас

келмейтуғын көп гүмбезлери көз қумартарлық сулыў шәҳәр екен. Аўзын ашып жүрип шөрек сатқан биреўден хан сарайын сорады. Қасына келип тур екен, нанбай оған сарай дәрўазасын ийеги менен көрсетти. Сонша жолды пайыў-пияда басып, Бухара деп өкирең қағып келген жигит сарай дәрўазасын көрип, өз-өзинен дир-дир етип кетти. Азғана турып көкирегин басты ҳәм дәрўазаға қарай жүрди. Сақал-шашы өскин, кийимлери қус түткендей алба-дулба, бир қулақсыз ғайры адамға хан дәрўазаманлары анадай жерден-ақ „тоқта, тоқта!" деп буйырып, кимлигин сорады.

— Атым Аманлық, ханның қайнағасыман.

Дәрўазаманлар өз-ара бир нәрсе десип күлисти: „Өзбек тилин жол бойы еситип киятырғанына қарамастан, Аманлық олардың не десип атырғанын жартыўлы түсинбеди. Ақыры шыдамады.

— Мен қарақалпақпан!—деди.

— Қалпоғ!—деди дәрўазаманның бири ҳайран қалып күлип.

— Қалпақ емес, қарақалпақ! Өзиминиң атым емес, халқымның аты қарақалпақ!

Еки дәрўазаман жарыспакқа ўҳахаҳаласты.

Аманлықтың ашыўы келип қылышына қол узатып турды да, өзиниң ғайры елден екенин, жалғызлығын есине келтирип, қынаптан қолын алды. Соның арасында ала шапанлы, геўнш мәсили, ақ сәллели бай келбетиндеги бир адамның алдында, толы қап арқалап, маңлайы жерге тийер-тиймес болып бүгилип баратырған биреў иркилди:

— Қаяқтың қарақалпағысаң?—деди ол демин бөлип-бөлип алып.

— Төменнин,—деди Аманлық.

— Кел, маған жәрдем бер,—деп ол маңлайының терин сыпырып қабын жерге қойды. Ала шапанлы бай алға жүринкирең барып тоқтады. Қап көтерген адам шалғайы менен аўзын сыйпап, байға еситтирмей сөйленди.

— Әй, маңлайы қара, мен қарақалпақпан, деп бақырғанша, маңлайы қараман, ешекпен десең болмай ма? Мине, мен де қарақалпақпан. Ҳәзир киммен? Ешекпен. Әне, қаптың ийеси, ыссыға шыдамай желпинип тур, ал мени өзиң көрип турсаң. Ешектен артық-кемим бар ма? Сал мына қапты ийинине, маған азғана дем бер. Соң сөйлесемиз.

Аманлық ың-жыңсыз барып қапты арқалады. Узақ жолдан шаршап келсе де, әдепкиден мықлырақ екен, бөденедей жор-

ғалады, шымшық адым менен баратырған ериншек байдың өзинен де озып кетти.

— Шошма, шошма[1]!—деди бай.

— Жоқ тақсыр, шашпайман. Аўзынан услап баратырман,—деди Аманлық.

Бай түсинбеди, ал әўелги қарақалпақ Аманлықтың „шошма" дегенге түсинбей баратыр деп ойламады. „Өзи өлейин деп баратырып дегишеди сорлы қарақалпақ,—деп мырс-мырс күлди ҳәм оған:

— Әстен жүр,—деп даўыслады.

Аманлық адымын тарылтты.

Байдың үйине апарып, тийисли ҳақысын алып қайтқаннан кейин, жергиликли қарақалпақ асықпай өзин таныстырды:

— Мениң атым Қосымбет. Бу йерде бухаралылар Қошмәт дейди. Мейли, не десе десин, биз жоқары қарақалпақлардан. Мыңлаған жан бармыз, анаў сағымланған таўды көрдиң бе?—деп Қосымбет қолын шошайтып арка-күйбатыста басы үйиншиктей шошайған бөлек таўды нускады.—Әне сол таўдың арғы қанарында жасаймыз. Ҳәр кимдики гүмирашылық, балашағаның ғамы. Қалаға жумыс ишлешге келамиз. Мәнә, бүгин қудай берип напақаны аңсан таптым,—деп жаңағы байдың бир қап жүўерисин бир шақырымдағы базардан арқалап әкелип, алған бир қосыўыс жүўерисиниң түйиншигин, алақанында мақтанышлы кейип пенен қақшыды.—Үш улым билан қатынимгә, өзимгә бир күн куўырмаш. Нан қылсан, әлбетте, қыйын. Ал енди сен не қылып жүрсең?

— Сен өзиңди қарақалпақпан дейсең, Қосымбет. Тилиң я қарақалпақша я өзбекше емес,—деди Аманлық.

— Сениң есиң жоқ көринеди,—деп Қосымбет ашыўланды.—Хожайынның тилинде сөйлемесең жумыс та табылмайды. Еле де сени түсинсин деп қарақалпақша сөйлегенимме шүкирлик ет.

— Ммм...—деп Аманлық сарай дәрўазаманларының не ушын жөнли хабарласпағанын енди уқты.

— Аўылға барған соң көресең,—деди Қосымбет.—Балаларымыз Бухараша сөйлейди. Акыры қырық жыл болды, бөлиндик. Мың жан қарақалпақ бул әтираптың халқы менен салыстырғанда, көлдиң суўына тамған бир тамшы майдай жылтылдап көринбейди. Ал енди өзлериңиз қайдасыз? Бул жаққа

[1] Шошма—асықпа.

қандай тәғдир айдап келди? Ямаса ханнан қоныс жай сораўға келдиң бе?

Аманлық не ушын келгенин баян етти...

— Ҳә—деп таңланды Қосымбет.—Егер ҳәр ким жоғын излей бергенде, бир қарақалпақ үйинде отырмаўы керек. Сен бир басың искен жигит екенсең.

— Жақ, Қосымбет, олай деме,—деди Аманлық.—Оннан да сен бул жердиң әдди-үддин билсең, ханға қалай кириўдиң жолын айт.

— Олай болса аўылға жүре бер. Өзиңнен өзиң түсинесең.

— Ол қалай?

— Айттым ғой, аўылға барып бизикинде боласаң. Екеўимиз бирге талап ислеймиз. Соған шекем тилиң сынып, дәрўазаманлардың тилинде сөйлейтуғын боласаң, оларға түйиншик аўыстырасаң, болмаса, мына сыйқың менен сарайға киремен деп дәмеленбе.

— Басла аўылыңа, Қосымбет.

* * *

Бул жақтың қарақалпақлары отырыклы болған менен төмендегилерден артықлығы шамалы екен. Аманлық олардың күн көрислери менен танысқан соң: „буралқы нәттей жуўынлығға қайыл сорлы халқым" деп сарсылды. Оның менен қолынан келер неси бар, елге Маман бийдиң тапсырмаларын, есип-өрбиў жөниндеги пәрманын айтты.

— Көбейген мақул,—деди жас үлкенлердиң бири.

Буннан басқа пәрманға ылайық баса-бас шара көрген адам болмады, ҳәр ким өз басы менен ғай. Аманлықта олар менен Маман бийдиң пәрманын изертлескендей пурсат болмады, хан дәрўазасынан ишке кирип, жоғынан дәрек табыўдың машқаласына түсти. Дәрўазадан ишке кирип сөйлесиў ушын тилин биливден де аўыры—датқа жайға шекемги өткелеклерден өтиў. Ҳәр бир өткел мисли пияздың қабығы, көзлериңди ашытады. Аман-есен қыршыўдың жолы—ҳәр өткелдиң ийесине түйиншигиң болыўы керек. Сонысыз алға бир қәдем тасланбайды, алдыңды я қылыш, я найза, я айбалта кесселейди. Усылардың алдын алыў ушын Аманлық әўелги күнлери Қосымбетке ерип, соң-соң жалғыз өзи талап иследи. Бийшара бир мезгил тынған емес, не дус келсе соны иследи: жүкшилик қылды, арқалап отын сатты, суў тасыды, ҳәжетхана тазалады...

Әлемге мақтаўлы Бухара, қолтығына бир неше елден кел-

ген мың-мың саўдагерди, нешше жүз [illegible] таләәбаны ы сыйдырған кең қала болған менен, Аманлыққа аспан астындағы ең бир тар шәҳәр көринди. Қанша жуўырып жортып, терлеп-тепшисе де, адымлары ҳеш қашан жазылған емес, бәрҳа гибиртикледи. Төрт тәрепи ылай дийўал, төбеси— айдарлығын сыйпаған әйнек қапысыз тас бастырма астында тусаў-кисенсиз аттай еркин шапқылаған менен, демикпеген күни жоқ.

Келеси жылдың бәҳәрине зорға шыдады.

...Бар тапқан ғәрежети менен сарай дәрўазасы алдында қайтадан пайда болды.

Дәрўазаның еки бурышына ғарғадай қонақлаған дәрўазамаңлар оны және ирикти. Аманлық жалынбады, бирине түйиншик ылактырды. Жалаңқая пышықтай қақшып алған дәрўазаман Аманлықтың алдына кесе тутқан узын саплы найзасын көтерди, екиншиси найзасын көтериў былай турсын, ушы менен Аманлықтың көкирегине түртти. Түйиншикке ийелик еткени найзасы менен оның найзасына сарт еткизип бир урды. Найзасының сабы қолынан сыпқанап шығып кетти. Ашыўлы дәрўазаман жерге секирип түсип Аманлықты кейин ийтерди ҳәм оның иштегилерге берермен деп баратырған түйиншигинен дәмели көзлери күлимлеп:

— Не жумысың бар еди?—деди жуўас ғана. Қуйрығын былғаңлатқан аш ийттей дәрўазаманға ҳәм сүйсинип, ҳәм аяп Аманлық екинши түйиншигин оған услатты. Дәрўазаман орнына қайтадан көтерилди. Екеўи көз қысысып ымласып алды. Теңнен:

— Арзыңды айт, сөйле!—деди Аманлыққа.

Аманлық жумысының бағдарын айтты.

Дәрўазаманлар оннан қарындасының түри-түсин, сыйқын анықлап сорады.

Аманлық недерин билмей аяғының ашларына қарап азғана ойланды да, басын көтерди:

— Аты Алмагүл! Он үш жасар еди, ақыллы еди, шашы себет бурым еди...

Усы гезде дәрўазаға жақын жолдан ешегин жетелеп баратырған адам Аманлықтың даўысына қулақ салып иркилди.

— Әй, Ташмат, неге тоқтадың? Жолыңа түс?—деп бақырды дәрўазаманның бири.

Аманлық артына бурылды. Ақ сақалы көкирегин жапқан бир ғарры гөне шапаның сүйретилдирип қарап тур еди.

— Әй, қаракалпақ, хан қабыл етпесе маған кел, анаў тамның аржағындағы қудықтан ешек суўғарып күтемен,—деди ол.

Аманлық аң-таң болды.

Соның арасында дәрўазаманлардың бири ишке жуўырып кетип аздан кейин қайтып келди:

— Ханның ўақты жоқ. Ўәзир де қабыл ете алмайды, сен излеген ҳаўл бул әтирапта болмапты.

Аманлық дәрўазаманларға еле де үмитиўар көзлерин қадап тур.

— Ис тамам, кете бер. Егер, ханның сыртынан көргиң келсе, пийшембиге кел, усы дәрўазадан шабыўылға шыгады.

Аманлық не қыларын билмей аз ғана ойланып турды да, „мейли келейин" деп сыбырланып, изине айланды. Ешегин суўғарыўға кеткен адамды таўып алыўға асығып тез-тез адымлады.

Ташмат ғарры сол жүрген жолы менен қайтып киятыр екен. Аманлықты көрип, өзи биринши сәлем берди ҳәм:

— Улым, дәрўазаманға шағынғанынды еситип бир нәрсе уққандайман, жумысыңды қыска баян ет,—деди.

— Сизге айтқан менен пайдасы не? Ханнан басқа адам билмес, бәлким. Мен Алмагүл исимли сиңлимди излеп шықканман...

— Билемен. Сол сиңлинди алып кеткен кәрўанның бир сәрўаны едим. Кәрўан басшымыз жолда сумлық ойлап, ол қызды Хорезм ханына сатты.

— Хорезм ханына сатты?

— Аўа, балам, сатты. Таңланатуғыны жоқ.

Аманлық жерге қарады.

Ташмат ғарры даўам етти:

— Кәрўан басымыз дүньяпараз еди,—деп Ташмат ғарры азғана қамсықкандай болды.—Не қыларсаң? Бул дүньяда дүньяпараз көп! Сол қызды сатқан пулдан бермедим деп, арамыздан иш мерез биреў шығып, Бухараға келген соң барлық ўақыяны ханға айтқан. Хан бәримизди сораўға тутты. „Билмеймиз" дегенлердиң ҳәммесин дарғазап қылып, тилин кести, қулағын кести, қалғаның жумыстан айдады, кәрўан басыны дарға асты. Мен сорлы жазатайым аман қалдым. Оннан бери жигирма жылдан асып баратыр. Жигирма жылдың жоғын қуўдалап жүрген мәрт екенсең. Еле де көзиң илгир, зейниң алғыр болса, Хорезм ханының сарайынан табарсаң. Ақыллы қыз еди, кәрўан басымыз обалына қалып, куда ғарғысына ушырады. Таўып ал, балам. Таппасаң сен де ғарғысқа ушырарсаң. Сени көргеним маған да жақсы болды, ырасын тилиме баса алмай,

жигирма жыл ишеклерим өртенип, өлерге келип едим, жолың болсын! Хайр!

Ташмат ғарры ешегин жетелеп жөнине кетти, Аманлық оннан басқа нәрсе сорап үлгере алмады. Турған жерине қағылғандай зеңрейип узақ турды. Ойына сирә ақыл келмес, күннің қайдан батып, қайдан шығатуғынлығын да ескермес. Мийи мең-зең. Бул сыйқырлы ғаррыға исенерин де, исенбесин де билмейди. „Жигирма жылдың жоғын куўдалап жүрген мәрт екенсең". Бул не дегени? Қайраған ма ямаса шыны ма?...

Ол еситкенлериниң ҳәммесин Қосымбетке баянлады.

— Жигирма жыллықта кәрўан басының асылғаны рас,— дели Қосымбет.—Тап сарайдың дәрўазасына асылды. Үш күн асыўлы турды. Не ушын екенин анық билмедик. Ҳәр ким ҳәр қыйлы гәп тарқатып еди. Соның ишинде „ханға тийисли олжа қызды сатыпты. Әмирдиң душпаны Хорезм ханына сатыпты..." деген гәп болғаны да рас.

Буннан артық шынлық куўдалаў мүмкин бе? Аманлық қайтыўға мәжбүр болды.

Енди бул жердиң қарақалпақлары ғаўқылдасты. Аманлықты қалайынша жаяў ҳалында жекке жибериў мүмкин? Әмиў дәрьяның аяғы қайда, Хорезм қол асты қайда? Олар ойласып-ойласып ақыры, шығарыспақ етип пе, бир ешек сатып алып, Аманлыққа миндирди.

— Мине, төменги қарақалпақ елиниң азаматы,—деди аўылдың қәткуда биреўи ешектиң бас жибин услатып.—Сағап Бухара қарақалпақларынан саўға. Басқа илажымыз жоқ. Елиңе жетсең, бизлерди умыт па. Егер жақсылық күн туўса, биз жетсең, бизлерди умыт па. Егер жақсылық күн туўса, биз көшемиз. Ҳәзирше өзлериңиз жақсы орналаса бериң, биз қозғалмай турайық. Узақ жолға жеткендей ҳал жоқ, еле арықпыз. Оразан батыр жүдә мәрт адам еди, улы әкесиндей болса, бизди қосып алар. Маман бийге сәлем де. Елимизге келип кеткен Есим бийге сәлем де. Тоқшылығына шықсақ көбейемиз. Сизиң жақтың пәрманы бизге де пәрман!...

— Хызметиңизге қуллық туўысқанларым, қаналасларым,— деди Аманлық гүрсине қамсығып.—Сәлемиңизди елге жеткеремен. Қоңырат урыўынан Есенгелди бий деген атақлы бийимиз бар. Оған да сәлем айтаман. Ҳәзирги тил-аўзы дузлысы сол. Ҳәзирше Маман бийдиң айтқанынан шықпай жүрипти. Егерде, ол гөне патлақты қозғап айнып кетпесе, ел биротала дүзелетуғын жағына карады. Бирақ, досларым, бизиң елдиң Маман орнатқан тәртибине көниң, көбейиң, өсип-өрбиң. Қарақалпақ аз ел. Маман бийдиң „көп қорқытады, терең батырады" деген сөзи бар. Көп болсақ қорқытамыз,—деп Маман бийдиң тапсырмаларын келгели талай айтса да, және тәкирарлады.

— Сизлерде не рәўаят бар деп еситсек, бизлер соны ислеймиз, исене бериңлер, соны ислеп атыр деп ойлаңлар,—деп қалды ҳәмме.

Аманлық олар менен бирим-бирим хошласып, енди Әмиўдәрьяның куўла жағасы менен, Хорезм ели қайдасаң, деп көк ешегине қына басты...

10

Соңғы айларда жумысы балалап, аўылма-аўыл төреликте жүрген Маман бий бүгин үйинде. Ылашығының түтин шығарынан, жүдә алыста көринген үзик-үзик шарбыдай, аппақ бултларға қарап, шыптаның үстинде еки алақаның айқастырып дастық қылып шалқасына жатыр. Еки көзи аспанда, қыялы бүгин ақшамғы ҳаялының ҳәрекетлеринде. Түнде ол көрпени еки рет көтерип турып „аға-апалап" әлле нәрселерди оғада түсиниксиз сөйледи. Тисленип әлле кимди ғарғады. Ол неге усылай етти? Еки айлықта куўантып „уллы бий, перзент көресең" деп еди. Ҳәзир бунда ондай куўаныштан нәмиўнышан жоқ. Не болған? Түнде сораўы керек еди, азғын ҳаялының уйқысын бузып мазасын алғысы келмеди. Сорамады.

Бағдагүл, өзиниң ақшамға қарай қандай күйлерге түсетуғынын, қорқып ояңған гезинде сезетуғын еди. Бүган оның ойынша соңғы бир айдан бери биринши рет тыныш уйықлап шыққаны. Болмаса, ҳәр күни ақшамға қарай көзи илинбес. Далада тысырлы шықса, кирерге тесик таппай, тышқан тесиги мың теңге болар еди. Бундай болыўының себеби бир айлықта жаман, жүдә жаман ўақыя жүз берди. Бир бийгана адам ақшам есигин тайдырып кирип алқымынан буўып өлтирмекши болды. Бағдагүл қарап қалмады. Жан айбат пенен бетлести. Кирген адам аш адам ба, нәренжан адам ба, жас ҳаялға күши жетпей, тапырақлап зорға қашып үлгерди. Бирақ зыяны изинде қалды. Ҳәмладар Бағдагүл ўайран болды. Бул ҳаққында ол ҳешкимге билдирмеди. „Ел ғамында, елдиң ертеңи ҳаққында жүрген еримниң қулағына жетип, исине кесент келер, ис питирмей үйге қайтып, маған келген бийгана алдында күлки болар" деп айтпады... Кеше кеште де айтпаған еди.

Ҳәзир ол қазан-табақ бетте аяқларын көсилип жиберип

шылым тал есип отыр. Айта қойыў ойында жоқ. Сақал мурты өскин ериниң айбатлы жүзине анда-санда кыз қыйығын таслап, нйнедей шаншылып атырған кирпиклери айқасып дем ала койса екен, ойланбаса екен деп, мойнын ғаздай созып, оған бир нәзер салып, және алақанын жалап жиберип жумысын үнсиз даўам етиўде.

— Шабазым, азыпсаң. Дирилдиң көбейген...—деди бий жатысын бузбай.

Бағдагүлдиң азғын жуқа жүзине қан теўип өз-өзинен қысылды.

— Өзим ғой, уллы бий. Аққан жулдыздан қорқып бойымдағы ҳәмладан айрылдым.

Бий үнсиз ой теңизине шүмип кетти. Бағдагүл сол бийғанаы жасырып қалғанының келешекте кимге пайда-зыянын билмей ойланып қалды.

Самал ашқандай есик әстен көтерилип, пышықтай жылысып кирген баланы ҳешқайсысы көрмеди. Кирген Айдос еди. Ол ўйдегилердиң қалай отырғанына ой жибермей, босағаны атлаған жеринде қол қаўсырды.

— Ассалаўма әлейкум, бий ата!

Үлкен бий тикеймеди, тек мойнын бурды.

— Кел, балам, кел. Шабазым, ақыллы Айдосқа орыңнан тур.

Бағдагүл ериниң өтинишин тәрк етпеди. Аяғына шылымталдың жиби оратылып, етегинен қабығы түсти.

— Шеше, отыра бер,—деди Айдос қысынып.—Бий ата, мен шақыртыўшыман. Есенгелди бий уллы болды. Улына ат қойдырмақшы. Саған қойдырыўды ойласты. Көпшилиги сени келмес дести. Кимге келер екен дести. Мен бараман, келеди, дедим, ата.

Маман бий Айдостың сөйлемшек жуқа ерин көриў ушын оның бетине тигилди, бирақ оның төмен қарап сөйлеп тургынына ашынып:

— Балам, тик сөйлеп үйрен,—деди ҳәм ериншеклик пенен түргелди.—Мейли, балам, ўәде еткен екенсең, барайын.

— Расында, мен келмегенде бармас единиз, бий ата, солай ма?

— Шаршағанман, балам. Шабазым, атты ертлеши.

Маман бий „Қазақдәрья"дан кешеги келисинде баяғы Мурат шайхтың атына теклес ақбоз ат минип келген еди. Мырзабек бий, Киши жүздиң ханынан жасырынып ағайинлерине барып қайтқанда, алып келген екен. Қарақалпақтың үлкен

биининң жаўға ел аралай жүргенине жаны төзбей бас пүткил нам еткен.

Бий далаға шыққанда Бағдагүл ақбоз аттың кисенин жаздырып, жалын тарап тур еди. Жүдә миннетдарлық пенен ҳаялына мыйық тартып қолынан аттың жүўенин алды, ғарғып минди.

Еки атлы „Көк өзекти" жағалай сызатлана созылған соқпаққа түсти...

Әмиўдәрья аяғындағы қопалықлар арасына қонысланған қарақалпақ аўыллары үстинде де бәҳәр басланғалы әдеўир болды. Аспан ашық. Қуяшлы. Теңиз беттен ажайып бир самал еседи, жүдә жумсақ самал. Ҳәтте жерди терлетип, үстинги қатламын көпшитип жиберген. Күн сайын куў камысларға жарыса олардың түбине ийне ушлы сүйриклер шығып атыр.

Көл ултаны—қамыслық арасының тынышын алып киятырған ат туяқларының сести ме ямаса бәҳәр жердиң асты үстиндеги жанлы мақлуққа жан берип жибергенликтен бе, жәнжақ сытырлы. Айдостың балалығы тутып, бул әжайып сестен бир нәрсе уққысы келип, атының жүўенин сәл тартып иркилди. Ҳақыйқатан да ат туяғы емес, пүткил әлем бир баўға сырт-сырт сыбырланып, әлле ким ушын ләззетли нама шертип ағырғанға усады.

— Бий ата, айналаға қулақ салып көр.

Алда баратырған Маман бий гилт тоқтап, баланың не ушын ыриккенин түсинди.

— Бул бәҳәр шаўқымы, балам. Жанлы мақлуқаттың өсип өсбиўине, өмирине урықсат берилген,—Маман бий сызатланған соқпақ шетине атын айдаңқырап барып, ашықлыққа ыбыржыбыр ийне шанышқандай көгерген сүйриклерди қамысының ушы менен көрсетти.—Мыналарды көрдиң бе, Айдос балам? Кимге миннетдар деп ойлайсаң?

Айдос үлкен бийдиң сораў бергенине ырзалық пенен мардыйып, азғана ойланып турды да, жуўап берди:

— Тамырына, жердиң астындағы порғысына, бий ата.

— Дурыс, балам. Тамыр болмаса өспес еди. Лекин, қуяш жәрқырамаса бар тамыр да куўрайды. Сол ушын қуяшқа да миннетдар. Бәрҳа бүгингидей қуяш болсын. Өмир жақсарады.

— Өмир деген не, бий ата?

Маман бий жан-жағына қарады. Кеңнен түсиндирмекши болып айналасына қол сермеп турды да, Айдосқа бурылды. Оның жаслығын есапқа алдыма, қысқа жуўап берди.

— Өмир—бул гә бийикке шығыў, гә шуқырға қулаў, гә

ыссыға күйиў, гә музға тоңлаў. Жоқ, жоқ, балам, әкең сағап ат қылып ойна деп таяқ әкелип береди, сен әкеңе таянып жүр деп таяқ әкелип берерсең. Әне усы—өмир. Үлкейген соң бәрин өзиң түсинип кетесең, балам.

Бийдиң сөзи Айдостың сөйлеў ништейин арттырды. Астыңғы ерини жалап-жалап алып, бийге жақынлаңқырады:

— Бий ата, орысият елине қашан барыўды гөзлеп жүрсең?

Маман бийдиң жазық кең маңлайында жыйрық пайда болып, Айдоска ҳәм сүйсинди ҳәм бул жас баланың, еле ашыўы басылмаған қотырдың үстин тырнап, дуз сепкенине көзлеринен бир тамшы жас пырт етти. Бул бир тамшы мерўет жас адам жүрегин тилгендей жас болған менен, Айдостың сораўы жүдә тереңге тамыр урған исенимнен кейин туўған сораў емес, тек балалықтың қызығыўшылығы еди. Усы қызығыўшылықтың дөреў себеби былай болған еди. Өткен жылы өз пәрманын қуўдаласып, оның орынламыўын ушын пияда Жаңа дәрьяға шекем аўыллар аралаўға шыққан үлкен бийге Айдос бир ай ерди. Балажанлы бий жас Айдосты қызықтырды, сондағы айтқанларының көпшилиги орысият елаты жөнинде әңгимелер—ертеклер, әпсаналар еди. Өзиниң Петербургта болғаны, ҳаял патшаны көргени, Нева, Едил, Жайық, Орь дәрьялары, Казан, Москва қалалары жөнинде ҳәм өзин кең қыялларға үйреткен полат денели, дәў жүрекли Кузьма Бородин ҳаққында узын-шубай, дәсте-дәсте ертеклер айтып жас баланың аўзынан суў ағызды. Кузьма Бородиннен Юрий Долгорукий, Минин ҳәм Пожарскийлер ҳаққында еситкенлерин бир неше мезгиллик әпсана қылды. Иван Неплюев, Дмитрий Гладышевлар жөнинде сөйледи. Киши жүз қазақларын баслап орыслар менен дослық жибин жалғастырғысы келген Абылқайыр хан ҳаққында бираз гүррин айтты. Мине, соннан баслап, жас баланың қыялына, бул әтираптың қопалықлары тарлық етип, қыялы теңиз, дәрья, тоғай, алаңлықлар үсти менен әлемди шарлап кетти. Үлкен бий айтқан әңгиме—ертек-әпсаналардың мазмунлары түслерине еніп, өзи көрмеген әжайып батыр халық ҳаққында жақсы пикир қәлиплести... Бирақ, лыққаты кем жас бала, үлкен бий көзлеринен шыққан ашшы қуўаныш жасын көрмеди. Буннан бийхабар бий атын ирикти.

— Айдос балам, гиреўке басқан көзге тил салып ашатуғын, батылы шыққан соқпақтың шеңгелин алып таслайтуғын сораў бердин. Қай ўақта да орыс елине барамыз, балам. Ҳәзирше жол жоқ. Теңизден өтиўге имканият жоқ... Әй, балам, бәрине

имканият табылар еди, алды менен жас үлкен өзлеримиз де бирлик жоқ...

Маман бий ҳәм марапатлап ҳәм гүрсинип оны үлкен адам қатарына санап жүдә мәнили, үлкенлер шешетуғын гәпти ортаға салғанына, Айдос қуўанғанынан ҳәм балалығы тутып уялғанынан, астыңғы ерин бир тиследи. Бирақ қайтпай және сорады.

— Жас үлкенлер неге сондай?...Онда бизлер барамыз.

— Әй, балам, жас үлкенлерди ҳәзир түсинбей-ақ қой, өзиң жас үлкен болғанда түсинесең. Барыў жөни болса, сен барасаң, балам. Натық болмасаң, барасаң.

Көп сораўды ашықтан-ашық бере алмайтуғын бала кемкем батырланды.

— Бий ата, сен туўралы еситкенимди сорасам қәйтеди?

— Сорай бер, хасланып тартынба, балам.

— Сен өзимиздиң халықтың кийимин минлеп, бир налындың ба?

Үлкен бий жас жигиттиң гүнасыз жүзине таңлана, тап бурын көрмегендей қарады. Бала, сораўымды еситпей қалды деп түсинсе керек, сораўын толықтырды:

— Бий ата, Кәба жақсы ма, Петербург жақсы ма?

— Балам, мен Кәбаны көрмедим, лекин Петербургты көргеним ушын Кәбаны әрман етпеймен. Жаў-жарақлы, ғайратлы орыс ели биздей халықлар ушын Кәба. Ол жаққа талай-талай халықлардың саўдагерлери қатнайды. Дүньяда халық та көп, тил де, үрип әдет те көп. Соның ишинде бизлер, аздан келип, алаўызлығы басымырақ халықпыз. Орыслар менен шаңпатласқан қолымыздың бармақлары бир тең қысылмайды. Соның себебинен көп бүлиндик.—Маман бий Айдостың аўзы ашылып, ат туяғы бир шөпти бырш етип сындырса жақпай, ыклас менен тыңлап киятырғанын көрди.—Кийим жөнинде ме? Аўа, налындым ба, халықтың тез үйренгишлигине куўандым ба, есимде жоқ. Мен көп гезбедим, лекин, Петербургқа бир барып дүньяның ярымын аралағаи секиллимен. Себеби көп-көп халық, көп-көп үрдис, көп-көп кийим көрдим. Ал солардың бәринен үйрениў, бәринен өнер биліў аз халық ушын не деген артық ығбал болар еди...Ҳә, кийим жөнинде, балам. Бизиң халықтың көйлеги ноғайша, дамбалы Хиндустан деген халықтан, бешпенти башқыр деген халықтан, нағысы украин деген халықтан, тоны қазақтан үйренип тигилген. Ал қалпағымыз болса, қара болғаны ушын, матам сыпатлы болғаны ушын өзимиз-

дики. Бул жерге бурын келген Есенгелдилер матам қалпағын жасырып Хорезмше шөгирме кийиўди үрдис етипти.

—Бий ата, орыслардан елдиң не үйренгенин айтпадың?

—Орыслрдан, балам, ҳөнер. илим-ҳикмет үйренсе болады. Бирақ олар менен қарым-қатнаста болып үйренгенимиз—өрмипезлилик, бир сөзлилик...

—Сонда неге орыс патшасы бизлерден хабар алмайды?

—Ол Түркия деген елдиң мехирсиз патшасы менен урыста.

Балаға бул онша унамағандай, маңлайын жыйырды, бирақ балалыққа тән көп билиўге қуштарлығы оны иркпеди:

—Бий ата, «атақандары» деген не?

—Бул гәп қайдан шықты?

—Апамнан еситтим, бий ата,—деди бала үлкен бийдиң бийтақатланғанын сезбей.—Апам Есенгелди бийдиң ағама айтып отырғанын еситкен. Бундай гәп былтыр, мен сени излеп үйден қашып кеткенде болған.

— Ассалаўма әлейкум, бий аға!

Бир-бириниң әңгимесине елигип кеткен қос атлы қәйерге келгенин елестирмеген еди. Жалт бурылды. Бегдулла қарасақал аўылының бийдай атызына келип қалыпты. Бийдай атыз шетинде сыпық шыбықтай ийилип, еки қолы көксинде. сәлем берген Сабыр сыйпан екен.

Маман бий көк мақпал төселгендей жасыл бийдай атызына айрықша ышқы менен қарап, тырнағынан, айдарына шекем ләззетке толған ҳалда, қуўанышлы даўысы дирилдеп:

—Сабыр, сәламатпысаң? Ҳал қалай. жағдай қалай?—деди.

—Қуллық. бий аға, ҳалым жақсы. Мынаў бийдайдың қорығын алдым. Сизди анаў шеттен танып жуўырдым.

—Кеўил қабында жыртық жоқ па?

—Бәри пителип кетти, бий аға. Сизге алғыс айтайын десем, қорықтан шыға алмай жүргенем, бий аға. Қудай берди, ҳаялым жүкли. Өз ҳаялым туўмаса, бәри бир, жетим бала алып асырайжақ едим... Үрим-путағы ең жаятуғынлардың бәри мендей қуўанып жүр.

Көз алдында, туўмаған ҳаялына саяқ жигитлердиң бирин шаптырғанда шыдамай сөгинип, ғарғанып кеткен адамның ҳәзирги алғысы Маман бийде ызалы күлки орнына ызалы реҳим оятты.

—Рахмет, Сабыр. Балалы болған күни хабар ет, жүдә жақсы ат таңлап жүремен,—деди.

Сабыр сыйпан сынған шыбық күйинен тикейместен қалды. Маман оны огыры аяса да, үндемеди.

Айдос бул сөйлесиклердиң төркин сырына түсинбейди. Маман бийге бундай алғыслар көп болғаны ушын таңланбады:

— Елжиреген жақсы адам екен, бий ата,—деди тек.

— Аўа, балам, жақсы адам.

— Бий ата, сен неше тил билесең?

— Өз тилимнен басқа орыс тилин билемен.

— Есенгелди бий қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз, ноғай тиллерин биледи, дейди.

— Ол тиллер менен бизиң тилимиз бир жамбылшаның ҳәр қыйлы тилиги, балам. Бес алты күн аралассаң билип кете бересең.

— Мен көп тил билгим келеди.

— Онда оқыў керек, балам. Оқыў, билим—халықтың даңқы. Усы даңқ жөнинде бүгин Есенгелди бийдикинде бас бийлер менен мәсләҳәтлесемиз.

— Қаяқта оқыған жақсы? Петербургда ма, Қазанда ма, я Мәскеўде ме?

— Жоқарыға жол ашылғанша жақын жерде, Хийўада, оқый турасыз.

— Онда окыйық, бий ата.

— Сениң менен және ким оқыйды?

— Қабыл деген жорам бар. Жәнеде көп, бий ата.

— Мен Есенгелди бийдикинен шыққанша жораларыңды жыйнап қой.

— Яқшы, бий ата...

11.

Хорезм олаятындағы мусылман дининиң қайнаўлы уллы казаны, әйемги шаўқымлы Хийўа шәҳәри үстинде шағырайған қуяш төбеден мыс қайнатып турыпты. Еки бети шыжықтай қызарып, ыссыдан пыснасқан семизлер кетекке тығылған таўықтай өзлерин қараңғы көшелерге урмақта.

Күн аўа қала әдеўир босады, дем алыў жеңиллести, кең тәризленди.

Базар күни таң азаннан мурын симгириўге ўақыт таппайтуғын шарбақшылар жумысларының әбден балалағанына қарамастан, қуяш еңкейип, базаршылардың қайта басланғанына куўанышлы, шырылдасыўда. Қаланың арқа шетиндеги шеңгел ҳәремли шарбақтың ийеси Мәтьякуб—шарбақшы жалаўаш етине кийген қаралтым кир шапанының сыртынан, гүреске түсетуғын палуанлардай, бир ен бөзди бослаў буўып алып,

аяғындағы үлкен шерим геўишин салпылдатып, шарбақтың ағаш дәрўазасына арқасын берип, шығыўшылардан қазық пулы өндирип тур. Атына, ешегине минип баратырып қолына бир нәрсе таслап кеткенлердиң изинен тәжим етип, буўрыл сақалын бир сыйпап, сөйлеген қалады.

— Бәрҳама келмекте болың. Бул сапарғы насаз хызметимизди әпиў етесиз, әдиўлим.

Намазлыгерге таман, базаршылар кетип бола келген гезде, усы шарбак алдында Аманлық пайда болды, ешегинен түсип шарбақшыға тәқир сәлемин берди, қоныўға ижазат сорады.

Матыяқуб ойланып турмады, ешеклиниң түри түсине қарады, сақал-шашы өскин, оң қулағы жоқ, бет аўзын шаң басқан, жалаң аяқ, күтә шаршаған жолаўшы екенин билип, аяды:

— Мейли, түсе берин.

— Қәспиңизден кәмал табын, мийрим-шәпәәтли адам!

— Сен бухарша сөйлеген менен қарақалпақ болсаң керек.

— Дәл биллиңиз, ийманлы адам,—дели Аманлық әстен ғана. Сөйтти де ешегин жетелеп ишке кирип, шарбақшының көрсеткен қазығына байлады.

Матыяқуб шарбақшы кешки аўқатына, басқа қонақларынан бөлип, Аманлықты шақырып алды. Өзин таныстырды. Хийўаға табаны тийген қарақалпақ бийлериниң мәканжайы болатуғынын айтты, еки базарлықта Есенгелди бий менен Маман бий дегенниң қонып кеткенин хабарлады. Көп жол азабынан шаршап, кирпиклери пителип отырған жигит, бийлердиң атларын еситкенде, үстинен музлы суў қуйып жибергендей, көзлерин шайдай ашты.

— Неге келген екен? Әдиўли адам, түсиндириң. Маман бийден бурын неге Есенгелди бийдиң атын айттыңыз?

Аманлық сорағын сорасса да, үй ийесиниң зейнине тийип алыўдан қорықты.

— Әдиўли адам, кеўлиңизге келмесин, елде Маман бийдиң аты илгери айтылар еди...

— Дурыс, мийманым. Олар келгенде, биринши бизикине келип конғанда, абайладым. Маман бий ҳәммесиниң оданбасысы, ақыллысы екен. Келеси күни датқа жайға барғанда, хан оны дәргаҳына қабыл алмай, Есенгелди бийди қабыл қылды.

— О неси екен?

— Анығын биле алмадым. Жолдасларының айтыўына қарағанда, ол орысқа бир тәбия жақын бий екен. Орысша билермиш. Орыс дини менен мусылман дини от пенен суў ғой. Пысқып кетер деп қорққанды.

— Жолдаслары дегениңиз ким?

— Медресеге оқытыўға әкелген балалары бар. Олардан басқа жигирма ересек жигит алып шығыпты. Ҳөнер үйретиўге алып шыққан.

— Олар еле усы қалада ма?

— Медреседегилери бар. Оларды Есенгелди бийдиң өзи Шерғазы ханның медресесине тапсырып кетти. Көриў жөни ме? Билмедим.

— Ересек жигитлерден ше?

— Оларды Маман бий ертип әкетип еди. Қул базарына апарып ҳәр қайсысын ҳәр жаққа таратыпты.

— Қул базарында сатылғанлар елине қайтала ма екен?

— Қул базарында күңлер-әм, күнликшилер-әм сатыла береди.

Аманлықтың жүреги жай таўып орнына түскен менен Маман бийдиң не ушын датқа жайға кире алмағаны кеўлин абыржытып, ишине муз салды. Шыдамады.

— Матыяқуб аға, айтың, берекет табың, Маман бийден Есенгелди бий ақыллы ма екен?

— Маман бийди ақыллы көрдим. Бийшара түни менен уйықламады. Медресеге киретуғынларға „оқып, илим-икметке ерисиң. ҳаққымызды халық етиўдиң жолын табың. Илим икметли адам халқының даңқын әлемге шығарады, ыкласлы оқынлар. Билиң, оқыў—ийне менен қудық қазыў, еринбең, шаршамаң...“ деп насиятлап шықты. Ересек жигитлерге: „жигитке жети ҳөнер аз. Ең курығанда бир ҳөнерден билмесеңиз, елге қайтыўға асықпаңлар. Иләжы болса, өзбек арасынан қыз-пыз алып, шаңарақ болып қайтыўға талапланың“...деп ҳәммесин қайта-қайта ақыллардырды. Келген күни Есенгелди бий Маман бийдиң бетине қарап сөйлейтуғын еди. Хан дәргаҳында болып келген соң бирден өзгерди. Алды менен Маман бийге мәтибийлик қылды. „Қайтаман, қул базарына барғың келсе, қал“ деп қайтып кетти.

Аманлық:

— Өжет адам, өжет,—деп сарсылып, тисиниң суўын сорыды. Шарбақшыда Аманлыққа деген әллеқандай сезим пайда болып:

— Гүдибузар екен,—деди.—Мен қарақалпақларды мөмин, кой аўзынан шөп алмас жуўас халық дейтуғын едим. Өйдегеним, мениң қарақалпақтан Кудияр сейис деген жорам сондай жуўас, балықтай тилсиз адам еди...

— Кудияр сейис дединиз бе?

— Аўа, меҳманым. Илаҳийда жақсы адам еди. Барлық

қарақалпақ сол Құдияр сейистей шығар дейтуғын едим, деп Құдияр сейистиң өмир тарийхынан есинде қалғанларының жүдә әндазасын келистирип сөйледи. Оның гәпине, даўыс толқынына қарағанда, әнгиме өлген адам ҳаққында баратырғаны анланып турды. Сонда да анықлаў керек сыяқланды.

—Құдияр сейис ҳәзир қайда?

—Өлген. Қыз да өлген.

—Қалайынша?! Аўырды ма?

—Сорама, меҳманым,—деп Матьяқуб шарбақшы аўыр гүрсинди.—Ол кисиге қудай берип еди, ақыбети ойран болды...—Матьяқуб шарбақшы, Құдияр сейис ҳаққында гәп қылыўды сағынып жүргендей, жүдә узақ сөйлеп, Бухара саўдагерлери Хийўа ханына сатып кеткен бир қызды орыс саўдагери менен жүрген Бөрибай Қарақалпақ улы деген жигиттиң ханнан сорап алып азат еткенинен баслап, сол қыз Құдияр сейистиң туўысқан ағасының қызы болып шыққанын, соннан ханның ардақлы атын минип екеўи бир ақшамда елине қашқанын, бирақ, изинен хан шабарманлары жетип, бирин өлтирип, балықларға деп суўға таслап, екиншисин өлтирип, ғарға-ғузғынға деп жолға таслағаны ҳаққында хабарлар еситкенин күтә аянышлы сезимлер менен айтып отырды.

Ол бул узақ ҳәсиретли ўақыяны айтып бериў алдында Аманлықтың қандай тақлетте болатуғынын қыялына келтирмеген еди. Манлайына мушын тиреп, тас сүўреттей, лалы шығып қалған жигиттиң әшерининен қорқып кетти.

—Оларды таныйтуғын ба един?

Аманлық жуўап орнына сол отырысында узақ-ўақыт қыймылсыз қалды. Әллеқашан өмирде аўзынан жалын атқандай аўыр гүрсинди.

—Танымайман, Матьяқуб аға!

Бул жуўап үстинде ол ойланды ма, ойланбады ма, лекин, неликтен де бойы жеңил тартқандай, жүрегининиң музы еригендей сезилди. Және тәкирарлады.

—Танымайман, Матьяқуб аға!

Аманлықтың ишки жалынлап кеткенин гүрсиниенинен уқса да, өзин-өзи алдарқатыў мақсетинде, «танымайман»...деп атырған шығар, деген ой менен шарбақшы азғана үнсиз отырды да, қозғалды:

—Шаршағансаң, меҳманым, жатып дем ал.

Аманлыққа салған төсегин жыйнаўға азанда шарбақшының өзи келди. Бәрҳа ғағырлап, шекеге бататуғын тери дастық, суўға малғандай, мәлҳәмланып қалыпты. Не ҳәдийсе

болғанын ишинен түйинип, оған ҳеш нәрсе демеди. Ҳалкас қылыўға қарамай ешегин ертлеп атырғанын көрип қасына барды.

— Кетпекшимисең, меҳманым?

— Кетемен, Матьяқуб аға, кетемен.

Аманлықтың еки көзи қанталап, бетининиң қаны қашып қалған, бул турысына жолға шықса, жығылып қалыў қәўпи бар еди.

— Қаяққа?—деп салды Шарбақшы.

— Қаяққа??!—Аманлық өзине-өзи сораў бериң, тубалады.

— Бәлким, сен де ҳөнер-ҳикмет үйренип қайтарсаң!

Бул кеңес Аманлықты есине ендиргендей болды.

— Қәйерден жумыс табылады?—деди ешегининиң жүкине жабысқан шөпликлерди сыпырып турып.

— Жайға кир, чай ишип отырып кеңесемиз. Бәлким, өзиңди қул базарына саларсаң. Ешегиң менен еки күшсең, сендей мықлы жигитлерге қардар көп болады.

* * *

...Қул базары бийбазар күни де бық-жық болады екен. Сатылыўға әкелинген қол аяқлары кисенли қуллар қатарында Аманлықта арыстай билеклерин түринип, көк ешегине өңменнин артып турыпты.

Еки бетининиң алмасы исиктей май жылтыр, өскин жийрен қаслары астында дөңгелек көзлери шүңирейген шот маңлай, шапанының еки пеши май-май, келидей домалақ келте биреў Аманлықты бир айланып, ешегининиң аўзын ашып тисин көрди ҳәм Аманлықтың бастан аяғына көз жуўыртып:

— Не ҳөнериң бар?—деди.

— Қара күштен басқа ҳөнерим жоқ.

— Ешегиң жас екен. Күшиң жете ме?

— Ҳәзирше күшим жетеди.

— Олай болса маған жаллана қал. Мен балық қуўырдақшыман.

— Балық қуўырдақшылық ҳөнер ме?—деди Аманлық. Жигиттиң не ойлап турғанын қуўырдақшы түсинбей, исинип, алқымынан биреў буўып турғандай бығыр-бығыр сөйледи:

— Абайла, сен! Мен бул ҳөнеримди ханның тахтына аўмастырмайман. Ақыры шикәрға баратырып ханның өзи қуўырдақжанама иркилип өтеди. Көресең еле, буның ҳөнер я ҳөнер емес

екенин. Балық кайдан дейсең бе? Төменги қарақалпақлар биз ушын балық аўлайды.

Қуўырдақшының гәпиндеги шымшымай астарға түсинсе де, қасарыспады. Ең қызықтырғаны, төменги қарақалпақлардан балық әкелинетуғыны болды, бирден келисти...

Қуўырдақшы, Хийўадан мезгиллик жолда, қалаға тақаб-бил ыбыр-жыбыр тамлары бар, үлкен гүзардың бойындағы елатта жасайды екен.

Қуўырдақшы үйинде чай берип болып, оны әйнек орнына сабан тығылған қараңғы бир тамға ертип келип киргизди.

— Ешегиң екеўиңизге жай усы.

Аманлықты ҳаўлықтырған нәрсе бийтаныс мәканда суқ қолларға тап болып ешегинен айрылып қалыў қәўпи еди. Өзине әдеўир жас минип қалғаны ушын ба, ямаса барлық жан ашырынан жүрдай кем кеўилли болып қалғаны ушын ба, ендиги жағында сырласы, ярым күши, шаршаса көлиги усы көк ешеги. Сол ушын ешеги менен өзине бир өжире берген хожасына ырза болды.

— Рахмет, хожам,—деди.

Қуўырдақшы кетиўден ешегиниң палаңын төсестирип, ерин басына дастанып уйқыға жатты...

12

Есенгелди бийдиң Хийўадан шыққандағы қуўанышлы ат қамшылаўын көрген адам тил жеткерип тәриплеўи мүмкин емес. Аты қанатлы қуска, өзи қус қанатына намалым қонаклаған шыбынға айналып кеткен сыяқлы, ушты, ушты. Ҳәптелик жолды неше мезгилде басып өтип елине жеткенин өзи де есине келтире алмайды. Ҳалласлаған кеўли үйине жақынлаўдан шаўқым дөретип, даўрық салды.

— Барсызлар ма, ким бар? Аттан түсиңлер, бийлерге, қоңыраттың бек жигитлерине хабар етиңлер! Жыйналсын!

Қоңыр атын ойнақлатып, жеделли киятырған бийди көрип турған аўылласлары, әсиресе жағымпазлары, оның туўрылап тапсырма бериўин күтпей-ақ, жаланаш байлаўлы атларын ертлеўге де асығып, ғарғып-ғарғып минди. Бир иннен үркип қашқан қоянлардай патырақласып, жан-жаққа тарқап кетти.

Есенгелди жолда шаршағаны ушын емес, қуўанышын көтере алмай, үйине кире, төрге сүре жығылды. Басына үш көпшик, ҳәр аяғының астына бир-бир көпшиктен таслатып, шалқасына жатты.

Келгенлерге сол жатысында қолының ушын берип сәлемлесип жатты. Бурынлары еркин келетуғынлар да, кирген пәтте бийде Хийўаның самалы барын сезип, босағадан атлай сала иркилип, ол ийек пенен көрсеткен орынға аманат ғана, жиптиктей отырып атыр. Дийдисиндегилер жыйналып болғанда, ол ыңырсып жөтелип, қоразланып, тикейди.

— Елдиң кәткудалары, сизлерге Мухаммед Әмин инахтан сәлем,—деп баслады ол.—Биз булкәарада „пәрман", „ол—бул" деп, қуры таңлай кептирип, жөги Маман бийдиң алданыш түсаўында адымымыз ашылмай, гибиртиклеп қалған екенбиз, Маман бий орыс патшасының, қазах ханының жансызы екен. Елди ол көп пулға сатқан. Көзлериңиз неге адырайысты? Инанбайсызлар ма? Бул ҳәм хан сарайынан шыққан гәп. Мен бәрин билип келдим. Бизиң елдиң тәғдирин Хийўа ойлап атыр екен. Тәғдирди ойламаса, бәринен хабарлы болармеди?...

Бий шақырығына жыйналғанлар түсинисе алмай бир-бирине алақласа берди, көкирегинде Маман бийге деген жақсылық оты барлары жүдә абыржып, Есенгелди бий кеўлиндегисин толық ақтарып, еле қараңғы ўақыяның үстине куяш түсиргенше тыпыршылап отыр. Есенгелди бий асықпады. Өзине ҳәм даўысына үстемлик берип, бир жөтелди, алақшының үстиндеги кеседе суўып қалған чайдан шым-шым уртлады, тамағын қырынды. Ҳәммени тап баласындай-ақ көрип, ҳәр-қайсысының бетине бир бирден жымыя-жымыя күлип, еркелеткен тәризли көз қысып шықты.

— Әне, кәткудалар,—деп және суў жутты.—Садаған кетейин Мухаммед Әмин инах мениң менен көп сырласты. Кеўлинде әндийшеси көп, биз Аралды жайлаған қарақалпақлардың тәғдирине жаны ашып, сай-сүйеги қақсайтуғын адам екен. Апарған балаларымызды, Султан бай,—деп оған айрықша нәзер аўдарды.—Әсиресе, Айдосынды унатты. Өз қәтереси менен, мен баслап келгеним ушын, медресеге киргизди. Маман бийге ийт қосып қаладан қуўдырмақшы еди, өзим қойдырдым. Елге аман қуўыссың, өзимиз тәмбисин беремиз дедим. Ақыры, ондай жансыз елди ел қыла ма?...Адасқанын алдындағы билмейди, артындағысы билетуғыны ырас екен. Бизиң адасқанымызды инахлар сырттан бақлап-ақ билген. Қалай, кәткудалар, жаман елге қоңсы болмағанбыз-ә?

— Аўа, Есенгелди аға, жаман елге қоңсы болмағанбыз,—деди Ғайып баҳадыр.—Маман бий де усы гәпти айтып еди. Айдоска Маман бийдиң де нәзери күшли еди.

— Нени жақсы десек, Маман бийдиң атына өткерип жаман

үйренгенсиз,—деп Есенгелди бий шарппа ашыўланды.—Жетер енди, ол қудай емес! Бүгиннен баслап, ел болыўды, халық болыўды, жасаўды қәлесеңиз, Әмин инах не айтса, соған турасыз. „Яқшы" десеңизлер айтаман, „жоқ" десеңиз де айтаман. Лекин, лийкини бар.

— Кеширесиз, бий аға. Маман бий қайда қалды?—деп сорады Курбанбай бий.

— Әкеткен жигитлерди қул базарына салып қалды. Егер өзи де қул базарына қарапайым бенде болып түсип, елге бир хөнер үйренип қайтса, сақлаймыз.

— Ўах-әй, тилиңиз шийрин, сөзиниз мазалы болып кеткен, Есенгелди бий,—деп көтермеледи Аманқул бий.

Есенгелди бий мурtларына май сүйкегендей мыржыя күлип:

— Тынла, Аманқул бий, тыңлаң, қәткудалар,—деп мурtларын еки жаққа айырып сыйпады.—Биз әзелден бир түйилген түйиншиктей бирликли, жаў десе жаўынгер елмиз. Әмин инахтың жақсылыққа шығыўына көмек қылсақ, барлық нәрсе гүлала-гүл, жегениңиз алдыңызда, аўысқаны қапталыңызда болады.

Жақсылық хабардың изин еситкенше тақат ете алмай тыпыршылап отырған қәткудалардың бири Есенгелди бийдиң соза бергенине шыдамады.

— Инахтың жақсылыққа шығыўына не жәрдем керек?

— Орынлы сораў, қәткудалар, оғада орынлы сораў. Хийўанның бираз лийкини-атасы басқа Түркмен яўмытларының қолында. Мухаммед Әмин инах, әне, усыған наразы, яўмытлардан ханлықты тазартып алғысы келеди. Ол ушын оларға қарсы шабыўыл жасаўы керек. Шабыўылға нөкер керек. „Қарақалпақлар ели бесжүз нөкер бериң", деди, мен яқшы деп қайттым.

Ҳәммениң тилин биреў суўырып әкеткендей, ләммийимлик бир кесе чай ишимге созылды. Күтилмеген бул ҳәдийсе Есенгелди бийди ҳайран етип, дастығына қайтадан шалқайды, аяқларын қайтадан көпшикке қойды.

— Ойланыңлар, Мухаммед Әмин инах ушын ойланыңлар, деди.

— Хийўаға бет бурып кетсек әўелги ықырарға қылап болмас па екен?—деп отырғанлардың бири тынышлықты бузды.

— Не ықырар?—деди Есенгелди бий жалт бурылып.

— Орысият елине берилген ықырар ше? Жаланқая ылақтай ҳәр ешкиниң желнинне бир асыла берсек тепки жеп қалмас па екенбиз?

— Ҳаслында, биз, Маман бий анасын өлтирген жетим ылақ

екенимиз ырас,—деп Есенгелди бий тикленип отырды.—Буны пүткил Хийўа билер екен. Пүткил Хийўа билгени—пүткил әлем билгени. Енди неде болса нөкер сазлап, ел болыўдың ғамын жеңлер. Аманқул бий, мақул ма?

— Мақул. Есенгелди бий. Уллы Қоңыраттың сиздей дәнеси баслаған көшке ермесек, тәғдиримиз ғәреп екенин билемиз. Мен, қарабасым, өз урыўымды айтқаныма турғызаман, имканияты бар шаңарақтан нөкер аламан.

— Сиз ше, Ғайып баҳадыр?

Ғайып баҳадыр қара қалпағын көтерип, тақыр басын қасыды.

— Ғайып баҳадыр маманшыл, ойлансын. Пүткил қытай урыўының жүк артар нары Курбанбай бий, сен не дейсең, ямаса анаңа ойласамысаң?

Көпшиликте „анаңа ойласамысаң" деген сораў Курбанбай бийдиң шымбайына батып, бирден шамырқанып жуўап берди:

— Кемпир сойысыўға туратуғынларданбыз.

— Ғайып баҳадыр, Қоңырат кең ел, бир шалғайын жыйнасар деп ойласып атырман. Не дейсең?

— Есенгелди бий, мениңше усы отырғанлардың арасында сизиң гәпиңизди терис дейтуғын адам жок. Қалай да ойланыўға мәўлет берсеңиз жақсы болар еди. Ҳәрким аўылы менен, топары менен, шаңлағы менен ойлассын. Қарабасым. елим ушын жан бериўге ҳәзирмен.

Кеңес Есенгелди бийге де намақул түспеди. Отырғанларды және бир мәртебе көз бенен шолып, кейиплерин аңлаған соң келеси пийшембиге шекем ойланып, ойласып алыўларына пурсат қылып тарқатты.

Бул ҳәпте аўыллар үстине деңген ажыралмас булт сыяқланып, ҳеш кимниң кабағы ашылмай қәйер болса, сол жерде сыпсың-сыпсың гәп көбейди.

Маман бийдиң барлық сәтсизликлерин еске алып, оның „жансыз" екенине исенийўшилер де табылды. Әсиресе, пәрманға дәрман бериў пайтында ағашқа байланғанлар, қырық дүрре жегенлер ҳәм олардың жақын-жуўыклары гәпти улғайтты:

„Маман сатқын!.. Маман куда бийзар!.. Маман ҳадал-ҳарамды билмес кәпир..."

Аўыллар арасында даўыл турғызған қыйлы-қыйлы әңгимелер ҳәўижленип, Есенгелди бийге ўәде еткен бийлер бирлик ушын не қылыўдың есабын таппай, аласапыран болып атырған ўақыяның үстине Маман бий пайда болды. Сақал-шашы өсип, жол азабынан ети сүйегине тақалып жүдеген бий үйинде биринши конған күни-ақ жыйналып келген дос-яранларынан

Есенгелди бий таўып келген жаңалықты, соның себебинен аўылда жуз берген ўақыя туўралы еситти.

— Ооҳ, Хийўаның сағаллары!—деди, болғаны. Есенгелди бий жәнинде жаман гәп айтса, куўрақ тамызыққа қов салып үрлегендей, ел ишинде алаўызлықтың оты лаўлап кететуғынын түсинди. Ең әўели оның өзи менен жүзбе-жүз тәллесиўге атланды.

Есенгелди бий бийлер менен қәткудалардың өткен сапары қарсыласпай тарқасқанына жүдә ырзашылық пенен, „Хийўаның аты айтылды, журт жым болды, кәраматлы қала" деп ишинен сыбырланған еди. Пийшембиге шекем үйинен шықпай келешегин ойлаў менен дем алып атырған бий, Маман бийди, төсегинен жылыспай бир қырынлап, жамбаслаўы менен қабыл етти. Оның қәпелимде өзгерип, жаңаша қылық шығарғанына таңлана, қабағы үйилип, босағаны атлаған жерде, қамшысының баўын екиниши қолының алақанына салып, иркилип қалған Маман бийге ол:

— Зеңирейме, отыр,—деди.

— Түргелип отыр!

— Ўа, ҳҳҳаа, ҳа,ҳа, Маман! Халыңа қарамай бәрҳама бад урасаң. Отырсеш!

— Муҳаммед Әмин инахка нендей ўәде етип қайтқансаң?

— Ҳа, отырып сөйлесе алмайсаң ба? Мейли, тикейип турып тыңла, ашыўлансаң ғырра қайтыўыңа жақсы. Муҳаммед Әмин инахтың Хийўаны яўмытлардан жуўып алыўына бес жүз нөкер беремиз.

— Соңнан соң?

— Соңнан соң Хийўаның хан сарайында араллы өзбеклердиң алдын кеселеген бөгет ашылып, жол тазарады. Отырсеш, билесең бе, араллы өзбеклер бизлер менен тәгдирлес, бир тениздеп балық аўлаймыз.

— Ол жағын тоқтатып тур. Мухаммед Әмин инахқа жәрдем берип жүрип бир кәлата ел туркменлерди елге жаў қылып алмайсыз ба?

— Куда бийзар адам, есикте зеңирейип орыслығыңды қылғанша, елиң ушын дизе бүк, орыстың досты деп, сүйенер таўымыздың қанары деп. Киши жүздиң жаўыз көкжал ханы Абылқайырға жәрдем бергизип, елди қырып алғаныңды есле!

— Дурыс жәрдем еди. Абылқайыр алдады...

— Мухаммед Әмин инах алдамайды.

— Хан деген ийт теклес!

— Не дедиң? Бул гәпиң Әмин инахқа жетиспестен бурын шық үйден!

— Көзиңди ет басқан, Есенгелди бий!

— Сен соқыр болған адамсаң. Өзиңе реҳимиң келсе, шыннан елим десең, ендиги жағында мениң айтқанымнан шықпайсаң. Шықсаң орға түсесең. Ендиги ор терең болады. Ақыллы болсаң уққансаңды. Хийўалыларға өлтиртпедим...

— Әй, гөўек! Ийниңде бас емес суў қабақ турған адам! Мухаммед Әмин инах қабағының суўын сырқып орнына жел-үрлеп жибергенге боқ қарнынды сыйпама, пыссыйып қаласаң. Биреўди дос қыламыз деп, бир елатты қандар қыла алмаймыз. Ҳәлекленбе, халық көнбейди, бес жүз нөкер жыйналмайды!

— Ҳа, ҳа, ҳа, Маман бий! Халық ким? Халық—мен! Тоты кус! Журт сениң сүйегиң қандай топырақтан ийленгенин енди түс[illegible] атыр. Көп бетлессең, хор боласаң. Ҳәзир куйрығыңды беккем қысып, қайт, бәрҳа беккем бол!

Маман бий бул ашыўлы адам менен ҳәзир балтамтап айтысыўдың пайдасызлығын уғып, артына айланып, ашыў менен отаўдың ергенеклерин катты-катты сартылдатып, ашып, шықты.

Усы отаўға туўрылап киятырған бир топар атлының алдын кеселеди. Олар Аманқул бий, Курбанбай бий ҳәм Ғайып баҳадырлар екен.

— Тоқтаң!—деди Маман бий.—Не ушын киятырсыз?

Аманқул бий өзине дәрек атлылар менен шетке шығыңқырап, иркилместен жүрип кетти. Курбанбай бийдиң аўзы ашылып, екиленип қалды. Ғайып баҳадыр анықлап сөйлесиў ушын Маман бийге бурылып, сәлем берди....

13

Қуўырдақшының айтқаны рас шықты. Үсти ҳақыйқаттан да баса-бас, саўдагерлер менен өткен-кеткен жолаўшылар иркилип, ҳәтте, көп қалалылар арнаўлы келип балық жейди екен. Қуўырдақшының қойны-қонышы гүмис теңгелерге толып, сығырлап атырғаны.

Аманлыққа тыным жоқ, азаннан қара кешке ошақтың аўзында тикейип турып от жағады. Қуўырдақшы ара-тура ыссы қақпаш таслайды. Жейди.

Қуўырдақхана аш-жетимлер менен дийўаналардың күнделикли мәканы екен. Есиги ашылыўдан олар пайда болады. Бет-аўзы қара ғожалақ балалар буралқы ийтлер менен та-

ласып, тасланды шөбире кемиреди. Аманлық өз ҳалын олардың күн көриси менен салыстырып, тәўбе етеди.

Ол қуўырдақшы менен ҳақы айтыспаған еди. Тилсиз, жапакеш от жағар, қуўырдақшыға унап қалды. Саўасында:

— Әй, қарақалпақ, билемен, сениң менен ҳақы айтыспадық. Ишинде гүптикей қалмасын. Мен кисиниң ҳақысын күйдиретуғын наймытлардан емеспен,—деп қояды.

Аманлық бурынғысынан жеделленеди, исине ықласланып, шаршағанын умытады. Қуўырдақхана жабылған соң кеште ешекли отынға кетеди, гейде тоғайда қонып, таң ала геўгимде бир ешек жыңғыл жеткереди. Бундай жапакешти ким сыйламасын, қуўырдақшы сақыйлық етип, өзине бир бөз көрпе, ешегине палаң бергизди.

Майлы тилли қуўырдақшы усылайынша марапат пенен-ақ Аманлыққа көз аштырмады. Жумыстан жумыс. Матьяқуб шарбақшыға барып хабар алыўға да ўақты аўыспайды. Аўыл-елди сағынып, базы ақшамларда уйықламай шығатуғын әдет пайда болды. Егер бул әдети даўам ете бергенде, ети кетип сүйегине тақалатуғын еди, уйқысызлық көп үдемеди, бир күни тосыннан Бектемир келди!.. Устасы менен әлле қайдан арбалы ағаш әкеле атыр екен, қуўырдақ жеп кетейик деп қайырылыпты. Бир-бирин сағынған жигитлер, айналасында кимлер барын, кимлерден ғәрезли екенин умытып, қушақласып, жиптей есилип қалды. Қуўырдақшы жырымсыз хызметкериниң кеўилин жықпады:

— Аўылласың болса сөйлесип ал, мә балық жеп отырып сөйлес, әй, исик қабақ, сен отты ысыр,—деп ошақтың алдында шөбире кемирип турған жалаң аяқ, үсти-басы қара ғожалақ биреўге буйырды ҳәм Аманлық пенен Бектемирдиң алдына үш-төрт кеспе балық әкелип қойды.

Екеўи не сөйлесерин билмес, бир-бирине ыржыйысып қарап тек күлисе береди.

— Биз асығыспыз, сен қайдан жүрсең?—деди Бектемир аздан кейин.

— Мен баяғы кеткеннен айланып бунда келдим... Алмагүл өлген... ал өзиңше? Ел-халық аман ба? Тез-тез сөйле. Маман бий қайда?...

Бектемир елден қалай келип қалғаны жөнинде Аманлықтың Матьяқуб шарбақшыдан еситкенлерин тәкирарлады. Аманлық еситтим демеди, оның өзин, таза қарақалпақ тилин сағынып қалған еди.

— Айта бер, сөйтип, сөйтип?..—деп отырды.

— Сөйтип Маман бий елдиң ертеңи деп жигирма жигитке қосып төрт ақыллы бала жыйнады. Олар Есенгелди бийдиң жәрдеми менен Хийўаға медресеге кирди.

— Өзи ше?

— Өзин орысқа тәбия деп хан да, моллалар да хабарласпаған.

— Сөйтип?

— Сөйтип бизлердиң онымызды қул базарына салып, усы әтирапта қалдырды, қалған он жигитти түркмен ишине ертип кетти. Биреўлерин баксылық шәкиртликке де беремен деп еди... бир-биримизден бийхабармыз. Төрт-бес жылсыз елге қайтпаймыз. Айтпақшы, өткен жумада устамыз бенен Хийўаға барып едик. Даўимди көрип қалдым. Есенгелди бийдиң аткосшысы Даўим ше? Қасында төрт-бес Хийўалы бар. Жарақлы, қалдан дизилисип шығып баратыр екен...

— Аманлығы болса жақсы еди...

— Билмедим!!

— Көп сарсылғаннан пайда жоқ. Өзин не ҳөнер үйренип атырсаң? Ҳақы аласаң ба?

— Ҳақы қайда?—Бектемир хожасының еситип қалыўынан қорқып даўысын пәсейтти.—Ҳақы сорамаса да болар. Хожам арбакеш. Еле маған әсбап услатқан жоқ. Ағаш кесемен. Гүпшек қайнатаман.

— Жақсы екен. Меники ҳөнер ме?

— Ҳөнер, ҳөнер. Өзлеримиз балықшымыз, жеўдиң мәнисин билмесек ше?

Аманлықтың кеўли қарар тапты.

— Баяғы есип-өрбиўдиң изи не болды?

Бектемир Аманлықтың ийнине урып күлди.

— Сорама. Тамаша. Талай ҳаялдың бөксесине шаппат урып ҳәз еттик.

Аманлық муртынан күлип қойды.

— Өзиң биреўди алдың ба?

Бектемир бурылып устасына қарап алып, әўелгисинен де әстен сыбырлады.

— Карап жибер, Аманлық. Сениң қуўырдақшың мисли кели, меники мисли келсап. Бап екен. Яқшы, көп қарай берме. Бизиң устаның байдан қайтып келген қызы бар екен. Қайтысын апқашаман.

— Көз қыспай қылып көрдиң бе?

— Сорама, бала. Мисли ертлеўли ат. Кәлеген ақшамда мининп сайыр қыламан. Айтпақшы, өзиң қуры жүрме. Ийни келсе

биреўди ал. Балалы жесир болсада қайтпа. Маман бийдиң тапсырмалары усылай!.. Сербойдақ болып билмеген екенмен. Дүньяның ләззети ҳаялдың қушағы екен ғой. Аўа, аўа...

Көп жыллардан берли күлип көрмеген Аманлықтың ишексилеси қатып, сондай „ўаҳаҳаҳалады“ ҳәтте, Бектемирдиң өзи де күлди. Куўырдақханадағылардың бәри ҳайран қалысып, оларға қарасты.

Аманлық күлкисин зорға тыйып, көзлериниң жасын сыпырды:

— Маман бий балларды сынады ма?

— Шет елге шаймий кетсе, елдиң атына нуқсан келеди, шет жер көрмеген халқын, көрген адамы менен баҳалайды, деп сынамақшы болған. Султан байдың баласынан ужыбатлысын таппапты. Бирли ярымының қулағынан тартып-тартып қойған.

— Айтпақшы, Бағдагүл жас босанды ма?

— Сорама, Аманлық, биреў қаст етип баласын түсиртken.

— Усы дүньяның таласы ада болар ма екен, сирә?

— Есенгелди бий уллы болып, Маман бийге ат қойдырды. „Ел үстине ел келген соң туўылған баланың аты Елгелди болсын“ деген. Әкеси куўанып, еки бий жарасқан екен. Хийўага келип бузылды. Есенгелди бийдиң ҳәр танаўында батпан самал менен кетти.

— Уҳ-уҳ адам жумыска шаршамайды-аў!... Айтпақшы, мен барда Есим бий Шаббаз бетке кетип еди?

— Олжалы болып келди. Жәрдемге бес дийхан келди. Қолы гүлли адамлар екен. Есим бийлер таза жап қаздырып атыр. „Қара терең“ таманды бағлы жер қылса керек.

— Жаксы екен,—деп бираз жеңил нәпес алып, Бектемирдиң устасы таманға көз қыйығын салды. Ол балығын жеп болыўға шамаласқан екен. Бектемирдиң кетип қалыўынан, көпке шекем және көре алмай қалыўынан қорқып:—Сени излеген киси қайерден табады?—деди.

— Кенегес аўылы деген жерден.

— Қарақалпақ арасы ма?

— Өзбеклерде де кенегес аўылы бар. Балғалы деген урыў да бар. Түсинбеймен. Бурын қарақалпақ екен, соң хан зорлап өзбек қылған дейди. Ырас өтиригин билмеймен... Мени устам шеп көрмейди.

— Илайым, шеп көрмегей.

— Бектемир болдың ба?

— Лаббей, устам!—деп Бектемир ушып-ақ турды. Аманлықтың колын қысты.—Хош, биз кеттик.

Аманлық олардың карасы шөккенше қарап қалды.

— Маўқың басылды ма, карақалпақ?

— Аўылдан бүгин келгендей болдым, хожам.

— Жүдә бап. Әй, исик қабақ, мә, жоғал!—деп куўырдақшы бағанадан берли отын ысырып турған жетимге күйип кеткен бир кеспени ылақтырды. Ол ыссы кеспени үплеп алақанынан алақанына аўыстырып аўзына басыўы менен кетти.

Аманлықтың жүзлеринде куўаныш, көкирегинде әлле қандай йош, қәдимги орнына—ошақтың аўзына келди...

14

Аманлық пенен Бектемир куўырдақханада дийларласып, гә хабарлар ушын налынып, гә хабарлар ушын еаиўлери жыртылғанша күлисип, апақ-шапақ болып отырған пайтта, оңардың елинде, даўыс жетпес калың копалықлар арасындағы балық пенен шалақ ийиси аңқыған әптада елинде, суўлар үстин толқынлатып, копалықлардың ләмли түплерин тозаңытып, бурын болмаған, аласапыран қуйын, көтерилди...

Еки жүздей аламан Есенгелди бийдиң отаўына қора болып, қоршап киятыр...

Бас себеп былай басланды:

Есенгелди бийдиң Мухаммед Әмин инахка берген ўәдесиниң шопағы елге келип шағылғанда, дәнеси Маман бий тәрепке өтип, пушына өзи ийелик ететуғынына көзи жетти. Себеби Маман бийдиң „Биреўди дос қыламыз деп, бир елатты қандар қыла алмаймыз“ деген гәпи журтшылықтың бас дәлилине, Есенгелди бийге қарсы атқан оғына, көтерген жалаўына айналды. Халық көтерилди. „Нөкерликке бармаймыз!...“ деп көшелерге шықты.

Есенгелди бий отының өре жанбайтуғынын түсинди. Қатты қәҳәрленди, әсиресе, бундай қасақана гәпти ен жайдырған Маман бийге қәҳәрленди... Атқосшысы Дәўимди астыртын жол менен Мухаммед Әмин инахка жиберип алды... Инах жасаўыл басыларының бири менен Дәўимге бес атлы қосып: „Маманды гелле қылсын, шаўқымын өзим бастыраман,“—деп қайтарыпты. Есенгелди бий ушын оны бирден гелле қылғаннан гөре, айтқанына көндирип, аўзына қаратыў пайдалырақ еди. Сонлықтан оның изине жансызлар салып, Бегдүлла кара сақал аўылынан жекке киятырғанында туттырды, аяк-колын байлатып, сабатып

отаўына алдырды... Егер, қарсылық етсе, жанын жәҳәннемге жиберетуғынын ескертип, „жоқ" ямаса „аўа" дегизиў ушын кесгеллем бир сораў койды.

— Нөкер жыйнаўға көмек етесең бе, жоқ па?

— „Жоқ, жоқ, жоқ! Биреўди дос қылыў ушын бир кәлата түркмен елин жаў қылмаймыз!—Маман бий буннан артық сөйлемеди.

Бәри-бир, Есенгелди бий гүдерин үзбеди. Босаттырмады. Узын арқан менен ағаштай қундақлатқан күйинде иргеге жапқарды да, қонақлары менен бәзим қура берди. Сол күни кешке өзининң кеўли жуўық бийлерин, кәткудаларды шақыртты. Олар бий шақырығына қуўанышлы келсе де, кең отаўдың бир қапталын ийелеген жаў-жарақлы нөкерлерди, ал, төрде өли сүрейинде дастықтай созылып жатырған Маман бийди көрип, ҳаўлықканынан көзлери патлыйысып, Есенгелди бий ийек атқан орынларға аманат жайласа берди.

— Мурат шайхтың бир гәпи есимнен шықпайды,—деп Есенгелди бир марҳум шайхтың атынан жаңалық айтыўға ҳәммениң дыққатын аўдарған болып, ҳәр сапары, қундаклаўлы Маман бий тәрепке бир карайды.— Өли геллени көрмей өз геллең еске түспейди...—деп талай-талай қайталап отыр.

Бул гәп, жунғар елшисиниң геллеси. Жаңакентте орыс патшасының атына аҳиднама жазыўға келисе алмай отырған қаракалпақ бийлериниң ортасына тасланғаннан соң, бийлердиң, жасаўыллардың куўжынласып, аҳидназаны имзалай бергенинен кейин, айтылған гәп еди. Есенгелди буны шайхтың аўзынан емес, Маманнан еситкен еди. Ҳешким өтиригин шығара алмады. Маманның қулағы тығыўлы, еситпейди.

Келгенлер, Есенгелди бий ҳәр тәкирарлаған сайын Маман бийге көз астыларынан қарап, тышқан тесиги мың теңге болып, әпшилери куўырылып баратыр.

... Маңлайлардан суўық тер шығарған бул аўыр жағдай узақ даўам етпеди.

Сәскеге таман, бир тәреплеме қуйынға қарсы күшли дүбелей турды. Бул дүбелей халық қәҳәриниң епкини... Отырғанлардың тобы тарқамай-ақ, отаўды еки жүзлеген пияда дийханлар, балықшылар коршады.

Ҳәзир отаўға қора болып қаўсырылғанлар солар...

Ашыўлы аламан отаўды бузылған қазадай дал-дал қылып, ишиндегилердиң кегирдеклерине қол салып, сағағынан илинген балықтай—бирим-бирим көшеге ылақтырмақшы еди, әттең, он адымдай жақынлағанда, олардың басшысы Бегдулла қарасақалдың, „тоқтаң" деген ишарат пенен, еки қолын қанат қылып артына серпкени ирикти.

— Есенгелди, шық майданға!—деп гүркиреди Бегдулла қарасақал.

Иштегилер басқы таўып, жуўырыса-жуўырыса шықты. Суўықта кийген тонның жағасындай үйге каўсырылған адамларды көрип бәри турған-турған жерлеринде белдеўге асылып лал болды. Корадағы атларына ҳеш ким жетип үлгермеди. Кем-кем куўсырылып киятырғанлардың алдында шоқмар көтерген Бегдулла қарасақал „акырын, акырын" дегендей бәрҳа артына кол сермеп киятыр. Колы бос адам жок. Кимде белсап, кимде балта сап, кимде шоқмар, кимде қақ жынғылдан сындырылған таяк...

Хийўадан келген, ишектей узын арық, мойны куўрайдай жасаўыл басы қырк буўын курттай жыйырылып, Есенгелди бийдиң тасасында дир-дир етти.

— Япырмай бул не бәле? Мен елинди тек бақылдаўды билетуғын бакалар ели деп едим. Жыланлардың ордасы екен гой. Сора, аманлықта, сора, не мүддәҳәлери бар екен.

Есенгелди бий ашыў менен кәмарын көтериңкиреп, алға еки қәдем таслады.

— Халайық, халкым! Бул не даўрық? Өз уўылдырығын өзи жейтуғын шортанға аўғаннан амансыз ба?

— Маман бий кайда?... Тири ме?—деди ҳәмме жабырласып.

— Тири. Өзимизди өзимиз өлтирип жиллимиз бе? Өсип-өрбигенде өлтириў ушын ба? Пай, халкым, усындай алапаға шабасаңлар!

— Болар, болар.!!

— Болар, қыскарт!!!

— Маман бийди көрсет, бий опа Есенгелди!

— Тез көрсет!.. Тез!.. Тез!!!

Адамлар канша үстемлик ҳәмир менен топылып киятырғанына қарамастан, олардың гәп тыңлап иркилгенине Есенгелди бий жүрегин басты. Коркынышы серпиле баслады.

— Сәл сабыр етиңлер,—деди ол өзин мәрт тутып.—Иркилиңлер! Үйге ләрзем келмесин. Өзлериңиздиң үйиңиз гой. Керегеси шытнап ысырылмасын!

— Ҳа,-ҳа,-ҳа-ҳа. Өзлериңиздиң үйиңиз!..

— Ҳа,-ҳа,-ҳа,-ҳа-ҳа!... Керегеси шытнамасын... Аўдарамыз!...

— Есенгелди бий, нөкер алыўды казыўға белдар алыў деппедиң?...

— Көп сөз керек емес, дана бий қәне?

— Созба, тез көрсет!

— Неге иркиле бересиз?—деп Бегдулла қарасақал шоқмарын жоқары көтерип, изиндегилерге „басың" деген буйрық бериўге ҳәзирленди. Есенгелди бийде бирден ҳаўлығыў пайда болды.

— Ҳәссений, ат астыма түссе төбелериңде ойнар едим,— деп сыбырланды жасаўыл басы.

Аламан Бегдулла қарасақалдың қолына қарап және алға бир адым жылысты. Аралық кем-кем куўырылған сайын отаўдан шыққанлардың жанлары көзлерине көрине баслады.

— Халайық, Аманқул бийди тыңлап көриңлер!—деди Есенгелди бий.

— Керек емес!

— Керек емес!...

— Өзиң сөйле! Түркмен елине қандар қылажақлығыңның себебин айт! Өз аўзыңнан айт!..

— Әй, ладан Есенгелди сөйлесең-ә! Адам өлтириўди пишен орыў деп жүрсең бе?!...

Енди Есенгелди бийде сөйлемеўге илаж қалмады.

— Халайық, халқым, онда мени тыңлаңлар, мақул тыңлаңлар,—деп ол көкирегин ашып аламанға қарсы және еки адым атып, отаўдың қапталында жатырған келиге минди.—Әўели, Маман орысты иркип, сөйлесип атырғанымыздың себебин айтайын. Ол сизлерди алдап жүрипти! „Түркмен елатын кандар қылмайық" деген өтирик шақырығын шүберек қылып, ишине тас түйип жүрипти! Рас, рас! Оның гәплериниң сырты жұқа шүберек, иши тас! Маған инанықлар! Меники сизлердиң ғамыңыз! Маман орысжансызы екен! Елди бүлдирген жаў халыққа қарай және сүйремекши! Алдарқатып үстиңизге және тас жаўдырмақшы!... Мухаммед Әмин инах тахқа минсе, ел боламыз! Мейли, ендиги гәпти Аманқул бий айта қойсын!

— Халайық!—Аманқул бий гезегине келиге минди.—Бахыт қусы ҳәр елде биреў болады. Маман бий басынан бахыт қусын ушырып алғанына пушайман қылып бармақ тислемесин! Бахыт қусы Есенгелди бийдиң қурашына қонады. Енди, енди Маман бий елим десе, бахыт қусынан айрылғанына шыласын, халықты алдамасын, ел бирлигин сақласын! Ол бахыт қусының уясын Орыс патшасының сарайынан үзлеп еди. Таппай елди бүлдирди, Есенгелди бий сол уяны жақын жерден Хийўадан-ақ табажақ. Ғайып баҳадыр, сен не дейсең?

— Менің бағанағы сөзим сөз. Мейли, халайыққа жария қылайын. Кисиниң баласын жылатпастан бурын өз балаңның көзине үқилиў керек. Инах ушын түркмен баласын жылатамыз деп жүрип, өз баламыз қан жылап қалмасын! Мениң гәпим усы!

— Дурыс гәп! Енди Маман бий көринсин!—деп талап етти көпшилик. Есенгелди бий қапталындағылардың бирине „Маман бийди босатып, қолдын дүзеп алып шық" деп әстен буйырып:—Халайық!—деп даўыслады.—Ҳәзир Маман шығады. Оған шекем жас Курбанбай бийди тыңлайық!

— Мейли, айтсын!...

Курбанбай бий адамлар алдында „анаң менен ойласасаң" деген гәпке қызарып арсыған менен үйинде аўлағында, анасына ойласыўды ар көрмейтуғын еди. Анасы Шәрийпа жасынан солай үйреткен. Сонықтан ол Есенгелди бийдиң нөкер жыйнаў жөниндеги тапсырмасын да ойласқан. Шәрийпаның ишинде Маман бийге деген ашыўлы түйин пайда болғаны ушын ба, ямаса Есенгелди бийдиң сайлаған соқпағын дурыс деп есаплағаны ушын ба, баласына Есенгелди бий салған из бенен жүриўге мәслаҳәт еткен еди. Курбанбай бий, анама ойласқаным сезилип қалмасын деген қаўип пенен, азғана ойланып турды да:

— Ел қайда көшсе, биз де солай көшемиз,—деди.—Бирақ, Маман бий халыққа жумсақ сырты сулыў шүберек таўып, ишине тас жасырғанын тоқтатсын!

Есенгелди бий-Курбанбай бийге әстен ғана „әкеңе тартқансаң, азамат" деп марапатлап, артындағы жасаўыл басыға: „гәпур" деди. Усы гезде иштен Маман бий шықты. Еки күнги ашлықтан, таяқтан, бағанадан берги ғаўырлыны еситтирмеў ушын қулағына тығылған пахтадан мийи мең-зең еди. Есиктен шыққан жерде жығылажазлап тентиреклеў менен арқасын шийге сүйеди. Аламан оның қандай күйге түскенинен бийхабар, көриниўден сөйлер деп дәмеленген еди. Лам-мийимсиз көпшиликтиң қатарына турғанынан үмитсизленди. Хиўадан келген жасаўылбасы сөйледи.

— Сизлерге мен Хийўадан сәлем әкелдим. Лекин, меҳманды усылай күтип алдыңыз. Буған да өкпем жоқ. Мухаммед Әмин инах сизлерди күтә бирликли, жаўынгер ел деп еди, рас екен. Бүгинги бирлигиниз қуўантты. Усы бирлик пенен Хийўаның сарайын жаўынан тазаласаңыз, сизиң елдиң иси раўаж, ығбалы артады. Ал мынаў Маман орыс жөнинде ме?... Сизлер шелли бул сатқын орысты бизлер-әм билемиз. Ол сизлерге не әперди? Апат әперди, апат! Сизлер оның өтирик гәпи ушын қанша шожып-постыңыз. „Уллы үмит қағазы" деп

те жыр тапқан. Сондай қағаз бинай өмиринде қолына тиймеген буның! Петрборға бармай, жолда жолдасларын өзи өлтирип қайткан. Расын айтқанда, ол елициздн орысларға емес қазақларға сатқан. Сол ушын сиз мөминлерди алдаг жаўыз Абылхайырға жәрдем берди. Оның ақыбетин айтпай-ақ коя йын... Кәйерде де хан, патша бир сөзли болады! Егер ак патшадан қағазы болғанда, бир нышан көрмеспединиз? Бизиң инах қағаз ғой қағаз, лебиз берсе, бәрин бәржай қылады. Инанбақ мынаў жөргегинде урған саткыныңызға. Есенгелди бий жүдә кеңпейил адам екен, еле өлтиртпей койыпты. Бүгинлиги тасы тәрезиге жеңил келген мынаў орыстың ниши жанып, сизлердиң елиңизди пайдаан калдыражак. Тынласаңыз ўазаҳасы көп. Тыңламаң, инанбан оған!...

Бир-бириниң қолын жаздырыспай кереге болып турған адамлардың биразында салпаўсыў пайда болды, гейпаралары сөйлерге гәп таппай, ашыўланарға бәне таппай, басларын қасыды. Енди ғана өзине келип, ҳешкимниң сөзин бөлмей, ақыбетине бағып турған Маман бийге бул жағдай орасан аўыр тийди. Аяқларын акырынлап басып алға жүрди.

— Халайық, мени нәлеп келдиңиз бе? Табаныңызға маңлайым! Ырзаман! Бул күш топлаўыңыздың алды болғай! Ал енди мынаў саткынға қаран, — деп шукып алғысы келгендей ашыў менен, Есенгелди бийге суқ бармағын шошайтты.—Ҳей, Есенгелди бий, хан менен сөйлесип болып халыкка хан тәсилин салма, абайла! Сениң кеўлиң сумлық қазанына айланған. Әмин инахка бес жүз нөкер берип, ел қырғандағы мәксетиң— мынаў отаўынды көркейтиўдин ғамы. Шебине ойлакба! Дурыс ойлан! Бул отаўына Хийўа ханын дос қылған менен, түркмен халкын жаў етесең! Екн отлы тастын ортасына салма елди! Нәпсиң ушын халықты бүлдирме!—Ол өзиниң қызып кеткенин сезип даўысын пәсейтти. Қолын түсирди. Жуўасыды.— Халқым, гүманланбаңыз! „Уллы үмит қағазы" қайўақытта да табылады! Табамыз! Жалғыз өтинишим бул капырық коныста бой жазайық, тойынайық. Имканият таўып мен орыс елине қайтадан барып қайтайын! Мәўлет беринқ!..

— Сен орыс бий, сол орыс елин умытасаң ба, я жоқ па?— деди Есенгелди бий.

Дамбалшан, жаланаш белине жекей тал буўған, денеси, күнде калған сазанның қабыршағындай жылтыр-қара, бир балыкшы көпшиликтиң арасынан алға өтип, басындағы гөне қара калпағын қолына алып:

— Мынаған қаран!—деп былгады.—Бул матам қалпағы! Усының менен халық болып атымыз атәлған. Халайық, не болды бизлерге? Ҳей, бийлер, кәт-күлалар, не болды сизлерге?! Есенгелди бий, сен матам қалпағын таслап, Хийўаның шөгирмесин кийген менен бабаңның қара қалпақ екенин, матамлы, көз жаслы, қайғы-ғамлы екенин жасырасаң ба? Бәримиз кийейик, умытайық ғамды. Халықпыз, Маманға исенсек, Есенгелдиге де исенип көрейик. Бегдулла қарасақал, ҳәй халайық, исенип көрейик! Егер, ол алдаса терисине топан тығамыз. Қалай қарайсызлар? — деп ол артына-аламанға бет бўрды.—Бабаларымыз орыслар менен нан сындырысқан, буған гүман жок! Бирақ олар нанды ақламаса,қашангы биз куўамыз, биз! Уәде-ықырары бар ел таўып алар. Таппаса, Хийўадан нәнтленсек, өзимиз табармыз. Нурабылла жора, сен не дейсең? Мен нөкерликке тайынман!

— Елге дәстүр болса қос қатынымды арқалайман,—деди Нурабылла ойланбастан.

Есенгелди жылдам келиге минип:

— Мақул гәп айтылды. Бир ашыўыңызды беринқ, халқым,— деди.

Аламанның тобы бәҳәрги сеңдей бузылыўға карады.

— Ооо, Халқым!—деди Маман қайтадан жөнлесип.—Есенгелдиге инанбаң! Ол өрге түпирмеўге серт еткен. Ҳәзир сизлерден қоркып турыпты. Мынаў нөкерлер менен атларына минсе, үстиңизде қылыш ойнайды. Атларын әпкетиңлер!

— Әпкетиңлер, әпкетиңлер!...—деди Есенгелди бий жүдә шынайымлылик пенен.—Көргенли ел қонағын хорламайды. Тек конақлардики калса болар. Инахка нөкер болсаңыз да, ат таўып беретуғын мен! Әпкетиңлер!...

Халық кайтадан абыржыды. Көпшилиги тым-тырыс, топты бузып излерине қайтты.

— Орыстың атын әкелиңлер, қайтсын,—деп бақырды Есенгелди.

Атқосшылардан бири жуўырып кетип қорадан ак бозды жетелеп шықты. Маман бий атына минди. Бирақ аты аш, өзи болдырған еди. Зорға тур. Оны азат қылыўға жәмленип келген аламан, көк қуўған пладай, бөлек-бөлек болып ҳәр жакка бөлинип кетти. Бегдулла қарасақалдың топары Маман бийдиң атын жылаўлап, қайтты.

Әўели айбатлы, бий отаўын ысыражақ күш демде-ақ босасып, изи түс көргендей болды. Хийўаның жасаўыл басысы Есенгелди бийдиң жаўырына темирдей бармақларын қойып:

— Атақлы бий, енди не қылайық?—деди.

— Дем аламыз.

— Жоқ, ҳәзир атланып, буларды күшигинде талаў керек. Ертеңге күни мырылдамайтуғын болады.

Есенгелди бийге бул мәсләҳәт ўнап, басын услап ойланып турды да:

— Шыда, арысланым, шыда, еле алдымызда талай асыў бар,— деди.— Жаңа ғана Маман орыстың: „булар атларына минсе, үстиңизде қылыш ойнайды“ деген гәпи бар. Ҳәзир раска шықса, халық оған мәңги исенип кетеди. Шыда!

— Жаралы қаскыр кәўипли болмас па екен?

— Жоқ, оның барлық қабырғасы сынып кетти. Тиклене алмайды.

— Илайым, ақыллы бий.

Азанғы ҳалқастың нәшесин ушырып алған бийлер, кәткудалар басын бузбай қонақлар менен қайтадан отаўға кирди.

Ис оңғарылды... Енди бәзим емес, бүгинги аламан тырнаған кеўил жарықларын питеп, тезирек нөкер жыйнаўдың ғамында қызғын гәп басланды...

* * *

...„Қара тереңнің“ кубласынан Есим бий жардырған жаңа жаптың екй бойы думандай, дүт тоғай кендирлик. Алыстанақ май ийиси аңқыйды. Көл суўына шыққан қамыстың, балықтың ийисине үйренип кеткен Маман бийдиң танаўын ийис қымыршытып, үсти-үстине түшкирип киятыр. Ҳәр түшкирген сайын өзи өзине „ярақималла“ деп күлип қояды. Соңша ғәзебетли ашыўдан соңғы май ийисиниң түшкириги қуўантып, жүдә үскини қуйылған ақ боз аттың жүрисин тезлетти:

Баслап атырған жүўери атызын аралап жүрген Есим бий менен Худайбергенди үзақтан танып, өзи биринши сәлем берди. Дийханлар ҳүрметине аттан түсти.

— Рахмет сизлерге, елге тоқлық нәўбетин қараттыңыз, лекин...— деп турды да, Маман бий изин айтпады.

— Сарсылмаңыз, атақлы бий,— деди Худайберген. Ол кәдимгисинше көзин жоқары алған ҳалында дийханшылыққа ышқы менен қарап турыпты. Маман бийдиң нәзеринде Худайберген караған тәрепте.

— Маман бий, биз өзбекпиз,лекин, Мухаммед Әмин ханаҳқа нөкер бериўге қарсы болғаныңыз ушын бизди наразы деп ойламаңыз. Биз дийханбыз. Сизге болған кеўлимиз — сизди кеше қуўатлаған Бегдулла қарасақаллардың кеўлиндей жақсылық,

аманлық. Кәспи-кәри бир дийханның ойы, тағдири бар. Бизге жер, суў, қуяш болса тамам. Ал оларға,— деп, Худайберген Маман бийге бурылды. Оның бетине жабысып, қанға толып қып-қызыл болған патаханның үстинен әстен сыйпап, алаканының қанын көрсетти.— Көрдиңизбе, мынаны? Бул дүньяда адамның душпы қанын сорғысы келмейтуғын мақлук жоқ. Ҳәтте, адам қанына адам жерик. Лекин, биз қарапайым дийханның қаны ҳеш қашан ашшы болмайды. Мине, сол ушын бизди сорыйды. Шыдаў керек, дана бий. Адам шыдаў ушын жаратылған.

„Адам шыдаў ушын жаратылған“... деп гүрсинип гүбирленип Маман бий.— Каны душшылардың тағдири бир дегениңиз унайды. Билмедим, усы душшы қанлылар қашан қорғанады? Жүриң, сөйлесейик,— деди.

— Жүриңлер,— деп Есим бий үйине қарай баслады. Ҳәммеси иядалап ерди...

15

Қуўырдақшы жүдә әбжил шықты. Аманлыққа гәрдиймес, ҳәтте базы азанларда жайына келип, бирге ҳалқас қылысады, шиллеханаға айналған ешек ақырын көрип „тазалап төсестир“ деп базда қушақ-қушақ тары сабан береди.

Ҳәр күни азанда үйреншикли бир сораўы бар.

— Яқшы жатып турдың ба? Тоңбадың ба?

Аманлық мейли тоңып шықсын, мейли ели-халқын, қатар-курбы жора-жолдасларын сағынып, я болмаса, бул дүньяда қалған ендиги жалғыз үмити — көзиниң ағы-қарасы, тири ғайып улын ойлап, өрели, таңды кирпик қақпай атырсын, қуўырдақшының жымпылдап, иши-баўырына кирип берген сораўлары бәрин умыттырады. Жапакеш адам „яқшыман“ деп, бир сөз бенен жуўап берип, исине кумбыл бола береди.

Қуўырдақшы Аманлықтың кеўлинен шығып, жамаўлы гөне келпағын таслаттырып, орнына оның кәлеўи бойынша шылт жаңа қара қалпақ тиктиртип берди. Қыска қарай жағал ешки терисинен жаўырның жапқандай қылқалы қылды. Бул жақсылықлар Аманлықтың миннетдарлығын және де арттырды. Қуўырдақшы көп жаңалықларды ишине сыйдыра алмай, оның менен ҳәркыйлы бағытта сөйлеседи де.

— Қаракалпақ, билесең бе?— деди бир саўасында қуўырдақшы, — Сениң елиң Мухаммед Әмин ханаҳқа хызмет етип, түркменлер менен урысып атыр.

—Не дединиз?

Аманлықтың ансызлығына қуўырдақшы селк-селк күлди, майлы муртларын алмағезек сыйпалады ҳәм әўеле не айтқан болса, соны тәкирарлады, соңынан:

— Хийўаның хан сарайынан түркменлерди қуўып, сарайды ҳадаллап алыў керек болып атыр,—деп қосып қойды.

Бул хабар Аманлықты бир жағынан қорқытты, екинши жағынан қуўанытты.

— Соңда кимге пайда, кимге зыян?

Қуўырдақшы жүдә еңкилдеп күлди.

— Сада карақалпақ, билмейсең, билмейсең! Сизлерге пайда, қарақалпаққа шалғай жабаман деген Мухаммед Әмин инах түсинде худай менен сөйлескен, басына бақыт қусы қонған. адам. Сол ушын оның нөкерлери ушын мен де бир жыллық пайдамды берип жибердим. Саған ҳақы бере алмай жүргеним соннан. Мен бирақ қарақалпақтан от жаққышым бар деп айтпадым, айтқанда, сени де нөкерликке әкететуғын еди.

— Айтыў керек еди, мен бурын нөкер болғанман. Сиз меним қылышымды көрмединиз бе? Ҳәзирги Маман бийимиздың әкеси Оразан батыр инам еткен.

— Маман бий дегениңди инах жек көреди. Онысыз қарақалпақтың бес жүз нөкерин қоңырат Есенгелди бий кенегес Аманқул бий, қытай Құрбанбай бий ҳәм Ғайып баҳадыр дегенлер басқарып келген. Сен оларды танийсаң ба?

— Танымаң.

— Танысаң бопты, „я алла, инах тахқа шыққай" деп тилей бер.

Усы күннен баслап Аманлықтың кеўлине ғулғула түсти. Бул жерден ертең-ақ кетип, қарақалпақ нөкерлерин таўып алғысы келди. Бирақ ойы болмады. Сәскеге таман жүз берген бир жағдай оны ирикти.

Қуўырдақхананың ошағынан түтин көтерилиўден, кетехлерден жаңа шыққандай үсти басы қара ғожалақ жетимлер әлле қайдан жыйналып, ийтлер менен шөбиреге таласатуғынын күндеги үйреншикли әдет. Аманлық ийтлерге „жит" демес, жетимлерге „кет" демес. Қуўырдақшының өзи қуўып жибермесе, қайтама, оған кеўилли. Биреўлериниң жалаңаш денесине түртип қытықлайды, күлдиреди, өзи де күледи. Ал қуўырдақшы келип оларды қуўса „неге қуўдың" деп те араласпайды. Бундай көриниске көзи үйренген: қайсысын қорғап, я қайсысын аяп ушына шығады, гей күнлери олар шыбындай ғаўлап келеди....

Бүгин сәскеде де күн жылымады. Қара суўық ҳуўлей берди. Аманлықтың бет-алды ысып, жаўырыны музлап, урқанаты ушса да, қызыў ушын қуллы-пәрең болып отын пуштарлап, ошақка тығып атыр еди, шөбире кемиргенлер арасында, гилең таяқтан илекер ғана байластырып қойғандай қуўсүйек ҳаял геўдеси пайда болды. Аманлықтың қолында бир дәсте жыңғыл, услаўы менен таңлана қатып қалды: бир сүлдер! Адам баласы усынша да азады екен! Қалайынша аяғында тур!... Қудықтың түбинде жылтыраған ақ моншақтай, жүдә терең қыймылсыз, өли көзлер, шөпликке аўнаған ғарры ақ қойдың жүнindей уйпа-жуйпа шаш, гөрден ҳәзир тикейтип жибергендей, бет-аўзы шаң, ылас. Мурнының бели ойық, бир сүлдер. Сарғайып кеткен бөз көйлеги, бөз бешпенти өрим-өрим, кийим кийгенге мегземес, мисли жыртық-жыртық аў жамылғанға усайды. Бедениниң пәтамамы көринип турыпты. Жаны барлығынан киси кәўетерленгендей... Ол әўели ийилип, бир ийттиң алдындағы шөбирени алып аўзына салды, шайнаўға тиси өтпеди ме, ямаса жағының күши жетпедиме, аўзынан қайтарып таслады да, қуўырдақшы таманға еки алақанын тең жайып, қылдай жиңишке мойнын созды. Қуўырдақшы оны көрмеди. Ҳаялдың диңкеси жоқлығы соншелли, қолларын созып турыўға шамасы келмей, әстен түсирди, бирақ еки алақаны қуўырдақшы таманға қарағаң, еле дәмели, сөйлемейди. Аманлыққа бул геўде қорқынышлы көринген еди, кем-кем көзи үйренди, аяды. Өзи жеўге қойған ярым кеспе балығын алып ҳаялдың қолына услатты, ҳаял әстен ғана аўзына салды, көп шайнай алмады, коя жуткан қустай мойнын созып қылғына-қылғына көп күш пенен зорға-зорға өңешинен өткерди. Және қол жайды. Усы ўақытта оны қуўрдақшы көрди.

— Ўай, мынаў еле тири екен ғой,—деди ол, адам емес, ийт ҳаққында гәп қылып атырғандай бийпәрўалық пенен.— Былтырдан бери көринбегенге, әлле қашан өлген шығар деп едим. Журттың аяўлысы өлип атырған суўықта суўық урмайды буны, төбенде мыс қайнатқан ыссы да күн өтпейди буған. Өзи ийт жанлы тухым екен.

Ҳаял еситпеди ме, еситсе де түсинбеди ме, үндемеди. Әдетте, аш адамлар қолын жайып бир нәрсе деп жалбарынады. Бул ҳаял алақанын жайған ҳалында еле тым-тырыс. Қуўырдақшы бир шабақтың геллесин майға шала-пула шыж-пыж еттирип алып, оған таслады:

— Бар жоғал!

Ҳаял әстен изине айналып, кумырыска қәдемлери менен жылысты.

— Абайла, анаў катын қайтып келмесин,— деди қуўырдақшы Аманлыққа.—Көрдиң бе, әўерети ашылып, адамлардың қусқысын келтиреди. Қара баскырдың өзи де шәмшил каралы. Усы пайда болса, я суўық болады, я бизге адам келмей қапылады.

Аманлық бул ҳаялдың қол жайып турыўында мәңгилик жалбарыныў, жылаў, мәңгилик миңкетдарлық изин сезди. Бармақлары жыңғылдай куўрап қалған. Тырнақлары қустың тырнағындай өсик. Егер, күши болып, усы тырнақлары менен биреўдиң бетине пәнже ура қойғанда, пышықтан кейин болмас. Ҳәлсизлиги ушын мулайым, әбден мүсәпир, егер, сәл қаттырақ даўыл ессе жығылып кетежак.

Аманлықтың реҳими келип, көзине жас қуйылды. Соның арасында балық жеп отырғанлардан биреўи:

— Әй қуўырдақшы, биз кетемиз бе, ямаса мынаў уятсыз катын кете ме?—деди.

Өз иси менен куллы пәрең болып отырған қуўырдақшы анаў адамның сөзинен кейин түргеле сала, ыссы кепкирин ҳаялдың алақанына басып алды. Сорлы ҳаял „меҳҳ, меҳҳ, меҳҳ!" дей қойды ҳәм әстен ғана кейин бәсип, еки-үш адым атпай-ақ жығылды.

— Арман сүйреп тасла!—деди қуўырдақшы Аманлыққа. Аманлық жуўырып барып оны көтерип еди, шүңирек нурсыз көзлеринен жас шығып, күйген алақанын аўзына басып жатыр екен. Аманлық оның не қылып атырғанын түсинбей, ашлықтан алақанындағы майдың жуғын жалап атырған екен деген ой менен куўырдақшыға келип, киширек сазанның жарты геллесин сорап алып, ҳаялдың алақанына салып еди, ҳаялдың қолы күйип силкип жиберди, жерге түсти. Ҳаял қолыма және кепкир басып атыр деп ойлаған еди, топыраққа былғанып атырған бас сүйекти көрген соң, Аманлық қайтып алып кояр деген қәўип пенен бе, омыраўын көтере сала үстине бой таслады ҳәм аўзын басты да, топырағы менен косып пышырпышыр шайнап жатты.

— Әй, от жағар, не қылып турсаң? Арманырақ апарып тасла, тезирек,—деп бақырды қуўырдақшы.

Аманлық ҳаялдың қолтығынан көтерди. Ҳаялда аяқ баскандай диңке жоқ еди, гүллән салмағы менен Аманлыққа бой таслады. Аманлық оны сүйеп көшеге шығарып жиберип еди, ҳаял аяғын баса алмай дүстөменине жығылды. Аманлық изине қарай бир-еки адым атып турды да, жер тисле атырған ҳаялды сол күйинде таслап кетиўге қыймады. Изине айналып, оның қолтығынан көтерип апарып, бир гөне тамның

дийўалына арқасын сүйеп отырғызды да, оның қандай ҳалда қалғанын көриўге жүреги шыдамай көзлерине алақанын басыўы менен жумысына қайтып келди. Ошақтың оты өше баслаған еди, апыр-топыр алыстырды...

Куўырдақхана жабылғанша „хабар алыў имканияты болмады. Кеште, ошақтың отын көмип, қайтып баратырып „ҳаял бийшара кете алды ма екен" деп қайрылып еди, күндиз қандай тәқлетте жаўырын дийўалға сүйеп кеткен болса, сол күйинде еле отыр екен. Қапталына жығылып кетиўден қорқып, еки қолын еки жағына бақан етип тирепти. Түргелиўге шамасы келмегенин түсинип Аманлық бетине үңилди.

— Неге отырсаң? Баратуғын жерин қайерде?

— ...

— Еситпейсең бе?

Аманлықтың кетип қалыўынан қорыққандай, ҳаял оң колын көтерип, алақанын жайды. Аманлық кеште жеўге азғана кеспе алып баратыр еди, алақанына салды. Ҳаял алмады, алақанын жайған күйинде қатып қалды. „Өлип баратыр ма?" деген ой келди Аманлыққа. Сөйтип оның билегин услап көрип еди, ҳаял турыўға ынғайласты, бирақ түргеле алмады Аманлық енди оның тамақ сорап атырмағанын түсинди. Әстен сүйеп түргелтип, ийнине асылдырды да жатақханасына әкетти...

Жайына келсе хабарласарға инсан болмай, базда өз-өзинен ыңыллап, базда көзлеринен ериксиз жас соргалап жататуғын Аманлық, енди ғалмағалының артатуғынына көзи жетсе де, еле денесининң ашық-жабығын билмейтуғын ақылы зайыл бир ғәрип бендеге хызмет ететуғын болғаны ушын налынбады. „Жыласа, кимниң аўзы қыйсаймайды? Бурын қандай болғанын ким билсин? Заман қуйыны ушырып паянынан айырылған бир жапырақ шығар, бәлким, әдәлатсыз Хийўанын ғарғысынан акылы зайыл болған ды, түбинде адам баласы ғой, келе болып кетер" деди өзинше ҳәм әкелип өз орнына жатқарды, уйқыдан оянған соң дүмшесин қайнатып чай берди, келеси күни азап менен жумысына кеткенде де жайында қалдырды.

Бийшара ҳаялда былай-былай көзғалғандай ҳал-дәрман жоқ еди. Күн бата Аманлық жумысынан келгенде де, ол сол орнынан гинәрат қыймылдамай сулық болып жатыр екен. Аманлық оның бетин ашып оятты. Кийимлерин шешиндирип бир қатар отка қағып, қайта кийиндирди... Астының төсегин қайтадан қағып-силкип, жатқарды...

Ҳаял еле қәддин дүзей аймайды. Жатқарса, жата береди, сүйеп арқасына өрпе үйсе, еки қолын еки жағына таянып

отырады... Бундай бийҳал мөминди далаға шығарып таслаў қайсы адамгершиликте бар? Аманлықтың жумысы балалап мүшкили көбейсе де, қымады. Қолынан келгенинше тәрбиясын аямады. Тапқан напақасын тең бөлисти.

Ҳаял әстелеп өзине келе баслады.

— Атың ким?—деди бир күни Аманлық.

Жуўап орнына ҳаялдың еки көзинен мөлт-мөлт жас ақты. Буннан соң ол бул муңлы нашарға ҳешқашан сораў бермеўди ойлады. „Бийшараның қандай зәўлимге, қандай ҳәсиретке дуўшар болганын ким билсин? Оларды ойлаў, еске алыў және ҳәсирет! Еслемесин! Оның үстине, тилиниң шүлжиңлигине қысынар... Бәлким, мендей бир сорлы шығар. Сораған менен, айтқаны менен қайғысы жеңиллесе ме?... Ҳеш қашан!..“

— Атың Қаракөз шығар,—деди Аманлық оның кеўлин алыў мақсетинде.

Ҳаялдың жүзинде азғана ысықлық пайда болды да, өзинен қысынғандай, мурнының белиндеги ойықты қолы менен тасалады ҳәм төмен қарады.

— Аўа, Қаракөзсең. Мен сени Каракөз деймен.

Ҳаял бийпарўа кейипте мақуллаў белгисинде басийзеди.

Бир күни Аманлық куўырдақшының ҳаялына жалбарынып, гөне көйлегин сорап әкелип кийиндирди. Қаракөзге кем-кем адам сыйқы ене баслады. Тамақ ишетуғын болды. Етине қан жуўырды. Сөйлемейди, айтқанды еситеди, қыл дегенди қылады. Аманлықта еле бир мақсет:“... Мендей бир сорлы шығар... сораған менен, айтқаны менен қайғысы жеңиллесе ме?... Ҳеш қашан!“ Өзи туўралыда айтпаўға ықрар етти.

Бәҳәрге қарай ол Аманлықтың жумыстан келер алдында, отқа дүмше қайнатып қойтуғын болды, базда изинен де баратуғын болды, ҳәтте, отынға да бирге ерип кететуғын болды, әлле қандай адамгершилик пеше ме, ямаса өзиниң ийт өмирінен қутылғаны ушын ба, кимге миннетдаршылығын сезе ме, кеште Аманлықты уйықлатпай, уйықламайтуғын болды. Ол уйқыға кеткенше отырып, арқа-мойнын қасыйды, аяқларын уўқалайды, кулласы, оның он еки мүшесине қол тийметуғын орын қалдырмас.

Оның қоллары сонша жағымлы еди, ҳаял тәрбиясын әлле-қашан умытып кеткен Аманлықтың жаны рәҳәтленип:

— Берекет тап Қаракөз, раҳмет,—дейди де тез уйықлап кетеди.

Аманлық бара-бара бул ләззетли қолларға үйренди, ҳәтте, жумысынан үйине қайтқанша асығатуғын болып кетти... Бул

ынтықлық суўып кеткен жүреклерге қозғаў солды... Бәҳәр кешлериниң биринде Аманлықтың „әй, пәрўәрдигар, ғәрипти зорлап, неке бузсам кеширеғөр“ деп, бийшара ериксиз ҳаялды ыссы қойнына тартты...

Азанда олар манаўсырап түргелди...

... Уялысып, куўжыңласып ҳалқас етти.

16.

Өсип-өриў пәрманы баслапқы нәлшелерин беріп, үйлерде, шаңлақларда, далаларда күлки еситилип, ойын-заўықлар басланып кетырғанда, бес жүз нөкер жыйнаў хабары ел төбесине түскен аўыр мусаллат, көп шаңырақларға туўры түскен жасылдан кейин болмады...

Маман бийдиң басшылығындағы қарсы ҳәрекетлер бийпайда болып шықты. Хийўадан оқ-жарақлы жигирма атлы келди.

Ел арасы уў-шуў болды, бәри бир елге салынған нөкерлер жыйналды. Аўыл араларын ызық-ызық қылып кетти...

Ҳәтте Худайбергенлер менен келисиң, Маманға ўәде еткен Есим бий де „Маман, өжетлессек халықты қырып аларсыз. Сенде қарсыласпай, ойлан. Шыда“ деп Мухаммед Әмийн инах ушын урыўына белгиленген санда нөкер берди. Олай етпесе, егинлерин басып алыў қәўипи туўған еди.

Маман бий утылды. Енди оған пүткил әлем жаңа ашыла баслаған соқпақтан тар көринди...

Қазақдәрьяға келди. Мырзабек бий қырға кеткен екен. Сонан Жаңадәрья бойына—Убайдулла бий аўылына барып қайтты. Гарры бий мәс екен. Улы Орынбайдың атына қала салдырып, Бухарадан молла алдырыпты. Ол Маман бийдиң орысларға қосылыў жөнindеги пикирди жаңалаўына өнша қайылшылық билдиреди. „Лекин ҳәзирше шыдаў керек“ деп, бир гәп пенен қайтарып қойды. Ал Есенгелди бийдиң ҳәрекетлери жөнинде ойласқанда, Убайдулла бий узын ақ сақалын сыйпады:

— Ҳәр нәрсенің соңына бақ, дана бий,—деди ол басын мақуллаў белгисинде шайқап отырып.—Елим деген ердиң ел аўзын алаламағаны жөн. Қарсылықларды тоқтатып дурыс еткенсең. Түсинбеген адамларын әўели гуманланбай, исенип көре бериў керек. Есенгелди бийдиң де ойлағаны бар шығар. Өз пухарасын көрлаўды ойлайтуғын басшы болмайды.

Маман бийдиң алғаў-далғаў пикирлери бираз шашырап, қайтысын. Мырзабек бийдиң аўылына жене қайрылды. Мыр-

забек бийдің бүгін ғана бұрынғы жайлаўларына барып келген күні екен. Екі дос құшақласып көрісіп апақ-шапақ болысты. Хал-жағдай сорасып, бірінің жаңалығына бірі қызығып, шаршағандарын умытты.

—Орыс патшалығынан онша қуўанышлы емес хабар білип қайттым,—деди Мырзабек. Маманды не қызықтыратуғынын түсінгенліктен.—Патшаның сизлерге берген ўәдесин орынлай алмай атырғанына себеп: өзиниң мұрнына суў кетіп мантығып атырған екен. Көп жыл қол астындағы дийханлардың көтерилисин басалмай жүрипти, ҳәзир болса, түрк султаны урыс ашыпты.

—Ҳа, сондай бир иллет табылмағанда аллеқашан жәрдем келер еди. —деп Маман бираз ойланып алып, өзиниң Есенгелди жөнидеги базы абыржы ойларын ортаға салды.

—Есенгелди бай тымырық ақыллы болса керек,—деди Мырзабек.—Бәлким, Мухаммед Әмин инахтан лийкин алып аўзына қасық апаратуғын күн туўса, «Уллы үмит қағазын» ғантырыўға жәрдем алар. Ең құрғанда, сени Петербургқа өзи атландырар. Питпеген исти даңғара қылмайын деп, ишинде бүгип жүрген болар. Күт. Бабалары лың лебиз ықрарына ақлық шаўлығы садық болса, гүна емес, саўап. Буны Есенгелди бий де білер. Күт, қымбатлым!

Маман бийдің кеўли қаўып қалды:

—Ақыбети жақсылық болса, тең бөлисемиз.

—Жаманлығын да тең бөлисемиз.—деди Мырзабек бий.

Еки бийдің ҳақыйқый жүрек сөзлери сыртқа шыққаны ушын, енди олар гәплерин тереңлетпеди. Бул жағанын ҳаўа райының, әдебиятының Сыр бойынан айырмасына жерининң шаруўға да, дийханға да, балықшыға да қолай мәкан екенин гәп қылысты. «Қарақалпақлардың ҳәзирги қонысы орыс, қазақ, өзбек, түркмен қонсыларынын түйискен орай түйини» деп мақтасты. Бәрҳама аямай, отырықлы мәканларынан қуўған соқыр қудайдың сәл көзи ашылып, төрт мәўсими теппе-тең бул қоңалықларды олар ушын сақлап қойғанына қуўанысқан болды...

Маман бий Мырзабек бий аўылында үш қонып ҳәр қашанғы сақый аўылдан, және бир топар мал айдап қайтты.

—Маман бий, сүйиншн, сүйиншн! Хийўаға Мухаммед Әмин инах хан болған!

Тысқа шықса елин сағынып, қайтысын жақсылықтың үстине барғайман деген тилек пенси жүрстуғын бийге бул жаңалық онша нақолай еситилмеди. Узақтан ҳәплығып, жуўырып, сүйинши сораған, дизкийниминен басқа ҳәйлеси жоқ жалаңаш балықшыға айдап киятырған малларынан биреўин инам етти.

— Усла, ана қызыл қашарды. Есенгелди бий келди ме?

— Келмепти. Нөкерлердің де алды келип атыр.

Жалаңаш балықшы сүйиншиге көрсетилген қызыл қашарының қулағынан услаўы менен үйине қарай қуўанышлы шапқылап, бақырып баратыр:

— Халайық, қуўанынлар! Маман бий де қуўанды, қуўанынлар! Хийўа ханы өз биримиз екен, әўелден ўәде еткен инах әўлады, қоңыратлы инах өз биримиз қусайды... Маман бий қуўанды!..

Маман бий басын шәйқап-шайқап турып „бийшара жалаңаш қуўанасаң...а...“ деп гүбирлеп, алды кеш болғаны ушын сол жалаңаш балықшының изинен ерип, ертеңге шекем бағып турыў ушын басқа малларын да қалдырды.

Ол геўгимлете, „Көк өзекти“ жағалап, Бегдулла қара сақалдың аўылы шетине келгенде, улы-шуў қым-қуўыт жылаў еситилди. Бир ғайбар ҳаялдың даўысы ҳәмме даўысты басып турыпты: „Аҳ, аҳ, қостарым... дана бий қосқан қостарым! Изиндеги нәсилин, көре алмай кеткен қостарым! Аҳ.. аҳ!“

— Жылама келин, бул курлы туяқ қалды, шүкир ет. Изинде бар, ертеңги күни азамат болады. Ақ теректей пуғақсыз кетсе қәйтер еди? Маман бий бийшара көзашық екен, усыларды билген. Оганда дуўа қылайық, жылама...

Маман бий атын сәл тосаң айдап, жылаўды, тәўеллешини азғана тынлап, „Әттегене... урыс бар жерде қаза бар. Бийшара өлген екен...“ деп адым-адым жүре берди.

Аўылдың екинши шетине шықпай-ақ бир үйден қуўанышлы күлки, ўаҳаҳа еситилди. Маман атының жүўенин тартып қулақ салды.

— Урыста өлмеў ушын батыр болыў керек. Рас бир дәпең яўмыт ат ойнатып туп-туры келе бердиме де. Қоркақлар шыбындай серпилди. Мен қалша қарап турып-турып, ҳа тусыма келгенде, найзаға илдирдим-аў. Ақ курашы артыма жалп етти. Өзин ҳә сазан балықтай аспанға бир көтерип жерге гүрс еттирдим...

— Ўаҳаҳаҳаҳа, саддақ күшиңе!..

— ... Әне, сол сол екен, маған бетлескен түркмен болмады. Алдымнан келгенин, түйредим, артымнан келгенинің маңлайына ғарса-ғарс ура бердим... Түйрей бердим, ура бердим...

Үзил-кесил мақуллаў менен қуўанышлы „ўаҳа, ҳа, ҳа, лар“

даўам етип атыр. Бий безгек тийгендей қалш-қалш етти. Бундай қарама-қарсы ҳәдийсени талай-талай көрип жүрсе де, ҳәзир биринши жолыққандай-ақ басын шайқады. Наразылық пенен налыс етти.

— „Бир үйде көз жас, екинши үйде күлки... кийели дүнья, биреўди жылатпай, биреўди күлдирмейсең...“

Ол усы налысы менен үйине қалай жақынлағанын сезбеди. Далаға шығып турған зайыбы Бағдагүл қараңғыда-ақ ерин таныў:

— Төрем, адамды адам жылататуғының бүгин билгендей, сөйлеңип киятырсаң ғой,—деп сөйлене алдынан шықты.—Аттан түс, төрем. Бәри усылай жаратылған. Бағана жақты еди, ҳәзир қараңғы, бир майданнан жақты және болады... Қудай жарлыға ҳештене бермей-ақ өзиниқин өзине аман-есен қайтарса, сақыйлық еткени...

17.

Таң азан менен шапқылап киятырған бир боз атлы, көринген „Дәўран кимниң дәўраны Мухаммед Әмин инахтың дәўраны!...“ деп жар салып баратырғанда, Аманлық пенен Қаракөз ешекли отын әкелатыр еди.

— Қаракөз сен ешекти айдап апара бер, мен кеттим,— деп Аманлық боз атлы жаршыдан бурын қуўырдақшыға хабар етиўге асықты.

Мийнети боска кетпеди, боз атлы жолдан шет-жебирде көринген узақтағы биреўлерге қайрылып, жар салып жүргендеқ аяқлары жер илмей жуўырысы менен жетип келди.

— Хожам, жақсылық! Хожам жақсылық! Хийўада дәўран сиз айткан инахқа қараған, инахқа!...

Қуўырдақшы қуўырдақхананың күлпын ашып атыр еди, Аманлықтың отынсыз, баладай шапқылап киятырғанына қабақ үйип, бир қарап, оның шыны менен дәлбиреп жүргенин көрген соң, езиў тартып жаймашуўақланды.

— Жүдә жақсы хабар әкелдиң қарақалпақ. Лекин биз бәри бир қуўырдақ қуўырамыз. Сен отын тасып от жағасан. Отының қайда?

Денеси балқып, ҳәўлирип турған Аманлық өзин үкиге сүңгип кеткендей сезип, маңлайының терин сыпырды. Я алла, я кейин кетерин билмей қатып тур. Жанакеш от жағарды алдаркатыў да әбжилликтен уттырмаған қуўырдақшы қызыў пәтте қәте ислегенин билди. Қапыны ашып жиберип артына қайрылды:

— Инахқа лийкин тийгени ығбалымыз, қарақалпақ. Жигитсең! Орныңа ҳаялың от жаға турар. Хийўаға кеўил көтериспе қылып қайта ғой. Жаңалықларды өз қулағың менен еситерсең, бәлким, қарақалпақларыңа жолығарсаң, маўқың басылар.

* * *

... Матьякуб шарбақшы қәдимгисинше дәрўазасы алдынан табылды.

— Кел, Аманлық, кел. Усы әтирапта барма едиң? Көк ғарғадай болып кеттиң,—деп есик-төрли жерден сөйленип, күлип алдынан шықты.

Демниң арасында бир-бирине жаңалықлар баян етилди. Аманлықтың қуўырдақшыдан еситип жүргенлери, жаршының жары, бәри де рас екен.

— Ҳәзир Хийўада қарақалпақлар ҳаққында дуў-дуў гәп,— деп қойды шарбақшы.—Сизиң Есенгелди бий жақа ханнан мәҳрем атағын алды,—деп шадлы мәҳрем оның шарбағында аўылласларын жыйнап зыяпат бергенин мақтаныш етип айтты, ҳәр гәпиниң бәнтинде „Есенгелди мәҳрем сақый екен“ деп тәкирарлап отырды.—Хан қарақалпақ молла бәшелеринен Айдос деген бала менен де купыя сөйлескен, пүткил Хийўа таңланып отыр...—Шарбақшының бул хабары Аманлықты қуўанған үстине қуўантты.

— Айтыңыз, Матьякуб аға, Айдосларды қалай көрер екенмен?

— Айтпақшы, олар қарақалпақтан адам келди ме деп сорап туратуғын еди. Сен туўралы айтпаға ҳәр сапары умытаман. Енди келсе, айтайын. Қайердесең? Қашан хабар аласаң?—Шарбақшы куяшқа қарап турып моллабәшелердиң түсленетуғын ўақтының өтип баратырғанын, егер, тез асықса көриўиниң де мүмкинлигин айтып, медресеге барыўдың жолын силтеди.

Аманлық Айдосты танымайтуғын еди.

Қараңғы көшеден шыққан жерде бир баланы көрди. Жүзи ысық. Дуўқат шапанлы, анғында геўиш-мәси, сәллесин жиптиктей қылып ораған соншелли, бир қабығы қыршылған пияздай, суп-сулыў. Жүрис-турысы қарақалпақ жигитлерине тән, сәл олпы-солпылаў, уяңлаў. Ири сүйекли, ат жақлыдан келген, қызыл домбай жүзли, көзлери сүзилген бир жигит.

Қойнында китап-қағазы. Ашық көшениң бир шети менен мойнын бир жағына сәл қыйсайтып баратыр. Аманлық, ҳәтте, оны бир жерде көргенге де мегзетти. Еслей алмады, ойлайды, ҳеш мүмкин емес. Алысырақтан изине ерип жүре берди. „Ҳәй, инишек, азғана иркил" дейин десе, тартынады. Бәлким, ол Шазада шығар, бәлким, бир ўәзирдиң улы шығар. Пешанасы соған кейип берген. Ҳәзир баратырғанда да китабының бир сүўрелерин ойлап баратырған секилли. Көшелер, адамлар, гүмбезлер, миңәрлар оны қызықтырмайды. Ириккенде не қылады? Басқа бала болса „Айдосты қалай көремен" деў керек! Ал усының өзи Айдос болып қалса?...

Ол жүрген көше менен изде киятырған бир топар баланың даўысы еситилди. Артына бурылды. Олар асығыс, адымларын қайра-қайра басып киятыр. Балалардың Аманлық пенен иси болмады. Алдағы жигитке жетип бireўи:

— Айдос, не ойлап баратырсаң?—деди.

Аманлық алжаспапты.

— Айдос!—деди. Оның даўысы сондай толқын менен елжиреди, Айдосты шақырған өз әкеси, жоқ, өз анасы, сағынған анасы деп түсиниў мүмкин еди. Айдос пенен бирге ҳәмме тоқтады, балалар жүдә мулайимликте сәлемлести. Аманлықтың қуўаныштан жүреги тарса айрылажақ болып, көзлеринен жаста шығып кеткен еди.

— Қабыл, сизлер иркилменлер, дамла өкпелеп жүрер,— деп, Айдос балалардың кете бериўине урықсат етип, Аманлық пенен қалды.

Сорасты...

— Сиз жөнинде еситкенмен. Бухарадан қашан келдиңиз?

Аманлық Бухараға сапары жөнинде қысқа ғана сөйлеп, қарындасының өлген хабарын Хийўаға келип еситкенин, ҳәзир қәйерде не талап қылып атырғанын айтып берди. Айдостың қызыл жүзи сәл түнерип, Аманлықтың қайғысына ашынған түр билдирди.

— Аўадағы,—деди үлкен адамларға тән салдамлық пенен.— Тәғдирге илаж жоқ. Әттең, кам сүт емген бенде жасасам, көрсем, билсем дейди.

— Сени көп еглемедим бе, қарағым?

— Жоқ, жоқ, олар айтып барады. Бүгин дамламыздың егис жерин тегислейтуғын күн еди.

— Қарағым, және айтшы, хан қалай, ишки-сарайы дүзиўме?

— Жүдә ғана мақул, Есенгелди бийди мәҳрем етип жиберди. Соған пүткил Хийўаның бир қанаты шақырылып зыяпат берилди.

— Еситтим, қарағым, еситтим. Хийўаны аўызға қаратқаныңыздың алды болғай.

— Сизиң кәсибиңиз нәзик екен,—деп салды Айдос.—Қуўырдақ қуўырыў ҳаялдың иси емес пе? Жуўазшы болсаңыз да ҳеш ғәп.—Ол жасдық етип, жас үлкенниң зейнине тийип алдым ба дегендей ғәпиниң бағытын жылдам өзгертти.—Айтпақшы, бүгин Матьяқуб шарбақшыныкине Бектемир деген жасы үлкен келиўи тийис. Арба соғатуғын устаға шәкирт болған. Үйшиге шәкирт Бекмурат деген жас үлкен кешеги яўмытлар менен урыста қазаланыпты. Егер соның орнына шәкиртликке барғаныңызда, па, жақсы болар еди. Па, ҳәзир Бектемирге жолыққаныңда ма, ол сол үйшиниң аўылын биледи. Жүриң Матьяқуб шарбақшыныкинен хабар алайық.

— Кешикпе, қарағым. Бектемирди билемен ғой. Зәрре жерде сөзге қалып жүрме, әйтеўир.

— Ҳеш ғәп болмас.

Шарбаққа олар да келди, бир қапталдан Бектемир де пайда болды. Аманлықты узақтан таныпты. Қашаўдай ири тислерин көрсетип, қушақ жайып, күлип киятыр. Екеўи де үнсиз, бир-бирине қушақ ашысты. Дизелерин жапқан гөнетоз ала шекпенли, қара қалпақлы еңгезердей қос жигит есилип, бир адамдай болды. Оларға Айдостың кеўли толып, балалыққа тән күлки менен ыржайып күлип, мойнын бир жағына сәл қыйсайтып, бас бармағын тислеп, қарап турыпты.

Тәғдирлес еки жетим-еки жигит бир-бирине айтыўға арзыў қылып жүрген жаңалықларын жасы кишиниң көзинше жарыя қылыўға уялса керек, Аманлық:

— Өнип-өс, қарағым, енди кете бер,—деди Айдоска.—Мен де бүгин қайтаман. Бектемирден бағанағы айтқаныңды сорап аламан.

— Жақсы онда, излесеңиз медреседен табасыз,—Айдос күтә мулайымлық пенен қолын көксинеқойып, еки жас үлкенге еки рет иймлип кетти.

— Қандай киши пейил! Маман бий ықлас етип мақтады бул баланы,—деди Бектемир Айдостың изинен қарап турып.

— Зор, өте зор. Маман бийдиң ойында тап усындай жеткиншек излеў нийети бар сыяқлы еди. Тилеги қабыл дана Бектемир, жаңалық—мен келиншек алдым.

— Ҳаў, Маман бийдиң пәрманына садық болғанына раҳмет. Қутлы болсын. Неге бирден-ақ аяғым төртеў болды демедин.

— Аяғым төртеў болды десем, ҳайўанға айланыпсаң дейтуғыныңды билемен. Өзиң ше? Ертлеўли атың айылын үзип алмады ма, Абайла, ери қуйысқанына аўып кетпесин!

Бектемир мыйығынан күлип турып, биреў еситип қоймасын дегендей жан-жағына қаралы.

Ҳеш кимниң жоқ екенин билип, Аманлықтың ийнинен алақанын дүрс еткизди.

— Сорама, оны устамның қайтып келген қызы деп жүрсем, киши хаялы екен.

— Не дейди?!

— Аўа, аўа. Мени жақсы көрип „устаның киши ҳаялыман десем жоламай жүрер" деп, „қызыман" деген екен. Расын, әбден исенген соң, айтты. „Қорықпа енди" деди. „Қайўақ кетсең алып кет" деди.—Бектемир патия беретуғындай еки қолын алдына жайды.—Ой, ой, қандай сулыў! Ай десе аўзы, күн десе көзи, түн десе шашы, осма қойған қасы, гүмис сырғалы қулақлары, өкше бәлент геўиши, дуўтар бөксеси, гүзедей көкireги бар! Тағы несин умыттым? Ал өзиңдикин тәрийпле. Сен де қазақтың сулыў қызын сүйип үйренген бәлесең гой. Көзиң шен, көкireгиң тәрези!

Аманлық әўели күлди, соңынан, қәпелимде булт астына кирген күндей, түнерди.

— Көздиң шенлиги, көкirектиң тәрезилиги қалды гой, Бектемир. Тек меҳир менен алдым. Өзи жүдә ғәрип ҳал, мөмин. Айтсаң мөнтийип ислей береди, болмаса отыра береди, шырайының тәрипи: мурнының бели ойық, кеңсириги көринеди. Тили шүлжиң, түсинип жарымайсаң. Қысынама, ҳаслан сөйлемейди. Мен де сөйлетпеймен. Жылайма деп қорқаман. Жансебил бир бийшара. Ҳәтте, „ҳаял" дейин десем кеўлине мәлял келер, қапа болар деп, „Қаракөз" деп шақыраман.

—Жүдә жақсы ислегенсең,—деди Бектемир жүдә жайпарахат...—Қатын дегенниң бәри бирдей. Шырайына ким быламық куйып ишеди. Ошағыңды түтетип отырса, бала тапса болғаны...

— Жүклиме деп пәмлеймен, иним.

— Әне, буның раўаж. Оғыңды мүдиремей тийгизсең, күшли болғаның. Бизиң оқлар зая кетип атыр. Дәл тийген менен де бәри бир. Устаның атына өтип кетеди.

— Ҳәзир сонысы дурыс,—деп Аманлық өсик селдир мурtларын сыйпап, селк-селк күлди.

Бектемирдиң кеўли қарар таўып, ҳал-жағдай сорасыўға өтти. Және бир жыл шыдаса, қалентар арба устасы болайын деп турғанын айтты.

Аманлықтан, үйшилик жениндеги Айдостың кенесин еситкенде қамсықты. Көзлерин сыпырып, Бекмураттың қой аўзынан шөп алмас, әлипайымлылығын еследи.

— Бийшара менен тоғайға ағаш шаппаға келгенде, көрисипа туратуғын едик. Алды менен саған үй соғып бересмен дей беретуғын еди, маған. Қатынлы да бола алмады, үй де соға алмады... Устасының ийи бослаў демесең, наятый жақсы адам еди.

— Онда мени соған жолықтырсаң.

Үйшиниң үйи Хийўадан арқада Шаббаздың өкпе тусында Әмудәрьяның бойында еди. Оған барыўға Бектемирдиң өзине де устасынан урықсат керек. Ол болса асығыс, қаладағы бир шершиден гүпшек май әкетиўге келген. Неде болса, әўеле жумысын питкерип ала бериў ушын, Аманлықты ертип шершиниң үйине кетти. Олардың ығбалына Бектемир бәреўди қара көримнен танып, қуўанып, сала берди:

— Ығбалың бар аға, ығбалың, қудай айдап үйшиниң өзи келипти. Әне, анаў!...

— Қабыл ете қойса,—деди Аманлық исенимсиз кейип пенен.

— Етеди. Бекмуратты жақсы көретуғын еди. Жақсы адам. Қарақалпақтың мулайым жигитлеринен шәкирт таярлаўды жақсы көреди.

Бектемирдиң үйшиге берген баҳасы ырас шықты. Әлипайым, ақ көкирек адам екен. Ушырасып, сәлемлесип, гәп баслаўдан-ақ изин түсинип саўдырады:

— Қуўырдақшыңды билемен... Үйши болғаның өзиңе де, елиңе де жақсы, иним. Келе гой. Адамларға имарат соғып, жарты кеўлин пүтинлегеннен артық бахыт жоқ... Үй соғыў жақсылардың иси, бузыў доқызлардики...

Бир көргенде-ақ ашық сөйлескен бул адам Аманлыққа унап қалды. „Рахмет, уста, сөзсиз сизге келемен"деп айрылысты.

Қуўырдақшының әбжилликлерине Аманлықтың инанып кеткени соншелли оның „жақсы ийетли иске барағой" деўи былай турсын, ислеген хызметлери ушын ҳақы төлеп, кийиндирип, жақсылық пенен узатып салады деп ойлады. Қалай ойламасын? Тили майлы. Аманлыққа тәкир-түкирлик етпейди. Ҳәттеки ҳал-жағдай сораспаған күни жоқ, қандай түс көрип шыққаны менен қызықсынған күнлери де болған...

Бирақ ойлағандай болып шықпады... Аманлық анық кетермен болып урықсат сораганда, бирден-ақ сыр алдырды. Даўысы геўдесиндей ири емес, жиңишке, ашшы, қатын даўыслы екен. Аш қаншықтай үсти-үстине шарбаяланып, демниң ара-

сында дүньяның бәламатын тапты. Аманлықтың қақғып келгени, бир қулақлылығы, соған қарамастан жумысқа алғаны... изинде айланып ҳаяллы қылғанлығы... Мешкей ешегине канша беде бергенине шекем калдырмады, өзинше неше жақсылық еттим деп ойласа, бәрин дизе берди...

Аманлық тек қулағын басып тура қалды. Бундай жағдайда оннан ҳақы сораў былай турсын, ешегиме асылмаса болар деген қорқыныш пайда болды. Ол қәтелеспепти. Анық кетермен бәлып, түйиншиклерин түйистире баслағанда, қуўырдақшы ешектиң ноқтасына асылды.

— Ишкен-жегенлериниң ҳақысына алып қаламан!

Аманлықтың жығырданы қайнап дир-дир етти. Ийниндеги қылышын ыс басқан гөне қынабынан ала сала, иске салмақшы еди, Қаракөз гүрс етип алдына жығылды ҳәм еки аяғына тусаў болып, қушақлап, әлле нәрселерди гүбирленип жылай берди. Аманлық истиң насырға шаўып баратырғанын енди түсинип, қылышын сып еткизип қынабына тықты. Ешектиң бас жибин қуўырдақшының мойнына бир орап:

— Мә, апкал, ешек минезли адам!—деди де, Қаракөздиң желкесинен тартып түргелтти.—Жылама, ер изиме!

Ешек, ийесиниң изинен жылағандай, әстен-әстен пысқырып-ақырып қала берди...

18.

Маман бийдиң бүгин кейпи өзгеше. Ҳешқашан қылмаған қылық шығарып, жамбаслады. Мырзабек бий аўылынан айдап келген малларын нөкерликте азаматы өлген гилең аш-арыққа үлестирип, елдиң басындағы аўыр жағдайы жөнинде ойланып атырған бийди, сырттан көрген душпаны, пәйнекке қашатуғын нәшебент болыпты, деп сөз тарқатарлық. Еки аяғын баўырына тартып, жүдә мүлгип, тас кеседеги суўып кеткен чайды шым-шым уртлайды. Ел қайтадан толысыўға бет алып, „пәленшениң ҳаяллы жас босаныпты", „пәленше думатайлы болыпты..." деген қуўанышлы хабарлар бултлы түнде жылт еткен жулдызлардай, жақтылықтан дәмелендирип қуўантып киятырғанда, елге бес жүз нөкер салынып, олардың да бирази тири қайтпағанына, тири қайтқанларының қарыў-жарағы алып қалынып, сыптай сыбай-салтаң жиберилгенине, қабырғасы сөтилип, басын көтере алмайтуғын үлкен бийдиң бул отырысы зайыбы Елгдагүлге жеңил тиймеди. Узын шубай ой түтининен

шығарып алыўдың жалғыз жолы деп, оның басқаларға қылған жақсылықларын бөртирип, есине салғанды мақул көрди.

— Төрем бир нәрсе сорайын ба?

Бий басын көтермеди:

— Сора,—деди мулайым даўыс пенен.

— Адам-адамға қәўендерлик қылмағанда, бул дүнья қандай болар еди?

— Жердиң жүзи азыўлы ҳайўанға толып, күнде бир-бирин жарар еди,—деди бий ойланбастан.

Соның арасында ошақтағы оттың жубы үзилип Бағдагүл далаға шықты. Тез қайтып кирип, отының ығында үш баланың бүрисип отырғанын хабар етти.

— Неге кир демедиң?

— Сениң ҳәсиретли түриңди жас балалар көрмесин, төрем.

— Шақыр, шабазым. Ҳә, балалар, ишке кириңлер!—деп даўыслап, бий тикейип малдас қурынды. Ошақтағы оттың ҳәўирине еки бети қызарып қулағынан айланған узын муртларын сыйпалады.

— Ҳаў, Аманлық—деп салды баслап кирген узын баланың сәлемине аралластырып.

Серли бий, баланың атын жаңылыстырғаны болмаса, дәл таныды. Үш баланың үлкени Аманлықтың улы Жақсылық еди. Бий оның бастан аяғына көз жуўыртып, Аманлықтың жас гезин, Алмагүлди ертип жүргендеги сыйқы-сымбатын еследи.

— Ҳаў, Жақсылық балам,—деп ол өз қәтесин өзи дүзетти, ҳәм түргеле сала оның маңлайынан бир сүйип, қасындағы еки жолдасының да өсик шашларынан сыйпалап, дөгерегине қоршап отырғызды. Чай берди.—Ой, балаў, Жақсылық, мен Аманлықты көргендей болдым. Дәл өзисең. Ал қайдан жүрсең?—Ол Жақсылықтың жолдасларын өзи таныўға талапланып, сер салды. Екеўи де Жақсылықтан киши, қыйық көз балалар. Шашлары өскин, кийгенлери орыс пенен татар байларының балалары кийетуғын кийимлер, анық таңымасын балған соң сорады.—Мынаў балалар кимлер?

— Үкелерим,—деди Жақсылық.

— Үлкен бий Жақсылықтың бир байға сатылғанынан хабарлар еди. Оның жуўабынан әллеқандай сыр уқты. Қайтып сораў бермеди.

— Бий атасын излеп келген қандай зор жигитлер, өзлери,—деп марапатлады.—Жүдә жақсы. Жүдә жақсы, шырағым,

Жақсылық, ағаң Бухараға, қарындасын ізлеп кеткен еди, жақында келеди.

Жақсылықтың жыллы шырайы сәл суўыйын деди, үндемеди.

Ыссы чай ишип бойы жылыған соң Жақсылықтың екі үкеси қапталларына қыйсайып, пырр-пырр уйықлап қалды.

— Булар көп қаттылық көрмеген,—деди Жақсылық.

— Түри соған усайды,—деди Бағдагүл.

— Бийшаралар байдың балалары еди,—деди Жақсылық басынан сөйлеўге тәўекел етип. „Айт, балам, айт" деп Маман бий тыныш тыңлайтуғын түр билдирип, Жақсылыққа қулағын тутты.

— Меня сатып алған Тилеўгенәз бай көп сумлықлы адам екен,—деп баслады Жақсылық—Сол посыўда ол „Бизиң елге дуўа кеткен, бир жерде отырып тойыпсаң, үстиңе және жаў келеди, және апатқа ушырайды. Апаттан аман болайық" деп, теңиздиң арқарағынан арқаға жағалап кетти. Бир дүт тоғайға көш түсирди. Жалғыз үй жасай бердик. Жыл санамадық. Маллар көбейе берди. Өзи ара-тура түйели кетип, дән таўып келеди. Айтыўына қарағанда, орыс, татар, башқырт арасынан алып қайтатуғын болса керек. Мына балаларының көйлек-гүртешелери де сонда кетип, әкелип жүргенлери. Маған да көйлек әкелетуғын еди. Мынаў соңғы әкелип бергени,—деп үстиндеги ноғай жағалы көйлегин көрсетти.—Бир жола тоғайда аркайын баспақ бағып жүр едим. Үш атлы келип алдымдағы малымды дүркиретип куўа жөнелди. Маған қарағанда жоқ. Байдың үйине жуўырдым. Барсам, үй лаўлап жанып атыр. Мынаў еки бала қораның аўзында сулап жатырған ата-анасының басында жыласып отыр. Қарасам, бай өлипти, анасында ебиндей диңке бар екен. Мени көрип „шырағым Жақсылық, аўыр сөзим болса кешир, мына еки баланы туўысқаным деп изиңе ерт. Биз қурыдық. Байға елге барайық деп соңша қақсадым. Қылмады. Бөлиндик. Бөри жеди. Елсиз жыйғанымыз жаўға жем болды. Енди үкелериңди ертип, елди тап, Маман бийди тап, күблаға қарап кетсең табасаң" деди де жан тапсырды. Ири малларды бағатуғын ладашылар келер деп әри-бери күттим, жаў оларды маллары менен қосып айдап кеткен қусайды. Келмеди. Ертеңине бай менен ҳаялын тоңыраққа араластырдым. Бийдай қап шала жанып, куўырмаш болған екен. Үшеўимиз бөлип арқалалық. Тәўекел күблаға қарап жүрдик. Үш-қыйырсыз көкалай көк теңизге шықтық. Соң билсек, Арал екен. Көз жетер жерде ел көринбейди. Жел-

қомлы кеме минип баратырған биреўлер бизлерди көрип, жағаға қайрылды, қол былғап шақырды. Бардық. Кемеде бес орыс адам бар екен. Биреўи қарақалпақшаны шалалаў биледи екен. Не қылып жүргенимизди, қайда баратуғынымызды сорады. Дурысын айттық. Сөйтип ол басқалар менен аз ғана сөйлесип еди, ишинен сақаллы биреўи келип, басымыздан сыйпалады.

«Нәлетий түриклер урыс ашпағанда, патшамыз елиңизге жәрдем бериўге қарап еди»... деп гүбирленди. Мәнисине түсинбеген соң, не жәрдем екенин сорамадым, ол басқа сөз айтпай, кемени бөсаттырып, бизлерди миндирди. Соңнан ығып отырдық. Теңизге жетемен дегенше, шетин табаман дегенше, шаршап ҳәмме уйықлап қалдық. Қайдан жүрип, қайдан шыққанымызды билмеймиз. Тап пешше күн жүргенимизди де билмеймиз. Бир жағадан шықтық. «Енди алдыңыз қурғақ, туўры кете берип, аўылыңыз жақын» деп олар бизлерди түсирди. Жол бойына киятырып услаған балықларынан ҳәр қайсымызға екиден балық ислеп берди... Хошласып, өзлери қалды. Бизлер кеттик. Көп қаттылық көрип буўыны қатпаған мынаў еки нәрестениң жағдайына қарап әстен жүрмегенде, елге ерте жетиўге болады екен. Елдиң шетине алдыңғы күни кешлетип араластық. Сизиң үйди бүгин азанда таўып алдық.

—Кемеден шыққан жериңди табаласаң ба?

—Табаман.

Қарапәйек жигиттиң жол азабынан болдырғанын шырайынан аңғарса да, бий шыдамады. Сол адамлардың кимлигин билгиси келип, Жақсылыққа өтиниш етти.

—Балам, сол кемели орыслар алыслап кетпестен бурыў ізлеп қайтсақ қәйтеди?

Жақсылық мойынтаўлық етпеди. Үшеў турды. «Яқшы» деди. Бағдагүл жылдам қамыр ийлеп, жол азыққа нан қатырды. Күн аўа олар ақ боз атқа мингесип теңизге қарай бет алды.

* * *

...Жайылып жатырған теңиз жағалаўынан «тап мынакәра» деп көрсете қойыў Жақсылыққа оңай түспеди. Теңиз ҳәр күни кешегисинен тасып кеткен сыяқлы. Басында қар жатқан белес-белес таў секилли ақ бес толқынлар турақлымай, «шарп-шарп» жағаға урып, қайнаўытлап, тамыры әззи нендей зат болса да, симирип әкетип турыпты.

Маман бий жигитти қыстамады. Ат шаршағаны ушын гезеклесип минип, көк алай көк теңизди жағалап жүре берди. Еки көзи алысларда, таўдай-таўдай толқынлар арасында дәрья менен ылып келген путаклы тораңғыллардың бир шақасы қараўытып кетсе, „адам емеспе“ деп гилт тоқтап, сығаланады да:

— Илайым болмағай, адам батпағай,—деп гүбирленип, атлы Жақсылықтың изинен ереди.

Излегенлери табылмады.

Бәри-бир үмитлерин үзбеди.

Және бир айланып келмеспе екен деген ой менен бир ҳәптеден кейин олар және теңизге кетти. Бул сапары олар Әмиў дәрьяның бир саласын жағалап кетти.

Бурқасынлап, қайнаўытлап дем тартып ағып турған Әмиў дәрьяның ылай суўы бетинде, ҳәр қыйлы ҳайўанлардың өлиги ҳәркыйлы патас затлар қалқып, үйдей-үйдей тораңғыллар толайымы менен дәрьяны енлеп ағатуғын еди. Бурын ескермей жүргендей-ақ, бий дәрьяға узақ көз тигип турып, бас шайқап сыбырланды:

— Барлық қоқым, барлық өлимтик саған сыяды Әмиў. Тәғдириң бизге тәқаббил. Бирақ сен бәрин теңизге ысырып қутыласаң, ал биз!? Биз ишимизге сыймаймыз! Биз теңиз биз де!

Бийдиң не себептен усылай деп турғанына Жақсылық түсинбеди. Ақбоз атты оның алдына кесе тартып:

— Бий ата, шаршадыңыз, сиз миниң,—деди.

Бий жигитке пәлен-төлен демей атқа минди...

Қайтысын, Есенгелди бий аўылының қубласынан өтип баратырып, арба жолға сыймаған есапсыз ат излерин көрди. Жолдың еки бойының қаўсырылыўшы ергенегиндей уйысып өскен қамыслық, қатара жүрис қылған атлардың туяқлары астында, жағырылып қалыпты. Бий таңланып гилт тоқтады.

— Мынаў неси, балам?

— Япырмай-ой, бий ата, бул атлардың туяғының уўы бар секилли ғой. Қамысларды қыйратып қоймай, унтап кетипти ғой.

— Атлардың еки түрли жүриси болады, балам. Узағынды жақын етиў ушын жүриси адамзаттың ығбалы, туяғының асты женшилип қалса, уўлы туяқлар от алдырыўға тамызық таярлағаны, бул ығбал емес, апат. Қудай сақласын!—Бий өз-өзинен сөйлеп, Жақсылықтың түсинбей аң-таңы шығып турғанынан садалығын уқты.—Кеттик, балам,—деди.

Олар „Көк өзекти“ жағалап Сабыр сыйпаң аўылының бийдай аңызына жақынлағанда, алдына Дәўим шықты.

— Орыс бий, сизди Есенгелди мәҳрем ертең нонуштаға жетсин деп буйырды,—деди.

Маман бий, Есенгелди бийдиң аткосшысына шекем ермек қылыў мақсетинде „орыс бий“ дегенине, ашыўланбады, солай деў әдеттеги қубылыс сыяқланып, шырайында, даўысында өзгертпестен басқа нәрсеге таңланды:

— Мәҳрем?!

— Аўа, Есенгелди бий емес, Есенгелди мәҳрем! Сизден мәртебеси, аты жоқары мәҳрем, Мәҳрем!

— Өте бер.

— Нонушта деген не, бий ата?—деди Жақсылық былайырақ шыққан соң.

— Хийўаша ҳалқас дегени болса керек.

— Қарақалпақша ҳалқас десе не қылады екен?

— Өйтсе мәҳрем бола алмайды да!

— Ҳеееее.

Маман бийдиң қыялы жаңа көрген ат излери менен бәнт: „Уўлы ат туяқлары пайда болғаны, және бир әламаттың басы... Бийреҳим қудай, және көз жумып қарап, басынан матам қалпағы айрылмаған, көкиреги шерли халқыма қолшаршыдай бул копалықты да көпсинбесең болғаныўой... Дүньяға адам жаратасаң, оларды бир-бирине жаў қылып жаратасаң. Ҳәмме адам сениң сумлығыңа түсинип өзиңе өшегисе ме? Дүнья астан-кестен болып, өз орнына бир түсер еди...“

Сабыр сыйпаң аўылынан шаўқым еситилди. Нениң үстинде даў басланғаны нәмәлим, бир топар адам бир атлыны ортаға алып, мушларын силтеп сөйлеп тур. Маман бий ортадағы атлыны узақтан таныды. Бели бүгилген ғарры Есим бий екен. Солай қарап ат айдады. Көпшиликке сәлем берди. Өткен жылғы нөкер алыспада бирликти бузып, Есенгелди бий тәрепине өтип кеткен, денеси күнде қалған сазаның қабыршағына усаған жылтыр қара балықшы сәлем алыўдың орнына, қара қалпағын қолына алып:

— Маман бий, әпиў етиңиз,—деп алдына шықты.—Сизди ҳеш жерден таппадық. Хийўадан көп атлылар келипти. Есенгелди бийди мәҳрем қылып, ҳақысына ел талап салық өндириўге келген. Кеше олардың он атлысы аўылда дүбирли курып, көшеге шыққан адам болса бир-бирден камшы урып өтти. Бул не деген бассыныў? Билмедик!

Маман бийдиң жүреги тилингендей қанталап турыпты, бирақ жете түсинбегенликтен Есим бийге қарады:

— Дана бий, мен Есенгелди мәҳремликинен киятырман,—

деди ол.—Бизиң шокка жүз тилла салық салды. Жаңадәрьядағылардан басқа усы жағаның қарақалпақлары ханға еки мың тилла беріўи керек болған Соған қырық атлы келипти.

— Бу тах әперген елге ханның жәрдемиме екен?

— Тахты-тажымды нығайтыў ушын депти хан.

— Тахты-тажын нығайтатуғын нөкери!...—Маман бий усылай деп салып азғана ойланып турды да:—Аўа дағы,—деди.—Тахты-тажын қорғайтуғын нөкерлер арасын да қарақалпақтан нөкер алып қалмаған. Енди бул жақта да, дастурхан Хийўа-ханыники, наны бизден болайын дегени. Ызыллаған сонаның шаққанынан қашып, билдирмей қан сорыйтуғын сүликке тап болмасақ жақсы.—Ол усы гәпи менен тыңлаўшылардың үскинин қуйылдырып алғанын сезди.—Якшы, жумысларыңызға тарқай турыңлар, мен мәхрем менен сөйлесип, анығын билейин.

— Сөйт, дана бий, сөйт,—деди Сабыр сыйпаң.—Есим бий атамызғада өтиниш қылып атыр едик. Қартайғанда көрген баламызға той берейик деп жыйнаған ғәрежетимизден айрылып қалмайық.

Есим бий бүгин аўылына жете алмайтуғын болғаны ушын Маман бий мирәт салып, аўылына ертип әкетти. Жолда олар көп сөйлесип, көп сырласты.

— Билмедим, билмедим,—деди ғарры бий, а шыўға буўлығып.—Иси ерикленлердің көкмарына айналдық. Бир ўақытта жунғар ханының, бир ўақытта Киши жүз ханының, бир ўақытта орыс елшисиниң тақымында женшилдик. Бәринен қашып-қашып, жүнимиз жулынып, камшы көтерер тери, жүк көтерер сүйек қалмай езилип, ерке айланғанда, Хийўа ханының тақымына түсейин дегенимиз. Қәйерде де, әжелине асығып шопанның таяғына сүйкенген қотыр ешки бола бердик.

Маман бий недерин билмей бас шайқады, өкинишли бас шайқады, өз халқының өткен өмирлери ушын пушаймаңы артып, тислене бас шайқады... Көз алды думан тартты. Думан арасында; туяқларынан жалын ушқынлатып көлди лаўлатқан дүркин-дүркин атлар, олардың уўлы туяқлары арасында жылласып жуўырысқан балалар, ханымлар, кемпирлер, ғарры-лар көрди. Суўласқан бадана көзлерин уўқалап-уўқалап жиберип:

— Жақсылық, сен анаў үйлерге бар, Хийўаға нөкер болып, ақсақ қайтқан киси бар, аты Нурабылла, соны кеште бизикине ертип кел,—деди де, ол жуўырып кеткен соң:—Есим бий, нәлетий сум хан, нөкерликке айдап-айдап, изинде барлық жарақларды ашқалағанын көрмейсең бе? Нәде болса ата-баба ле-

бизине садық қаламыз. Сорлы басымыз ширип, ханға берген бес жүз нөкерди орыс лашкерине қосалмадықта! Соңда түркияны женип уллы патша уллы жәрдемин тезлетер еди...

—Пайтында силтенбеген қылышқа не деп өкинесең?

Маман бий сөзинин пәтиўасы кетип, езбе болып баратырғандай сезинип астынғы ерин бир тислеп алды:

—Аўа, солай усаған. Кеште Бегдулла қара сақал-әм шақырылсын. Убайдулла бийге жиберип алайық. Нурабылла Мырзабек бийге барып қайтсын. Әжел-апат әкелгенлерге әжел-апат арқалатып жибермеўек болмайды.

Есим бий, жақсы-жаман демеди. Бирақ Маман бий оның жүзинде мақуллаўдың изи барлығын сезди...

19

Есенгелди мәхрем өз үйине жыйналған аўылласлары, зәңгилеслери, бийлер арасында булқып сөйлеп отыр:

—Азды көп, әззиин күшли, қорқақты батыр етип көрсетиўдин түрли-түрли жоллары бар. Гәп қыйсының таба билиўде... Мухаммед Әмин инах маған мәхремлик берип, ел-халқым ҳақында сорағанда, елдин аз екенин билдиргим келмеди; Ҳәр қопалықтың, ҳәр шоқалақтың, ҳәр көлдің, ҳәр дәрьяның бойында шашырап жүрген бес-алты түтинди-ақ айырым-айырым елат, айырым-айырым урыў деп айттым. Гәйти өзимиздің аўылдан басладым. Ашамайлылардың сақыўын қабасаны үшбасын... бөлек-бөлек урыў деп айттым. Қазақларға жақын аўылды Хийўашалап «қазаяқлы» деп жибердим. Нурабылла ақсақтың аўылындағы еки баймақ есиме түсип «баймақлы» дедим. Қуўлы көлдің бойындағы қәндекке қонысланғанларды «қәндекли» дедим, әзелден бар Қолдаўлы, Мүйтен, Балғалы, Ырғақлы... бәрин қалдырмадым, қулласы бурынғы-соңғысы болып тек Қоныраттың өзин он еки ме—он төрт пе, тийре қылдым. Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғытлылардың да есиме түскен тийрелерин айтып, сапын көбейтиўге урындым! Апна, Мәжек, Аралбай, Бексыйық, Қарамойын, Ябы, Добал, Оймаўыт, Тамғалы, Шүнийт... бәри меннен қалмады. Умытқан жәриме жаңадан ат қойып жибердим. Сабырсыйпаң аўылын соның аты менен атайын десем, келиспеди, аўылындағы ыссы урған ийт түйнектей төрт-бес сарысын еслеп «бес сары» урыўы дедим. «Көк өзектің» арқасында бәри болып үш-төрт қарасы жоқ, бирақ аран қаза бере-

туғын топарды „аранжы" дедим. Есимде жоқларына Дәўим жәрдем етти. Тийекли, Найман, Уйғыр, Қаңлы, Ақм аңғыт, Карамаңғыт, Токманғыт, Куйын, Тамғалы, Қарамойын... бәри-бәри айтылды. Келген атлылар бизди өтирикши қылып, аз екен, деп кетпесин, әйгеўир меннің умытқанларым болса өзлериниз айтарсыз. Қулласы көп көрине берейик. Маман усап урыўларды жасырғаннан пайда жоқ. Көппен десек, айбат, күш...

— Урыўдың саны менен елди айбатлы еткениниз жақсы болған.

— Мәхрем аға, ябылар ше?

— Ябылар үлкен урыў емес ғой. Ҳәй, усы ябы дегенге есиме түседи, үлкен басымды киширтип Маман орысты нонушта шақырттым. Түсликке де жетпейжатырғанда, Кудай геўде берсе де, ақыл бермеген, ишинен қасық айланбас адам екен. Хийўа, Маман орыс дегенде, ашырқаған қасқыр. Талатайын ба со! Ат жуўмаға кеткенлердің биреўине ым қақсам, тилин айқара тислетеди. Әттең, менде адамгершилик, қарақалпақтың қаны бар. Оның усыны түсинбеўине қарағанда, пәмсиз, өз ўақтында Мурат шайхтың бир тоты қусы болды ма дейменби. Журт онан алданды. Ел „Маман бий", „орыс ели", „үмит қағазы" деп талай-талай рет тақан қалтасын арқалады. Сонда да сол Маман орыс, елди және бўлдырмекши. Қазақ арасына барып елдиң намысын сатып, мал әкелген. Және, „казақлар мал берди" деп жаўды мақтап, адамларға үлестиргенин айтсаңа. Ғаўбас! Ҳәзир бизиң елге кудайдың оң көзи түсти. Қуяш күлип қарады. Керек болса, Киши жүзге шабыўыл менен барып Мамандай пәтияға емес, күш пенен мал аламыз. Мен де ийт бағып жүргеним жоқ. Бәриниң ғамын жеп жүрмен. Пүткил елимизди Мухаммед Әмин ханхтың қол астына өткерип еркине берип келдим!

Тап усы ўақытта жетип келген Маман бий Есенгелди мәхремниң соңғы гәпин толық еситип қалды. Аттан түспей жабықты түрип:

— Өйтип халық атынан сөйлеўге не ҳақың бар еди?— деди.

Маман бийдиң ашшы-ызалы, өткир даўысын ҳәмме таныды. Есенгелди мәхрем қайдан шыққанын билмей жан-жағына апалақлап, оның ат үстинен жабықты көтерип турғанын көрди. Тикейди. Керегениң басына илдириўли ақ пышақлы қәмарын. дана бийдиң тартып әкетиўинен қорқып, ала сала белине буўып атырып. сөйленди:

— Нәмәрт, тўлки! Енди ураап үй тыңлайтуғын болдың ба?

Маман бий камшысының сабы менен отаўдың жабығын кеңирек түрди:

— Сендей ала ғарғаның үстинен ушыў керек. Қәне, қайтала. Елди кимге саттым дедиң?

— Бурмалама, тўлки. Сатпадым. Хийўаның қол астына ерким менен бердим, сен саткансаң, сен! Дини, тили басқаларға сатқансаң!—деп Есенгелди мәхрем пәтленип, есикке жуўырды. Отаўды толтыра отырған байлар, бийлер, кәткудалар есикке таласып ере шықты.

Мәхремниң әўелги пәтя қоян көрген тазының пәти еди. Ақ боз атын жеңилтек ертлеп минип, ҳәр қандай шайқасқа таярланып келген бийди көрип, отаўдың белдеўинен услай ирғилди:

— Шийге ат сүйкеме, түс! Түс деймен!

— Ҳай, шымшық! Қырғый болғысы келген шымшық!—деди Маман. Оның тисленген ашыўлы гәпи Есенгелдиниң жети жүйесинен өтти. Шыдады.

„Көк өзек" таманнан қара шор атлы көринди. Олар Мухаммед Әмин ханақтың Есенгелди мәхремге қосып жиберген жаўжарақлы нөкерлери еди. Өткен сапары Маман бийдиң теңиз жақтан қайтып киятырғанда, көл қамысын сүрдеў қылып жапырып кеткен ат излери де, усы нөкерлердиң излери. Бир ҳәптеден бери мәхрем аўылында бәзим қурып, иси ериккен гезде жақын-жуўық аўылларға барып, адамлардың көзлерин қорқытыў ушын, көрингенди бир қамшылап кететуғын да усы атлылар. Ҳәзир, олардың аўыл жигитлерине исенбей, азанда өз атларын жуўыўға кеткенинен киятырған пайты еди.

— Изғардан шаң шығаражақ сен бе? Елге пана болған көлге от басыўға нийети бар, анаў отлы, уў туяқлы дүбир қурғанларды сен әкелдиң бе?—деди Маман бий.

— Өзиң сондай жаў-жарақлы атлыларға арқа сүйей алмағаның ушын ишиң өртенип тур ғой. Өртенсин, өртенсин!

— Менің ишим ҳеш гәп, халықтың ишине қоз салма!

— Балтамтап тамам! Кәне кәткудалар, анаў нөкерлерди аттан түсириңлер,—деп буйырды мәхрем.

Сақал-шашлары селкилдескен адамлар хийўалылардың атларын жылаўлаўға жуўырысты.

Қарақалпақлар арасынан нөкер жыйнаўға да қатнасқан узын ишектей арық жасаўыл басы, қылышын қамшы орнына қолына сырт-сырт урып, шапанының шалғайына бир сүйкеп жиберип, мәхремниң қапталына келди.

— Мынаў буғақлы буға еле жын көзленгенин тасламапты

гой,—деди ол Маманға қылышын шошайтып.—Уллы дәрежели хан мәхреми, урыксат етсеңиз, буны арбаға коса беретуғын қылсақ? Алды менен анаў айбатлы ҳарам муртын қырыў керек! Бизиң Хийўада бундайларды азыўлы дейди. Көлге кеңлик, сизге еркинлик керек, мәхрем.

Маман бийдиң жығырданы қайнаса да, Есенгелдиниң қандай буйрық беретуғынын күтти.

— Маман, сиз де аўзы дуўалы адамлардың бирисиз,—дели Есенгелди азғана ойланып алғаннан соң.—Жасаўыл басының қылышын қынабына тықтыр, жәрдем бер.

Маман бий жуўап орнына түнерди.

— Орыс, гәптен нәр алдың ба?—деди Есенгелди жүдә сыкақ пенен күлип.—Сени шақыртқандағы мақсетим—ел бирлигиниң кепсерин айырмаў еди. Сен қысқа гәпти жақсы көресең. Мухаммед Әмин инақ урыста көп зыян көрди. Зыянын көтерисписек болмайды. Ырасын айтыў керек. Бизде тилланың өзи жоқ, сол ушын ханға еки мың тиллалық ғәрежет бериўге ықрар қылдым.

Мәхрем менен жасаўыл басының туў сыртына қылыш-найзалы пияда нөкерлер келип, шоқланды.

— Еки мың тилла өнбесе не қыласаң?—деди Маман бий.

— Өнбесе де, өндиремиз.

— Өнбейди, өндире алмайсаң!—деди бий атының жылаўын шекшийтип тартып.

Мәхрем шығанағы менен жасаўыл басыны түртти. Ол қылышын көтерип нөкерлерине „басың" деген белги берди.

Қасқыр көрген ийттей ҳәмме алға умтылды. Ақ боз дүбирге шыдамай, алдыңғы еки аяғын көтерип шапшыды. Алды менен бас салған бир нөкер ақбоздың туяғы астына оммақазан атты, екиншисиниң маңлайын Маманның қамшысы тилди, үшинши биреўине қылыш тийип, геллеси қапталына шоршып түсти.

Нөкерлер бәспеди. Қара шыбындай ғаўлап алға басты.

Усылайынша, ат туяқлары астынан өрт ошақлары қазылды, қамыслар, жыңғыллар, уўлы туяқлар астында пышыр-пышыр езилип, ҳақыйқый қан төгиспениң тамызығы таярланып үлкен шайқастың уллы аласапыраны басланды...

Төрт туяғы өз жерине тирелген ақ боз ҳеш күшке төтепки бермей, олардың тобын айрып кублаға қарай қаңғып кетти. Жасаўыл басы изинен оқ көширди, пайдасыз. Маман бий қамыслықтың арасына сиңип, көзден ғайып болды. Пант жеп калған Жасаўыл басы ашыў менен нөкерлерин малдай ийирип,

Маман бий жүрип өткен қопалықларға от басып, аўылларды түтинге мантықтырыўға буйрық бериўге қарап еди, Есенгелди албырақлап келип, Жасаўыл басының алдында, өз шалғайына өзи оратылып жығылды ҳәм жер тисленип жатып жалбарынды.

— Садағаң кетейин, кешир! Кешир, қәдирли мийманым. Өйтпе, кәрамаглы Хийўаның топырағынан жасалған адам!

— Түргелип сөйле, муддайы Мәхрем! Қутырған бөрине тислетип, болып гөрине еңкилдейсең бе?

— Ол қутырған, дурыс айттыңыз, кәрамаглы Хийўаның беги. Ол мениң жаныма жеги болған бөри. Сизге Қоңырат урыўының атынан ант етемен, Жайылған бабам яр болса, сол бөриниң изиндеги күшиклери менен сап қылып беремен. Бирақ елимди түтинге мантықтырмаңыз, мениң патас жериме төгилген бир шәзаданың қаны ушын аты қоңыратты аяғынан тик бастыраман...

— Онда көтер урыўыңды!

— Көтеремен, кәрамаглы жасаўыл басы. Мәўлет бериң. Бир жума мәўлет бериң.—Есенгелди мәхрем түргелип, жақынласып турған жанашыр аўылласларына, бийлерге қарады.—Көрдиңиз ғой, адамлар? Жаңағы қутырған бөри ҳәмме елдиң бахтына кара тигип, кийели топырағымызға шәзаданың пәк қанын ағызып қашты. Изин ойран етип кашты. Шыдам адә болды. Сол найсап орыстың тили кесилип, өзи топыраққа араласпай, елге тынышлық жоқ. Муңлы халық және түгин жутпасын, және баламыз жыламасын десеңиз, изиңизге еретуғынларды аяғынан тик бастырыңлар!.. Түсиниңлер! Патас жериңизге кәрамаглы Хийўаның пәк нөкерлериниң қаны тамбасын. Бул гүна! Биздей ғарғысқа ушыраған ушын гүна!

— Биз сизликпиз, мәхрем!

Бул даўыс жыламсыраған мәхремниң кеўлин жумсартты, талай урысларға қатнасып, талай өлиниң көкирегинен басып өтип жүрген Жасаўылбасы ушын бир нөкердиң өлими, қабаған бир ийттиң өлиминен ашынарлы емес еди, бирақ, бәне менен, ханға қәдирли мәхремге зыкын өткериў мақсетинде, ашыўын баспай турған кейпинен босасты.

— Шыдайық, мәхрем, лекин, сол ҳәўлеки орыс бийдиң атының туяғы тийген жерди өз халқына қыршытасаң!

— Әжеп, кәрамаглы жасаўыл басы! Аўылласларым, зәңгилеслерим, еситтиңиз бе? Баўырынан жел өткен бенде орыс бийге қарсы майданға шықсын!..

* * *

Маман бий ашыў менен Хийўа нөкерлерине басқы таптырыз, зып бергенде, қара басын сақытлаўды мәксет етпеди. Нөкерлер изимнен куўар деп ләмеленген еди. Сондағы ойы: олар куўа койса, кайымшыл ақбоз ат жеткермейди, туттырмайды. Бул әтираптың әдди-үддин билмейтуғын жаў „тутамыз, тутамыз" деў менен шашыўланады. Әне, соннан кейин күш жумсап, бирин-бирине қоспай жекме-жек қылышласыў еди. Жаў нөкерлери оның бул ойын болдырмады. Қасқырға жете алмаған аўыл ийтлериндей шоғыртпақласып, жасаўыл басыны дөгереклеп, мәсләҳәт қурып қалды. Енди истиң насырға шабатуғыныи түсинген бий ҳеш жерде гидирмеди. Ақ боз аттың бас-көзи демей қамшылады, қуйынлатыў менен келип, Убайдулла бийдиң аўылына хабар етиўге белгиленген Бегдулла қара сақалға, Мырзабек бийге хабар етиўге белгиленген Нурабыллаға бир-бир ат таўып берип, кетиўлерин тезлетти. Ҳәр бирине зиңҳарлап асығыс тапсырма берди:

— Жылынармыз деген отымыздан өрт кетежақ күн туўды. Қаралы болған елди бул дүньяның илмешекли ғалма-ғалынан жасырған қопалықларды өртеўге Хийўадан атлылар келди де. Ҳәр аттың туяғында әлем отына тамызықтың ушқыны көринеди де. Алдын алыўға жәрдем сорап келдим-де. Маман бийдиң көкиреги жаманлықты сезип, алдыңызға ийилген басы менен коса, қан қуйылған жүрегиниң сөзин жиберди-де.

Ол усыларды айтты да, қуйынлатып шабысы менен ақ боз аттың басын Есим бий аўылына бурды.

Аманлықта бундай ойқас салып шаппайтуғын бий атының дүбирин еситкен аўыллар өзлерин әллеқандай жаманлыққа таярлады...

20.

Хийўадан келген жасаўыл басы Есенгелдиниң таярлық ушын өтиниў сораған мәўлетли жумасына шекем шыдамады, асықтырады. Ҳалқасқа отырарла, я кешки аўқаттан кейин жатар алдында;

— Мәҳрем, қамысты бос услап атырсаң, қолың емес, кегирдегиңди кыйып кетпесин,—деп, қайрамаған күни жоқ.

Бул Есенгелдиниң жүйкесин қуртқан үстине қуртты, шөктирди, аздырды, шытайы қылды, сол ушын ба даўысын күннен күнге ҳәм бәлент, ҳәм ашыўлы шығаратуғын болды. Нәтийжеси жаман шықпады. Уәдели жумаға гилең тәрепдарларынан атлы-пиядасы мыңға шамалас қол тайын болды.

Түнерип жүрген жасаўыл басы енди ғана ашылысты. Есенгелди менен нөкерлерин ертип, жыйналғанларға бурын сырлас, үйреншикли адамдай-ақ бирден болар иске көшти.

— Жаўыңыз орыс бийди соңғы ирет анаў қамыслыққа сиңип баратырғанда көрип қалдым,—деп „Көк өзек" таманның қамыслығына қамшы шошайтты.—Ақсат ғана қолға түсириўдиң жолы—орыс бий паналағандай қопа қоймайсыз.—Ол усыны айтты да, нөкерлериниң бойы келиндей биреўине ым қақты. Нөкер атынан, жерге тымп етип түсип, бир баў қамыс орып шом буўды, ушын отқа басып лаўлатыўы менен жасаўыл басы қамшы силтеген қалың қамыслыққа қарай жүрди...

Аздан кейин сол қалың қамыслықта гүўлеген қызыл жалын көтерилди.

— Әне, ендиги ис сизлердики, биз хызметиңизге тайын,— деп жасаўыл басы Есенгелдиге „сен не дейсең?" дегендей шот маңлайына зорға сыйған дөңгелек қызыл ала көзлерин атты. Аўыллардың суйықтағы ықтырмасы өртенип атырғанына сайсүйеги сырқырап, шытнап кетежақ болып турған Есенгелди ҳеш сөйлеместен, түнериўи менен атынан түсти. Келиндей нөкердиң үлгиси бойынша бир шомға от тийгизип, Маман бий кирген қалың қамыслықтың екинши жерине от басты. Бул да гүўледи...

Жер жүзиндеги мыклы гиндиклердиң бири деп атаңған Хийўаға жаранып, әптада қарақалпақ халқы атынан биринши мәҳремлик алған Есенгелдиге исенип, даўын-даўласыўға, жаўын-жаўласыўға келген тәрепдарлары енди қарап турмады, көк куўалаған малдай шашыла таба тутып, тепе-тең Есенгелдиниң исин тәкирарлаўға өтти... Оларға болысқандай теңиз таманнан самал күшейди. Қәпелимде, жалын-жалынға уласты, түтин түтинге қосылды. Аспан менен жер арасындағы бостанлық қызыл жалын аралас буўазақ-буўазақ қара түтинге толып кетти. Бир топалаң әламат басланды: қамыслықлар арасынан шыр-пыр ушып көтерилген ҳәр қыйлы қуслардың қанат-қуйрықлары күйип, түнги гүбелектей, томп-томп қайтып отқа түсип жатты. Инлеринде, уяларында туншыққан ҳайўанлардың аянышлы даўысларына қосыла, от арасынан секирип жүнлери пысқып, жалынлап, жан айбат пенен шапқылаған туяқлы ҳайўанлардың излеўинен адамлар жуўырысып, жан таласы менен нәпси арасындағы гүрес қызды. Тынымсыз даўам етти... Жән-

жақ ҳеш түсиниксиз гүўилдиге, шуўылдыға, жылаған ызылдыға толып, қулақлар питти...

Араларын қопалықлар менен қалың тоғайлықлар бөлген аўыллар, жалпыламай өрттеи кейин пайда болған майданлықларда, шашыўланып, суўы қурыған көлдиң балығындай, шоқшоқ болып тасырайып қала берди...

„...Халайықлар, халайықлар, ел көрпеси серпилди, ықтырмаға от тийди, от өшириўге шығыңлар!..

Маман бийдиң даўысы көллер үстинде, атызлар басында, қопалықлар арасында қайта-қайта тәкирар қылыныўда, қайта-қайта гүүирениўде... Сөйтип өртке қарсы күшли ҳүжим даўылы көтерилди, бурқасынлы Арал теңизине сыймай, буўазақ-буўазақ болып бийик жағаға урған үзиликсиз асаў толқын шынжыры киби, қол усласқан неше жүзлеген кемпир-ғаррылар, ҳаял-балалар, баўырынан жел өткен есапсыз адам Маман бийдиң ақбозына ерип, жер танабын куўырып киятырған оттың алдын кеселеди, ким қумған, ким табақ, ким дүмше, ким мес... әйтеўир қолына илинген ыдыс пенен суў куяды, ҳәрекет күшли. Ким бир жыңғыл алып жер сабалайды, кимлер өгиз орнына гүидеге жегилип, от алдынан узын-шубай жер сүрип баратыр.

Шаббазлы өзбеклерден келген Худайбергенлер де Есим бий топары менен биригип, қыйқыў салып от өширисиўде, қарсы тәрепке кесек атыўда...

Арпалысып лаўлаған отты өшириў мүшкил артып баратыр... Өрт базы орынларда теңиздиң бетиндеги қамысқа тийген оттай бөлинип, қара түтин пысқып, аспанға атылғып атырса, базы жерде түтиннен ушқын дөреп, дәрьяның, көлдиң екиниш таманында өрт пайда қылып жатты.

Пышық мурны батпас қопалықлардың орны дала-дала болып қалып атыр. Усы қалалықларды бойлап, гөжегин жойтқан қояндай ат қамшылаған нөкерлер „орыс бий қайда тасалайды?" деген даўрық пенен, өрден ыққа шабысыўда, Есенгелдиниң шақырығына келген мықлаған қол бир-бирин жаздырыспай, „анаў қараўытқан орыс бий" десип, қулаған күйик тораңғыллардан-тораңғылларға, шоқалақтан-шоқалақка ғорбаң-ғорбаң жуўырысып жүр...

Бир кең жазықлықта еки тәреп жолығысты. Қатаң саўаш басланды: қошқар дүгислери, қораз шоқысыўлары, теке тиреслери, ҳаял жулысыўлары, палўан гүреслери, бий қамшылары, нөкер найза-қылышлары... бәри-бәри ҳәрекетке кирди.

Өрттен кейинги қап-қара түбирлердиң пысқыўын қан тамшылары өширип жатты.

Сан мың қолды баслаған ақбоз атлы Маман бий ат-жарақлы Хийўаның қырық нөкери ҳәм қоңырат атлылары арасында тынбай даўыслап, тәрепдарларын хошеметлеп, өзиниң аманлығынан хабар берип, қайымға келген нөкерди алдына өңгерип қашадыда, қара гөрим жерге апарып қозыдай ылақтырып келеди, және биреўине қол салады, куўады, қашады...

Бул соқлығысыў және бир күн созылғанда, от берген атжарақлы тәрептиң жеңиске ерисиўи сөзсиз еди, от өшириўшилерге бирден йош кирди. Иәиинде жүзден аса атлысы бар Мырзабек бийдиң ҳаўазы еситилди:

— Ҳарма, Маман бий! Бизге майдан бер, дем ал, Маман бий! Қарақалпақтың жәбиркешлери, көрсетиң бизге жаўығыздың!

Урыс қайтадан қызды, жекке жүйрик атлыны туталмай өзлеринише „ойын" қурып жүрген нөкерлер енди шын мәнисиндеги урысқа өтти. Ҳақыйқат аяўсыз қан төгиспе енди басланды... Күн бата елиўлеген атлысы менен ғарры Убайдулла бий жетти. Лекин ғарры бий абайсызда аттан қулады... Енди урыс жүдә шийеленисти. Намазшамға дейин тынбай урысқан Хийўа нөкерлери, Есенгелди ҳәм оның бираз атлылары шаршады ма, қараңғы түскен соң, суўға батқан кесектей, ғайып болды... Ғажжа-ғаж шайнаспа урыстың даўамы таң атыўына қалдырылды...

Келеси күни азанда куяш нурына араласып „Көп күшти көрген Хийўалылар басқы таўып қашыпты" деген ғаўасат шықты. Бул расқа айналды.

Урыс тоқтады. Ҳәрким өз ғалма-ғалына қайтты.

21.

— ...Үй соғыў жақсылардың иси, бузыў доңызлардики...

Аманлық шәкирт болған үйшиниң базда-базда айтатуғын бес гәпи усы. Буннан тысқары көп сөйлемес, көлирең гәпке сараң адам екен. Бәрҳа жумыс пенен бәнт. Гүймең-гүймең, гә ағаш жонады, гә уўық ийеди, гә көклейди... Не ислесе де бәрин шәкирти ушын ислеп атырғандай. Көрсетпей, үйретпей, ескертпей ис басламас. Шаршаса, жоңқалардың үстине жамбаслап жатып:

— Азаматым, енди өзиң көрши,—дейди де, Аманлықтың исин бақлайды. Ол набада ағашты терис жонып бўлдирсе де,

қызбас, орнынан қозғалмас. „Енди анаўсын қолға алып көршін“ дейди мыйығынан күлип.

Устаның ҳаялы да ыятый ҳақ кеўилли адам болып шықты. Өзи жас балалы бола алмаған жапсақлы ҳаял екен. Қаракөзди өз перзентиндей көрип қалды. Оның еки қатлығы билинип, аяғы аўырласқалы, көп жумсамайтуғын болды. Азанда оның уйқысын бузбай, өзи чай қайнатып оятады.

— Түргел қызым, Қаракөз.—дейди әлпайым.

Бул жағдайлар Аманлықтың усы үйге деген адамгершилик сүйиспеншиллигин, усталыққа деген уқыбын арттырған үстине арттырды. Иске қунт пенен берилди. Алағаланбады. Хийўаны күсемеди. Ҳәттеки, аўыл-ели ҳаққында хабар билиўге қызықсынбады да. „Еле бәрин билермен“ деп, өзин-өзи жубатады. Набада Бектемир есине түссе, көриў қайтқысы келип турады да, „пай әдети жаман, ашшы дәлкек қылады, келсе, бийшара кем кеўилли Қаракөзимниң зейнине тийер“ деп, оны умытыўға тырысады.

Устаның исеними артып, үйлик талды шабыўға өзи кетип, өзи таңлайтуғын дәрежеге жетип қалды.

Бүгин ол тоғайды көп гезди. Ағаш таңлағанлықтан емес, тек еркин дем алғысы келип жүр... Өткен өмирин көз алдыиан елеслетти. Идиралды улы Жақсылығын еследи. „Ол да үйши болса, атына сәйкес Жақсылыққа хызмет қылса, алғысларға сазыўар болса... Ҳаял әперип шаңырақ қылсам. Ақлық сүйсем, Гәрип Қаракөзим туўған баланы изине ертип өзи адам қылса... Өткен өмирге налымай-ақ, ендигисинен-ақ разы болар едим... Жақсы жасамақ болса да жақсы болып өлмек жоқ деген. Ең болмаса өлимим қәдирли болса...“

Уйқыда мүлгиген тоғайдың тынышын бузған „тақ-тақ“ еситилди. Қулақ салды. Ким бул? Балта урыўы тез-тез. Бундай шәпик ҳәрекетлер Бектемирде болағуғын еди. Сол мекен?.. Ол тоқылды таманға қарай жүрди. Ақ теректей бойшаң сулыў ақ талды шаўып атырған биреўди көрди. Балтаны ҳәр урған сайын басындағы қара қалпағы селк-селк етеди. Сөзсиз, Бектемир! Себеби бул әтиратта бундай калпақ киятуғынлар аз. Ойнап қорқытпақшы болып турды да, балалық етпейин деген ой менен, алыстан атын айтып, сәлем берди. Бектемир қалпағы менен маңлайының терин сыпырып артына бурылды, „Ҳаў, Аманлық аға...“ деп дәлбиреклеп келе сала қол алысты. Аманлық-есенликтен кейинги биринши сораўы мынаў болды:

— Аманлық аға, пушық жеңгей саўма?

„Бул бижық сәўейекке неге айттым?“ деп өкинди Аманлық ҳәм оны қайтарып қойғысы келди:

— Дәлкек қылма, қәшым. Ай жарылқап қуи туўып, перзент көрсетсе, мурны да, тили де билинбей кетеди маған.

Бектемир оның шырайынан шын ашыўланғанын уқты. Өз минези өзин муңайтпады, сорады:

— Аманлық аға, елден хабарың бар ма?

— Кестеллем!

Олар шабылған ағаштың үстине қустай қонақлап отырысты.

— Ел астан-кестен болған...—деди Бектемир.

— Бул әдалатсыз қудайға не жаздық екен?!—деп Аманлық бирден сарсылды.

— Аманлық аға, жүрегиңди басып тынлай бер. Ел ишинде бир қайнаўытлаған. Хийўа ханларының бурынғы-соңғы әдети—буқсаң, үстиңе жүк миндире береди екен. Мухаммед Әмин инақ тахқа минип алған соң Есенгелди мәҳремге ертип елге қырық нөкер жиберипти. Үндемей салық төлейтуғын бизиң саҳрайы қарақалпақ па? Маман бий ғужыр менен атқа минип салықшыларға қарсы барлық елди аяғынан тик бастырыпты. Убайдулла бий түўе Мырзабек бийлер-әм келген. Есим бий аўылы, толайым көтерилген. Қулласы, оқ-жараклы Хийўа нөкерлери менен үлкен қан төгиспе болыпты. Бийшара Убайдулла, қартайғанда шейт өлген. Шаббаздан барған Худайберген исимли қолы өнерли өзбек дийханы бар еди, Хийўалы бир нөкер оған „намысың жоқ, сатқын“ деп қылыштан өткерип кетипти. Ҳәзир аўыллар арасы бурынғыдай тоғайлық емес, Киши жүздиң жериндей дала-дала болып қалған дейди. Бәрин от жалаған.

— Есенгелди қай тәрепте болған?—деди Аманлық шыдамай.

— Хийўа тәрепте. Оның көп қоңыратлары Хийўа тәрепке өткен. Хийўалылар болса көбинесе бир аўылдың ийтин екиге бөлип таластырып, тумсығы қанап шүйик болғанына, кесек атып тура берген...

— Ўай, не қылып жибердиң, Бектемир?!

— Не қылайын? Еситип баўырым өртенди. Тек қуўанышлысы Маман бий ғужырланып, Хийўадан барған жасаўыл басыны өлтирген. Және онлаған нөкерин жер менен жексен қылған. Қалғанларына басқы таптырып қашырған. Есенгелди де Хийўаға қашып келген, дейди.

— Енди ашыў менен хан барлық қабаған нйтлерин елдиң үстине айдап, журтты талатады, тукымкурт қылады десеш.

— Олай емес. Ең жақсы тамаиы, олай емес. Хан жақсылықты биледи екен. Жасаўыл басысының өлгенине қыйналмапты. Ол бурынғы ханларға да хызмет етип, бир ешектен, екинши ешекке аўысқан қуйысқандай бир собылық екен... „Өлсе өлсин, тыныш елдиң неге мазасын алды" депти Инах Есенгелдини сарайында бир жума сақлап, қасына көп қатқуда қосып, „саҳрайы қарақалпақтың балаларының көкирегине Хийўаның нурын қуясыз, оқытасыз" деп, бес алты молла да жиберипти. Убайдулла бий баласы Орынбайға жай салдырып, „Орынбай қала" деген ат бергизип, Бухарадан шақыртып молла алдырған деп еситкен едим. Садағаң кетейин Хийўаның ханы, сол „Орынбай қалаға" енди өз атынан шақыртыўсыз-ақ молла жоллапты. „Елдиң толқынын басың" деп тапсырыпты. Бул жақсы.

— Изин жақсылыққа әкелдиң ғой.

— Хийўа дегенниң өзи Хорезм шуқырына нур шашқан шамшырақ емес пе? Сен де, биз де усы шамшырақтың шарапатынан уста болажақпыз... Усталы ел дүзелер деген. Елимиз дүзеледи. Аўзының дуўасы, тилиниң маргиясы, билегиниң күши бар Маман бийге тасаддық дей бер. Есабын таўып елге көп қатқуда, молла әкеткен Есенгелдиге ҳәм рәхмет дей бер. Елде биреў өжет болса, екинши биреў төрелик қылыўы лазым екен.

— Ал енди, сен бул гәплерди қайдан еситтин?

— Хийўада қарақалпақлар жөнинде дуў-дуў гәптен қулағың гер болады. Тап кеше Айдосты көрип қалдым. Сол айтты. Оған ханның өзи айтыпты.

— Ҳәй, қандай киши пейил хан. Айдосты баласынбай сырласып жүрген-ә! Илая мың жасасын бул хан.

— Периште аўмийин дегей.

Олар бираз ўақытқа шекем үндеспей, ҳәр ким билгенинше кеўил дуўасын оқып, ханды алғыслады. Ал, хан болса, елге, қатқуда жоллап, моллалар жибергенде ўақытша не утыўды нәзерде тутты? Ақыбети не болады? Жүзеки жақсылықларының астында қандай сум түлкиниң қып-қызыл сулыў куйрығы былғаңлап атыр? Булар ҳақкында екеўи де ойламады.

— Қәне, Аманлық аға, сырласайық,—деди бир ўақытта Бектемир.—Сен бириниши үйди кимге соғып бериўди ойлап жүрсең

— Мен бе? Мен ...Маман бийге соғып беремен. Өзиң ше?

— Мен бе? Сен де ойландың, мен де ойланып аламан. Қашан қайтасаң?

— Өзиң ше?

— Устаның айтыўы бойынша саррас бир жылдан.

— Куда қәлесе бес-алты айға калмаспан.

— Сен неге мениң ҳаялымды сорамайсан?

— Сенде ҳаял жоқ тә.

— Көресең жоқты. Туўды. Ул туўды. Меники. Дәл өзиме усайды.

— Қутлы болсын, балаңа узақ өмир берсин. Алып қайтасаң ба?

— Баланы таслап кеткенше өлгенim абзал. Ақыры билесең бе? Устаны жек көремен. Шыртылдақ, ҳәстедей болып алып үш ҳаялы барын айтпайсаң ба. Үшеўиниң бурымларын бир қосып байлап сабайтуғыны қәйтерсең. Мениң сүйгилигим жеген таяқтан сай сүйегим қақсап болды. Билмедим, шала үйренсем де қайтаман ба?

— Өйтпе, шыда! Түргелейик, енди ағаш шабайық.

— Азғана сабыр ет, сораўыңа жуўап ал. Биринши рет, үлкен арба соқпастан бурын өз балама, изинен сениң балаңа адағарба соғаман.

— Бул дүньяда мәңги жасағайсаң.

— Пәтияңды өзгерт. Өйтип хор болажақ жағдайым жоқ. Бирге жасағаймыз! Үйши болмаса адамларда ләззет те жоқ.

— Пай, Бектемир, қызық жигитсең дә, түргел енди!

Аманлық оның менен хошласып, балтасын ийнине салып тоғай-таллың арасына сиқды.

Бектемир шала шабылған жуўан ақталға балта урды еки жерден алма гезек тоқ-тоқ еткен балта сеслериден тоғай куслары үркип ушып, шурқылдасып сайрап, өлик тынышлықтағы тоғайға жан кирип жаңғырып турды...

22

Соңғы урыстың жарасы да енапат... Кимлер және гүнренип, кимлер және жылап қалды...

Қайткен менен де, гейде қыстың қақаман бораны киби қалғыратып, гейде жаздың епкинсиз қапырық ыссысы киби демиктирип, адамларды қыйлы-қыйлы бәлекадаларға муптала қылған күнлер еплеп өтип турыпты. Күн батса ғәнийбет, бир ғаўғалы күн артқа тасланғаны. Өли төсекке кирип алғаннан

соң кирпик айқастыртпайтуғын әлўан-әлўан қыяллар ҳәркимниң өзкара басының иси сыяқлы, таң атқаннан соң, тамақ табыў машқаласының астында женшилип қалып кетеди, келеси ақшамда және уйқы бермейди... Қәне усы гезде олардың ойларына түсинген биреў ел аралап жар салса. Жыллы орнынан суўырылып изине ермейтуғын, ертеңги күнниң емин-еркинлиги ушын өлимге бас тикпейтуғын адам қалмас еди!

Көз жетпес бийиклерди аңсаған халықтың қыялын тәжирийбели Хийўа ханы уғып, салық жыйнаўға жиберген қырық нөкериниң бос қайтқанына, жасаўыл басысының өлгенине гийне сақламапты: „Елдиң көзин ашсын, түсинисермиз“ деп, кәткудалар, моллалар жиберген, қолларына жаў-жарақ емес, китап услатып жиберген. Жаманлық келер деп қорқып жүргеи халық, Маман бийдиң урықсаты бойынша шегарадан өтип, парахатлық пенен келген бул қәткудаларға, моллаларға әўелги адырайысса да, соң қушақ ашты. Қуўанысты. Көрингенлериниң алдынан кесе өтпей, жол беристи, төсектиң тазасын, орынның төрин соларға аўыстырды... Ҳәзир олар ел аралап, аңыраған кеўиллерге өзлеринше тухым себиўде.

Әўелги үш күнде кәткулалар, моллалар елдиң дүмпиўинен қорқып бирге жүрген еди, соң бөлинди... Буған да саррас бир мәўсимнен асып баратыр...

Ҳәрқайсысы ҳәржақта бөлинип, бир-бири менен тиллеспесе де, әңгимелери, ой туйғылары ҳәзир ғана ойласып алғандай. Бирин-бири толықтырып, бирин-бири жөплеп жүргенге мегзейди.

Мине, Есенгелди мәхремниң отаўындағы лыққа толы жәмәәт лекин намазынан соң қайтадан чайға отырыпты. Ҳәммениң дыққаты намазға имамлық қылған, күшли қирәәти пүткил аўыл бойлап еситилетуғын хийўалы молланың аўзында. Ешки сақалындай узын сақалы көкирегине басылған ақ шапанлы бул адамның алдында сары муқабалы китап жайылып жатыр. Көзабаға ма, ара-тура бармағын жалап, бетлерин ашқаны болмаса, өзинше сөйлеп отыр:

— Бул дүньяда жыйған дүньяның қыямет қайым күнинде ҳеш пайдасы жоқ. Бул дүньяда жәбирге шыдай бериў керек. Ким жәбирди көп көрсе, жаны жәннетий болады. Есенгелди мәхрем пүткил қоңыраттың ығбалына туўылған қуданың қулы, Муҳаммедтиң үммети. Мен сизлерге айтып отырған бул әңгимелерди ол тәнҳа хан аўзынан еситтим... Ҳәр ким өз урыўы менен жәнетке барса па, па!.. Лекин қуранда, қураниың ҳәм оны үйретиўшиниң тилинен өз тилин артық көрген инсан

куда бийзар деген-әм рәўаят бар. Сақ болыңлар. Қудабийзарлық — дозақыйлық... Биз мусылман, Орыслар намусылман...

* * *

Қурбанбай бийдиң үйинде де әңгиме дуканы қызған. Хийўалы молланың сөзине еликкен жәмәәт шала уйқыда шуғыл мүлгисип отыр.

— Қытайлар әзелден үстемлик ушын жаралған ел. Садағаң кетейин Хийўаның ханына кудадан саза келип, усылай деген. Бабаңыз Дәўлетбай бай пүткил Сырдәрьяны бойлап, жаға жыртысып шейит өлгенде, усыны әрман еткен екен. Әўладлары бабасына садық болып, пүткил қарақалпақка ағалыққа талапланса, әне әўлад, әне зүрят. Ондайлар жәннетий әўлад, жәннетий зүрят. Олай болмаса, баба руўхы қорланғаны... Адам баласы кудадан перзент тилегенде о дүньясын ойласа керек. Лекин, баласының тилин қуран тилине сындырыў бейшийлик... Намусылманлар менен табақлас болыў гүнә...

* * *

—...Аманқул бий, бой сыныңыз келискен адамсыз. Сиздей ийман жүзли адамға өз урыўы менен ел басқарыўдан басқа нәрсе китапта жазылмаған... Кәраматлы хан алдына бас ийип барғаныңызда ўаҳ-ўаҳ!.. Лекин, ким жәбирге шыдаса жәннетий деген рәўаят бар...

* * *

„Орынбай қала“ның шәрдәресинде ҳәммеден бийик отырған Хийўалы молла өз жолдасларының ишиндеги алғыры еди. Шапаны, сәллеси, сақалы, дәмбалы, бәри ақ, мисли ақ куўдай бул адам, қыяметқайым әңгимесинен, бурынғы бухара молласын баспалатып, шәрдәреге бүгин көтерилди.

— Куда әзелий бейиш, дозақты жаратқанда, дозақты ғайры тил, ғайры диндегилерге, бейишти мусылманлар ушын жаратқан. Түрки тили ҳәм мусылман тили. Мухаммед пайғамбар „тили әлҳәмдиллаға гүрмелген бенде дозақта қалмас“ деген екен. Сизлер, Жиналарья бойының қарақалпақлары, дозақ пенен бейиш ортасындағы бир жәл қамыссыз. Орыслар я қазақлар таманнан бир ысырапыл дегиш урса, дозаққа сүңгийсиз де кетесиз. Әзелден биз тамаға, кублаға қараған жүзиңиз

арқаға, ғайры диндегилер тәрепине бурылмаўы лазым. Бабаларыңыз булжаққа баслап көшкенде де, дүньяның шамшырағы Хийўаны нәзерде тутқан. Хийўа болса әлем қуяшы Мәкке-Мәдийнелер бәҳәрленеди... Лекин, сизлер көп жәбирге көнгенсиз, сол ушын жәнетийсиз... Ғайры диниий бир адамының тилин кәлиймаға келтирип, исламның күшиги қылыў, ҳәр бир мусылманға ҳәм парыз, ҳәм қарыз. Ханның сыры купыя сыр. Сизлердей азаматларға айтсам, мени сатпассыз. Кәраматлы Хийўа ханы Жаңадәрья қарақалпақларын пүткил қарақалпақтың сейдини деп, оның ғуналы нөкерлерин шапқаныңызды кеширип отыр. Сарайға да сизлерден кеңесгөй алмақшы... Ҳәзир Хийўаға араласқан Қоңыратлардан лийкинди тартып ала билсеңиз, исиңиз раўаж... Еки дүньясын берген тек сизлер боласыз...

* * *

Усы тақлеттеги әңгимелер Есим бийдиң аўылында да, Ғайып баҳадырдың топарында да, ҳәттеки Бегдулла қарасақал, Сабыр сыйпаң шоқларында да, ҳәр бир майда урыў тийрелери арасында да алма гезек болып өтип атыр. Неликтен де журтшылық тыңлайды, жүдә қызығып тыңлайды, ҳәр ким өз урыўы жөнилдеги мақтаў сөзлерди унатады, бул жөнинде басқалардан сыр түйеди.

Өзлерин хан кәткудалары, Хийўа моллалары деп атаған бул адамларды елге киргизип жиберген Маман бийдиң өзи еди. Оның себеби былай: Хийўалы жаў қашқан менен айналып келетуғыны аян еди. Сонлықтан Маман бий аттан түспеди. Елдиң баслы-баслы жигитлеринен онлағанын изине ертип, аўылдың күбла жийегиндеги қамыслыққа сиңди ҳәм усы көлдиң жолбарысындай қамыс аралап, Хийўа таманнан жаў күтти. Ол күткен қаҳарлы жаў келмеди, оның орнына, басқы таўып Хийўаға қашқан Есенгелди мәҳремге ерген гилең көк ешекли, ақ куўдай кийинген ғаррылар пайда болды. Маман бий алдын кеселеп тиитиў жүргизгенде, олардың ҳеш биринен жарақ шықпады, керисинше қойынларынан биреў-екеўден китап шықты. Илим-икмет десе жаны кумар бий бул жағдайға лал болды қалды.

— Биз Есенгелди мәҳремниң тилегине биноан хан ҳәмирн менен елиңе киятырмыз, бала оқытамыз, керек емес десеңиз усыкәрадан ғырра қайтамыз,—деди бири.

— Қайсы тилде бала оқытасыз?

— Қуданың тилинде.

— Қуданың тили қайсы тил?

— Қураннық тили.

— Қарақалпақ тили ше?

— Қуданың тилине жатпайды.

— Онда сол кудай қарақалпақ тилин неге шығарған?

— Әсиге кетип кудайбийзар болдың, кәлийма қайтар... Ләа, илаҳаиллалаҳууў...—деп кәлийма қайтарып, ешеги атқа тәкаббил, сәллесин диңкийтип ораған, жасына қарағанда куўнақ сын-сымбатлы, семизшик, бетиниң қызылы еле басылмаған мәпилик ғарры жасаўураған көзлерин ақ орамал менен сыпырып Маман бийге жақынлады:—Ҳа, Маман бий сен бе? Олай болса түс аттан. Мениң исмям Әўез хожа ийшан. Мурат шайх пенен Бухарада бир оқыганман. Сениң атаң Орезан батыр Хийўаға келгенде алдына дәстурхан жайғанман. Ҳо, ҳо, жезқанат палапан, сен неге бәрқа өзинди журт түсиниўин талап етесең? Сен де журтты түсинип бақ! Ҳа, арт бетимизге неге сығаланасаң? Жасырынып турған атлы нөкерлери бар дедиң бе? Жоқ! Биз бир мөмин кептерлер. Жақсы ийет пенен ушып киятырмыз. Қарақалпақтың дин ҳәзирети Мурат шайхтың денесин кийели Сырдәрья бойынан шамшырақлы Хорезм шукырына әкелдиремен... Есенгелди мәҳремге неге олыйып турсаң? Ол усы елге сеннен кем жан ашыта ма? Бийкар! Биз билемиз, елиң аз, урыўлар аз, бирақ бул мәҳрем хан алдында қызыл тилин жалдап, елинди көп урыў етип көрсетти. Мине, биз усы ешекли киятырған ислам күшиклери, Есенгелди мәҳрем ҳаққына дуўа қыллық, хан алдындағы бир өтиригин кешириўди сорадық...

Маман бий не қыларын билмей бадана көзлери менен шар тәрепти гөзледи:

— Есенгелдиниң елди майдалап урыў көп дегени — бир ошақтың қозын шашып қызғынын қашырғаны. Үлкен ошақтың отын өшириўге бир көлдиң суўы керек еди. Енди сизлер түпирик пенен-ақ от өширетуғын болғансыз. Буны хайның мақуллағаны, сизлердиң луўа қылғаныңыз – куўанғаныңыз.

Әўез хожа Маман бийди толық түсинди. Қорықты. Бирақ сыр бермей сақалы селк-селк күлди.

— Сени зәҳәр шөп дейтуғын еди, бийкар айтыпты. Ауызының сарысы кетпеген палапан екенсең,—деди езиўлерин сыпырып.

— Өтиңлер. Нийетимиз жақсы деп өтиңлер, изиңизден жаман нийетли нөкерлер пайда болса, биринши нәўбетте сиз-

лер елимдарсыз. Бириңиз қалмай тораңғылға асыласыз, теңизге тасланасыз.

— Ҳәр ким ўәдесине берк болсын,—дёди Әўез хожа ийшан күтә салдамлы.

Маман бий оларды усылайынша елге араластырып алды. Басқа ат-жарақлы жаў келмеди. Бул жағдай—„мөмин кептерлер жаман ниётли" деген пикирден қашықластырды. Изленинен тыңшы қойыў да нәмәртлик болып есаплаиады. Бирақ олар хан тапсырығы бойынша өз кәрлерии еркии даўамлап жүрипти...

Маман бий бир жола Бегдулла қарасақалды көрип „жағдайлар қалай, Хийўалы моллалар қалай?" деп сорап қалды. Қарасақал күйип жүр еди. „Мөмин кептерлердиң" не гәп таратып жүргенин калдырмай баяи қылды. Маман бийдиң көзлери уясынан шығып кете жазлады.

— Таңланатуғыны жоқ,—дедн карасакал пәрўайсыз усап.

— Және Абылқайырдың тәсили, және Ғайыпханның ғыжағы басланғаны... Бул нәлетий ханлар бир бесикке бөленгендей. Оҳ, Бегдулла, Бегдулла, және ғыжақ, және ҳәр урыўға биз, пышақ бөлистирилип атырғаны, булардың... Не қылса болар?

Маман бий аз ғана ойланып турды да, кеңесиў ушын Бегдулланы ергип Есим бий аўылына кетти. Ол аўырып атыр екен. Ол да сарсылды. Жүзи лаплап сарсылды.

— Бул адамлар хан атқан кесек, лекин тилли кесек,—деди Есим бий.—Кеше Әўез хожа ийшан дегени үйде болды. „Қарақалпақларға үстемлик жалайырдики" деди уялмай. Кейидим. Күледи. Сөйтип гәпти бөлди... Бир ўақытта калақ бас Ғайып хан усылай деген еди...

Маман бий шыдамады. Тез атланды. Әўез хожа ийшанды „аранпы кенегеслер" аўылынан тапты.

Әўез хожа ийшан ҳәзир ғана бир топ пейеи сөйлесип, олардың арасынан карсы пикир айтқанларын унатпай, тез тарқатып, бир ылашықта қатық ишип отыр еди. Маман бийдиң түрин жаман көрип, сақал-муртына жабысқан қатықтың жуғын сыпырмастан тикейди. Өзи баслап ҳал-жағдай сорасты.

— Таксыр, сиз талып илимнен гөре кайрақшыларға усайды екенсиз. Шартасыңызды Хийўада иске саларсыз,—деди зилли бий шыдамай.

— Мурат шайх пәтия берген бий бизге исенбей, тыңшылық еткенсоң, басқалардың сизге бөртирип жеткермеске ҳалы қала ма? Биз хан ҳәмириниң қулымыз. Хан ҳәмири куда

ҳәмири. Исламның соқыр күшиклерининң көзин ашыўдан басқа ниётимиз жоқ.

— Ханыңыздың ойын қандай ой деп есаплайсыз?

— Хан менен сөйлессеңиз билесиз. Егер бизге инансаңыз, ханның ойы шырша табакқа қуйылған тынық суў. Үңилсеңиз ҳәм түбин, ҳәм өзиңизди көресиз.

— Жоқ, таксыр, егер сиз хан тили менен сөйлеп, ойын айтып жүрген болсаңыз,кәте Ханыңыздың ойы түпсиз қудық. Үңилдим. Қараңғы. Қорқытады. Шартасыңызды алып елден гиркиреңизди көтергениңиз жөн!

— Оо, мусылманның кәпири, ашшы шөп! Биз келгели елиңде көзи ашылған күшиклер шалғайыңды жыртқан күни екиниң жүрме!

— Арашаға келмей-ақ қойың!

— Елиўге келгенше жигитлигиңдеги өжетлигиң қалмапты. Мейли, биз елиңе шүйел емеспиз.

Есиктен Жақсылық көринди. Асығып жуўыра берсе керек еки ийнинен дем алып ҳаплығып тур.

— Ҳа, балам, тынышлық па?

— Үйге Айдослар келемиз депти, Бағдагүл шешем жиберди.

Маман бийдиң көзлери күлип, жүзи нурланды.

— Ҳәзир, балам, ҳәзир кстемиз.

— Хийўа сендей аңғөдеклерге қуўаныштың қалтасы екенин умытпа,—деп қалды Әўез хожа ийшан.

23

Айдослардың сәлемге келетуғын болғаны Маман бийдиң базы қыялларын иске асырыўына оң түсти. „Сынайман, деп ойлады ол, Хийўаны сынайман, не үйретти екен? Жаўмаса да гүркирейтуғын қылған ба ямаса жоқ па? Басқа жасларда еситсин. Кузьма Бородин айтқандай, илим-икметсиз елдиң адамы аяк-қолсыз тулып. Ким болса сол урады, ким болса сол аяғы менен қағытып кетеди. Елиниң ғамын жеген бий, бала оқытады, илим үйретедй. Бул, елниң ертеңи, данқы"

Маман бийдиң буннан тысқары басқа ойы елге келген Хийўа кәткудалары менен моллаларының не ислеп жүрген сырын көпшиликке жәриялаў. Олардың бәри Әўез хожа ийшаннан саға алып, бир қыйлы гәп ағызып жүрген болса, тезирек гиркирсин көтерсин. Адамлардың көзин ашамыз деп,

көзлерден қан ағызыўдың тәсилин қылыўға, жүреклерди билдирмей ништерлеўге ҳеш қайсысының ҳақысы жоқ!

Ол усы мақсет пенен Айдослар келер алдында жақынжуўық аўыллардың жасларына қоса көплеген жасы үлкенлерди, бийлерди жыйнады. Сойыслық таппай жалғыз ақбоз атын сойдырыўға буйрық берди. Таңланғанларға:

— Ат табылар, кеўил табылмас, бүгинги елиме Айдостай келешек табылмас, бундай оқымыслы келешекке ат сойыў еле көп ҳүрмет емес, кирисиңлер,—деди. Ақ боз ат сойылды...

Жаздың жадыраған қуяшлы күнлеринде де сырттан қарағанда үскини куйылып, ишине кирсең, мүн-зары шертилетуғын Маман бийдиң ылашығына, бүгин жаз кирди, қуўаныш кирди. Ийиеўге илдириўли қара қалпақлар менен гөнетоз дуўқаты шапанлар бүгин ҳәм жаңлы, ҳәм сәнли сыяқлаиды.

Жас үлкенлерди төрге өткерип, капталла ғаз қатар саққа жүгинискен жаслардың сәни-жарасығы өз алдына. Бәриниң басында Айдос, оннан тете-мектеплеси Қабыл отыр. Сәлемлесиўлери, соңғы келген жас үлкенлерге отырып турыўлары ҳәммеге ибарат аларлық жеңил, шаққан, әлпайым.

Ат жақлы, домбайлаў қызыл жүзли, ири сүйекли Айдос, шыйқылдаўығына жаўын жаўмаған көлдиң қамысындай, сәргайыпты. Қасындағы жолдасы Қабыл да азғын, еттен сылынпты, Айдостан төменшиклеў.

— Адамды илим сорыса керек,—дести жыйналғанлар. Ишке сыймағанлар ылашықты айналып еки-үш қатар болып қара жерде отырыпты. Маман бий ҳәммениң дыққатын аўдарайын деген ой менен Айдослардың әдеп-икрамына баҳа берди:

— Әне, балаларым, мектеп көрген деген усындай болады. Ырзаман қәдди-қәўметиңизге, адам сыйлағаныңызға. Хийўаны питкерип, орысят елине оқыўға барсаңыз, ҳәзирги төбешиктен де бийик, әлемди алақанда көретуғын таўға минесиз.

— Бәри де болар, ата,—деди Айдос.

— Тилиңнен, балам. Гарғаның балапаны уясынан ушып капталындағы шақаға конса, мәсирип, гарқ етеди. Бүркиттиң палапаны диң аспанға көтерилип, әлемди шарламаса, уштым демейди. Бүркит болыў не деген ығбал, не деген мәртебе! Боларсыз, улларым.

— Бий ата, бизиң ел, ең болмаса, неге Хийўа дәрежесинде бола алмаған?—деди Айдос.

Бул сораў иштеги ҳәм сырттағы жаслардың бәрин қызықтырды, қандай жуўап болатуғынына қуляқ түристи. Жас үлкен бийлер сам-саз болып төмен қарасты. Айдосларды аўылының бир топар жаслары менен баслап келген Ғайып баҳадырға шекем албырақлап еки тәрепине жалтақлады. Есим бий бундайда Маман бийдиң ҳәзир жуўаплығын билетуғын болғанлықтан ҳеш қысынбады. Шырайында балалығы басым, бирақ күтә салдамлы отырған Айдосқа қуўанышлы түрде жасаўрағаи көзлерин қадады.

—О,о ақыллы балам, мен сеннен усыны күткен едим,—деди Маман бий.—Еле бәрин түсине берерсең. Наи тапсақ дәстурхаи таппадық, күшлилер бизди аяғаи болып жайған дәстурханын, қәлеген ўақтында жыйнап алып, нан ийеси өзимизди талай-талай аш қалдырған. Заман гардиши солай бола берди, балам. Бирлик кем болды. Ҳешким илим-ҳикмет қуўмады. Сөйтип умыт бола баслағанбыз.

Ылашыққа аўыр, булт түсип кеткендей, адамлар бир демге шекем бирин-бири көрмей, лал болысты.

— Бий ата, молла бәшпелердиң ақылын сыпаң!—деди сырттан батыл бир даўыс.

Ҳәмме жанлаиды.

— Сыналсын... Хийўа не үйреткенин билейик,—деп жабырласты көпшилик.

Маман бий муртларын еки жаққа айырып сыйпап, ылашықтың ишин шолды. Ортаға сораў таслады:

— Айтың, балаларым, елде ким-кимиен қарыздар, ким қарызын өтеп атыр, ким қарыз берип атыр?

Журтшылық және бир демге ләм-мийимсиз қалып, аздан-соң екеў ара сыпсың көтерилди. Ҳәрким өзинше жуўап тапқан болып бир биреўден ләи, балық, наи, мал қарыздарлығы балалардың бир-бирине асық қарыздарлығына шекем сөз болып жатты.

Айдос қасындағы Қабылға қарап алып, саққа жүгиниген ҳалынан бой жазып, сәл қыймылдады, қолын көксине қойды.

— Бий атамыз миңәсип тапсалар, бир жуўап берсек.

— Күткени сен!...

— Иркилме!...

— Дана бий, урыксат бер!...

Маман бий бийпарасат көпшиликке „тыныш" деген ишарат билдирип, қолын көтерди ҳәм Айдостың еркин сөйлеўине урықсат етти.

— Елдеги қарыздарлар барлық балалар,—деди Айдос.

— Ҳаў, ҳаў,—десе қалды сырттағылар таңланып. Олардың шаўқымы басылғанша Айдос түпиригин жутынып, азғана ойланып үлгерди ҳәм даўам етти.

— Буның мәниси, ҳәр бир бала өзиниң дүньяға келгени, кәмалатқа жеткени ушын ата-анасынан қарыздар. Егер оя ата-анасына хызмет етиў дәрежесине жетиссе, қарызын өтеп атырғаны. Қарыз бермектиң мәниси—балаға бериў, ким бала тәрбияласа сол қарыз бергени, баласы ержеткен күни өзине қайтады.

— Тәсийин!

— Әлҳәббиз!

— Тилиңиен!

— Хийўаға бас ийиңлер;

— Кәраматлы Хийўаға дуўа қылыңлар!...

Маман бий Айдостың жуўабы ушын түргелип барып мақлайынан сүймекши еди, көпшиликтиң дүмпиўинен тартынды: „журт Хийўаға толық исенип кетип, ҳәзир аўылдағы жүрген қармақлы моллаларының майлы жемтиклерине қапқан шабақ болар да қалар, мәңгиге алданар".

— Кимди жарлы десе болады?—деди Маман бий асықпай. Бул сораўға сен жуўап бере гой дегендей Айдос Қабылға ымлады. Қабыл көксине қолын қойып:

— Жас үлкенлер, жол берсеңлер, биз айтсақ,—деди.

— Айт, айт!

Маман бий „айта бер" деген ишарат пенен бас ийзеди.

— Жарлылық мал дәскесизлик емес. Ким жекке болса, туўысқан-туўғансыз болса, әменгерсиз болса, сол жарлы...

Ишке, сыртқа және жан енип, ҳәмме қыбырласып, „тәсийин" айтысып, бул балаларға ақыл желинин емдирген Хийўаға және алғыс жаўа баслады.

Маман бийдиң кейпин аңлаған ғарры Есим бий қозғалды:

— Айдос балам, сени хан дәргайында болған деп еситтик, Хан қалай өзи?

Хан ҳаққында айтпастан бурын оған ҳүрмет ушын Айдос түргелип қайтадан отырды, жүдә жиптиклесип отырды.

— Жоқары мәртебели уллы ханымызға тең бул жәҳәнда адамзат болмаса керек. Күтә кемтар, күтә ақыллы, жүзине айна тутқандай, күтә ашық сөйлейди...

— Айдос балам, хан сениң менен сөйлескенде ҳәмме гәпиңди мақуллай ма яки мынаўың надурыс дейтуғын гези бола ма?—деди Маман бий.

Айдос және тикейип қол қаўсырды:

— Әўели қуда гүўашылық бергей, жоқары мәртебели, уллы ханымыз бенен неше сапар дийдарласқанымда, „әй, қарақалпақ, бу ойық надурыс" дегенни, биттәю ягана ешитмедим.

Тыңлаўшылардың бәри тас сүўреттей қыймылсыз, хан хаққындағы хабарды жүдә ықлас пенен, ҳәтте,- каттырақ дем алмай, тыңлап отыр.

Маман бий кеўилсиз бас шайқады:

— Ооо, балам, балам, ханның сыры қупыя, қыялы—үстине қар жаўған муз, астында не бары көринбейди. Бир сөзиңдиәм надурыс демесе, көринбес жылыўға салып жибережақлығы, балам.

Кеўли өскен Айдостың мурны тершинди, үлкен адамларға тән салмақ пенен нықырта сөйледи.

— Сизди ашшы ишеп дегенге енди исенедим. Тарлық етпеңиз, аты қарақалпаққа бәрҳа ябылар үстемлик етеди деп дәметпеңиз. Елге жақсылықты Хийўа береди.

— Айдос балам, сизлерсиз ел-қызғыны түўесилген күл, қатты кеттиң, кеширеим сора.

— Жоқ, Хийўа ханына тил тийгиздиңиз, қасқыр қартайса, алжып күшигин талайды екен, енди билдим, алжыған ғарры қасқыр, кәраматлы Хийўадан сиз кеширеим сораңыз...

— Айдос балам, кеширеим сора, атаның қәтелиги улға сабақ болады. Мен аз да болса бул елди бүркитлер уясы дер едим, әлле қандай нәмәлим кудирет жарғанаттың уясына айналдырып баратырғанын түсинип турман.

— „Түсинип турман, түсинип турман"... менен елди көзкөреки жылыўларға баслаған ғарры серке, биз кеттик!—деп Айдос аяғының астынан жылан шыққандай, шапшып турды. Ҳәмме гүў түргелди.

Айдос ҳешкимниң тәўеллесине қарамай есиктен зып берди, бирге келген жолдасларын, Гайып баҳадыр ере-ере шықты.

Ғарры Есим бийдиң тәўеллесине де ҳеш ким қулақ аспады. Кәпелеймде ылашық боған, қайтадан үскини қуйылды, бос орынларда ҳәсирет самалы ҳүўледи.

Маман бий албырамады, кеткенлерге жалынбады, жүзинен Айдослардың қайтып келетуғынына, исеним нурын кетирмеди.

— Қәдирли адамлар, ҳәзил буэбаңлар, тарқамаңлар,—деди ол,—жас жигитлик—ағын суўдың балығы. Өрлей береди, өрлей береди. Басы тасқа тийген мәҳәлде ғана изине қайтады. Пәнт жегени—пайдасы. Гәпи бәрҳа мақуллаиып жаман үйреиген. Бағанағы ақылды тапқан жигит еле ойланады, соңнан соң бармағын тислеп өкинеди, келеди, кеширеим сорайды, сизлер отырыңлар!

Айдослар еситпеди. Гилең асығыс, жеделли жаслардың изинеи өкирең қағып баратырған Ғайып баҳадыр да толық кулақ салмады. Деген менен тек зорлыққа ушырап, изинде ботасы қалған ингендей, зорға-зорға кетип баратыр.

Айдос сол пәт пенен артына бурылмастан, ярым жолға барғанда жолдасларын иркип, изинен жете алмай өкирең қағып киятырған Ғайып баҳадырларды күткен еди. Тап усы пайытта, оларды аңлып турғандай, бир капталдағы жол менен киятырған Әўез хожа ийшан көринди. Ол Айдослардың қаяққа шақырылғанынан хабарлы еди. Сонлықтан жас жигиттиң ҳалықлап, бетиниң терин сыпырып турысынан, жолдасларының бир-бирине жеталмай асығыс жүрип киятырғанынан не ҳәдийсе жүз бергенин уқты ҳәм усы ўақытқа шекем „еле күни туўады..“ деп Маман бийдиң халықты қашырыў ушын таўып койған ҳийлесин биринши мәртебе жәриялап, тилге алғысы келди. Жүдә ғамхор ата даўысы менен егитилип:

— Айдос балам. Маманға өкпелегенге усайсаң, өйтпе,— деди.—Ол адам өкпелеўге арзымайды. Бизге бириниш ушырасқанда „қайсы тилде бала оқытасыз?“ деп куданың тили менен өз тилин шатастырғаны ушын ханға хабар жиберип, пәрманын алған едим. Бүгин-ақ жәриялап, өшиңди әперемен. Ғам жеме. Соннан соң елиңде самал еркин еседи, кубладан еседи. Кубланың самалы жумсақ, жағымлы. Оның да лайкини Есенгелди мәҳрем менен сенде болады, яғный Қоңыратларда болады.

Ашыўлы Айдос сөйлемеди.

Әўез хожа ийшан жуўап күтип тоқтамады. „Еле баласаң, Маманның сумлығын соң уғасаң“...деп сөйленди де, ешегин қыналап, Есенгелди мәҳремниң аўылына қарай кетти.

* * *

Әп-әнедей бирликте мәзи майрам болып отырған қонақлардың басы бузылып, Айдослардың кетип қалғанына ҳайран болған Маман бийдиң аўылласлары, тәрептарлары далаға шығып „ашыўлылар былайрақ барып өз-ара ақылласар, үлкен бийдиң зийнетин тасламай қайтадан келер“ деген дәме менен, ылашыққа сүйенип тур еди. Өткир көзли биреў:

— Ҳо, анаў киятырған Аманлык емес пе?—деди бирден.

Ҳәмме қолларын маңлайына сая қылып, күниниң асты менен „Көк өзекти“ жағалап киятырған еки жолаўшыға нәзер бурды.

Серли Маман бий „Амаилық“ деген атты еситиўден-ақ, журттан бурын жалт бурылып, маңлайына қолын тутып сығаланған еди. Таң қалды.

„Аманлыққа усаған. Қасындағы ким? Ҳаял...екеўиниң де кәдем таслаўлары бирдей...—Оны ҳаял әкеледи деп ҳешқашан ойламаған бий, жүрислерине қарап.—Көз жаслы бийшараның табан ети қайтыпты. Муңлы қаналасын таўыпты...“деди ишинен.

Алыстан-ақ Маман бийдиң ылашығы қасында топарласқан адамларды көрген Амаилық бәрин жақсылыққа жорыды „той тәтәрриги қусайды, Маман бий перзентли болған шығар...“Ол шаршағанын әлле қашан умытып, житеримнен-ақ сарғыш тислерин көрсетип күлип бақырды:

— Ассалаўма әлейкуўм, жасуллылар! Жолым қайырлы, той үстине киятырман. Босқа демең, бий тапсырмасын орынлап, үйшиликти үйренип киятырман...

Өз халқының орта дәрмияи шақарағының тәғдирин усы Аманлықтың тағдири менен өлшеўди әзелден нийет еткен Маман бийдиң куўанышы қойнына сыймай, алдына қарай жүрди.

— Жаңа кәсип менен елге кәдемиң қутлы болсын, азамат! Туўысқан деген усындай-ақ болар, куда маңлай теринди-берип Алмагүлди таўыпсаң! Ҳаў, Алмагүл!

Аманлықтың тула бедени жуўлап, титиркенип:

— Алжастыңыз, бий!—десе де, бул сыншыл, серли бийден қәўипленип, изине ерген келиншегине қарады. Жүдә тиклениип, жүдә дыққат менен бирнәрселерди излене қарады.

Қуўаныштан, Аманлықтың „Алжастыңыз...“дегенин еситпей қалған бий, ҳеш қандай сумлықсыз, сонша жыл елин сағынған нашар суўық қабыллanбасын деген ой менен қушағын аша умтылды.

— Алмагүл, кел шырағым, өз елиңниң сени жасында көрип қалған көзлери атынан маңлайыңнан сүйейин!

— Алжастыңыз...

Әдиўли оқыўшым, дыққатлы Маман бий алжаспаған еди— Амаилықтың „Каракөз“ деп ертип келип турғаны—ҳақыйқат Алмагул еди... Ол сол Қудайр сейистен айрылып қалған жерде өзине келип тикейиўден, сейистиң нәсиятын ядлап, бет-алдын қуяшқа берип жуўырды, соннан тынбай жуўырды... Базда қанаты сынған қырғаўыл болып малпаңлады, базда туяғына қоз басылған баспақ болып секирди, базда аяқларын оқ сындырған кийик болып ҳәккеледи... Лекин тынбады, қуяшқа қарап жуўырды, жуўырды... Бултлы күнлери күндиз, басқа ўақытта күн бата гез келген аўылда қол жайып, тамақ

сорап ғәдиргени болмаса, тыным тапқан емес, азанда шығысқа, түсте күбләгә, түстен кейин батысқа, ертеңине және усыны тәкирарлаў менен арқанлаўлы бузаўдай тек шеңбер жасады, болғаны, жығылған жериңнен онша алыс кете алмады... Усы, себилшиликте-ак тилиниң жарасы питти, бирақ мәңгиге шүлжиң болып қалды, мурыннан айрылды... Жыллар ақ денесине қара кир жағып, қара шашына ақ бояў сүртти... Мине, усылар ушын ба, ямаса оны „өлди" деген сөзге исенип қалғаны ушын ба, ямаса заман ғәрдишине төтепки бере алмай көзлери гиреўгеленип болдырғаны ушын ба, бәрҳәл қуяшқа қарай жуўырып, ақырында шүйик болып алдына жығылған қаналасын Аманлық, танымады... Базы ўақытлары жақсы ниятлер менен сүйкине тигилип қарайын десе, Алмагүлдиң мурнын тасалап қысынатуғын болғаны ушын көп қарамас, оның үстине, өткенин есине алдырмаўға, өз қайғысы жөнинде де ҳешқашан айтпаўға ықырары бар еди, соған садық болды... Ал Алмагүл болса, әжағасын таныў түўе ол бул әтирапқа келер деп ойламаған, оған қосымша Аманлықтың бир кулагын жолбарыс жулып алған, бетлеринде жыллардың өрмекшиниң ғуындай айғыз-уйғыз соқпақлары...

... Маман бийдиң тек шама менен тосыннан „Алмагүл!..." дегени, жигирма бес жылдай өз атын еситпеген Алмагүлди биреў абайсызда түйип жибергендей теңселтти, уйқыдан музлы суў қуйып оятылған адамдай селк-селк еттирди. Басын силкип-силкип, көзлерин аларта ашты ҳәм буўынлары қалтырап өз-өзинен албырақлай баслады. Бул көриниске Аманлықтың көзлери апалақлап, қуўаныштан айрылып, жығылып кетиўине сәл қалып турыпты.

—Маман бий, алжастыңыз,—деди ол.—Бул Алмагүл емес!

— Дегишпейтуғын едиң, кеўилди жәмлегенсоң дегишетуғын болғансаң, бәри бир мени алдай алмайсаң. Алмагүлди узақтан таныдым, еки туўысқан жүрисиңизден таныдым,—деди Маман бий оны еле дегишип атыр деген қыял менен ҳәм:—Алмагүл, тартынба, өз елиңдесең, кел маңлайынды бер...—деди.

Биресе Аманлыққа, биресе кейиниректе үрпейисип, танымай турған аўыл адамларына қарап аң-таңы шыққан Алмагүлдиң тислери бир-бирине сақ-сақ етип барып, бирден қалшқалш қалтырады.

Аманлық гүманланып оның қасына барды да, балалығындағысын қылып, бурымынан тартып калды. Алмагүл аўырсынып „ўаааа!!!" деп өкирип жиберди.

Ол балалығында усылай жылайтуғын еди...

Аманлық гөпс түйе жүн шекпенниң еки шалғайын арқасына қайырып, еки шетин алқымынан айналдыра қосып услаған еди. Бирден буўынлары босасып, қолынан шекпенниң мушлары жазылды да, ишинде тыныш уйықлап киятырған бала «шырр» етип жерге түсти. Алмагүлден еле көз алмай ағаш болып сәрийген Аманлықтың бетинде қан қалмай бозарып, Оразан батыр берген қылышты ески қынабынан суўырды. Сөйтти де, ҳеш нәрседен, оған қарап алдында лалы шығып турған Алмагүлдиң шашынан қамтылап услап басын артына шекпейтип, алқымынан шалып жиберди.

Алмагүлдиң кегирдегинен қан атылып, басы желкесине сылқ етти. Аманлық оның дир-дир етип атырған денесин жықпай, шашынан сүйреўи менен алып «Көк өзек» ке гүмп еттирди де, суўдың бети қанға боялғанын көрмей, изине тез қайтып, Маман бийдиң алдында тоқтады ҳәм қан тамған қылышын бийге қос қоллап усыныўы менен мойнын сындырып ийип, еки аяғының арасынан төмен қарап қалды... Көкирегі қанша-қанша зәрдеге толы болса да, сес шығарып өкреп жыламады. Лекин даўысы қарлығып, әбден шаршаған үн менен симеди

адамлар дыққатынан шығартып еди, Маман бий умытпады, шырайы «Көк өзек» тип суўындай көгериў менен, балаға еңкейип, қундағы менен қос қоллап көтерди.

Узын бойлы әкесиниң тик бойынан сыптырылып жерге қулаған бөпенин еле қатпаған нәзик басы қатты кесекке тийип жарылып әллеқашан-ақ жан тәслим еткен еди. Маман бий оны байқамай, көкиретине басып, көп-көңбек жансыз жүзин қаязыған қалын еринлери менен аймалап, қарлыққан даўысын әстерек шығарып гүбирленди:

—Бийшара нәреете... халқым көбейсин деп мен әрман еткен нәреете... сенде не жазық бар еди? Мине жетим қалдың... Не қыламан, шырағым? Тәғдирге көнесең... Жақсылықты тек алдыңнан күтесең, мен де тек ертеңге исенип жасап жүрипмен... Пүткил елиң солай...

Оның көзлеринен моншақлаған жас тамшылары бөпенин жансыз қатып қалған көзлерине тамып турыпты...

Қәпелимде жүз берген бул ислердиң төркининде ҳеш ким түсинбеди. Маман бий түсиндирмеди, бул ҳәсиретке айыпкер жалғыз өзи екенин мойынлаўдан қорққандай, түсиндирмеди.

Аныўырағы бундай ўақыяның ҳақыйқаттан жүз беріўи түўе «сондай.., сондай болғанбыш» деп тилге басыўдың өзи өлимнен аўыр ҳәсирет! Маман бий не қыларын билмей, ай наласын қоршап жақынласып киятырғанларға ашыўлы арыслан болып түксийди, еки көзи түиги шоқтай қызарып түксийди, шалабурыл болған узын муртларының, сақалының ҳәр талшығына жан енгендей, тебендей тикейисип, түксийди...

Адамлар ашыўлы арысланға жақынлаўдан секенди.

—Терис қайттың, қанаты сынған бүркит,—деди Есим бай ҳәм меге еситтирип—Айлослардың үйиниен кеткен ашыўына төтепки бере алмай, елге қайтып қосылған бир шаңарақты жоқ еттиң... алжып, өзиңе-өзиң қарсы шықтың... алжыдың, өсип-өрбиў жолына түскен өз елиңде қырыўды басладың!...

Оның изин ала Нурабылла қазықтан ешегиниң дизгинин шешип, егиз улын ерге отырғызды да ,өзи ердиң артына секирип минди.

Бегдулла қарасақал аўылласларына:

—Жүриң, кеттик. Бахты тайған адам өзгени бахытлы қыла алмайды,—деди.

— Маманды жин урды,—деген сыпсын еситтилди.

—Жалғыз атын сойғанынан-ақ ақыл-зайыл болғанын билгенмен,—деп және биреў қазан астына бийғам от жағып атырған Жақсылықты шақырды.—Жақсылық! Әкең келип еди, ашаў алжыған Маман бий сойып таслады!

Адамлардың неге тарқасып баратырғанына аң-таң болып, ўақыяның тийкарғы себебин еле түсинбей турған жас жигит бул гәпке бирден инанып, жуўырып бара сала бир баў қамыстың ушын қазан ошақтың отына басып алды да, лаўлатыўы менен Маман бийдин ылашығына әкелип тийгизди. Бирден дүбелей де көтерилди. Ылашықтан шийлери пышыр-пышыр жанып, қара түтин аралас сары жалын гүў-гүў бүркасынлады.

Бағдагүл ылашыққа ким от бергенин байқамай, даўысының барынша қыйқыў салды:

—Халайық, суў, суў, суў, суў ўўўў!!!

Усы гезде бир жайдақ ала атлы пайда болып:

—Адамлар! Тынлаңлар! Хан пәрманы: Маман қудайбийзары. Маман қудайбийзары, оннан қашын, мусылманлар!—деп сүренлеўи менен бир шаўып өтип, көзди ашып жумғанша және изине қайтып шаўып баратыр,—Маман қудайбийзары... Қашын онан... Қашың!..

Бул Әўез хожа ийшанның қашшан таўып қойған тайын ҳийлеси екенин, пайыты бүгин келди деп дағазалап жибергенин ҳеш ким билмеди. Бәри аўыз ашып аңқайып қалды. Маман бийдин өзи ҳайран: «Және не аламат??.. Не жаздым?»...

Ылашық пышыр-пышыр жана берди... Бағдагүлге жәрдем бергендей, Жақсылықты приккендей адам табылмады.

Ҳәмме зым-зия болып булкарадан алыслап баратыр.

Қоллары қанға малынған Маман бий аяқларын көтерип басалмай, еле қундақтағы өли бөпени қушақлаўы менен, олардың изинен қалша қараған халықта, «Көк өзектиң» жағасына көмилген ағаш болып, қыймылсыз тур. Қосалы бөз белбеўи шешилип, аяғына жыландай оратылып жатты. Теңиз беттен ескен самал маўыты шапанының шалғайларын желпилдетип ойнады, тозған қара қалпағы ушып түсип, самал менен «Көк өзекке» қарай дөңгеленип кетти. Кеше ғана паки менен тақырланған тандырдай басы жалтырап, өткир ала көзлери бир бағытта өли сүрейлип, қабағы қатты, танаўлары тартылды, күнге күйреген қаралтым жүзи гә қызарып, гә бозарып, сайсүйеги сырқырады, алабуўырып сақалы дирилдеди, лекин, табаны беккем, жығылажақ емес, күшли! Тастан қуйылған киби қылт етпей, нық тур. Бир ўақытта, қос қолы үстиндеги қундақты түсип кетпесин дегендей көкиретине

қаттырақ басты да, көгисленген қалын ерінлери жыбырлап, адамлардың ізінен сүрен салды:

—Әй, әдиўли инсанлар, қаналаслар мени жин урды демеңлер! Сепсименлер... Қашпанлар!..., Бириңиклер! Маған инанынлар, жаў жағынкан пана, ҳәммеге аға болар халық келер: қол берер, шалғай жабар...—Маманның бул отлы шақырығына қулақ асқан адам болмады. Айналасында қалған жан ашырлары ғана, қырғаўылдың шөжесиндей ҳәр жерде қунжыйысып, гә кеткеплер таманға, гә Маманға қарап, аңтаң. Ҳеш кимниң қайрылмағанына Маманның хуўшы жеткен сыяқлы, еситилер-еситилмес налыс етти.—Әй, наинсап қудай, усынша мүшкил берип, усыншама ҳасиретли қылып, менде, халқымда не қастың бар еди?... Билмедим! Егер, сен бар болсаң, сен алжығансаң... ямаса.. менин!!!...

* * *

Усы ҳасиретли демлерден соң Маман бийди «көрдим», «билдим» деген адам болмады. Биреўлер: «суўға кетип өлипти» деп сыпсың шығарды, екиншилер: «Арал теңизиниң ортасындағы бир атаўдамыш, еле елге қосылмағанлардан ләшкер топлап атырып тымыш, Хийўаға қарсы урысқа шығадымыш...» деген ғаўасат тарқатты.

Ерини қаяқларға шығынып кеткенин билмей бийшара Бағдагүл баяғы балтасын қайтадан таўып алды да, «Көк өзекти» жағалай жуўырып, қудайды биротала шаўып өлтириў машқаласына түсти...

...Жыл изинен жыллар өтип жатты. Жас Айдос Хийўа жарлығы менен «бала бий» атанып, Есенгелди мәҳремге сүйип, гүрлеп, ис баслады. гә мәҳрем, гә бала бий Хийўаға ҳәр барған сайын исламның шаңғытына батып қайтып жүрди. Бул шаңғыт көз жаслы адамлардың дем алысынан пайда болған қарама-қарсы мәлҳәмликке араласып, былғасып, сахрайы халықтың көзлерин гиреўгелендире берди, гүзарлар биротала шалкем-шалысланды. Усылайынша, журт жолдан адасып, өзлериниң дана бийин умытыўға қарағанда, жаз күнлериниң биринде, үсти думанлы Аралда, өркеш-өркеш өжет толқынларды қақ айырып киятырған, қарамшасы үйдей-үйдей нәмәлим еки сал пайда болды, жағаға шықты. Биринен, орыс баярындай кийинген ғарры Маман бий, екиншисинен жуўан билекли, булшық етлери қайрақтай, шийкил сары орыс адамы түсти.

Жағадағы балықшылар әўелинде дөгереклеп келсе де, ҳаўлығысып, өз көзлерине өзлери исенбей, адырайды. Серли биреў «Ҳаў, уллы бийдың өзи ғой!» деп алға умтылып, сағынштан ба, даўысының барынша еңиреп жиберди. Ҳәмме қамсықты. Маман бий олардың кейпин түсирмей, тез алға өтип, қәдимгисинше кеўнлли:

— Сағындық, сарғайдық, және көристик, әдиўли адамлар! Көзге жас алманлар,—деди.—Мен және орыс патшасына кетген едим! Әттен Петербургқа жете алмадым. Уллы патша Туркия ели менен урыс жүргизип атырғаны ушын мени қабыл ете алмас, деп ойладым. Сөйтип Оренбургтан ески досларды изледим. Баяғы өзлеримизге мәлим Кузьма Бородинди таптым... Мине әдиўлилерим, бул сапары Кузьма Бородин киши улы Петр Бородинди маған қосты. Есиңизде ме, бул жигит уллы Петр биринши ҳүрметине усылай ат алған. Ағаш устасы. Кеме соғады. Ғарры Кузьма Бородин және «баламның жәрдеми уллы орыс мәмлекетиниң жәрдеми» деди. Ғарры Кузьма бәршеңизге аспандағы жулдызшелли салем айтып қалды. Қапаланбанлар, налыманлар, еле бәри кеўилдегидей болады. Аралдан кемели өтип, орыс елине тикке қатнас қыламыз. Ҳәр қыйлы урыслар уллы орыс патшалығына көз аштырмай атыр. Усыннан орыс патшалығы жеңсе, көп-көп жәрдем әкеледи...

Бәрҳама қамыс сал менен жекен салда балық аўлап нәтиң күнин көрип жүрген балықшыларға кеме хабары аспаннан ай әпергендей жаналық болды, ҳәмме шадланысып уста Петрге миннетдарлық пенен бас ийисти, қушақласты...

Маман бий менен Петр Бородин минип келген өншең қарағай тахтадан буўылған сал шешилип, қурғаққа шығарылды. Ертенине Петр Бородин жумыс баслады.

...Биринши кеменің суўға түсирилиўи үлкен халық салтанатына айналғаны сөзсиз, атаўға жыйналған балықшылар Петр устаны кийизге салып, бир мезгил қол ушына көтерип жүрип кимниң көкирегинде қандай жақсы сөз болса, бәрин-бәрин айтысты. Қуўаныш хабары аўыздан-аўызға емес, теңиз самалы менен пүткил аўыллар үстинде гүўледи. Ел қуўанды.

Бул қуўаныш және узаққа созылмады. Күтилмеген қыйлы-қыйлы бәлеқадаларға толы қаранқалғыр қаранғы жаўыз түниниң бири Маман бий менен уста Петрди жалмады. Олар бир ақшамда, балықшылардың шеттеги бир қосында, көкирегине бир-бирден пышақ қадаўлы, өлип шықты... Кеме суўға батырылды, тахталар отқа жағылды.

Қараңғыда болған қайғының гүнакарын таппай халық сеқ дей соқлығысып, аҳ шекти. Илаж қанша, ақыры жерледи, екеўин косып жерлерди, тахта шығарып биринши кеме соққан атаўына жерледи. Қәбирди «кәраматлы қәбир» деп атады. Халық күндизлери жолында шожын зыяратлап, түнлерде алма тезек қараўыллап кәбирдиң басынан шырақ айырмай шырақшы қойды.

Өлиге болған бул зийнетти де көпсинген және бир бәлекадалы түн «кәраматлы қәбирди» шырақ жаққан шыйығы менен жоқ етти.... үстин гарқаллезий суў басты.

Әне, соннан бери қанша-қанша зарғыяплықларға себепши гә нөсерли, гә қарлы, гә боранлы, гә көшелерден қан ағызған ҳәсиретли күнлер түнлер менен, түнлер, күнлер менен аўмасты, жүўенсиз Әмиў еки жағын кемирип кең пейилли Аралға қанша-қанша қоқым әкелип қуйды... Аралдың қубла еринегиндеги қол шаршыдай жерди мәкан еткен аз санлы қарақалпақ халқы усы уллы Аралға усап қанша-қанша заман қоқымын жутты, бирақ бәрин бойына сиңдирип бақты. Не деген жан таласлары, не деген зарлы дәўранлар умытылып кетти... Соннан умытылмағаны—Маман бий менен орыс устасының қәбири Әмиўдиң Аралға қуйып, душпа суў менен ашшы суўдың бириге алмай, қайнаўытлап атырған жериндеги суў астына шөккен бир кишкене атаўда екенин тастыйықлаўшы бир ғана әпсана—усы «Маман бий әпсанасы».

***

Усының менен «қарақалпақ халқының ҳәсиретли дәстанының биринши китабы тамам. Келесисин күт, әдиўли оқыўшым!

МАЗМУНЫ

Биринши бөлим 5
Екинши бөлим 155
Үшинши бөлим 361

76538

На каракалпакском языке

Тулепберген Каипбергенов

Собрание сочинений в 5 ти томах, том I

ДАСТАН О КАРАКАЛПАКАХ

СКАЗАНИЕ О МАМАНБИЕ

Роман

Издательство «Каракалпакстан»
Нукус—1979

Редакторы Ш. Сейитов
Художники Қ. Нәжимов, Қ. Бердимуратов
Техредакторы Ж. Досжанова
Корректоры А. Әбдираманова
ИБ №702

1968-жылғы матрица тийкарында қайта басылды. Қағаз форматы 60x84 1/16
Көлеми 31,25+0,5 вкл. баспа табақ. 28,9+0,54 есап баспа табақ.
Тиражы 5000. Баҳасы 2 м. 20 т.
«Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚКАССР Баспа, полиграфия, китап-сәўдасы ислери бойынша басқармасының «Правда»ның 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты.
Заказ № 394